

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

Марченко Олег Миколайович

Історія слов'янських народів

Частина друга

**ІСТОРІЯ ПВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН
ВІД ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ДО КІНЦЯ XVIII ст.**

Курс лекцій

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Кіровоград – 2015

УДК 9 (М) 1 (075)
ББК 63.3 (0) 4я 73
М 30

Рецензенти:

Кіян О.І., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії КДПУ імені В.Винниченка.

Парсамов С.С. доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії КДПУ імені В.Винниченка.

Марченко О.М.

М 30 Історія слов'янських народів. Частина друга. Історія південних і західних слов'ян від епохи середньовіччя до кінця XVIII ст. – Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2015. – 275 с.

ISBN 978-966-7813-88-8

У сучасних умовах слов'янознавство є важливим елементом викладання історії народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи практично в усіх провідних університетах і навчальних центрах слов'янських, західноєвропейських та інших країнах світу. Запропонований курс лекцій з історії південних і західних слов'ян від епохи середньовіччя до кінця XVIII ст. є частиною навчальної дисципліни «Історія слов'янських народів», яка викладається у вищих навчальних закладах України. Його вивчення відіграє важливу роль у підготовці фахівця-історика, вчителя середньої школи.

Основною метою навчального посібника є розкриття процесу виникнення й нагромадження історичних знань про південних і західних слов'ян, які пройшли складний і суперечливий шлях становлення, консолідації, еволюції через власні державні утворення, а також у складі імперії – Австрійської, Османської, Російської та інших держав Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

У посібнику висвітлюються суспільно-політичні погляди та концепції істориків різних поколінь на окремі суперечливі процеси, події та факти минулого західних і південних слов'ян.

Курс лекцій рекомендований студентам гуманітарних спеціальностей, викладачам, учителям, учням та всім, хто цікавиться історією південних і західних слов'ян та бажає розширити свій культурно-історичний світогляд.

Затверджено на засіданні методичної ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка.
Протокол № 1 від 17 вересня 2014 року.

УДК 9 (М) 1 (075)
ББК 63.3 (0) 4я 73
М 30

ISBN 978-966-7813-88-8

© О.М. Марченко

ПЕРЕДМОВА

Історичне слов'язознавство як комплексно-наукова дисципліна складається з різноманітних галузей історичних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних та інших знань. У сучасних умовах слов'язознавство є важливим елементом викладання історії народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи практично в усіх провідних університетах і навчальних закладах слов'янських, західноєвропейських та інших країн світу. Вивчення історії західних та південних слов'ян є одним із чільних напрямків вітчизняної історичної науки. Особливої ваги вивчення та дослідження історії слов'янських народів набуло наприкінці ХХ ст., коли на карті з'явилися нові незалежні держави: Хорватія, Словенія, Чехія, Словаччина, Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія, Україна, Білорусь, Російська Федерація й, особливо, на початку ХХІ ст., коли в слов'янських країнах відбуваються масштабні соціально-економічні та політичні зміни, пов'язані із вступом окремих держав до Європейського Союзу.

Запропонований курс лекцій є окремою частиною цілісного курсу з історії слов'янських народів і став результатом багаторічної праці автора з викладання в Кіровоградському педагогічному університеті імені В. Винниченка історичних та народознавчих дисциплін. Лекції за тематикою і змістом відповідають вимогам державного стандарту навчального курсу «Історія слов'янських народів». Деякі теми з історії західних і південних слов'ян не знайшли свого відображення в курсі лекцій, оскільки виносяться на самостійне вивчення студентам, або будуть розглянуті на семінарських заняттях (наприклад, теми: «Полабсько-поморські слов'яни у VIII–XII ст.», «Словацькі землі у X–XVIII ст.», «Чорногорія в X–XVIII ст.», «Боснійські землі в X–XV ст.», «Хорватські землі в IX–XVI ст.», «Дубровник і Далмація в X–XV ст.», «Боснія та Герцеговина у XVI–XVIII ст.», «Культура західних і південних слов'ян у середні віки й добу Нового часу» тощо).

Основною метою курсу лекцій є розкриття процесу виникнення й нагромадження історичних знань про закономірності та специфіку етнічного, суспільно-політичного, економічного й культурного розвитку західних і південних слов'ян. У посібнику розкриваються особливості слов'янського етногенезу, процесу виникнення, становлення, розвитку та занепаду феодальних слов'янських держав, висвітлюються суспільно-політичні погляди й концепції істориків щодо окремих суперечливих процесів, подій і фактів слов'янського минулого.

Отримані знання допоможуть студентам в організації уроків із всесвітньої історії, історії зарубіжної культури, у позаурочній роботі з учнями (пошуковій, гуртковій).

Текст курсу лекцій складається з восьми тем. Наприкінці кожної лекції вміщено список видань підручників, наукової та науково-популярної літератури, які допоможуть студентам отримати необхідну інформацію про історію південних і західних слов'ян та забезпечити ефективне виконання самостійної роботи з курсу «Історія слов'янських народів». Контрольні запитання й завдання наприкінці тексту дадуть змогу студентам методично правильно пояснити лекційну інформацію й підготуватися до семінарських занять та індивідуальної роботи.

Курс лекцій спонукає до активної творчої роботи й рекомендований тим, хто прагне самостійно навчитися аналізувати, оцінювати, порівнювати основні тенденції історичного розвитку південних і західних слов'ян.

ЛЕКЦІЯ 1. Болгарія в середні віки

План

1. Особливості етногенезу болгар. Виникнення болгарської держави.
2. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток Першого Болгарського царства у VII–IX ст.
3. Особливості християнізації та церковного будівництва в Болгарії. Богомільський рух.
4. Політичний розвиток Болгарського царства у X – першій половині XI ст.
5. Західно-Болгарське царство (972–1018 рр.). Болгарія під владою Візантії (1018–1187 рр.).
6. Друге Болгарське царство (1187–1396 рр.). Встановлення Османського панування.

1. Особливості етногенезу болгар. Виникнення болгарської держави.

Нова держава виникла на балканському півострові на території між Дунаєм і Балканським гірським хребтом у 80-ті роки VII ст. На початкових етапах формування болгарської державності в цьому процесі взяли участь два народи – **протоболгари** (народ тюркської групи) і **слов'яни**. Складний процес розвернувся на території, де раніше мешкало інше населення. До кінця I тис. до н.е. там проживали **фракійці**, що залишили новим прибульцям багаті традиції землеробства, скотарства, торгівлі та оригінальної культури. Фракійська історія рясніла багатьма подіями, які вплинули й на болгарську історію. Так, фракійські райони в VIII–VII ст. до н. е. були охоплені грецькою колонізацією. **Греки** заснували цілу низку міст по Чорному морю, які з часом стали болгарськими. Серед них Аполлонія (Созополь), Одессос (Варна), Месемврії (Несебр) та ін. У II ст. до н. е. на цих землях з'явилися **римляни**, які підкорили фракійців. Придунайські землі утворили римську провінцію **Мезія**, на південному заході Балкан виникла провінція **Македонія**, ближче до Балканського хребта – **Фракія**. Якщо в перших століттях нашої ери на Балканах утвердилася переважно римська культура, то на чорноморському узбережжі зберігалося грецьке населення зі своїми традиціями.

З'явившись у V ст. н. е. на Балканах слов'яни увійшли, у такий спосіб, у сферу впливу вищої культури, що, безсумнівно, мало величезний вплив на їхній розвиток. Слов'яни змінили місця свого звичного проживання, під впливом Великого переселення народів. У V–VII ст. слов'янські поселення з'являються біля кордонів, а потім і на землях Візантійської імперії. Знайомство з цією країною слов'яни почали з набігів на її територію, позбавивши імперію спокою.

Особливо докучали слов'яни Візантії в період правління імператора **Юстиніана** (527–565). Візантійські історики V–VII ст. схарактеризували непрошених гостей вельми непривабливо. Негативні відгуки про слов'ян, безперечно, перебільшені. Про один із таких нападів на імперію (548 року) візантійський історик **Прокопій Кесарійський** відгукнувся у такий спосіб: «У цей час військо слов'ян, перейшовши річку Істр (Дунай), наробило жахливих бід по всій Іллірії, аж до Епідавра, вбиваючи й забираючи в рабство всіх, хто їм попадався, а також грабуючи добро». І далі: «У 550 році слов'яни взяли після тривалої облоги місто Топір, поблизу Егейського моря, до того ж вони вбили всіх до одного чоловіків числом 15 тисяч». По суті характеристика «варварських злодіянь» однотипна. І візантійці не залишалися в боргу й жорстоко мстилися слов'янам відповідно до звичаїв того часу.

Джерела описують військові успіхи слов'ян, скупі на повідомлення інших відомостей. «Слов'яни й анти, – свідчить Прокопій Кесарійський, – не управляються однією людиною, але здавна живуть у демократії й тому як удача, так і нещастя, обговорюються в них спільно». Згідно з повідомленням візантійського полководця кінця VI – початку VII ст. **Маврикія**: «Через любов до

свободи вони ніколи не погоджуються служити або підкорятися, й, особливо, у своїй власній країні. Вони численні й витривалі, легко переносять жар і холод, і дощ, і наготу тіла, і брак їжі. З гостями вони лагідні і привітні, у них багато різної худоби і продовольства, особливо проса й жита. Їхні дружини цнотливі».

Однак середина VI ст. принесла важливі зміни. Від набігів слов'яни стали переходити до розселення на вподобаних їм землях Візантійської імперії. До кінця VI ст. Балканський півострів був заповнений слов'янськими поселеннями, колонізації піддалася й територія між Балканським хребтом і Дунаєм. Саме на цій території у 80-ті роки VII ст. стала формуватися болгарська держава. Слов'яни принесли на заселені землі свою культуру, яка стала верхнім шаром уже наявних там культур.

Нові поселенці створили на Балканах військово-територіальні утворення – **словинії**. Однією з таких словиній, «*Сім слов'янських родів*» судилося зіграти важливу роль у державному формуванні Болгарії. Слов'яни, які оселилися на Балканах, потрапили в різноманітні природно-кліматичні умови. Болгарська держава формувалася на сході та центрі Балкан. Територію розсікали або обрамляли гірські масиви – Балканський хребет, Ріло-Родопський, Старо-Планінський і Пірінський. Малася родюча Дунайська рівнина. Територію в напрямку до Чорного й Егейського морів перетинали річки Мариця й Іськир. Чорне море було природним кордоном Болгарії на сході. Порівняно м'яким був клімат, переважно середземноморський. Потрапивши в нове природне середовище, слов'яни продовжували розвивати звичний для себе землеробський рід занять. Займалися й розведенням худоби.

Балканський півострів, особливо його північно-східна частина, були дуже щільно колонізована слов'янами, коли на цій же території з'явилися нові прибульці. На цей раз це було тюркське плем'я протоболгар. Один із протоболгарських союзів влаштувався в 70-х роках VII ст. в межиріччі Дунаю, Дністра і Прута, у районі, що іменується в джерелах терміном «*Онгл*». Войовничим протоболгарам вдалося підкорити слов'янські племена, які мешкали по Дунаю. А на початку 80-х років ними був підкорений і слов'янський союз «Сім слов'янських родів». Бажання імовірніше облаштуватися й обжитися на нових землях об'єднало й переможців і переможених. Слов'ян і протоболгар згуртувала й небезпека, що постійно виходила з Візантії.

Відомості про протоболгар досить бідні. Перші згадки про них датуються IV ст. У цей час вони проживали на Північному Кавказі і, частково, у Закавказзі, прийшовши сюди з Центральної Азії. Згодом вони перемістилися в Приазов'я, у нижню течію Дону та Сіверського Дінця, де асимілювали рештки сармато-аланських (іранських) племен. Тут протоболгари були частково поглинені міжплемінним об'єднанням гунів. Частина протоболгар разом із гунами вирушила на захід, до Паннонії. Тут вони були поглинуті аварами, які заснували Аварський каганат.

Основна ж маса протоболгар залишилися в Приазов'ї, потрапивши під владу Тюркського каганату, а після його розпаду – Західнотюркського. У 632 році вони змогли здобути незалежність під зверхністю вождя племені оногондурі – **Кубрата** (584–642) (у деяких джерелах його називають **Куртом** або **Кробатом**). Булгарський хан взявся розбудувати власну державу, уклавши союз із родичами та мадярами й у Північному Причорномор'ї утворилася «*Велика Булгарія*». Держава Кубрата проіснувала 30 років, мала повагу з боку Візантії, про що свідчить надання імператором Іраклієм 635 року Кубрату титулу «*патрицій*». За деякими даними (у 1912 році довів це німецький академік **Йоахим Вернер**, матеріали розкопок перебувають в Ермітажі), хана Кубрата було поховано біля села Мала Перещепина на Полтавщині.

Після смерті хана держава розпалася на п'ять частин, що було зумовлено спробами Хозарського каганату підкорити собі протоболгар. Частиною племені на

чолі із сином Кубрата **Батбаяном** поневолили хозари. Інший син **Котраг** повів протоболгар на північ, на Середню Волгу, де пізніше буде утворена держава під назвою «**Волзька Болгарія**» (проіснувала до початку XIII ст., підкорена монголами; мешканці держави сповідували іслам). Третя група протоболгар на чолі з **Аспарухом** під тиском хозар відступала все далі на захід, і в 650 році досягли Дунаю. Там, змішуючись зі слов'янами, фракійцями, сформувалися болгари й було створено Перше Болгарське царство 681 року. Хан **Кубер** із частиною протоболгар перейшов до Паннонії під зверхність аварів. Хан **Алцек** із залишками протоболгар оселився на території сучасної Італії в державі лангобардів.

Вимушені волею долі жити на одній невеликій території два народи (протоболгари і слов'яни) були вкрай несхожі. Різні етноси мали свою специфічну культуру, звички й уподобання. Тому процес створення єдиної слов'яно-болгарської народності розтягнувся на століття. Побут, релігія, спосіб господарювання – усе було на перших порах різним. Протоболгари були спаяні стійкими родовими зв'язками, суспільні відносини перебували на стадії «військової демократії», хоча влада деспотичного хана вже була спадковою. Участь у війні була обов'язком усіх дорослих чоловіків. Слов'яни ж відрізнялися більшою демократичністю. Досить згадати в цьому зв'язку відгуки візантійських авторів про слов'ян. Обидва етноси були язичниками, але поклонялися різним богам, кожен своєму. Вони говорили на різних мовах, використовуючи як мову спілкування й писемності грецьку. І, нарешті, слов'яни були переважно землеробами, а протоболгари скотарями: розводили коней, овець та кіз. Широко використовувалися полювання та рибальство. Продукти рільництва вони здобували шляхом обміну або ж силою зброї. Серед ремесел у протоболгар домінували виготовлення зброї та кінської упряжі. Кераміка була ліпною (гончарного кола протоболгари, як і слов'яни, у цей час ще не освоїли). Відмінності були подолані приблизно до середини X ст., коли дві народності, різні господарські системи утворили єдиний економічний синтез, а тюркським етнонімом «**болгари**» стала називатися єдина слов'янська народність.

2. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток Першого Болгарського царства у VII–IX ст. Складний етнічний процес відбувався в рамках держави, що виникла на колишніх візантійських землях, що отримала назву «**Болгарія**». Початкові кроки болгарської державності припали на **681** рік. У цьому році Візантія, безуспішно відбивала натиск об'єднаних загонів слов'ян і протоболгар, змушена була укласти з ними мир, та ще за умов виплати щорічної данини хану Аспаруху. Так почалася історія Першого Болгарського царства.

Державне будівництво втілювалося в діяльності перших ханів країни. Досить тривалий час, майже два століття, вищі державні посади займали протоболгари. Державу очолював **хан**, що був верховним правителем і головнокомандувачем. Великий ряд протоболгарських ханів відкриває засновник болгарської держави хан **Аспарух** (681–700), проте історіографічна традиція зводить початок болгарської державності до легендарних племен вождя гунів Атілли (середина V ст.). З часів Аспаруха бере початок «*Іменник болгарських ханів*» (офіційний літопис), у якому хана називають першим, який править «по цей бік Дунаю».

На частку перших правителів Болгарії випали нелегкі завдання. Необхідно було переходити до осілості і вчитися жити в мирі із сусідами. З'явився перший державний кордон Болгарії: на сході – це було Чорне море, на півдні – Стара Планина, на заході – річка Іськир, можливо, Тімок, північна межа йшла по Задунайських землях.

Хани Болгарії не лише воювали із сусідами, а й займалися проблемою державного устрою своєї країни. Аспарух розгорнув будівництво великої ханської резиденції поблизу слов'янського поселення **Плиска**, яке стало

столицею Першого Болгарського царства. Площа міста, на якій розташовувалися ханські палацові будівлі, була величезною. Відчувався «східний розмах» хана. Мирна діяльність по зміцненню болгарської держави часто переривалася бойовими діями, найчастіше проти Візантії, яка не бажала миритися з існуванням нової неспокійної держави на своїх колишніх територіях.

Після Аспаруха болгарський престол зайняв хан **Тервель** (700–721). Він зумів подружитися з Візантією і в 705 році посприяв відновленню на престолі скинутого візантійського імператора Юстиніана II, з'явившись під стіни Константинополя з великим військом. У нагороду за підтримку Тервель отримав титул «*кесаря*» й область Загір'я, на південь від Старої Планіни. Короткочасна сварка Болгарії та Візантії через цю області 708 року не затьмарила подальших мирних відносин. У 716 році ми застаємо Тервеля, що підписує вигідний для Болгарії мирний договір із Візантією, яким підтверджувалася виплата данини Болгарії. Тервель був союзником Візантії в боротьбі з арабами. Загалом цей хан був яскравою особистістю, не цурався він і християнських ідеалів, хоча сам очолював язичницьку країну. Зберігся його перстень, на якому є напис: «*Богородиця, допоможи Тервелю, кесарю*». На час цього хана відносять спорудження дивовижного кам'яного барельєфа, висіченого на скелі поблизу містечка Мадара, недалеко від Плиски. Збережені навколо «Мадарського вершника» написи, фрагментарні і, які насилу читаються, розповідають про успіхи політики Тервеля.

Із 718 року в країні настає період внутрішньої кризи. За 20 років на престолі змінилося сім ханів. Це було результатом конфлікту між слов'янською і протоболгарською знаттю.

У 803–814 роках на болгарському престолі перебував хан **Крум**, не менш блискучий, ніж Тервель. Про Крума оповідають багато джерел, з яких дізнаємося про його дивовижну внутрішню й зовнішню політику. Так, ***Крум став першим законодавцем Болгарії***. Закони хана збереглися в переказі грецького енциклопедичного словника – «*Суди*» (X ст.). Згідно з його даними закони були видані Крумом після допиту ним аварських полонених, які назвали серед причин, що спричинили загибель своєї потужної держави, наклепництво, хабарництво, пияцтво і зростання соціальної нерівності. Щоби зупинити розвиток цих вад у Болгарії, Крум і видав закони, що регулювали судочинство, посилювали покарання за крадіжку, за злочини проти власності, а також наказав вирубати в Болгарії виноградники.

Крум під страхом жорстокої кари наказав багатим давати нужденним відразу стільки, скільки необхідно, щоби надалі вони не просили милостині. «*Кожному жебракові давати не мало, а сповна, щоби він знову не впав у нужду, інакше нехай буде відібрано майно в того, хто цього не зробить*». У цих даних вбачають ***початок формування феодальної залежності селянства***: хан рекомендував заможним людям, насамперед, землевласникам, надавати біднякам ділянку (чи, можливо, худобу та інвентар), щоби селяни могли самостійно вести господарство й мали засоби для існування.

Хану Круму вдалося провести ***адміністративну реформу***. Було ліквідовано поділ країни на племенні одиниці – «*словенії*», замість яких вводилися «*комітати*» з представниками центральної влади на чолі. Місцеве управління було в руках військових, оскільки цивільне управління ще чітко не диференціювалося.

Влада хана ставала спадковою. Він отримав титул «*хан юбігі*» – «*вождь війська*», був головнокомандувачем, вищим законодавцем, суддею, жерцем. Перед важливими подіями (наприклад, перед битвою) хан особисто здійснював жертвопринесення. Опорою його влади була вища аристократія, особливо – рід самого хана. Цей прошарок іменувався «*боїлами*» – звідси згодом пішов термін «*боляри*», середній і нижчий – «*багаїнами*». До боїлів належали найближчі до

хана особи: радник – *кавхан* (або *капхан* – перший полководець і співправитель) й *ічіргу боїл* («внутрішній боїл», у слов'янській вимові «чергубіль»), який також був наділений великими військовими повноваженнями. За старою тюркською традицією хан командував центром війська, а дві наближені до нього особи – лівим і правим флангами.

За кам'яними написами відомо ще до двох десятків титулів і посад, тюркських за походженням, права і функції носіїв яких важко зрозумілі. Всі вони мали причетність до військової справи, але, можливо, частково й до цивільного управління. Ці дві сфери державної служби в Болгарії ще не були чітко диференційовані. Розрізнялися, однак, сановники, компетенція яких поширювалася на справи в столиці та її окрузі, і вельможі, які виконували службу в провінціях. Перші іменувалися «внутрішніми болярами», другі – «зовнішніми», які володіли менш високим рангом. Але й це розмежування не було абсолютним: навіть кавхан і ічіргу боїл отримували в управління недавно завойовані землі, що лежали далеко від столиці. Можливо, вони лише контролювали влади цих провінцій.

До управління провінціями мали причетність й *таркани*, що ділилися на декілька рангів, і *жупани*, яких, мабуть, можна порівняти зі слов'янськими «старійшинами». Іноді ці два титули (таркан і жупан) додавалися до однієї особи. Крім того, була категорія знатних, що позначалися терміном «вихованці» хана, які були пов'язані з ним путами особистої відданості. Ймовірно, з них комплектувалася охорона хана, його гвардія. Виконуючи роль «дружини» хана, це військове з'єднання служило знаряддям посилення його особистої влади.

Вводилася *система державного судочинства*, яка обмежила роль місцевої знаті в здійсненні правосуддя, і, безсумнівно, підвищила авторитет центральної влади. Хан наказав здійснювати ретельний судовий розгляд у разі будь-якого обвинувачення й карати смертю наклепників. *«Якщо хто-небудь звинуватить іншого, не слід його слухати, а спочатку зв'язавши, треба його допитати, і якщо виявиться, що він зводив наклепи і брехав, вбити його. І нехай не буде дозволено давати їжу тому, хто краде, і якщо хтось наважиться на це, то нехай буде негайно відібрано його майно».*

Ліквідовувалися правові розбіжності між слов'янами та протоболгарами, термін «болгари» тепер означав уже не етнічну, а державно-політичну належність і охоплював усіх підданих держави. Закони Крума були обов'язкові для всього населення, незалежно від етнічних відмінностей. Отже, сфера дії регіональних норм звичаєвого права (а вони не могли не бути різними в слов'ян і протоболгар) була різко обмежена. Реформа послабила вплив місцевої, і слов'янської та протоболгарської знаті, пом'якшила правові відмінності між слов'янами та протоболгарами і сприяла слов'янізації протоболгар.

Серед наблнжених до Крума осіб з'являються і представники слов'янської знаті: посольство болгар до Константинополя в 812 році очолював Драгомир. Брав Крум на службу і навіть у коло своїх родичів знатних втікачів-візантійців, обумовлюючи свою милість, мабуть, відмовою їх від християнства: відомо про гостро ворожу позицію хана до християнської релігії.

Зовнішньополітична діяльність хана Крума була не менш вдалою. **Він значно розширив межі Болгарії.** На початку IX ст. франки завдали нищівного удару по Аварському каганату, захопивши його західні володіння. Скориставшись цим, Крум зайняв частину східних земель каганату, підпорядкувавши аварів і місцеві «словинії». Уже в цей час Болгарія, яка займала середннє положення між Візантійською та Франкською імперіями, була після них найважливішою державою Європи.

Болгарський хан успішно воював із Візантією, яка не залишалася в боргу. У 811 році велике візантійське військо на чолі з імператором **Никифором I** виступило в похід проти Болгарії. Візантійцям вдалося захопити й розграбувати

болгарську столицю Плиска, після чого Никифор I поспішив повернутися в Константинополь. Але шлях був перегороджений болгарським військом. У вузькій ущелині болгари влаштували засідку, спорудивши потужний завал із повалених дерев. За словами хроніста, імператор вигукнув: *«Навіть якби ми знайшли крила, ніхто не міг би сподіватися уникнути загибелі»*. Візантійське військо розгромили болгари, загинув і сам імператор. Як військовий трофей і знак блискучої перемоги демонстрував Крум ковану сріблом чашу, зроблену з черепа загиблого Никифора I. Після перемоги над Візантією Крум був фактично господарем становища у Фракії. Він узяв Одрін, Девельт, Месемврії та Адріанопіль і готувався до штурму Константинополя, коли раптово помер навесні 814 року.

Отже, реформи Крума, зокрема, адміністративна, приєднання до Болгарії областей, населених переважно слов'янами – *прискорило процес асиміляції протоболгарського етносу слов'янським*.

Болгарія набирала силу. З нею змушені були рахуватися Візантійська і Франкська імперії. Син Крума, хан **Омуртаг** (814–831) вважав за краще дружити, а не воювати. Уже 815 року він уклав із Візантією договір про 30-річний мир. І підтвердив вірність цим договором прийшовши на допомогу візантійському імператору Михайлу II в його боротьбі з незаконним претендентом на престол Фомою. Новий кордон відповідав загалом болгарським володінням кордонів 716 року.

За Омуртага відбулися великі зміни в державній структурі Болгарії. Політика зміцнення центральної влади болгар зумовила прагнення знаті словинії *тимочан* змінити владу хана на підданство франкському імператору. У 818 році послі тимочан просили **Людовика Благочестивого** прийняти їх під свій захист. Не отримавши згоди, вони перейшли під владу посавського князя **Людевіта**, який чинив опір франкам до 823 року. Разом із володіннями Людевіта тимочани опинилися у владі франків. У 824 році послі ободритів скаржилися франкському імператору на «невиправдану ворожість» болгар. Тоді ж прибули до Людовика й послі Омуртага, які марно наполягали на уточненні кордону між державами. У 827–829 роках мали місце військові зіткнення з франками. Виторгшись у Паннонію, *«болгари ... розорили вогнем і мечем слов'ян ... і, вигнавши їх вождів, поставили над ними болгарських правителів»*. З цих скупих даних випливає начебто, що влада Болгарії над слов'янами на північно-західних кордонах до зазначеного походу не була міцною і при Омуртазі. Проте за свідченням «Баварського географа» болгари мали на лівобережжі Дунаю п'ять адміністративних областей із їх центрами – фортецями.

Представники слов'янської аристократії все активніше залучалися до апарату державної влади. Омуртаг знаходив опору в більшості слов'янської знаті. Його сини – Енравота (Воїн) і Звініца, а, можливо, і Маламир – носили слов'янські імена. Процес слов'янізації захопив уже верхівку протоболгарської знаті.

У тісному зв'язку зі зміцненням центральної влади перебували й гоніння на християн, у яких Омуртаг вбачав потенційних ворогів, а в християнстві – одне з дієвих засобів візантійського впливу. Гоніння були зумовлені посиленням проникнення християнства по мірі розширення території шляхом відібраних в імперії земель і зростання числа полонених візантійців у країні: їм пропонувалася вибір: або зречення, або страта.

Гоніння ще більше посилювалися за **Маламира** (831–836), який стратив брата Енравоту за те, що він прийняв християнство. Становище змінилося за **Пресіана** (836–852), котрий опанував землями смолян і великими територіями Середньої та Південної Македонії, які були зайняті словиніями *берзитів, драгунів і стрімонців*. Тут серед слов'ян уже було чимало християн. Переслідування в цих

умовах могли послабити позиції Болгарії в приєднаних районах, і тому гоніння, мабуть, були припинені.

Утвердженню престижу ханської влади та її міжнародного авторитету служила також будівельна діяльність. Омуртаг перебудував зруйновану Никифором I Плиску, спорудив новий палац і новий язичницький храм; посилив зовнішні (земляні) і внутрішні (кам'яні) укріплення; товщина стін сягала 2,6 м, а висота – 10 м. За Омуртага **Преслав** став великою фортецею з палацом-резиденцією. Палац був побудований і на р. Тіче, через яку був перекинтий міст. Ще один палац був споруджений на Дунаї під Силістрою. Будівлі увінчувалися колонами, на яких висікалися (грецькою мовою) урочисті написи, що прославляли хана. Кам'яні написи висікалися й на честь видатних воєначальників і сановників – водночас згадувалися ім'я хана, ім'я та рід особистості, що прославлявся.

Отже, основний зміст внутрішніх державно-політичних процесів у Болгарії першої половини IX ст. полягали *в ліквідації адміністративного дуалізму, у затвердженні монархічної влади хана на території всієї країни*. В етнокультурній сфері цей процес супроводжувався *викорененням етнічного дуалізму й поступовим залученням протоболгар у річище слов'янської культури*. Пережитки кочового побуту в частини протоболгар і збереження релігійних відмінностей, найбільш завзято культивованих вищою протоболгарською аристократією, залишалися останньою перешкодою на шляху повного перетворення ранньофеодальної Болгарської держави в централізовану монархію.

Чи можливо визначити точну дату оформлення болгарської народності. У другій половині IX ст. цей процес вступив у свою завершальну стадію. *Синтез двох етносів – слов'ян і протоболгар прискорювала реальна небезпека з боку Візантії*. Протягом тривалого часу два народи проживали разом на одній території, вступаючи в інтенсивні побутові контакти. Об'єднавчу роль зіграло й загальнодержавне законодавство. Поступово й досить плавно процес асиміляції протоболгар слов'янами протікав ще й тому, що слов'ян було чисельно більше. На Балканах слов'яни-хлібороби мали більше можливостей для розвитку господарства, ніж протоболгари-скотарі. Успішні війни болгарських правителів сприяли приєднанню областей із переважно слов'янським населенням. Істотний удар по етнічній відособленості двох народів завдали своїми реформами хани Крум і Омуртаг, поділивши країну на адміністративні округи, що порушило колишню етнічну замкнутість. Найважливішу роль в об'єднанні двох етносів зіграло хрещення Болгарії.

3. Особливості християнізації та церковного будівництва в Болгарії.
Богомільський рух. Хрещення Болгарії, а також створення слов'янської писемності й формування нової християнської духовності стало головними подіями болгарської історії другої половини IX – першої чверті X ст. Шлях Болгарії до християнства був тривалий. Визнана ще в 681 році Візантією Болгарія прийняла нову релігію лише майже два століття опісля, при хані **Борисі** (852–889). Болгарський хан, який вирішив запровадити в країні нову віру, повинен був упоратися одночасно з двома завданнями: примусово чи добровільно охрестити свій народ і водночас знайти гідне місце для Болгарії серед низки християнських держав. Для християнських Європи та Візантії язичницька Болгарія не була повноправним партнером. До середини IX ст. в Європі склалася досить стійка церковна ієрархія, яка, однак, не виключала боротьби папи римського і візантійського патріарха за головну роль.

Хан Борис, що зважився охрестити Болгарію – особистість досить яскрава і драматична. Язичник – хан Борис і християнин – князь Борис-Михайло – це одне й те ж обличчя. Смирений чернець і розгніваний правитель, що наказав знищити

не лише понад 50 ватажків язичницького бунту, а й усі їхні родини, а також звелів засліпити свого сина за зраду християнства – це теж Борис І.

Пошуки свого місця в християнському світі Болгарія почала з допомогою зброї. Однак Бориса переслідували військові невдачі, не допомогла й політика лавірування. Незабаром після свого вступу на престол Борис у союзі з Великою Моравією (князем Ростиславом) почав війну проти німецького короля Людовика II, але зазнав поразки. Невдача спіткала його й у боротьбі з Візантією у 855–856 роках. Болгарія втратила тоді область Загори й Філіопіль. Не допоміг у боротьбі з Візантією й союз з Людовіком Німецьким, знову пішли поразки. І тоді Візантія запропонувала болгарському ханові мир і здійснення в його країні обряду хрещення.

Введення нової релігії розтягнулося на кілька років, з 864 до 866 року (більшість учених вважають дату прийняття християнства Болгарією **865** рік). Чому болгарський правитель прийняв рішення про хрещення? Можливо, під впливом серії військових невдач, голоду, що розпочався в країні, страшного землетрусу 863 року, не встояв перед привабливою пропозицією Візантії повернути Болгарії низку відібраних у неї областей. Мабуть, було й бажання Бориса вписатися в християнську спільність європейських народів.

За часів правління імператриці Візантії блаженної **Феодори**, регентші за малолітнього імператора **Михайла III**, Борис вирішив розірвати мир та оголосив їй, що вирушить війною на Візантію. На це Феодора відповіла йому знаменитими словами: *«Якщо ти переможеш жінку, слава твоя не буде коштувати нічого; але якщо тебе розіб'є жінка, ти станеш посміховиськом для цілого світу»*. Після такої відповіді Борис віддав перевагу збереженню миру. Феодора ж повідомила йому, що готова за будь-який викуп повернути **Феодора Куфара**, полоненого вченого грецького монаха, який став радником Бориса. Останній погодився на це, зажадавши повернути його сестру, яка була вихована при візантійському імператорському дворі, хрещена та виявилася глибоко віруючою людиною. Вона продовжила справу Ф. Куфари.

У той час монах на ім'я Мефодій написав картину *«Страшного Суду»* в одному з будинків царя. Борис хотів замовити картину на улюблену ним тематику полювання, однак монах відхилив прохання й наполіг, що тему обере на власний розсуд. Борис погодився, але за умови, щоби картина приводила глядачів у страх і захоплення. Цю умову Мефодій виконав: побачивши закінчену картину, Борис злякався Бога. Як стверджує літописець, це і стало остаточною аргументом на користь прийняття хрещення.

865 року хан Борис був охрещений разом із родиною та найближчими сановниками у своєму палаці в ситуації повної таємничості. Акт хрещення був здійснений священниками, які прибули з Візантії. Ця дія не була урочистою. Народ загалом не розумів і не прийняв нову релігію. Піднявся потужний язичницький бунт, який негайно із жорстокістю був задавлений Борисом. Духовний син візантійського імператора Михайла III, яким був тепер болгарський хан, прийняв **титул князя** й нове ім'я **Михайло**. Впоравшись з антихристиянським рухом, правитель Болгарії був ще дуже далекий від заповітної мети встановлення самостійної болгарської церкви.

Попереду була тривала боротьба за її автономію. Намагаючись добитися самостійності для своєї церкви, Борис лавірував між двома могутніми християнськими центрами – Римом і Константинополем. Болгарія добивалася статусу автокефалії церкви, або патріархії. Прагнучи отримати необхідні роз'яснення щодо положення болгарської церкви, князь Борис відправляє послання в різні християнські центри. Візантійський патріарх Фотій у відповідь на питання болгарського князя надіслав морально-етичне послання, у якому, щоправда, ні словом не обмовився про становище болгарської церкви в ієрархії вселенських церков. У посланні він наставляв Бориса в тому, що глава держави

зобов'язаний дбати не тільки про свій порятунок, а і про ввірений йому народ, керувати ним і вести до досконалості. Але чіткої відповіді про статус болгарської церкви Борис від константинопольського патріарха так і не отримав.

Тоді він вирішив звернутися за іншими адресами. Болгарські посольства були відправлені до Людовика Німецького, у Регенсбург, а також у Рим, до папи Миколи I (866 рік). Папа відгукнувся об'ємним посланням, надіславши 106 відповідей на питання болгар. Судячи з послання папи, Бориса найбільше цікавили проблеми створення в Болгарії патріархії і процедура висвячення патріарха. Борис просив роз'яснити основи нової релігії, надіслати богослужбові книги і проповідників. Папа пояснив, що Болгарії поки личить мати єпископа, а не патріарха. Після висвячення єпископа можна обрати архієпископа, а вже потім і патріарха, висвятити якого може вищий церковний чин, тобто хтось із уже наявних патріархів. Папа докладно розповідав болгарам, які патріархи є істинними. Водночас він не забув підкреслити, що Константинопольська церква не є апостольською і створена лише за вподобанням світської влади, у той час як римська церква освячена апостолами Петром і Павлом. Звернених болгар занурювали у вир тривалої Римо-Константинопольської церковної суперечки.

867 року помер папа Микола I. У цьому ж році був позбавлений влади з патріаршого престолу Фотій. Борису довелося мати справу з новими партнерами. Болгарське посольство вирушило в Рим до нового папи з проханням висвятити архієпископом Болгарії висунутого болгарами кандидата. Папа ж наполягав на своїй кандидатурі на болгарський церковний престол. Історія з визначенням статусу болгарської церкви завершилася на Вселенському соборі 870 року, де вона була поставлена під верховенство Константинопольської патріархії.

Почалася важка робота з будівництва болгарського кліру, християнських храмів, формуванню корпусу богослужбової літератури. Тим часом у християнському світі сталися важливі події, що прямо відбилися й на долі Болгарії та на її церкви. Слов'янські просвітителі, святі брати **Костянтин (Кирило)** і **Мефодій** на початку 60-х років IX ст. винайшли слов'янську писемність, успішно перевели з грецької на слов'янську мову основні богослужбові книги і стали проводити богослужіння слов'янською мовою у Великій Моравії. Ними була вихована ціла плеяда талановитих учнів і послідовників. Саме цим учням Кирила й Мефодія довелося зіграти величезну роль у становленні болгарської церкви та вихованні перших болгарських священників. Однак місія слов'янських просвітителів у Великій Моравії закінчилася після смерті Кирила (869 р.) і Мефодія (885 р.). За наполяганням німецького духовенства їх учні були вигнані з країни. Частина їх знайшла притулок у Болгарії.

886 року князь Борис із пошаною зустрів у болгарській столиці **Климент**, **Наума**, **Ангеларія**, а потім **Костянтина**. Наум став проповідувати в Плисках, Климент (перший єпископ-слов'янин) – в **Охриді** (центр архієпископства). Ці міста стали найважливішими центрами з підготовки священнослужителів Болгарії.

889 року князь Борис залишив трон і пішов у монастир, вважаючи свою державну місію виконаною. Царський трон зайняв його старший син **Володимир Расате** (889–893). Протягом майже п'яти років він намагався повернути Болгарію до язичництва, що змусило Бориса залишити монастир і повернутися до державних справ. Володимир був відсторонений від престолу й засліплений. Князем 893 року був проголошений **Симеон** (893–927), один із синів Бориса. Новий правитель Болгарії був високоосвіченою людиною (понад десять років навчався у Візантії), віддав багато сил зміцненню болгарської церкви. Його бажанням стало затвердження в Болгарії патріархії. Це вдалося лише його сину **Петру** (927–970), коли він одружився з онукою візантійського імператора Романа I Лакапіна **Марією**. Вона після весілля взяла нове ім'я – Ірина, що означає

«мир» і Візантія схвалили цей крок Болгарії. За правління Петра в країні виникло багато монастирів, з'явилися ченці, пустельники. Найбільш помітною фігурою цього часу був св. **Іоанн Рильський**. Цей канонізований після смерті монах-відлюдник заснував монастир у горах Рильського масиву, вів високоморальне життя і здійснював чудові діяння. Він зустрічався з царем Петром, даючи йому настанови про управління державою.

Здавалося, ніщо не затьмарить плавного еволюційного розвитку болгарської церковної організації. У правління царя Петра, у порівняно мирний період, у Болгарії піднявся могутній еретичний рух, що одержав назву *богомильського*. По суті це була перша в Європі велика богословська ересь, що зробила сильний вплив не тільки на Болгарію, а й на Європу. Знайти причини цього соціально-релігійного руху досить важко, адже болгарська церква була порівняно молодою. Можливо, позначилося важке соціально-економічне становище населення, яке різко погіршало після безперервних воєн Симеона. Можливо, саме молодість церковної організації зіграла свою роль. Минуло всього лише кілька десятиліть після прийняття християнства в Болгарії. У країні пам'ятали і про язичницькі часи, і про старі релігійні течії, що проникали в Болгарію зі Сходу – *маніхействі* та *павликіанстві*. Для цих течій був характерний крайній дуалізм, тобто визнання нескінченної боротьби доброго і злого начал.

Організатором руху став під **Богомил**, що жив у першій половині X ст., який і дав своє ім'я всієї ересі. Богомилами була створена своя організація. Першу групу становили близькі послідовники Богомила – теоретики руху. Це були переважно духовні особи. У другу групу увійшли прихильники нового вчення. Прибічники еретиків з'явилися як на селі, так і в місті.

Релігійні та соціальні погляди богомилів не дійшли до нас у викладі самих її представників. Приходиться дошукуватися богомільських тенденцій у легендарній літературі та в усній словесності тільки помацки за вказівками полемістів та такими далекими відгомонами доктрини, як «*Книга Іоанна Богослова*», що зветься також «*Секретом еретиків*». Головним джерелом для вивчення історії цього еретичного руху в Болгарії є твір пресвітера **Козьми** «*Бесіда проти богомилів*». Саме цей твір малює живу й повнокровну панораму подій і дозволяє представити їх характер.

Догматика богомільства полягала в наступному: існують дві основи – добро і зло. Дух добра – творець світла і творець ночі, творець людини і творець янголів та інших створінь. Дух зла – Сатана (Сатанаїл) – творець і володар матерії, усього видимого світла й нашого тіла. Шлюб, продовження й розмноження людського роду – це справа Сатанаїлова; Мойсеїв закон і пророки теж були від нього; Христос не був дійсною людиною і його смерть і воскресіння були тільки примарою.

Козьма та інші полемісти звинувачували богомилів, що вони не шанували Богородиці й говорили про неї ганебні речі, відкидали Христові чудеса й не вважали причастя Божою установою; не поважали хреста, вважали його гріховною вигадкою; не признавали ікон, прирівнюючи їх до ідолів; глузували зі святих мощів, кажучи, що при них сидять біси та роблять чуда на збаламучення простаків.

Офіційна церква не могла прийняти богомільського вчення про походження всесвіту й людини, а також про устрій державної системи, оскільки головним у вченні богомилів була критика церкви, її устрою й порядків, виступ проти служителів церкви. Особливо люто нападали богомили на представників вищого кліру – єпископів і митрополитів. Єретики виступали не тільки проти офіційної церкви, але і проти світської влади й держави. Критика багатства і вихвалання бідності займали центральне місце в їхніх проповідях. «*Учать не слухати панів, гудять бояр, мерзенними Богові вважають тих, хто служить*

цареві, і рабам забороняють працювати на свого пана, і взагалі гребують роботою».

Поширення богомилства дуже турбувало не лише церковну, але і світську владу. Двічі звертався цар Петро за порадами щодо цієї ересі до константинопольського патріарха Феофілакта. Гоніння на еретиків почалися відразу ж після виникнення руху у 20-ті роки X ст. Але офіційна церква насилу справлялася зі своїми духовними противниками, попри те, що богомили переслідувалися і виганялися, а їхні книги спалювали. Привабливе для всіх незадоволених вчення богомилів мало тривалу долю, довгий час поширювалося в Болгарії (аж до XV ст.). Цей єретичний рух мав розповсюдження також у Візантії, Сербії, Боснії.

Обтяжена єретичними рухами та маючи чисельні труднощі, болгарська церква була за статусом автономною і вільною у вирішенні своїх справ. Найсильніший удар був завданий їй у 1018 році, коли Болгарія аж до 1186 року потрапила під владу Візантії. Болгарська патріархія була знищена. Церкву очолив архієпископ, місцем перебування якого стало **м. Охрид**. Всупереч тому, що візантійський імператор Василь II своїми грамотами підтвердив автономію болгарської церкви, лише перший архієпископ був болгариним, потім вищий церковний пост у країні в час візантійського панування займали тільки греки.

Після звільнення Болгарії від влади Візантії наприкінці 80-х років XII ст. у країні тривалий час велися пошуки шляхів зміцнення болгарської церкви. Один із болгарських царів – **Калоян** (1197–1207) спробував навіть укласти **1204 року унію з католицькою церквою**, домагаючись визнання патріаршого статусу за главою болгарської церкви. Але унія протрималася лише короткий час. Розпочатий четвертий хрестовий похід і боротьба болгар проти хрестоносців 1205 року, яких підтримувала католицька церква, зробили унію неможливою. **Патріархію** в Болгарії вдалося відновити лише **1235 року** в результаті переможних воєн царя **Івана Асеня II** з Візантією. На цей раз це була **Тирнівська** патріархія, діяльність якої обірвалася у зв'язку із завоюванням Болгарії турками-османами наприкінці XIV ст.

Історія середньовічної болгарської церкви свідчить про те, що ***орієнтуючись на візантійський церковний досвід, болгарські ієрархи прагнули до самостійності та незалежності від духовної практики Візантії.*** Широкі права щодо болгарської церкви мали її світські верховні правителі. За велінням князів Болгарії в країні скликалися церковні Собори, споруджувалися церкви й монастирі, висвячувалися священнослужителі. Підпорядкування болгарської церкви світській владі позначилося на структурі й діяльності її церковнослужителів. Звичний вплив на життя церкви Болгарії надавало постійне суперництво з Візантійською імперією.

4. Політичний розвиток Болгарського царства у X – першій половині XI ст. Цей тривалий період був завершальним в історії Першого Болгарського царства. Блискучий цар **Симеон**, успішний полководець і одночасно покровитель культури, смиренний цар **Петро** і трагічний цар **Самуїл** – ці болгарські правителі заслуговують на увагу цього періоду.

893 року на народному Соборі князь Борис оголосив болгарську (церковнослов'янську) мову офіційною та єдиною мовою церкви й держави, перемістив столицю з Плиски до **Великого Преслава** та звів свого третього сина Симеона на болгарський трон. Симеон отримав блискучу освіту в найпрестижнішому університеті свого часу – Магнаурській школі в Константинополі. Самі візантійці називали його напів греком і сподівалися на його проімперську політику Але доля судила інакше. В історії Болгарії не було настільки самостійного й самовпевненого правителя, що орієнтувався тільки на

інтереси своєї країни, яким був цар Симеон. Його правління називають «*золотою добою*» Болгарії.

Безпосередньо після коронації Симеона болгарсько-візантійські відносини почали ускладнюватися. Візантійський імператор **Лев VI Філософ** перемістив торгівлю болгарських купців із Константинополя в Салоніки і збільшив митні збори. Спроби Симеона розв'язати проблему мирним шляхом не мали успіху. Візантійський імператор сподівався, що за своєю недосвідченістю новий правитель Болгарії не буде відповідати на провокації, але помилився.

Восени 894 року Симеон увірвався до Східної Фракії (у середньовіччі ця область називалася Македонія) й у битві на околицях Адріанополя цілком розгромив візантійську армію. Ромейський полководець Криніт був убитий, а імператорська гвардія, що складалася із хозарів, потрапила в полон. Болгарський князь наказав відрізати носи гвардійцям і повернути їх назад імператорові. Ці події були пізніше названі болгарськими істориками «*першою торговельною війною*» в Середньовічній Європі.

У ситуації, що склалася, Лев VI звернувся до традиційного для візантійської дипломатії засобу – знайти союзника з півночі. Щедрими подарунками угорців було переконано здійснити напад на Болгарію. У той самий час візантійський полководець **Никифор Фока Старий** був покликаний з Італії та навесні 895 року очолив новосформовану візантійську армію.

Симеон, не зволікаючи, вирушив у похід на Никифора, але ромеї запропонували мир і почали перемовини. Не довіряючи візантійцям, Симеон кинув до в'язниці імператорського посланця, залишив більшу частину свого війська на півдні проти візантійської армії, а сам рушив на північ воювати з угорцями. Ця кампанія почалася невдало для болгар, і сам князь був змушений шукати притулку у фортеці Дрістр (Сілістра). Зрештою, Симеон уклав перемир'я з візантійцями, підписав договір із печенігами, що дозволило йому зосередитися на війні з угорцями. Навесні **896** року Симеон стрімко рушив на північ і розбив угорців на Південному Бузі (сучасна Україна), а печеніги відігнали їх далеко на захід, у сучасну Угорщину.

Влітку 896 року Симеон знову вирушив на південь, цілковито знищив ромейські війська в битві під Булгарофігоне (сучасне місто Бабаєскі) й узяв в облогу Константинополь. Візантійці були змушені підписати мирний договір, за умовами якого імперія повернула болгарську торгівлю в Константинополь, зобов'язалася сплачувати щорічну данину й поступилася Болгарії територією між сучасними Странджею та Чорним морем. Тим часом болгарський правитель встановив свій контроль і над Сербією в обмін на визнання Петра Гойниковича сербським сувереном.

Симеон регулярно порушував мирний договір і нападав на Візантію, анексуючи нові території. Нова мирна угода 904 року встановила болгарський суверенітет над Північною Грецією та більшою частиною Албанії. Кордон між Болгарією та Візантією проходив за 20 км на північ від м. Салоніки.

У травні 912 року помер Лев VI, і престол був зайнятий його братом Олександром, який правив як регент за малолітнього **Костянтина VII Багрянородного**. Навесні 913 року він відмовився сплачувати щорічну данину Болгарії. Симеон почав військові приготування, проте Олександр помер, перш ніж болгари перейшли в наступ, залишивши імперію в руках регентської ради на чолі з патріархом **Миколаєм Містиком**. Патріарх доклав значних зусиль, щоби переконати Симеона не нападати на Візантію, але спроби розв'язати проблеми миром не мали успіху. У липні-серпні болгарська армія обложила Константинополь. Почалися нові мирні перемовини, які затвердили поновлення щорічної данини та одруження Костянтина VII з однією з дочок болгарського правителя, що перетворило б Симеона на *василеопатора* (опікуна імператора) і дало б йому законне право правити Візантією

Але найзначніша частина угоди – це офіційне визнання в серпні **913** року Симеона як *царя*, або *імператора болгар* від ромейського патріарха Миколи Містика у Влахернському палаці. Акт мав величезне значення, він здійснив переворот у візантійській екуменічній доктрині, відповідно до якої є тільки один Бог на небі й тільки один імператор на землі – візантійський імператор. Він справжній хазяїн і батько всіх народів, а інші правителі – його сини, і владу вони мають винятково від імператора.

У лютому 914 року Зою, мати Костянтина VII, скасувала регентську раду і влада у Візантії перейшла до неї. Вона одразу зреклася визнання імператорського титулу Симеона й відмовилася від можливого шлюбу між своїм сином і дочкою Симеона. Війна була єдиною альтернативою болгарського царя. Симеон знову увірвався до Фракії й узяв штурмом Адріанопіль. Візантія почала підготовку до вирішальної війни з Болгарією. Ромеї вели перемовини одночасно з печенігами, угорцями й сербами для спільного нападу на Болгарію. У червні 917 року був укладений мир з Арабським халіфатом, що дозволило Візантії сконцентрувати всі свої ресурси. Армія була під командуванням магістра Льва Фоки, а флот – майбутнього імператора друнгарія (адмірала) Романа Лакапіна.

20 серпня 917 року на річці **Ахелой** Симеон розгромив візантійські війська. Печенізько-угорський напад із півночі зазнав невдачі. Серби також не наважилися протистояти Болгарії. Шлях до Константинополя був відкритий для болгар. Однак, армія Симеона повернулася назад у Болгарію, оскільки збунтувалися серби. Симеон скинув із престолу Сербії та відправив до в'язниці Петра Гойниковича, який намагався йому зрадити. На його місце цар поставив свого протеже Павла Брановича.

З ініціативи Симеона був скликаний церковний собор (917 чи 918 рік), який проголосив **самостійність Болгарської патріархії**, а новообраний патріарх зробив освячення титулу Симеона «*Симеон, у Христа Бога самодержець усіх болгар і ромеїв*».

918 року болгарське військо здійснило похід в Елладу й захопило Фіви. Безперервні поразки призвели 919 року до перевороту у Візантії. Друнгарій флоту **Роман Лакапін** змінив Зою як регент, і заслав її в монастир. Після цього посватав свою доньку Олену за малолітнього Костянтина VII і 920 року став співправителем, узурпувавши реальну владу в імперії. Заспокоюючи болгарського царя, Р. Лакапін запропонував йому шлюб свого сина й дочки Симеона. На династичному шлюбі наполягав і константинопольський патріарх Микола Містик. «*Коли ваші діти вступають у шлюб, ми надіємось на Бога, що все саме добре й найприємніше зв'яже нас, а все вороже й неприємне буде відкинуто*», – писав він Симеону. Цей династичний шлюб, який здавався таким бажаним у 913 році, тепер не влаштовував болгарського правителя. Його метою було заволодіння візантійським престолом. Але його державним суперником тепер був не восьмирічний К. Багрянородний, а зухвалий узурпатор імператорської влади Р. Лакапін, з яким Симеон вважав за краще воювати, тим більше, що військова перевага була на боці болгар.

У період 920–922 років болгарська армія почала одночасний наступ на два фронти: на сході вона пододала протоку Дарданелли, обложила місто Лампсак у Малій Азії, розбила візантійців при Пигах; на заході ж заволоділа всією територією до Коринфського перешийка. 921 року болгарі знову заволоділи Адріанополем, який Симеон продав Зої 914 року, і знову підступили до Константинополя.

Тим часом (921 року) ромейська дипломатія намагалася збунтувати сербів на чолі з Павлом Брановичем проти Симеона, але болгарський самодержець змінив на сербському престолі Павла на жупана Захарія й бунт провалився. Але під візантійським впливом Захарій збунтувався проти Болгарії. 924 року Сербія була завойована та приєднана до болгарського царства, а Захарій утік до Хорватії, яка була спільницею Візантії. Болгарський корпус під керівництвом Алогоботура

увірвався до Хорватії (926 року), але потрапив у засідку в горах Боснії та був розбитий. Побоюючись болгарської відповіді, хорватський король Томіслав погодився розірвати союз із Візантією та підписати мир на основі status quo. Римський папа Іоанн Х відрядив до Великого Преслава своїх легатів герцога Іоанна та єпископа Мадалберта, які визнали (восени 926 року) імператорський титул Симеона та патріаршество глави болгарської церкви.

Ще з початку 927 року, попри відчайдушні заклики до миру Р. Лакапіна, Симеон почав широкомасштабну підготовку до облоги Константинополя. Однак, облога ця так і не відбулася 27 травня 927 року Симеон помер від серцевої недостатності у своєму палаці в Преславі.

Болгарський правитель залишив державу, яка істотно розширила свої кордони і включала території сучасних Болгарії, Румунії, Сербії, Македонії, Греції, сходу Угорщини, півдня Албанії, материкової Туреччини, південно-західної України. Болгарія перетворилася на наймогутнішу державу на Балканах та у всій Східній Європі.

Державна концепція, яку затвердив Симеон, полягала в побудові ***цивілізованої, християнської та слов'янської держави на чолі з імператором (царем), самостійної (автокефальної) національної церкви на чолі з патріархом і важливих книжкових шкіл.***

Найдавнішим слов'янським пам'ятником права був «***Закон судний людям***», або «***Судебник царя Костянтина***», первинний текст якого не зберігся. Джерелом цього документу слугувало візантійське право, яке було значно перероблене відповідно до особливостей слов'янського звичаєвого й державного права. «Закон...» зберігся в рукописах російського походження – Кормчій книзі, збірниках, запозичених із Кормчих у літописах та інших рукописних збірках (наприклад, Мірило Праведне). Щодо походження «Закону...» є кілька точок зору. Більшість дослідників вважають цей документ болгарським за походженням (вперше цю думку висловив російський дослідник **Г.А. Розенкамф**). Чеський учений **І. Вашіца**, сучасний російський учений **К.О. Максимович** висунули гіпотезу про його появу у Великій Моравії в період діяльності там просвітителів Кирила й Мефодія. Є гіпотеза про російське походження «Закону...» (**М.М. Тихомиров**).

«Закон...» створено в період правління Бориса після прийняття болгарами 865 року християнства, що супроводжувалося одночасно з введенням єдиного нового права, яке регулювало суспільні та виробничі відносини і сприяло їх подальшому розвитку. Документ складається з 32-х глав, у яких розглядаються питання судочинства, містяться норми кримінального, цивільного, сімейного права. За характером законодавства і ступенем розвитку правових поглядів «Закон...» є пам'яткою суспільства, яке порівняно недавно вступило на шлях розвитку державних відносин.

У документі порушені численні правові питання. ***Християнство офіційно визнається панівною релігією*** (державою дарується ціла низка привілеїв церкві) і передбачається суворе покарання за ідолопоклонство. Багато статей спрямовані проти язичництва, що свідчить про відносно недавнє прийняття християнства (питання про санкції, які треба накласти на язичників – I глава); злочинів проти суспільної моральності і християнської моралі (перелюбство, порушення права церковного притулку, ідолопоклонство, віровідступництво) і злочинів проти власності (підпал, деякі види крадіжки, покарання за використання знарядь без дозволу пана, за порушення худобою нив і виноградників – глави IV–XII). Встановлені такі покарання – смертна кара, членоушкодження, тілесні покарання, продаж винного в рабство, вигнання й накладення посту.

«Закон...» містив також низку положень, що визначали принципи, на яких організовувався новий судовий процес (глави II, VII а, XVI, XVIII, XX і частина глави XXX а). «Закон...» зобов'язував суддів не розглядати справи без свідків, вказував, хто може бути свідком і якою мала бути їх кількість, а також говорив про

оцінку судом показань свідків. Ці принципи судочинства були спрямовані проти варварських методів дізнання, що ґрунтуються на власному зізнанні обвинуваченого, отриманих шляхом тортур.

У «Законі...» містилися норми, що стосувалися майнових та сімейних відносин і збереження деяких форм рабовласництва. Наприклад, постанови про відповідальність господаря злодія-раба за завданий останнім збиток, про право військовополоненого отримати свободу за викуп, про відповідальність особи, яка взяла в користування коня й не повернула його в цілості, про відносини між подружжям і причини розлучення (глави XIX, XXII, XXV, XXX, XXX a). Одна з глав закону (глава III) присвячена питанням військового права і встановлювала порядок розподілу військової здобичі.

«Закон судний людям» дозволяє зрозуміти особливості соціально-економічної структури ранньослов'янської держави та взаємовідносин між членами суспільства.

Державна влада за правління Симеона зміцнилася. З'являються нові чиновницькі посади в дипломатії й судовому відомстві. **Опорою царя стає військо, яке формувалося з феодалних дружин.** Цар розсилав своїм боярам (феодалам) наказ з'явитися в призначений час із військом. Хто не з'являвся, того страчували, а майно конфіскували. Головна роль у війську належала кавалерії. Кордони країни укріплювалися фортецями. Болгари мали флот на Чорному морі та на Дунаю.

Кінець IX – початок X ст. був періодом завершення процесу феодалізації в Болгарії. На селі відбувався перехід до сусідської общини й формування права власності общинника на земельний орний наділ (*алод*). **Задруга в болгар зберігалася.** (Феофілакт писав: «У цей час болгари пекли хліб, одною паляницею якого можна було нагодувати до десяти осіб»). Війни стимулювали зростання царського земельного фонду, з якого роздавалися землі за військову службу, дарувалися церкві, монастирям. Так сформувався прошарок світських і духовних феодалів-боярів.

Отже, проявами феодалізації Болгарії було наступне:

❖ поява феодалної вотчини, землі якої поділялися на панський домен та селянські наділи;

❖ поява залежного селянства (на них переносився візантійський термін «*парики*»);

❖ наявність *екскусій* – податкового та судового імунітету.

У Болгарії активно розвивалися міста як осередки ремесла й торгівлі, адміністративні та військово-фортифікаційні центри. Основною економічною одиницею міста був самостійно працюючий у майстерні *ремісник*. Часто він був ще і власником клаптика землі неподалік міських стін. Були й державні майстерні й торговельні ряди в містах.

Симеон зумів стати також покровителем культури й мистецтва в Болгарії. Ідея суперництва з Візантією пронизувала всі програми болгарського государя: військові, адміністративні та культурні. Водночас, борючись з імперією й заперечуючи її, Симеон не міг, навіть якби й хотів, перешкодити впливу її багатотисячної культури. Він іменував себе грецьким титулом «*басилевс*», будував хрестово-купольні храми, які були найпопулярнішими християнськими будівлями цієї епохи у Візантії. Правитель розбудовував нову столицю Болгарії – **Преслав**, розглядаючи це місто як суперника Константинополя. Там він спорудив шикарний царський палац із тронним залом, палацову церкву-ротонду, багато прикрашену, за що отримала назву «золота».

Він очолив перекладацьку і книжкову діяльність болгарських священників. У цей час було створено низку болгарської книжності самого різного характеру – церковна, світська, оповідна та публіцистична. З грецької на слов'янську було переведено багато текстів Старого й Нового Завіту й написані оригінальні твори

болгарських митців на церковну тему. Перекладалися твори давньогрецьких і візантійських авторів, істориків, богословів, філософів. Так, болгари перекладали з грецької мови так звані «*апокрифи*», що поширилися в середні віки по всій Європі й на Русі під назвою «*болгарських байок*». Вони перші за інших **зробили з церковнослов'янської мови літературну мову**, а їхні твори, що поширювалися серед православних слов'ян, сприяли поживленню національних літератур. Симеон висунув завдання створення низки болгарської книжності, і ця акція блискуче вдалася.

Учні Кирила й Мефодія, які діяли ще за царя Бориса, продовжили свою діяльність і при Симеоні. Багато творів писалися за його дорученням і за його заступництва. У джерелі X ст. збереглася «*Похвала Симеону*» як покровителю духовної культури Болгарії, у якій він постає «*новим Птолемеєм, за силою бажання зібрав усі благочинні Божественні книги, якими він заповнив свій палац і створив про себе вічну пам'ять*».

За підтримки царя Симеона в Болгарії відбулося кілька потужних культурних акцій: це були – **заміна грецької мови болгарською і винахід кириличного алфавіту**, що замінив глаголицю. У цю епоху творила ціла плеяда болгарських книжників: **Климент Охридський** (840–916), найближчий учень і сподвижник Кирила й Мефодія. Його діяльність розгорнулася в Охриді, куди він був посланий проповідником наприкінці IX ст., а потім став єпископом південно-західної єпархії болгарської церкви. Він автор «*Служби св. Кирилу*», один з укладачів розлогого житія цього святого, а також окремих «*Повчань*» і «*Похвальних слів*» для парафіян християнської церкви, які відрізнялися простотою і ясністю викладу. Климент написав «*Слова*» на найважливіші церковні свята й «*Похвали*» на честь тих чи інших біблійних подій чи діячів християнської церкви.

Ще одним талановитим діячем Преславської книжкової школи часу Симеона був **Костянтин Преславський**. Він автор твору «*Учительське Євангеліє*». Цей збірник складався з Азбучної молитви, понад п'ятдесят бесід на євангельські теми, церковних оповідей. Він став по суті одним із перших у слов'янській писемності систематизованим зводом проповідей. Костянтин відомий і як автор «*Прогласа св. Євангелія*», тобто передмови до слов'янського перекладу повного євангельського тексту. У всіх своїх творах Костянтин проповідував важливі ідеї про користь і значення слов'янських книг і слов'янської писемності.

Під заступництвом Симеона розгорнулася творча діяльність болгарського екзарха, письменника і проповідника **Іоанна**. Він переклав із грецької мови на болгарську найважливіший твір про основи християнської догматики – «*Богослов'я*», автор якого відомий візантійський теолог **Іоанн Дамаскін**, а також його грецьку граматику, «*Діалектику*». Найбільш відома в слов'янській культурі праця Іоанна Екзарха – «*Шестоднев*» – це твір богословсько-філософського характеру, у якому тлумачиться біблійна розповідь про шість днів творіння світу. В основу своєї праці Іоанн поклав перероблення вже наявних Шестодневів – Василя Великого, Северіана Гавальського, Феодорита Кірського. Але найбільш цінними представляються частини «*Шестоднева*» Екзарха – опис болгарської столиці, красот царського палацу й самого царя. Авторську передмову Іоанн присвятив цареві Симеону.

У цей час з'явився публіцистичний твір «*Трактат про письмена*», автор якого приховав своє справжнє ім'я під псевдонімом чорноризець **Храбр**. Це – полемічна відповідь автора на заперечення супротивників слов'янської писемності. Автор приводить їхні аргументи й відразу ж їх майстерно спростовує. Слов'янські літери не були створені Богом, як, наприклад, єврейські, латинські або грецькі, – стверджували опоненти. Чорноризець доводить, що й ці абетки рукотворні, більш того, їх вигадали язичники, у той час як батьками слов'янської

писемності виступають святі брати Кирило й Мефодій. Процес створення писемності в інших народів був тривалим і складним, але божественний промисел допоміг св. Костянтину-Кирилу впоратися з цим завданням своїми силами й навіть перевести на слов'янську мову Святе Письмо, для чого свого часу грекам знадобилося сімдесят людей.

Але скінчилася епоха Симеона і престол зайняв його син **Петро** (927–970). У роки його правління Болгарія фактично втрачає всі здобутки попередніх років. Позитивним фактом перших років його керування було укладення 30-річного миру з Візантією, який був підписаний у Константинополі і Преславі незабаром після коронації Петра. Було укладено також шлюб між Петром і внучкою візантійського імператора Романа I Лакапіна – **Марією** (у шлюбі – Ірина). Цей шлюб був великою перемогою для авторитету Болгарії. Вперше за напівтисячолітню історію Візантії нащадок імператора вийшла за межі імперії. Звершилася та подія, про яку мріяв Симеон, правлячі особи двох держав поріднилися. Але ця спорідненість не стала благом для Болгарії, імовірно, вела її по шляху поступового підпорядкування Візантії, яка постійно втручалася в справи сусідньої держави.

Новий болгарський цар отримав підтвердження від Візантії свого титулу *«басилевса болгар»*. *Болгарська церква була зведена в розряд патріархії*. Резиденцією патріарха стало місто **Доростол**. Як і раніше при Симеоні, Візантія зобов'язувалася сплачувати щорічну данину Болгарії. Однак, Петро зробив деякі територіальні поступки Візантії, відмовившись від окремих областей, захоплених його батьком, зокрема, низки чорноморських міст. Але Візантія відразу ж почала підтримувати потенційних ворогів Болгарії, Уже в 928 році імперія підтримала полоненого Симеоном сербського князя Чеслава, який втік із полону й за сприяння ромеїв оголосив себе князем Сербії. У тому ж році під керівництвом молодшого брата царя – Івана в країні вибухнуло повстання. Івана незабаром схопили й відправили в заслання до Візантії, де він був введений у коло вищої візантійської знаті та всіляко нагороджений, хоча заколот був придушений. Візантія підтримала й ще одного претендента-бунтівника проти болгарської центральної влади – старшого брата царя Петра – Михайла (930 рік). І все ж поганий мир тривав 30 років.

Вважається, що цариця Ірина померла 963 року. У цьому ж році помер імператор Роман I Лакапін і до влади у Візантії прийшли його сини – Василь II та Костянтин VII. У таких випадках, за середньовічною традицією, міжнародні договори слід було підтверджувати. Але оскільки сини Петра Борис і Роман перебували в столиці імперії як заручники, Петро змушений був іти на серйозні поступки, які остаточно підірвали авторитет Петра й Болгарії на міжнародній арені. Однією з таких стала згода визнати імперський двір у якості спадкоємця болгарського царя як гарантії миру та вигідного для Візантії курсу Болгарії.

Ситуація різко змінилася, коли на візантійському престолі з'явився черговий узурпатор, візантійський полководець **Никифор Фока**. Новий імператор тут же розірвав мир із болгарами, відмовився платити їм данину. Послаблена Болгарія стояла напередодні згубних потрясінь. Візантія більше не намагалася грати роль союзника північної сусідки. Уже в 967 році Никифор Фока послав війська проти Болгарії, але вчасно повернув їх назад, злякавшись битви в тісних гірських ущелинах. Незабаром Візантія вдалася до випробуваного способу боротьби із сусідами – знайшла союзників у боротьбі проти Болгарії. На цей раз ним став київський князь **Святослав**. Влітку 967 року 60-тисячні руські війська завдали удару болгарам і зайняли міста по Дунаю, зокрема, Переяславець, Доростол. Візантія обіцяла руському князеві всю Болгарію. Святослав вирішив, однак, що його військові подвиги стоять дорожче і відправив посла до греків зі словами: *«Хочу йти проти вас і взяти ваші міста, як узяв це місто»* (незадовго перед тим був захоплений Малий Преслав).

У такій ситуації візантійський імператор почав терміново шукати вихід і навіть спробував встановити мирні відносини з Болгарією. Влітку 968 року болгарське посольство з пошаною прийняли в Константинополі. У Візантії навіть запропонували одружити синів візантійського імператора на болгарських дівчатах царської крові.

Святослав тим часом змушений був повернутися до Києва, щоби відігнати від своєї столиці печенігів і поховати свою померлу матір Ольгу. Восени 969 року руський князь знову з'явився на Дунаї – його резиденцію Переяславець відбили болгари. Святослав захопив столицю Болгарії – Великий Преслав, але болгарським царем він себе не оголосив, а навпаки, зберіг правлячу династію країни, сподіваючись із її допомогою здолати Візантію. Швидко повернувши втрачені позиції, київський полководець повів війська на Візантію, яка неодноразово просила князя залишити Болгарію. Тим часом, захоплення Східної Болгарії настільки важко подіяло на її царя, що Петро залишив престол, постригся в ченці й незабаром помер (на початку 970 року). Царем Болгарії став його син – **Борис II** (969–971).

Одночасно візантійський престол посів новий імператор – **Іоанн Цимісхій**, який негайно рушив проти руського князя свої війська. Наприкінці 970 року Святослав зазнав поразки при Аркадіополі. На початку 971 року візантійці захопили Великий Преслав і обложили Святослава у м. Доростол. За час облоги (з 24 квітня до 22 червня) осаджені втратили загиблими й померлими від хвороб 15 тисяч осіб, а їхній противник – 15-20 тисяч убитими в численних сутичках під кріпосними стінами. Знесилені сторони 971 року уклали мирний договір, за яким греки зобов'язалися забезпечити руське військо (22 тисяч) всілякими харчами, а Святослав – відмовлявся від своїх претензій на візантійські володіння.

Але І. Цимісхій здійснив підступний вчинок: він найняв печенігів для вбивства Святослава. Коли навесні 972 року князь на чолі виснаженого війська вже повертався додому, на нього біля Дніпровських порогів напали печеніги на чолі з ханом Курею. У запеклому бою Святослав був убитий. Іншу версію вбивства запропонував **Л.М. Гумільов**. Згідно з нею, змову влаштував старший син князя Ярополк, що, мабуть, стояв на чолі київських християн, й, у такий спосіб, позбувся свого впливового супротивника.

Однак відхід військ Святослава з північно-східної та південної Болгарії зовсім не означало повернення цих земель самій Болгарії. Навпаки, тут одразу ж утвердилася візантійська влада, законний цар Борис II був позбавлений престолу. Сама процедура відсторонення болгарського правителя була принизливою для країни. Борис II і його родина були відвезені до Константинополя, де володар повинен був зняти із себе знаки царської влади – тіару, покриту пурпуром, золотом і бісером, багрянницю й червоне взуття. Як трофей була відвезена з Болгарії до Константинополя ікона Божої Матері. Всіма цими діями І. Цимісхій підкреслював факт припинення болгарської державності.

Однак, Болгарська держава продовжувала існувати, оскільки Візантія захопила лише її східну частину, а західна була вільна.

5. Західно-Болгарське царство (972–1018 рр.). Болгарія під владою Візантії (1018–1187 рр.). Розпочався героїчний період боротьби за збереження болгарської держави. На жаль, джерела не дозволяють відтворити повну картину життя болгарського суспільства наприкінці X – на початку XI ст. Візантійські автори донесли до нас відомості переважно про зіткнення Візантії та Болгарії. Після 972 року Болгарія продовжувала зберігати свою незалежність. Її очолили в ту пору відразу чотири правителі, так звані «*комітопули*», чотири брати – **Давид, Мойсей, Аарон і Самуїл**. Вони визнавали владу Бориса II. Смерть імператора І. Цимісхія (976 рік) стала сигналом до узгодженого (спочатку) виступу братів проти Візантії, оскільки остання була ослаблена переворотом, здійсненим

воєначальником Вардою Скліром. Головну роль у боротьбі проти Візантії відігравав **Самуїл** (976–1014), який пізніше став одноосібним правителем Болгарії, оскільки всі три його брати загинули при різних обставинах. У 977 році цар Борис II і його брат **Роман** зуміли втекти з візантійського полону, але болгарський цар був випадково вбитий при перетині кордону болгарським прикордонником. Його молодший брат Роман зміг врятуватися й у тому ж році у м. Відіні був проголошений новим болгарським царем. Водночас Самуїл, залишаючи Роману титул царя, здійснював реальне керівництво країною. Він гідно вписується в низку блискучих правителів середньовічної Болгарії. Столицею Західно-Болгарської держави (у македонській історіографії Самуїлове царство) стало м. **Охрид**.

Майже до кінця X ст. Самуїл був грозою для Візантійської імперії. Він суттєво розширив межі Болгарії, захопивши області у Фракії, Македонії, Фессалії, Елладі та Пелопоннесі. Жителів низки візантійських фортець він переселив у внутрішні області Болгарії, зарахував до лав своїх воїнів і став використовувати як союзників у боротьбі проти ромеїв. Він переніс мощі св. Ахілла, який був єпископом міста Лариса в Преспа, де був його палац. Спорудив розкішний храм на його честь.

Перемоги Самуїла над візантійцями слідували одна за одною. 986 року Самуїл завдав поразки грекам поблизу Софії, в Іхтіманській ущелині. Вціліле військо ромеїв ледь врятувалося від болгар. 991 року візантійському імператору **Василію II** вдалося взяти в полон болгарського царя Романа, який помер 997 року. Через відсутність у Романа спадкоємців, Самуїл був проголошений болгарським правителем. Наприкінці 90-х років X ст. болгарські війська рушили проти Далмації й Дуклі. Був захоплений у полон і відправлений у Преспа дуклянський князь. У цей час Самуїлу вдалося відновити свою державу майже в тих же межах, у яких воно було при Симеоні.

XI століття принесло болгарам військові невдачі. 1000 року Василь II послав війська проти болгарських фортець на Балканах. Візантійцям вдалося захопити Плиски й Малий Преслав. 1004 року завойовано м. Відін, розбито армію царя Самуїла біля р. Морави і взято приступом м. Скоп'є, яке незабаром було знову повернуто болгарам. У низці випадків союзником Візантії виступало Угорське королівство. Наприкінці червня **1014** року відбувалася битва біля **гори Беласиця**, де були розгромлені болгарські війська. Візантійський імператор, названий згодом «*Болгаробойцею*», скоїв жорстокий акт: за його наказом було застрілені 15 тисяч болгарських полонених і на кожну сотню сліпих був залишений один одноокий поводир. Уся ця жахлива процесія була відправлена до Самуїла, який «*почорнів, впав на землю й через два дні помер*». Смерть болгарського царя поставила країну на межу катастрофи.

Безліч причин призвели до втрати Болгарією своєї державності на 168 років. Це була внутрішня криза країни, ослаблена єретичними рухами, зовнішні потрясіння. Візантія скористалася цим ослабленням і захопила спочатку її Східну, а потім і Західну частини. Самуїла змінив на престолі його син **Гавриїл Радомир** (1014–1015), який, за відгуками джерел, перевершував батька за силою й потужністю, але далеко поступався йому за мудрістю й розумом. Так, він намагався організувати оборону, йому навіть вдалося розбити армію Феофілакта Вотаніата, але 1015 року Василь II зробив новий похід до Болгарії. Вважається, що імператор зв'язався з двоюрідним братом Гавриїла, **Іваном Владиславом** (1015–1018) і запропонував йому скинути брата в обмін на мир із Болгарією. 1015 року Гавриїл на полюванні був убитий, а Іван Владислав проголосив себе царем Болгарії.

Проте мир був недовгим. 1016 року Візантія знову вторглася до Болгарії. Була захоплена столиця країни – Охрид, пізніше – Сердіка (Софія). На бік Василя II стали переходити болгарські воєначальники, і низка міст потрапили в

руки ромеїв через зраду. Хоча, за джерелами, значна кількість болгарських фортець чинили візантійцям сильний опір. 1018 року в битві при Дурресе цар Іван Владислав був убитий. Після цього болгарська знать, включно з царицею Марією (вдовою Івана), здалася візантійцям під гарантію особистої недоторканності. Після цього залишки Болгарського царства були остаточно окуповані Візантією й перетворені в адміністративну одиницю «*Катепанат Болгарія*», а східні частини увійшли в різні феми. Вважається, що до здачі болгарської знаті, царем був проголошений син Івана Владислава під ім'ям **Пресіана II** (1018–1061).

Щодо адміністративного устрою Болгарії під візантійським пануванням є дві точки зору:

➤ Болгарія була збережена Василем II як адміністративне ціле, що мала автономне самоврядування під назвою «*Болгарія*», яким управляв *катепан-дука*, повноважний імператорський намісник, з резиденцією у м. Скоп'є, влада якого поширювалась і на Північно-Східну Болгарію. Таке самоврядування було надане болгарам згідно з договором: Василь II пішов на поступки і знать склала зброю. Лише в середині XI ст., після відновлення влади Візантії в цьому районі (після навали печенігів 1034 року) була створена фема «*Паристріон*» як незалежна від катепана Болгарія (К. Іречек, Ф.І. Успенський, В.Н. Златарський).

➤ Болгарія відразу була поділена на три феми (військово-адміністративні області), на чолі яких стояли візантійські правителі – «*стратиги*» – командири фемового війська, чи коменданти міст (були ще й інші терміни цих правителів: «*катепани*», «*дуки*», «*архонти*», «*гармості*», які володіли різними за розмірами адміністративними одиницями): «*Паристріон*», який збігався зі «старою» (Північно-Східною) Болгарією, «*Болгарію*», яка включала ядро так званого «Самуїлового царства» й «*Сирмій*» (або «*Белград*») – територію по Дунаю й Саві, на захід від Паристріону (Н. Скаблановіч, Б. Панченко, П. Мутафчієв, Г. Острогорський).

Влада намісника Болгарії була значною. Йому підпорядковувалися не тільки військові сили підвладної території, але й цивільні чиновники. Його слово було вирішальним у питаннях оподаткування, цивільного судочинства (крім вбивств, державних злочинів). Скасувати його рішення міг тільки імператор. Постанови останнього впроваджувалися на території Болгарії лише завдяки розпорядженням намісника. Тільки у військовому сенсі намісник, напевно, підкорявся великому доместику.

Церква в перші роки після завоювання не тільки не втратила своїх багатств і привілеїв, а навіть набула нових. У такий спосіб візантійці розраховували заручитися підтримкою й лояльністю болгарських духовних осіб. Підставою цьому була поведінка болгарських ієрархів під час війни. Так, *болгарська церква визнавалася автокефальною – незалежною від Константинопольського патріарха*. Ієрархами залишалися всі священники, які були до завоювання. Церкві були збережені податкові пільги. Хоча було понижено статус глави церкви, *замість патріарха ним став архієпископ із кафедрою в м. Охриді*, якого призначав імператор. До болгарської архієпископії були приєднані 12 багатих візантійських єпархій. При призначенні нових єпископів воля архієпископа була визначальною. Хоча незадоволені архієпископом єпископи зверталися не до патріарха, а безпосередньо до імператора.

Джерела доходів архієпископії були різноманітні:

- рента із залежного населення;
- спеціальний податок – *канонікон* у вигляді грошових і натуральних зборів (із села в 30 дворів стягується одна золота, дві срібні монети, один баран, шість модіїв ячменю і пшеничної муки, шість мір вина і 30 курей; із селища у 20 дворів – у половину менше). Цей податок становив третину від основного податку, який сплачували болгари державі;

- внески від монастирів, плата за хрещення, соборування, відспівування, причастя, молебні;
- плата єпископам за посвяту в сан священника (сім золотих монет);
- за вінчання (одна золота монета з нареченого і 12 кусків пряжі з молодої);
- за суд над духовними особами або за справи, які підпадали церковному суду (успадкування майна, сімейні відносини);
- єпископи стягували з підлеглих їм священників натуральні побори, перетворивши їх із добровільних у примусові, а ті, зі свого боку, брали з мешканців своїх приходів.

Лише перший Охридський архієпископ був болгариним (**Іоанн Дербський**), а потім з 1037 року цей пост займали тільки греки, як і нижчі посади, аж до священників і дияконів. Були закриті всі болгарські духовні училища. З 30-х років XI ст. активно йшов процес «*ромеїзації*» болгар (цю точку зору обґрунтував **В.Н. Златарський**), переслідувалася слов'янська культура, писемність, всіляко заохочувалися шлюби між болгарською і грецькою знаттю. Поступово офіційною мовою спілкування ставала грецька. Хоча грецькі (**Д. Ксаналатос**), радянські (**М.М. Фрейденберг**, **Г.Г. Литаврін**) і деякі західноєвропейські (**І. Дуйчев**) дослідники заперечують системну і свідому політику асиміляції візантійцями болгар.

У Болгарію переїхало багато візантійських поселенців, які займали вищі й нижчі військові та адміністративні посади. Кращі землі країни переходили в руки грецької аристократії. По фортецях і містах були поставлені візантійські гарнізони, стіни деяких міст (і столиці Охрид) були зруйновані. Прикордонні міста, навпаки, були укріплені. Імператори жалували посади та землі і слухняній болгарській знаті, але за межами Болгарії у внутрішніх районах Візантії, переважно в Малій Азії (була недовіра до боярів, від їхньої лояльності залежав особистий добробут візантійців). Але більшість болгарських феодалів залишилися на своїх місцях, зберігши свої багатства, землі і становище.

Великі багатства мали церква й монастирі, яким всіляко протегувала Візантія. Але, загалом, про володіння світських феодалів у Болгарії в XI–XII ст. і про стан місцевої знаті відомо дуже небагато. Територія завойованої країни стала фондом для наділення землею візантійських власників. Їхні вотчини розташовувалися переважно на південь від Балканського хребта. Північ Болгарії була менш колонізована візантійцями.

Найбільш поширеною формою земельної власності ставала так звана «*пронія*» – тимчасове дарування за військову або адміністративну службу. Землі ділилися на панські й селянські. Залежні селяни, які мали земельні ділянки, були панівною групою населення. Вільні селяни мешкали лише на півночі країни, де була небезпека нападу з боку печенігів і половців і були відсутні великі маєтки землевласників.

У перші двадцять років панування на болгар не поширювалися візантійські податки. Населення, як і раніше, платило натуральний податок з однієї упряжки волів (один модій пшениці, один модій проса, одна міра вина), виконували трудову повинність (будували фортеці, мости, дороги, надавали постій, харчі, підводи військам та ін.). Така поступка візантійців пояснювалася готовністю болгар і надалі воювати й, у такий спосіб, імперія намагалася дещо заспокоїти населення. По мірі укріплення влади іноземного панування, на Болгарію поступово поширювалася візантійська податкова система, з переходом від натуральних платежів на грошові, які постійно зростали. Впроваджувалися й додаткові збори, наприклад, судові, за вилов риби, за користування пасовищами, забезпечувати чиновників продуктами за заниженими цінами та ін. Великим злом для болгар були методи збору податків, що здійснювалися через усілякі

зловживання, а також через систему продажу посад і відкupu збору податків, які практикувалися з XI ст.

Організація управління Болгарією від початку будувалася за візантійським взірцем і еволюціонувала разом з імперською системою управління. Обмеження торкалися лише церковної організації й податкової системи. Поступово із середини XI–XII ст. фемний устрій розпадався на менші адміністративні одиниці. Причина цього полягала в наступному. Зі зникненням вільного селянства як основи військової й фінансової системи імперії та з переходом до феодалного війська старий адміністративний устрій ставав анахронізмом. Зростає роль місцевої феодалної знаті, вотчини та пронії якої стали головним джерелом військових сил держави. Старий поділ верхівки суспільства на чиновників і землевласників втрачав своє значення; місцеві феодали отримували офіційні посади в районах, де були розміщені їхні маєтки, використовуючи своє становище посадових осіб як нове джерело збагачення й засіб укріплення свого політичного становища.

З іншого боку, центральна влада намагалася укріпити руйнівну систему управління не шляхом її перебудови, а введенням нових інститутів, усе більшого посилення централізації апарату управління. Великі території, поділені на дрібні адміністративні одиниці, об'єднувалися під владою сановників із надзвичайними повноваженнями, безпосередньо відповідальних перед імператором. Але спроби центральної влади як і в минулому зберегти у своїх руках усі важелі управління в їх старому об'ємі були приречені на невдачу: створення незалежних комплексів земельних володінь неминуче вело до краху централізованого державного апарату.

Наскільки важким було панування греків і нелегким становище населення, можна уявити за візантійських джерел, зокрема з листів архієпископа Болгарії **Феофілакта**, які він регулярно відправляв із Болгарії на батьківщину. Візантійське чиновництво охарактеризовано ним вельми непривабливо. За його відгуками, чиновники *«кліриків роздягають і оголюють, землю вимірюють стрибками блохи. Усі отримують подарунки, а отримавши, стають ще більш жадібними, тому що одержимі бісом здирства»*. Отже, **діяльність візантійського чиновництва в Болгарії була ознаменована жахливим свавіллям і поряд із феодалним гнітом була одним із тяжких наслідків іноземного завоювання**. Крім того, в XI–XII ст. посилилися грабіжницькі набіги кочових народів із півночі, насамперед печенігів. Страждали болгари й від заколотів візантійської феодалної знаті, які для своїх цілей у боротьбі за владу встановлювали додаткові побори з підвладного населення. Посилювався й богомильський рух, тепер спрямований проти візантійської держави та церкви.

1040 року спалахнуло повстання болгар проти Візантії. Приводом для нього послужила фінансова реформа, згідно з якою колишні натуральні податки замінялися грошовими. Водночас розмір податків значно виріс, а при їх зборі допускалося свавілля. Очолив повстання **Петро Делян**, який оголосив себе онуком Самуїла, сином Гавриїла Радомира. Повстанське військо, захопивши міста Ніш і Скоп'є, рушило до Фессалонік. (У Скоп'є П. Делян убив ще одного ватажка повстанців Тихомира, який оголосив себе нащадком болгарських царів, що могло призвести до розколу в таборі повсталих). Тим часом піднялися жителі Нікопольської і Драчської фем, де проживало змішане грецьке, албанське й болгарське населення. До повстання приєдналася і Средецька область. Чутки про грізний рух досягли найвіддаленіших візантійських провінцій, у тому числі й малоазійських. Звідти до табору повстанців прибув один із нащадків болгарської царської династії **Алусіан** (син Івана Владислава), який спричинив розкол серед виступаючих (його підтримала частина болгарської знаті). Отримавши під своє командування велике військо (приблизно 40 тисяч осіб), він спробував захопити Фессалоніки, проте був розбитий під стінами міста. Після поразки він підступно

осліпив Деяна і втік до Константинополя (там отримав землі та привілеї). 1041 року візантійські війська перейшли в наступ, угамовуючи одну за іншою повсталі області. Сильніший опір карателі зустріли в Средецькій області. Повстання вдалося придушити. По містах Болгарії були розставлені сильні візантійські гарнізони.

Отже, повстання 1040–1041 років охопило різні верстви населення: селянство, жителів міст, стратіотів (воїнів), які служили в Болгарії й були набрані з болгар, сербів, албанців, волохів, частину болгарської знаті. Усі ці соціальні групи переслідували, крім спільної мети – скинення візантійського панування, свої специфічні інтереси. *Народно-визвольна боротьба набувала характеру антифеодальної*, що й послугувало головним мотивом розколу в таборі повстанців, чим і пояснюється зрада знаті. Причиною поразки була також військова перевага Візантії й неузгоджені дії повстанців.

1072 року почалося нове повстання проти Візантії, на цей раз у Південно-Західних областях Болгарії. Знову приводом для нього послужило збільшення податків, встановлення монополії на продаж хліба, що призвело до його подорожчання в 18 разів і, відповідно, до голоду. Болгарська знать відразу взяла в ньому участь. У цей час більшість візантійських військ перебували в Малій Азії, воюючи з турками, а в Європі – відбивали напади печенігів. Рух очолив **Георгій Войтех** зі Скоп'є, а на допомогу йому поспішив сербський загін у 300 осіб на чолі з **Костянтином Бодіном**, сином сербського князя Михайла, якого було проголошено болгарським царем під іменем **Петра III**. Але лише спочатку дії повстанців були успішними. Вдалося захопити міста Скоп'є, Охрид та ін. Потім дали себе знати військова міць ще сильної Візантійської імперії і зрадницька роль частини болгарської знаті, яка билася на боці візантійців. Повстанське військо було розгромлено під Косторією, Скоп'є й на Косовому полі. Невдача повстання 1072 року визвольної боротьби болгар не зупинила. Це були розрізнені виступи в Придунайських містах, у Месемврії, Софії. Не згас рух богомилів і павликіан у Фракії.

Увесь хід повстання 1072–1073 років різко відрізнявся від виступу 1040–1041 років за своїм масштабом, територією охоплення (вдвічі менше), кількістю військ, повільнішим розгортанням, меншою організованістю, хоча й була підтримка з боку Сербії. З перших днів повстанці зіштовхнулися зі спротивом місцевих (і не тільки візантійських) сил і втратили багато часу на облогу міст і прилеглих районів, які в 1040 році відразу добровільно приєдналися до повстанців. Крім того, ворожість виступу однієї частини болгарської знаті і зрада іншої спостерігалася не в розпал повстання, а вже із самого його початку.

Третє велике, на цей раз переможне, повстання болгар проти Візантії (1186–1188) розгорнулося в Північно-Східній Болгарії. У цій області, досить віддаленій від центру імперії, була порівняно сильна влада місцевої аристократії. Тут був більш чисельним прошарок вільного селянства. І загалом ця частина країни мала більше сил для активної боротьби. Міжусобиці у Візантії та зовнішні поразки полегшили боротьбу болгар: у 1180 році звільнилася від візантійського панування Сербія, в 1181 році угорці захопили Далмацію, частину Хорватії, в 1182 році – Белград і Бранічево, а в 1183 році в союзі із сербами – Равно, Ніш і Средец. Нормани, які вторгнулися в Епір, до осені 1185 року заволоділи Фессалонікою.

Вождями повстання стали болгарські боляри – брати **Феодор (Петро)** та **Асень** (є розходження щодо їхнього походження: вони були болгарами, чи волохами, чи половцями, чи русичами), центром руху – **Тирново**, тоді ще невелика фортеця, а учасниками – болгары та волохи. Приводом для виступу послужило пограбування болгарського населення у зв'язку з одруженням візантійського імператора Ісаака II Ангела з дочкою угорського короля Бели III. На проведення весілля зажадали додатковий податок із селян худобою, що і

спровокувало виступи. Повсталі проголосили Феодора царем – **Петром IV**. У короткий час була звільнена майже вся Північно-Східна Болгарія. Повстанці перейшли Стару Планину й почали військові дії у Фракії.

Влітку 1186 року візантійський імператор відправився в похід проти повсталих. Йому вдалося проникнути в Північну Болгарію й потіснити болгар за Дунай, після чого, увірувавши, що заколот придушений, імператор повернувся до Константинополя. Між тим, болгар не тільки зберегли своє військо, але й посилили його шляхом приєднання кочівників (половців) і потім знову з'явилися у Фракії. Навесні 1187 року відбувся ще один похід візантійського імператора, який намагався опанувати містом Ловеч. Облога була знята після того, як молодший брат вождів – **Іоанниця (Калоян)** (1197–1207) був відправлений як заручник до Візантії.

Прагнучи отримати міжнародне визнання своєї повстанської акції, Петро та Асень звернулися з допомогою проти візантійців до хрестоносців, на чолі з Фрідріхом Барбаросою. Болгари запропонували лицарям військову допомогу в обмін на визнання імператорського титулу Петра. Відхід військ хрестоносців знову надихнув візантійського імператора, який не забарився з'явитися на території Болгарії (1190 рік) й обложив м. Тирново. Але й на цей раз візантійці зазнали поразки й залишили територію Болгарії. Починалася історія Другого Болгарського царства.

Візантійське панування над Болгарією мало такі особливості:

❖ На цей період припадає завершення процесу становлення феодальних виробничих відносин у Болгарії.

❖ Цей процес відбувався в умовах іноземного ярма і проходив по-різному в Західній і Північно-Східній Болгарії.

❖ На заході країни візантійське панування призвело до широкого проникнення на завойовані землі візантійських духовних і світських феодалів. Прошарок вільного селянства в результаті швидкого розвитку великого феодального землеволодіння став тут швидко скорочуватися, і до середини XII ст. рівень розвитку феодальних відносин у Західній Болгарії й у сусідніх візантійських районах, став приблизно однаковим.

❖ У Північно-Східній Болгарії розвиток відбувався, навпаки, повільнішими темпами. Тут не було маєтків візантійської знаті, повільніше консолідувалася в умовах постійних набігів кочівників і місцева болгаро-волоська знать. Соціальні суперечності були тут менш гострими, і прошарок вільного селянства тут був більшим.

❖ На завойованих територіях діяла візантійська система управління – військова, цивільна й церковна.

❖ Церква, яка була цілком у руках візантійських ієрархів, була ревним провідником політики завойовників.

❖ Болгарське населення не припиняло боротьби проти іноземного володарювання, раз за разом піднімаючись на народно-визвольні повстання, які приймали, всупереч волі болгарських феодалів, й антифеодальний характер. Кілька разів зрадницька політика болгарської знаті призводила до поразки виступів.

6. Друге Болгарське царство (1187–1396 рр.). Встановлення Османського панування. Відновлення національної державності після майже двовікового візантійського панування стало головною подією болгарської історії XIII–XIV ст. Восени 1187 року в м. **Велике Тирново**, що стало столицею Болгарії, урочисто був коронований цар **Іван Асень I** (1187–1196), а Тирновський митрополит **Василь** був проголошений архієпископом. Утворилося Друге Болгарське царство.

До громадського життя Болгарії попереднього періоду міцно увійшли візантійські порядки та грецька термінологія. Але відновилося й багато чого з того, що раніше було звичним за часів Першого Болгарського царства. Соціально-економічну основу країни становили переважно аграрні відносини. Сформовані ще в період візантійського панування великі земельні володіння після звільнення Болгарії поміняли своїх господарів: *візантійських феодалів змінили болгарські*. Маєтки належали як світським особам, так церквам і монастирям. Значна частина земельного фонду країни була власністю держави й царської сім'ї. Судячи з джерел, земля найчастіше давалася тим, хто служив, тобто значною була частка умовного землеволодіння.

Дуже інтенсивно розвивалося церковне й монастирське землеволодіння. Великими маєтками володіли більш як 70 болгарських монастирів. У Південно-Західній Болгарії розташовувалися володіння найбільшого в країні **Рильського монастиря**. Його вотчина налічувала 21 село з підвладним населенням. Нерідко держава жалувала великим власникам права імунітету – податного, судового та адміністративного. Багатство держави ґрунтувалося на праці залежного населення, панівною групою серед якого були селяни-власники спадкових наділів. Жителі були внесені в податкові списки й зобов'язані були платити в казну централізовану ренту в натуральній і грошовій формі, причому грошові платежі займали чільне місце в державному бюджеті.

Болгарська економіка спиралася не тільки на села, а й на міста, які були різних типів: морські, розташовані на жвавих річкових торгових шляхах, і континентальні. Головним містом Болгарії була столиця – Велике Тирново. Значним ремісничим центром був Преслав – колишня болгарська столиця, а великим портом на Дунаї був Відін. Швидко розвивалися міста болгарського Причорномор'я – Несебр, Варна, Созополь, Анхіал. У джерелах згадуються міста й фортеці Південної Болгарії, з центром у Пловдиві. У Південно-Західній Болгарії виділявся Средец (Софія).

У Другому Болгарському царстві розвивалися різні види міського та сільського ремесла. Оброблялися кольорові і благородні метали. Ювелірні майстерні були у Враці, Ловечі та ін. У Великому Тирново наприкінці XII – на початку XIII ст. розгорнулося грандіозне міське будівництво. Місто перетворилося на неприступну фортецю. На пагорбах Царевец і Трапезица, обнесених потужними стінами, були споруджені палаци царя й резиденція патріарха. Там же мешкала вища військова й цивільна адміністрація. По обох берегах річки Янтри розташовувалося «зовнішнє місто», у якому жили торговці й ремісники.

Болгарія у XIII–XIV ст. була активним торговельним партнером. На початку XIII ст. країна почала *карбувати власну монету*. У ході були і візантійські, і венеціанські гроші. Особливо активно міжнародна торгівля процвітала в Придунайських і Причорноморських областях. На зовнішньому ринку Болгарія торгувала продовольством (зерном), сировиною: шкірою, хутром, воском та ін. Особливо тісні зв'язки встановилися з Італійськими республіками – Генуєю і Венецією, торговці яких мали в Болгарії цілу низку привілеїв: платили низькі торгові мита, мали право екстериторіальності та ін.

Звільнившись від іноземних порядків, Болгарія наприкінці XII ст. приступила до відновлення своєї державності. Країну знову очолив болгарський государ, що носив титул *«цар і самодержець»*. Як і в Першому Болгарському царстві, влада його була спадковою і великою: володар був верховним головнокомандувачем і законодавцем. Він брав участь у вирішенні питань, що стосувалися не тільки світського, а й духовного життя. У всіх державних справах він спирався на **Раду**, що складалася з «великих боляр». Знать Болгарії, замінивши грецьку, швидко зайняла всі вищі державні посади. З її середовища призначали *великого логофета* – друга особа після царя в державі, а також

протовестіарія, який відав державною скарбницею, і *великого воєводу* – верховного воєначальника. В областях головними чинами були *дуки*. Титулована аристократія (*деспоти*) володіла великими територіями й часто проводила самостійну політику.

Болгарія в XIII–XIV ст. була *централізованою монархією*. Серед правителів Другого Болгарського царства спостерігалися досить яскраві фігури. Кінець анархії та періоду численних палацових переворотів було покладено царем **Калояном** (1197–1207). Він відновив війну з Візантією в 1199 році, скориставшись ослабленням імператорської влади й численними заколотами. На боці болгар вели війну половці, які вторгалися далеко вглиб візантійських володінь. 1201 року Калоян узяв Констанцу, потім Варну (де полонені були закопані живими), поступово були звільнені всі чорноморські міста, що раніше належали Болгарії. У 1201–1202 роках Калоян вів одночасно війну з угорцями. Король Угорщини Імре 1201 року захопив Сербію й частину Болгарії, але 1202 року він був узятий у полон. У підсумку під владу болгар перейшли важливі дунайські міста Бранічев і Белград. Пізніше була приєднана частина Македонії, окремі загони проникли у Фессалію й у Пелопоннес. Усі ці поразки змусили Візантію примиритися з відпаданням болгар. **1202 року імператор Олексій III визнав незалежність країни**. У короткий термін Болгарія перетворилася на найсильнішу державу Балканського півострова.

Прагнучи відновити в Болгарії патріархію й не отримуючи на це «добро» Константинополя, Калоян вирішив звернутися до папи, прагнучи домогтися бажаного шляхом укладення унії з католицькою церквою. На початку свого правління Калоян вступив в інтенсивні переговори з папою **Інокентієм III**. **1204 року** була укладена **унія**, за якою Калоян отримав від папського посланника в Тирново підтвердження титулу «*короля Болгарії*», архієпископ був визнаний «*примасом*», а болгарська церква ставала незалежною від Константинополя. Кінець їй швидко поклала навала хрестоносців на Балкани (Четвертий хрестовий похід 1202–1204 років), падіння Константинополя під їхніми ударами у квітні 1204 року й утворення **Латинської Романії**.

Калоян відправив до латинської імператора **Болдуїна Фландрського** посольство з пропозицією дружби, але отримав відмову. Латиняни вважали себе спадкоємцями Візантії й відповідно всіх територій, які їй підпорядковувалися. Вони навіть погрожували спустошити Болгарію й «повернути болгар у рабство, з якого вони вийшли». Так, Південна Болгарія оголошувалася ленним володінням франка герцога **Рене де-Трі**.

Тим часом Калоян приймав посольства від греків із Фракії, з Пелопоннесу та інших частин Візантійської імперії, що не бажали підкорятися католикам; він відіслав греків по їхнім містам, наказавши готувати повстання, яке і відбулося навесні 1205 року. Болгари також вступили в боротьбу проти лицарів. Вони успішно розгромили війська хрестоносців під Адріаноподем. У полон був захоплений імператор Болдуїн. Армія Латинської імперії була знекровлена, багато хрестоносців у паніці втікали до Західної Європи. Зібравши підкріплення, новий імператор **Генріх I**, брат Болдуїна, зупинив наступ болгар під самим Константинополем. У таких нових умовах унія з католиками ставала безглуздою й перестала існувати.

1206 року почався новий наступ болгар. У січні їхні союзники половці розкинули табір під Константинополем. Весь 1206 рік Калоян спустошував Фракію. Він зруйнував безліч міст, виводив із них греків на Дунай, де розселяв їх у знову заснованих містах із грецькими назвами. Лицарі були розбиті у всіх сутичках і відсиджувалися за стінами міст. Калоян називав себе «*Ромесбійцею*», говорив, що мстить за криваві розправи над болгарями імператора Василя II Болгаробійця. Візантійські хроністи називали Калояна «*Скілоіан*» (у перекладі «собака Іоанн») за його жорстокість до візантійців. Наступ болгар врятувало

Нікейську імперію **Феодора Ласкаріса** від розгрому хрестоносцями, дозволило зміцнити новий осередок грецької державності, а згодом відвоювати Константинополь і відновити Візантійську імперію.

Могутній Калоян був насильно відсторонений від влади змовниками-болярами, які звели на престол його племінника **Боріла** (1207–1218) (Це точка зору **В.Н. Златарського**). За іншими даними, Калоян помер після нетривалої хвороби (ймовірно, від пневмонії). Це був досить слабкий, у порівнянні з Калояном, правитель, який зазнавав чималих поразок від зовнішніх ворогів. Так, 1 серпня 1208 року під Філіппополем він був розбитий Генріхом I. Ще однієї поразки йому було завдано в 1211 році. Після своїх невдач у війнах проти Латинської імперії Боріл 1213 року вирішив укласти з нею союз проти сербів і греків. Генріх I одружився з дочкою Калояна. Проти Латинської імперії й Болгарії склали коаліцію епірський деспот Феодор Ангел, деспот Олексій Слав і сербський князь Стефан Первовінчаній. Болгарсько-латинський союз не дав очікуваних результатів. 1214 року Генріх I і Боріл здійснили спільний похід проти Сербії, але дві армії зіткнулися між собою. Кожна зі сторін вважала, що б'ється із сербами. Після цієї трагічної події похід був припинений. 1216 року Боріл був позбавлений могутнього союзника – у Салоніках помер Генріх I.

Боріл прославив себе боротьбою проти еретиків. Саме цей цар скликав **1211** року в Тирново *антибогомільський Собор*, про що свідчить джерело, яке дійшло до нас – «*Синодик царя Боріла*». Цей правитель затіяв гоніння на можливих претендентів на престол із роду Асенів. Зокрема, Іван Асень, син царя Івана Асеня I, рятувався втечею. Він втік спочатку до половців, а потім у Галицько-Волинське князівство. 1217 року із загоном найманців він повертається до Болгарії, бере Боріла в облогу в Тирново на сім місяців, і після падіння столиці 1218 року захоплює владу в країні.

В особі **Івана Асена II** (1218–1241) Болгарія отримала блискучого правителя, якому багато чого вдалося в плані устрою державних справ у країні. За нього стихли внутрішні міжусобиці, зміцнилася центральна влада, настав час економічного та культурного підйому, далеко розсунулися державні кордони. Новий цар не переслідував еретиків, зокрема, богомилів і залишився в пам'яті сучасників як гуманний правитель, який перемагаючи, відпускав захоплених у боях полонених по домівках.

Невдовзі після свого вступу на престол (у 1221 році) він повернув Болгарії раніше захоплені угорцями області поблизу Белграда і Бранічево, і домігся це мирним шляхом, одружившись із дочкою угорського короля Андраша II Анною-Марією. Досить спокійними були відносини із сербами. 1225 року болгарський цар зробив ще один вдалий дипломатичний крок – він віддав одну зі своїх дочок заміж за брата **Федора Комніна** – могутнього правителя Епірського деспотату. У цю ж пору Іван Асень II отримує принадну пропозицію від латинян, які правили в Константинополі, укласти мирний договір із Латинською імперією, а заодно скріпити його шлюбом Болдуїна II з дочкою болгарського правителя.

Маючи, таким чином, могутніх союзників, Іван Асень II зумів наприкінці 20-х років XIII ст. повернути Болгарії частину Фракії з Пловдивом. І тоді недавній союзник болгарського царя і його близький родич Федір Комнін, порушуючи мирний договір укладений між двома державами, навесні 1230 року напав на Болгарію. Зіткнення з грецькими військами відбулося поблизу Пловдива, у селі Клокотніца. Комнін Ф зазнав нищівної поразки, його й сім'ю було взято в полон, але невдовзі відпущено, як і всіх захоплених воїнів, що було украй незвичним у ті часи. Епірські воїни, повертаючись додому, рознесли скрізь по своїй дорозі славу Івана Асеня II, як гуманного й милосердного царя. Болгари майже без опору заволоділи Західною Фракією, всією Македонією, частиною Адріатичного узбережжя, частиною Фессалії та Албанією. У результаті Болгарія вийшла до трьох морів – Чорного, Егейського та Адріатичного. Вона стала

найсильнішою державою на Балканах. Отримавши такі разючі перемоги, болгарський цар вважав за необхідне змінити титулатуру верховної влади й відтепер став іменувати себе «*царем болгар, греків і волохів*».

Болгарський правитель намагався відновити болгарську патріархію. Дипломатичним шляхом йому це вдалося. **1235** року відбулося заручення дочки Івана Асеня II зі спадкоємцем Нікейського престолу. І потім на проведеному в тому ж році церковному Соборі була *заснована болгарська патріархія* й обрано патріархом архієпископа Тирново **Іоакима**. Незабаром Нікейський імператор Ватац і болгарський цар стали союзниками в боротьбі проти латинян. Але наступні події показали, що цього разу кроки Івана Асеня II, мабуть, не були ним ретельно прораховані. Болгарський правитель раптово розірвав союз із Нікейською імперією і, ба більше, уклав союз на цей раз із латинянами, що перебували в Константинополі (1237 рік). Мабуть, занадто велике було його бажання зайняти Константинопольський престол. Коли союзники рушили проти Нікеї, цар отримав звістку, що в Тирново від чуми померли його дружина, син і патріарх Іоаким. Іван Асень II повернувся до Болгарії, розірвавши союз із латинянами.

1241 року Іван Асень II розбив монгольські війська хана Батия, які поверталися з Угорщини до Монголії, щоб узяти участь у виборах на ханський престол. Частина його військ вирішила пройти через Болгарію, але була розбита болгарами. У ті роки монголо-татари сіяли жах на всю Європу й Азію й поголос про те, що болгарський цар розбив цих страшних кочівників, мало великий позитивний відгук сучасників.

Зміцнення держави дало можливість стрімкому розвитку культури. Іван Асень II як міг прикрашав болгарську столицю Тирново. Фактично в цей час формується тирновська художня та архітектурна школи. Іван Асень II став першим болгарським царем, який почав *карбувати власну монету*. Золоті болгарські монети високо цінувалися на середземноморських ринках. 1230 року було надано право вільної торгівлі дубровницьким купцям у Болгарії в обмін на таке ж право для болгарських купців. («*Дубровницька грамота*»).

Помер Іван Асень II 24 червня 1241 року. Після нього в Болгарії не було настільки блискучих правителів. Час його правління вважається «*другою золотою добою*».

Наступними царями Болгарії були: **Коломан I Асень** (1241–1246), семирічний син попереднього правителя від угорської дружини Анни-Марії, реально управляли регенти; **Михайло II Асень** (1246–1256), а при ньому з 1246 до 1253 роки регентом перебувала **Ірина Комніна**, третя дружина Івана Асеня II, яка, можливо, убила Коломана I, щоби на престол зійшов її син. За його правління Болгарія зазнала значних територіальних втрат від своїх сусідів: Угорщини, Нікейської імперії, Епірського деспотату, убитий двоюрідним братом **Коломаном II Асенем** (1256), який одружився із вдовою вбитого царя Єлизаветою Ростиславівною (її батько Ростислав Михайлович, бан Мачви, привів війська до Тирново для захисту дочки. Коломан утік із міста, його залишили майже всі прибічники, невдовзі кимось убитий).

У період смути 60-70-ті роки XIII ст. Болгарія розколюється на дві частини: Східну Болгарію, де правив **Мицо Асень** (1257–1264) та Західну Болгарію – **Костянтин I Асень Тих** (1257–1264), а з 1264 до 1277 роки він править в об'єднаній Болгарії.

У цей час Болгарія перебувала в катастрофічному становищі. Постійні татарські набіги нівечили країну, цар Костянтин I виявився неспроможним захистити ані свою державу, ані підданих від цієї загрози. Правителі областей проявляли сепаратистські ідеї. **1273** року правитель Відіна руський князь **Яків Святославович** проголосив себе царем Болгарії. Однак згодом його було

отруєно. Боротьба за владу захлеснула болгарський політикум. Візантія також підкуповувала татар для нападів на Болгарію.

1277 року незадоволення болгарським царем вилилось у селянське повстання під керівництвом **Івайла Брдоква** (у перекладі «капуста») (1277–1280). Він був селянином-свинопасом, жив скромно, харчувався лише хлібом та овочами, за що й отримав своє прізвисько. Візантійці писали про «варварську природу» і «жорстокість» Івайла. Він почав набувати популярності серед людей після того, як почав розповідати своїм односельцям про сни, які передвіщали йому великі справи та усунення гніту над народом з боку боярства й навал загонів татар. Чутки щодо Івайла швидко поширилися і стали популярними серед простих людей, і навколо нього почали збиратися сподвижники, як селяни, так і опозиційна знать.

За короткий термін Івайло встиг зробити те, чого ніяк не могли зробити урядові війська. Ним були кілька разів розгромлені татари, що грабували Болгарію. Відряджені царем для придушення заколоту війська або розбігалися до зустрічі з противником, або переходили на бік Івайла. Наприкінці 1277 року Костянтин I особисто очолив армію проти повсталих, але зазнав поразки й був убитий. У результаті практично вся країна, окрім столиці, яка контролювалася вдовою Костянтина **Марією Палеолог**, опинилась у руках повстанців.

Того ж року Візантія вирішила скористатися смутою в Болгарії, посадивши на трон свого ставленика **Івана Асеня III** (1279–1280), сина Міцо Асеня. Нова загроза зближувала колишніх противників: у результаті домовленості 1278 року повстанці увійшли до столиці, Івайло одружився із вдовою Костянтина, ставши співправителем із її сином Михайлом. Івайлу довелося продовжувати війну на два фронти – проти візантійців і монголо-татар, які, підбурювані Візантією, постійно нападали на Болгарію. Новий цар, зібравши війська зумів у кількох битвах відкинути їх за Дунай. Тим часом на півдні почався масований наступ візантійців широким фронтом. Після декількох місяців битв Івайло остаточно розбив візантійців і зупинив загрозу з їхнього боку. Проте потім на півночі Івайло знову був вимушений битись із монголами й під їхнім натиском він був вимушений відступити за стіни м. Доростол. У столиці поширилися чутки про загибель Івайла в обложеному місті, серед бояр виникла змова, у результаті якої Іван Асень III, за підтримки візантійських військ, увійшов до столиці. Марія та її син Михайло були взяті під варту та відправлені до Візантії.

Після прориву облоги Доростола Івайло знову отримав свободу дій і, зібравши прибічників, напав на візантійців. Поблизу м. **Девня** 17 липня **1279** року він повністю розбив греків. Довідавшись про цю поразку, Іван III втік із Тирново, а бояри обрали царем знатного вельможу **Георгія Тертера (Тертерія)** (1280–1292), одруженого із сестрою Івана Асеня II Марією, тим самим перервавши династію Асенів. (Георгій мав відправити свою першу дружину Марію та свого сина Феодора Святослава до Нікеї). Розгубивши союзників, Івайло втік у Золоту Орду. Там він перебував разом із заклятим ворогом – Іваном Асенем III, який прийшов також просити допомоги, щоби повернути собі владу. Сучасники зазначали, що Ногай скрізь водив із собою экс-царів і вихвалявся, що в нього за столом сиділи одразу два чинних і законних претенденти на болгарський трон. За ханським столом випадково чи навмисне Івайло був убитий 1280 року.

Георгій Тертер славився хоробрістю та розумом. За умови миру з Візантією він повернув із Нікеї свою першу дружину й сина Феодора Святослава, який згодом зайняв болгарський престол (1300 рік). Папа Микола IV марно намагався схилити болгар до унії. 1285 року на Болгарію напали татари. Цар Георгій Тертер був змушений визнати себе васалом хана Ногая й відправити свого сина та спадкоємця Феодора Святослава заручником до Золотої Орди. Сестра Феодора Олена також була відправлена до Орди, де її видали заміж за Чака, сина хана Ногая. Коли на Болгарію напали татари, Георгій, не будучи спроможним боротись

із ними, втік 1292 року до Візантії, де намагався отримати притулок при імператорі Андроніку II, однак імператор не надав притулку Георгію, і той був змушений жити в Анатолії. Подобиць цього періоду життя Георгія не відомо. 1301 року його син Ф. Святослав зумів визволити Георгія й той повернувся до Болгарії, де жив у статку й помер 1309 року.

Після втечі царя Георгія I Тертера за підтримки хана Ногая болгарський престол зайняв **Смілець** (1292–1298), котрий одружився з дочкою візантійського севастократора Костянтина Палеолога. 1296 року Смілець видав заміж свою дочку Феодору за майбутнього сербського короля Стефана Уроша III Дечанського. За його царювання татари продовжували здійснювати набіги на Болгарію. 1298 року, можливо, за наказом **Чаки** (1299–1300), котрий вторгся до Болгарії, Смілець був убитий. У цьому поході брав участь і Феодор Святослав Тертер, брат його дружини. Чака став правителем Болгарії, але невдовзі, до початку 1300 року, був скинутий Федором Святославом та ув'язнений. Хан Золотої Орди Токта, переслідуючи нащадків беклярбека Ногая, прийшов із військом до Болгарії. Феодор Святослав, виявивши покірність, наказав стратити Чаку й видав Токті його голову, після чого війська Токти залишили Болгарію.

Правління **Феодора Святослава Тертера** (1300–1322), одруженого з Єфросинією, хрещеницею дружини Ногая, принесло мир і стабільність у Болгарії. На початку свого правління Феодор звинуватив свого колишнього рятівника, тирновського патріарха Іоакіма III, який був пов'язаний із царем Смільцем та його дружиною, у державній зраді та стратив його.

Після смерті батька новим болгарським царем став **Георгій II Тертер** (1322–1323), який почав брати активну участь у громадянській війні у Візантійській імперії, де за престол сперечались **Андронік II Палеолог** та його онук **Андронік III**. Скориставшись ситуацією, Георгій вдерся до візантійської Фракії та, практично не зустрічаючи спротиву, захопив місто Філіопіль (Пловдив) та деякі його околиці 1322 року. Проте болгари відступили через розгром їх армії Андроніком III у Фракії.

У Георгія II Тертера не було нащадків. Його наступником став його далекий родич **Михайло III Шишман** (1323–1330), однак царював під іменем **Михайло Асень**, щоби підкреслити спадковість з Асенями, як це робили багато болгарських царів, які царювали після Асенів. Засновник династії Шишманів – останньої династії Другого Болгарського царства, син Відінського деспота Шишмана від його першого шлюбу. З 1308 року – співправитель Відінського князівства. Після смерті батька (між 1308 та 1313) став одноосібним правителем Відінського князівства. М. Шишман зійшов на престол у розпал війни з Візантією. Імператор Андронік III окупував північно-східну Фракію та зайняв низку важливих міст: Созополь, Ахтополь та ін. Одночасно з цим **Войсіл**, брат колишнього царя Смільця, вдерся до Кринського князівства (колись було володінням його роду) та зайняв його столицю, місто Копсис.

Михайло Шишман рушив війська назустріч Андроніку III, який безуспішно тримав в облозі Філіопіль. Не отримавши допомоги від Войсіла, Андронік III вирішив відступити. Однак невдовзі Андроніку III все ж удалось узяти Пловдив без бою. Далі М. Шишман рік воював із Войсілом, який отримував допомогу від Візантії. 1324 року Войсіл був переможений і територія Кринського князівства повернулася під контроль Болгарії. Потім М. Шишман напав на Візантію. Імператор не наважився продовжувати війну й вирішив укласти мир, який був скріплений одруженням Михайла та Феодори, сестри імператора Андроніка III і вдови царя Феодора Святослава. Для цього М. Шишману довелося розлучитися зі своєю дружиною Анною Недою, дочкою сербського правителя Стефана Уроша II, та відправити її та їхнього спільного сина Івана Стефана (свого співправителя) до монастиря. 1330 року Михайло Шишман загинув на полі битви.

Стефан Урош III, дядько Івана Стефана та брат Анни Неди, спробував приєднати болгарські території до своєї держави, але нашкодив на опір місцевого населення. Через це він був змушений допомогти здобути трон своєму небожу. **Івана Стефана** (1330–1331) було проголошено правителем Болгарії. Візантійський імператор Андронік III Палеолог, зі свого боку, став намагатися повернути болгарський престол власній сестрі, удовиці Михайла Шишмана, Феодорі та її дітям. Він почав війну з Болгарією, у результаті якої Іван Стефан змушений був втікати до Сербії. Болгарським царем став його кузен Іван Александр. Після того як Сербія уклала з ним мир, Іван Стефан із матір'ю переселилися до Дубровника.

Іван Александр (1331–1371), син деспота Срацимира й Кераци Петрици, сестри болгарського царя Михайла Шишмана, ставши болгарським царем, повернув усе втрачене болгарами після смерті царя М. Шишмана в греків та захопив Фракію. Болгарія стрімко оговтувалася від іноземного вторгнення та громадянської війни. Діяв він часто шляхом мирної дипломатії. Так, він уклав мирний договір із Візантією, скріплений династичним шлюбом. Були відновлені добросусідські відносини між Болгарією й Сербією. Сестра Івана Олександра **Олена** вийшла заміж за могутнього сербського правителя **Стефана Душана**. Майже десять років Болгарія жила в мирі, а цар, подібно Симеону, розгорнув у цей час бурхливу культурну діяльність. За його участі було засновано низку монастирів і церков (наприклад, Кіліфаревський та Драгалевський монастирі). Іван Александр надавав захист монастирю преподобного Григорія Синаїта в Парорії. Про цю його просвітницьку місію болгарський народ не забув і відгукнувся на неї урочистими похвалами, відображеними в письмових пам'ятках. 1344 року Івану вдалося повернути раніше захоплені Візантією, дев'ять болгарських міст, включно з Пловдивом. На початку 50-х років XIV ст. був укладений договір Болгарії з Венецією.

Але 50-60-ті роки не були для Болгарії успішними. Іван Александр виявив ознаки слабкості й нерішучості, а його політика характеризувалася спробами пошуку компромісів. Він не був більше спроможним відбиватися від ворогів та проявляти ефективний контроль над усім своїм царством, що призвело до поділу країни. Між нижньою течією Дунаю й Чорним морем влада належала **Балику**, який стояв на чолі **Добруджанського князівства** (1322–1395), що відокремилася від Болгарського царства. Найменування князівства походить від турецької вимови імені одного з його правителів – Добротіци. **1356** року Іван Александр розділив державу на два уділи: **Тирновське** царство (складалося зі столиці Тирново та східної Болгарії з частиною Фракії, що лишилася за нею) на чолі зі своїм сином і співправителем (з 1356 року) **Іван Шишманом** (1371–1395) і **Відінське** (столиця місто Відін і західна Болгарія), яке він віддав іншому синові – **Іванові Срациміру** (1371–1396).

Із середини XIV ст. Болгарія стала жертвою прагнень угорського короля **Людовіка I Анжуйського**. Король Угорщини захопив Молдавію 1352 року, потім 1365 року угорці окупували Відінське князівство та взяли в полон І. Срацимира та його родину. 1369 року Відінське царство було відновлено з допомогою болгарського царя Івана Александра, власького князя Владислава I та правителя Добруджи Добротіци.

1299 року в Північно-Західній частині Малої Азії виникає **турецька держава Османа**. Уже у 20-ті роки XIV ст. турки стали здійснювати свої спустошливі набіги на Балканський півострів, й **1352** року заволоділи першою фортецею на Балканах – **Цімпе**. На жаль, туркам протистояли лише розрізнені сили балканських правителів, що змагалися між собою. Спроби утворити союз для спільної боротьби проти завойовників не увінчалися успіхом. На початку 60-х років османи заволоділи майже всією східною Фракією з містом Одрін. 1362 року був взятий Адріанопіль, 1364 року – Пловдив та всі прилеглі території. Турки змусили Івана Александра до

принизливого миру: він мав видати за султана Мурада свою дочку, Фамар, і визнати верховну владу султана. Невдовзі після цього 17 лютого 1371 року цар помер.

На самому початку правління Івана Шишмана, в 1371–1372 роках, на Болгарію нападали турки, але Іван зумів врятуватися через поступки частиною своїх володінь. **1371** року на річці **Маріца** турки завдали поразки військам двох македонських правителів, братів Вукашину й Угleshі. Шлях до Сербії та західних болгарських земель був відкритий. Іван Шишман змушений був визнати себе васалом султана Мурада й навіть віддати свою сестру Тамару в султанський гарем. Після цього вів майже самостійно війну з турками: з 1371 до 1378 років – у районі Фракії та Софії; з 1381 до 1386 років – знову в районі Софії (місто було захоплене 1385 року); в 1388–1389 роках – у східній частині своїх володінь (султан Мурад вирішив спочатку розправитися із Сербією, але в битві на Косовому полі із сербами він загинув (1389 року) і натиск на Болгарію продовжив султан Баязид); з 1391 до 1393 років – також у східній частині володінь, але вже разом зі своїм васалом і родичем волооським князем **Мірчо Старим**. У 1393–1394 роках турки взяли столицю царства Велике Тирново, а потім **1395** року й останню столицю, місто Нікопол. Там Іван Шишман був заарештований і страчений. Одночасно була захоплена й Добруджа.

Відінське царство Івана Срациміра було підкорено турками **1396** року, його син і співправитель **Костянтин II Асень** (1397–1422) став васалом турецького султана й останнім царем Болгарії. Хоча в болгарській історіографії тривалий час існувала дискусія про те, чи потрібно визнавати Костянтина II як царя. Вважалося, що останнім болгарським царем був Іван Срацимір, батько Костянтина II.

Однак, подібно до попередніх болгарських правителів, політика Костянтина не була лояльною до Османської імперії. Не навчений гірким досвідом своїх попередників, він проводив політику, що ґрунтувалася на конфронтації та недодержанні васальних зобов'язань. Він приймав то одну, то іншу сторону, ставав то турецьким, то угорським васалом, а також брав участь у суперечках між кандидатами на турецький престол і підбурював виступи проти Османської імперії. 1413 року кандидат на турецький престол Муса здійснив напад на Болгарське царство, узяв Відін та виселив болгар. Однак поразка не зупинила Костянтина II й цього разу він обрав виграшну сторону майбутнього султана Мехмеда I. У вирішальних битвах проти Муси Мехмед I переміг та повернув на престол Костянтина II, а також оголосив про мир з усіма своїми сусідами та помічниками в конфлікті за престол. Вважається, що приблизно після смерті Костянтина II в 1422 році Болгарське царство було остаточно підкорено турками.

Останньою спробою болгар повернути собі незалежність стала їхня участь у хрестових походах проти османів, організованих Угорщиною в 1443 та в 1444 роках. Розгром останнього з них під **Варною** (10 листопада **1444** року) і загибель короля Польщі та Угорщини Владислава IV поклали кінець цим зусиллям. Османське завоювання Болгарії, що тривало вісім десятиліть, завершилося. Усі слов'янські землі у XV ст. були об'єднані в одну адміністративну одиницю **Румелію** з центром у Софії.

Наслідки багаторічних спустошливих походів і воєн для болгарського народу були вкрай важкими. Загинули сотні тисяч людей, запустіли родючі землі, були зруйновані міста. У боях з османами було або фізично знищено, або звернене в іслам більшість болгарської знаті. З багатьох міст, особливо на північному сході країни, жителі або були виселені, або втікали в гори, заснувавши там нові поселення, наприклад, Габрово. Водночас навряд чи є підстави говорити про демографічний колапс болгарських земель – уже з 20-30-х років XV ст. починається інтенсивне відновлення економічного та соціального життя й у містах, і в селах, відбувається досить швидка адаптація болгар до

змінених політичних умов та визнання ними влади османських султанів як наступників місцевих госуларів.

Отже, в епоху турецького завоювання болгари зуміли проявити і свій потенціал опору загарбникам, і здатність виживати в новій ситуації.

Контрольні запитання й завдання:

1. Оцініть внутрішню й зовнішню політику перших болгарських ханів – Аспаруха, Тервеля, Крума.
2. Висвітліть внутрішню й зовнішню політику царя Симеона. Проаналізуйте «Закон судний людям».
3. Розкрийте сутність богомільського руху на Балканах.
4. Охарактеризуйте особливості християнізації та церковного будівництва в Болгарії.
5. Проаналізуйте період існування Західно-Болгарського царства (972–1018 роки). Опишіть правління Самуїла.
6. Висвітліть особливості візантійського панування над болгарськими землями (1018–1187 роки).
7. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику правителів Другого Болгарського царства.
8. З'ясуйте особливості османського завоювання Болгарії.

Література: Горина Л.В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. М., 1972; Державин Н.С. История Болгарии. Т. 2. Болгария времен Первого и Второго Болгарского царств (679–1393). М.-Л., 1946; Державин Н.С. История Болгарии. Т. 3. Болгарский народ под турецким владычеством. М.-Л., 1955; История Болгарии. В 2-х томах. М., 1954. Т. 1; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / пер. з англ. К., 1998; Королук В.Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья: политическая и этническая история. М., 1985; Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. М., 1987; Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. М., 1960; Наумов ЄП. Болгарські землі напередодні турецького завоювання в кінці XIV ст. // Проблеми слов'янознавства. Респ. міжвід. наук. зб. Вип. 22. Львів, 1980. С. 91-98; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. / отв. ред. И.Б. Греков. М., 1984; Раннефеодальные государства на Балканах, VI–XII вв. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. М., 1985; Свердлов М.Б. Становление феодализма в славянских странах. СПб., 1997; Тодоров Н. Балканский город XV–XIX вв. М., 1976.

ЛЕКЦІЯ 2. Сербія у середні віки

План

1. Сербські землі у VII – середині XIV ст. Перші спроби політичної централізації.
2. Сербія під владою Візантії.
3. Виникнення держави Неманичів. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток сербської держави наприкінці XII–XIV століття.
4. Османська експансія на сербські землі. Сербська деспотовина XV ст.

1. Сербські землі у VII – середині XIV ст. Перші спроби політичної централізації. Сербія – найбільша балканська країна, розташована в центрі півострова, більшість у басейні р. Дунай (притоки – Сава, Тиса, Велика Морава, Дрина, Тимок), на півночі переважають рівнини (Паннонська долина), на півдні – гори. Столиця – Белград. Сусідами сербів у середні віки на заході та півдні були хорвати, словенці, македонці, чорногорці. На півночі та сході проживали угри, румуни, болгари. Географічне розташування Сербії багато в чому зумовило її історичну специфіку. Країна, немов би, перебувала на стику між декількома цивілізаціями. На неї справляли вплив і Греція, і Близький Схід, і Західна Європа, тобто зазнала впливу візантійського, мусульманського й західноєвропейського, передусім, італійського світу. Проте сербам вдалося зберегти свою самобутню культуру.

Територія Сербії була заселена ще в добу палеоліту. В епоху бронзи тут проживали *іллрійці, фракійці, кельтські* племена. В III ст. до н.е. територія Сербії була завойована *римлянами*. Тут поширюються рабовласницькі відносини, хоча і слабо виражені. Процес римської урбанізації проходив спонтанно і значною мірою залежав від природних умов, економічного потенціалу й розвитку комунікацій. Римляни не створили тут осередків міської культури, як вони робили це в інших провінціях. Винятками стали укріплені поселення Сингідунум (Белград), Вімінація (Костолац), Наїссуса (Ніш). Після розділу Римської імперії територія Сербії опинилася в складі Візантії. В IV–VI ст. на цій території по черзі перебували *вестготи, гунни, авари*. У VI–VII ст. на цю землю проникають *слов'яни*. Для поселення вони обирали землі зручні для землеробства й розведення худоби.

Щодо етногенезу сербів немає остаточної ясності, бо про ранню їхню історію нам відомо за свідченнями інших народів. Вважається, що серби вперше згадуються **Плінієм Старшим**, а також **Птоlemeєм** у його *«Географії»* в II ст. н.е. Їх відносили до сарматських племен та локалізували в районі Північного Кавказу та Нижньої Волги. В IV ст. сарматські серби, разом з іншими слов'янськими племенами під натиском гунів та аланів, мігрують у Центральну Європу, де облаштовуються в *«Білій Сербії»* – в області, розташованій у сучасній Східній Німеччині та Західній Польщі (є точка зору, що це територія Білорусі чи південного заходу України). Тут вони змішалися з місцевими слов'янським та романізованим населенням. Частина сербів проживає й по сьогодні в Саксонії – це *лужичани*. Звідси вже єдиний слов'янський народ серби вирушив на південь.

За повідомленням імператора **Костянтина VII Багрянородного** (913–959) серби з'явилися у VII ст. на землях Балканського півострова (континентальна частина), зайнявши територію нинішньої Південної Сербії, Чорногорії, Македонії, Далмації, Боснії та Герцеговини. Сербі відгукнулися на запрошення імператора **Іраклія** (610–641) і прийшли у якості його союзників і помічників у захисту Візантійської імперії, насамперед, від аварів. Тут вони змішуються з нащадками місцевих балканських племен – іллрійців, даків, волохів, а також кельтів, греків, римлян, албанців. Джерелами про ранню історію сербів можна назвати *«Хроніку сербських князів»* К. Багрянородного, яка дійшла до нас лише в його власному перекладі. Згадка про одне сербське плем'я зустрічається також в

«*Анналах королівства франків*»: це плем'я приєдналося до повстання Людевіта Посавського на початку IX ст.

Деякі сербські історики, починаючи із середини XIX ст., заперечують факт переселення сербів і вважають їх автохтонними мешканцями не тільки Балканського півострова, але і значної частки Європи й Малої Азії. Для деяких авторів усі слов'яни були нащадками сербів, котрі вели своє походження ще з часів будівництва Вавилонської башти.

У слов'янських племен, які розселилися на просторах Балкан, не було єдиної політичної організації. На території їхнього розселення виникло багато князівств, що дало привід візантіяцям називати ці землі **словінії**. На зручних для рільництва територіях у карстових полях між Динарським масивом і Адріатичним узбережжям, заселених сербами, виникли князівства: *неретлян* (від р. Цетина до р. Неретва), *захумлян* (від р. Неретви до околиць Дубровника) і *травунян* (від Дубровника до Боки Которської). З ними безпосередньо сусідило князівство *дуклян* (в долинах рік Зета й Морач його кордони простягалися від Боки до р. Бояна). У глибині півострова всі ці князівства межували з територією, яка мала назву «*Хрещена Сербія*» (так її назвав К. Багрянородний), на відміну від «*Білої Сербії*» на півночі. На заході сусідом «Хрещеної Сербії» була Хорватія, на сході – Рас (біля міста Нови-Пазар), за яким починалася Болгарія. Але довго в таких кордонах князівство сербів не проіснувало. До середини X ст. всередині нього вже виділилася **Боснія**, пізніше (у XII–XIII ст.) на півночі з'явилася земля **Усора**, яка простягалася від Врбаса до Дрини. Сербським племінним союзам (словініям) загрожували авари, болгари та візантіяці.

Як проходив процес християнізації сербів, судити важко, бо основне джерело, К. Багрянородний, майже не приділив цьому питанню уваги, вказував тільки, що хрещення відбулося за імператора Іраклія (перша половина VII ст.), а єпископи та пресвітери були запрошені з Риму. Цей процес був тривалим. Християнство серед сербів було запроваджене в роки правління імператора **Василя I** (867–886). Сербська історична традиція називає дату – **879** рік (інша дата – приблизно **870** року). З погляду візантіяців, прийняття християнства вводило сербів до числа «цивілізованих народів» і включало їх в арену візантійських впливів. Процес християнізації підкреслював нерівноправність слов'янських князівств і Візантії: слов'янам нав'язувалася думка, згідно з якою візантійський імператор вважав слов'янських князів своїми чиновниками, котрі отримували від нього певне місце в придворній ієрархії, подарунки й символи влади. Серби в церковному житті зберегли рідну мову. На цей період припадають перші сербські пам'ятки старослов'янською мовою: спочатку на *глаголиці*, а з X ст. – *кирилиці*. Римські папи не полишали надії підпорядкувати своєму впливові сербські землі. Головним оплотом православ'я була **Рашка**, що і стала на початку XIII ст. центром утворення незалежної держави, об'єднавши всі землі із сербським населенням.

Яким було сербське суспільство? Це гори, ліси, окремі області були слабо зв'язані між собою. У заняттях переважало відгінно-пасовищне скотарство та обробка дерева. Землеробам важко було малою сім'єю розчищати ділянки. Тому тут довгий час зберігалася велика патріархальна сім'я – «*задруга*» (складалася з трьох – чотирьох поколінь, об'єднувала 80-100 осіб). Вони мешкали поруч, разом вели господарство. Задруга проіснувала до XIX ст. Міцність і стійкість задруги призвели до того, що тут дуже повільно розвивалися відносини феодального типу. Велика сім'я успішніше протистояла тискові зовні, ніж мала. Тут був слабкий римський вплив (вони не створили тут великих господарств через гірську місцевість). Тому, навіть спадкова племінна знать у сербів «*жупани*» формується не раніше IX ст. До цього старійшини та військові вожді обиралися. Дуже довго племена жили в умовах родового ладу. Тому, державні структури почали формуватися в Сербії порівняно пізно.

Згідно з переказами сербів, які знайшли своє відображення в праці К. Багрянородного, «Хрещеною Сербією» правили нащадки «сина вождя», котрий привів сербів на Балкани. Про них нічого не відомо, навіть імена їх не збереглися. За ними прийшли троє, їх звали **Вишеслав, Радослав і Просигой**. Можливо, один із них правив у Сербії, коли 822 року хорватський князь Людевіт Посавський після трирічного опору франкам покинув Сисцію й попросив притулку в сербів. Він обманув і вбив місцевого сербського жупана й заволодів його областю, а потім повернувся до Хорватії, де й був убитий.

Лише в IX ст. зростає роль племінних вождів – князів «*жупанів*» (у візантійських джерелах – «*архонтів*»). У Сербії виникають перші князівства: **Рашка** (сучасна південно-західна Сербія), **Дукля** (Чорногорія), **Травунія** (сучасна східна Герцеговина та південна Далмація), **Захумля** (Герцеговина та південна Далмація), **Паганія** (Південна Далмація), **Зета** (Чорногорія), **Боснія**. Поступово на перший план виходить Рашка, правитель якої **Властимир** (805–860) умовно вважається засновником першої рашкської династії (Властимиричів). Під його контролем опинилися землі сучасної Західної Сербії, північної Чорногорії, східної Боснії та Герцеговини. Властимир зміг успішно протистояти болгарському ханові Пресіану (війна тривала три роки). Він був першим правителем, який став називатися «*князем*».

Після смерті Властимира Рашка була розподілена між його трьома синами: **Мутимиром, Строїмиром і Гойником**. Під час спільного правління (на чолі з Мутимиром) сербські князі відбили напад болгарського хана Бориса. Пізніше відбувся конфлікт між братами, переміг Мутимир, який здав своїх братів болгарському правителю, залишивши біля себе тільки племінника Петра Гойниковича, котрий незабаром утік у Хорватію.

Після смерті Мутимира (приблизно 891 року) сербським князем став **Петро Гойнікович** (892–917), сучасник болгарського царя Симеона, з яким деякий час підтримував мирні відносини й навіть «покумився». Йому вдалося відбити дві спроби двоюрідних братів (Брана з Хорватії та Клоніміра з Болгарії) заволодіти престолом. У цей час Петро Гойнікович поширив свою владу на князівство неретлян і тим самим вступив у конфлікт із князем захумлян Михайлом Вишевичем. Останній доніс Симеону, що Петро разом з угорцями щось замислює проти богар. Симеон послав проти Петра військо на чолі з племінником сербського князя **Павлом Брановичем** (917–920), який і зайняв престол, а Петро був захоплений у полон, де й помер.

З того часу міжусобиці всередині сербської правлячої династії перепліталися з боротьбою Візантії та Болгарії за панівний вплив на сербське князівство. Константинополь у сербів мав значний авторитет, але, не маючи спільних кордонів, Візантія підтримувала контакт із сербськими землями через міста Далмації. У такий спосіб більший вплив Візантії відчували сусідні з Далмацією слов'янські князівства Захумле, Травунія й Дукля.

У період смути Візантія й Болгарія по черзі намагалися затвердити на рашкському престолі свого ставленика. Так, Візантія висунула проти Павла Брановича Захарія Прибисавлевича. Однак Павло захопив Захарія в полон і передав його болгарам. Потім Павло визнав над собою владу візантійців, і тоді Симеон направив у Сербію Захарія, давши йому на допомогу болгарські війська. **Захарія Прибисавлевич** керував Сербією протягом 920–924 років. Зміцнивши свою владу, він зрадив Симеона й перейшов на бік Візантії.

За правнука Властимира, сина Строїмира **Чеслава Клоніміровича** (927–950) Сербія зміцнилася. Спершу він виступав як болгарська креатура, однак після смерті Симеона в 927 році з допомогою Візантії він домігся звільнення сербських земель з-під влади Болгарії, а потім підкорив фактично всі сербські князівства і приблизно чверть століття правив сербськими та боснійськими землями. К. Багрянородний висловлювався про нього стримано, але не негативно, не

пропускав нагоди заявити, що вони нібито ніколи не залежали від болгарського архонта, але були «рабами імператора ромеїв». Зі смертю Чеслава переривається династій Властимировичів.

Із середини X ст. настає новий етап в історії сербських земель. Після смерті Чеслава й під час війни з угорцями на півночі Сербії, його держава розпалася й території, які входили до її складу, виявилися на кілька десятиліть під владою болгарського царя Самуїла, який поширив своє панування аж до Адріатичного узбережжя. Саме тому деякі історики для позначення нової держави використовують назву «*Самуїлова держава*». Серед причин розпаду першої сербської держави можна назвати такі:

- ❖ політичний поліцентризм Сербії, коли окремі князівства тяжіли до відокремлення;

- ❖ безпосередня близькість Візантії та її вплив на державотворчі процеси в сербських князівств;

- ❖ відсутність господарських чинників об'єднання щодо самостійних сербських територій;

- ❖ проникнення на територію Сербії та Болгарії ідей богомільства, які значно послаблювали центральну владу.

Друга половина X ст. – початок XI ст. фігурує як темна доба сербської історії. Вона фактично не відображена в джерелах. Це був період жорсткого протистояння Візантії та Західної Болгарії. Самуїл об'єднав під своєю владою майже всі землі, якими володіла Болгарія за царя Симеона (крім Північної Фракії), також Фессалію (на півдні), Рашку і приморські сербські землі. Останні мали певну самостійність. Після поразки від візантійського імператора Василя II Болгаровбивці при Беласиці і смерті Самуїла всі його володіння опинилися в складі Візантійської імперії (1018 рік). Змінився політичний статус сербських земель – вони або ж увійшли до складу новостворених провінцій імперії, або ж стали напівзалежними князівствами. З тієї пори центр політичного життя сербських земель на певний час переміщується в приморські області, на територію Чорногорії, що мала назву Дукля або Зета.

2. Сербія під владою Візантії. Візантійське панування на сербських землях не набуло таких жорстоких та деспотичних форм як у Болгарії. Політична система ранньофеодальних сербських князівств зазнає змін. Візантія поступово поширює на захоплені сербські території власну систему адміністративного управління: там утворюються **феми** (військово-адміністративні одиниці) більші за розмірами, ніж узбережні, центрами яких стають давні римські міста Сирмій, Скопле й Дуростолон (сучасна Сілістрія). Правителями фем імператор Василій II призначив своїх намісників: **стратигів** і **дуків**. У стратига, що мав резиденцію в Сирмії, назва Сербія фігурувала в офіційному титулі («*стратиг Сербії*») або «*дук Салонік, Болгарії та Сербії*»), що свідчило про безпосереднє підпорядкування Візантії частини сербських земель.

Пізніше Візантія обмежилася встановленням васальної залежності сербських князівств. Своїх намісників у Сербію Візантія вже не відправляла, а правителі князівств призначалися з представників сербської родоплемінної знаті, які носили, проте, пишні імперські титули. В умовах війн та хаосу, які передували встановленню візантійського панування, сербські полководці та правителі часто підтримували імперію, а потім ставали опорою візантійської гегемонії в регіоні. За збереження номінальної влади ці правителі мусили платити регулярну данину до скарбниці імперії. Лояльність до візантійської влади забезпечувалася тим, що візантійці брали в сербів заручників, серед яких знаходилися родичі правителя й жупани. Не зазнавала Сербія й такого податкового тиску, як Болгарія, оскільки вона була не багатою, віддаленою від центру імперії, мала гірський, важкодоступний характер місцевості.

Візантія поставила під свій контроль сербську церкву: вона контролювалася Константинопольським патріархатом, священники були переважно греками, мова богослужіння була грецькою. За Василя II було створено мережу епархій (у містах Сирмій, Рас і Прізрен), підпорядкованих Охридському архієпископу. Землі на захід від цих трьох єпископств перебували під юрисдикцією приморських церковних центрів, на які поширювалася влада папи римського. Коли 1054 року відбувся остаточний розкол між Римом і Константинополем, кордони юрисдикції православної та католицької церков стали проходити через сербські землі.

Виступи сербської аристократії проти Візантії не можна вважати національно-визвольною боротьбою, оскільки значна частина місцевих князів була візантійською креатурою. Середньовічна знать прагнула передусім земель і влади. Рівень же етнічної самосвідомості у верхівки суспільства, як і в селянства, у той період був майже відсутній.

Стефан Воїслав (1000–1052) – перший князь незалежних сербських земель, син Драгомира, князя Дуклі й частини Травунії. Основні відомості про життя С. Воїслава дає «*Літопис попа Дукляніна*». Після 1018 року Стефан Воїслав успадковував Дуклю зі столицею в Прапратне і став іменуватися **Доброславом I**. **1034** року він відмовився визнати верховну владу Візантії над сербами й підняв повстання, яке було придушене в 1035–1036 роках. Стефан був узятий візантійцями в полон і відправлений до Константинополя, а Дукля віддана в управління візантійському наміснику Феофілу Еротіку. Приблизно 1040 року Стефану вдалося втекти з Візантії. Повернувшись у Дуклю, він, ховаючись у горах, зібрав значний загін своїх прихильників. У результаті швидкоплинної боротьби з візантійським намісником Стефан Воїслав вигнав Феофіла з Дуклі і звільнив своє князівство від влади Візантії. У тому ж році Стефан захопив імператорський корабель, який віз 10 кентинаріїв золота (72000 золотих монет) і бурею був віднесений до берегів Дуклі. Розгніваний імператор **Михайло IV Пафлагонець** направив проти Стефана війська на чолі з євнухом Георгієм Проватой. Проте в гірських проходах серби розгромили візантійців, а сам Провата ледве врятувався.

1042 року в Дуклю за наказом імператора **Костянтина IX Мономаха** знову вдерлося 60-тисячне візантійське військо. До участі в цьому поході були примушені й васальні князі Рашки, Боснії та Захумля. Ромеї розорили долини Дуклі, але на зворотному шляху Стефан влаштував їм засідки й перебив майже 40 тисяч ворогів, скачуючи на їхні голови каміння з гірських вершин. Ця перемога забезпечила Дуклі повну незалежність від імперії. Нова держава, яка на певний час стала центром політичної консолідації сербських земель, увійшла в історію як **Зета** (або **Дуклянське королівство**), а нова династія, яку заснував Стефан Воїслав, відома як Дуклянська.

Свою нову столицю Стефан встановив у **Шкодрі** (Скутарі). На відміну від Рашки, яка традиційно орієнтувалася на Візантію, правитель Зети шукав підтримки на католицькому Заході та в норманів Південної Італії. Процес об'єднання сербських земель навколо Дуклі був суперечливий. С. Воїслав поетапно приєднував підконтрольні Візантії землі. Але воював він переважно не із самою імперією, а з лояльними до неї сербськими правителями. Так, С. Воїслав переміг Лютовіда, князя Захумля і Травунії, і приєднав до Дуклі більшу частину Захумля. Після смерті Доброслава I його володіння були поділені між його вдовою і п'ятьма синами: Гориславом, Михайлом, Саганеком, Радославом і Предимиром.

Наступники Стефана Воїслава – син **Михайло** (великий жупан Сербії з 1052 до 1077 рік, і її король з 1077 до 1081 рік) та онук **Костянтин Бодін** (1081–1101) (під час повстання 1072 року в Болгарії під проводом Георгія Войтеха був проголошений болгарським царем під іменем Петра III, потрапив у полон до

візантійців. 1078 року Костянтина врятували з полону венеціанські купці і він повернувся до батька) у політиці розширення влади Дуклі також використовували як військові методи, так і ідеологічні, передусім контакти з католицьким Заходом. Так, **1077** року папська курія (Григорій VII) визнала **Михайла I королем Дуклі**, Але він не зміг зберегти державну систему влади, успадковану від батька. Рашка й Боснія відмовили йому у вірності.

Костянтин Бодін на певний час об'єднав під своєю владою приморські та континентальні сербські землі. У період його правління **м. Бар** стало **центром сербської церковної митрополії, підпорядкованої папі римському**. Барський архієпископ мав церковну юрисдикцію над єпископствами Дуклі, Бара, Котора, Улциня, Свача, Дриваста, Пілота, а також над Сербією, Боснією і Травунією (три останні раніше були під юрисдикцією Дубровника). Отже, католицьке духовенство мало чималий вплив у королівстві. Значно зросли в цей час їхні земельні володіння. Дослідники зазначають зростання ролі «нобілів» та «магнатів», що свідчить про бурхливий процес феодалізації Дуклянського королівства. Після смерті Костянтина Дуклянська держава розпалася і її територія стала здобиччю Візантії.

Подальші події тлумачаться в історичній літературі то як протистояння Зети й Рашки за гегемонію на сербських землях, то як жорстке протистояння васала Рашки та сюзерена Візантії. Політична ситуація в цей період була дуже складна. Так, через Балкани прокотилися хвилі хрестоносців – учасників Першого хрестового походу (1096–1099). Показово, що коли ті йшли через Ніш та Белград, то дозволу вони питали у візантійського імператора, а не в сербських жупанів.

На початку XII ст. під владу угорських королів попадає Хорватія, Славонія, приморські князівства. Сербські землі опинилися у такий спосіб між молотом і наковальнею – між Візантійською імперією та Угорським королівством, які вступають у жорстке протистояння, однак як це відобразилося на Сербії джерела нам не повідомляють. Результатом цих змін став поділ Балкан на свого роду сфери впливу. У східній частині півострова, на кордоні з Візантією, спостерігається активна діяльність сербських великих жупанів, у яких були у підпорядкуванні жупани, місцеві правителі. Ця територія називалася **Рашка** (з центром у місті Рас). У західній частині Сербії в XII ст. з'являються, як васали угорських королів, боснійські **бани**.

Історики говорять про фактичний поліцентризм на сербських землях. Свої претензії на зверхність у сербських справах висували «великі жупани» Рашки, «великі князі» Захумля, правителі Зети. Кожен із них намагався знайти підтримку різних сил – на католицькому Заході, у Візантії, в Угорщині, у норманів. Це ще більше ускладнювала ситуацію. Важко було розібратися у відносинах підлеглості правителів сербських територій своїм патронам – від відносин союзу до васальної залежності.

3. Виникнення держави Неманичів. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток сербської держави наприкінці XII–XIV століття. З кінця XII ст. намітився новий етап у розвитку міжнародних відносин на Балканах, пов'язаний із падінням впливу Візантійської імперії та виникненням незалежних південнослов'янських держав. Приблизно 1190 року ослабленням Візантії скористався рашкський великий жупан **Стефан Неманя** (1170–1196), який домігся повного суверенітету й заклав основу нової династії **Неманичів** (правила понад 200 років).

Стефан народився в місті Рибница в князівстві Зета. Він був сином Давида, князя Захумля. Після конфлікту з братами – Тихоміром, Стациміром та Мирославом Стефан Неманя змушений був вдовольнитися володінням Рибниці. Після смерті в 1167 році свого батька Стефан почав боротьбу з братами й незабаром заволодів князівством Захумле. Після цього Неманя розпочав

боротьбу з Урошом II Воїславичем, жупаном Рашки. **1170** року він *заволодів усією територією князівства Рашка і став її жупаном*. Стефан Неманя поставив собі за мету стати незалежним від Візантії. Проте зробити це було важко. У цей час імператором був Мануїл I Комнін, який мав значну військову та політичну силу, тому Неманя вимушений був йому поступитися і знову визнати себе васалом візантійського імператора. Тільки після смерті Мануїла в 1180 році Стефан Неманя знову розпочав боротьбу з Візантією. У цьому він покладався на допомогу **Бели III Арпада**, короля Угорщини та Хорватії. Спочатку Неманя захопив Зету, яка була на той час під зверхністю Візантійської імперії і призначив правителем туди свого старшого сина **Вука (Вукана)** (1196–1207), котрий успадкував за старою традицією королівський титул. Після цього заволодів містами Ульциніум, Антибарі та Котор на Адриатиці. Здобувши ці значні успіхи Стефан оголосив себе великим жупаном Рашки.

Для зміцнення своїх позицій на Балканському півострові Неманя уклав угоди з королівством Сицилійським, яким володіла Норманська династія, та республікою Дубровник. Своєю столицею він зробив місто **Рас**. 1186 року Стефан Неманя уклав військовий і політичний союз із новоутвореним Болгарським царством на чолі із братами Петром і Асенем. Скориставшись тим, що сили Візантії були спрямовані проти болгар, Стефан захопив землі до міста Ніш. У цій боротьбі Неманя активно використовував потенціал сербського селянства, яке стало основою ополчення. Щоб утримати ці володіння Неманя вирішив укласти угоду з **Фрідріхом I Гогенштауфеном (Барбароссою)**, імператором Священної Римської імперії, який збирався на той час у третій хрестовий похід (1189–1192). Стефан Неманя пропонував свою допомогу імператорові, пропонував захопити Константинополь. Водночас просив Ф. Барбароссу коронувати себе як короля Греції.

Прибувши на Балкани, Фрідріх I не виправдав сподівань Стефана Немані й уклав союз із Візантією. Сербія залишилася сам на сам із візантійською армією. **1190** року візантійський імператор **Ісаак II Ангел** змушений був визнати незалежність Сербії, яка охоплювала території «Хрещеної Сербії» і приморських князівств (Захумле, Травунія, Дукля). *Династія Неманичів правили до 1371 року й усіх правителів із династії звали Стефан*. Однак територія, яка була під владою Немані, не складала єдиної, монолітної держави: різні її частини мали відмінні одна від одної історію і традиції, ними управляли різні люди, так що все це державне утворення постійно піддавалося небезпеці розпаду через внутрішні міжусобиці, що і стало після смерті Немані.

Але вже 1191 року Стефан Неманя зазнав поразки від Візантії на річці Морава. Унаслідок цього великий жупан поступився візантійському імператору містами Ніш, Белград, Равно, Скоп'є, Призрень, Круя, Алессіо.

Для покращення свого становища Неманя уклав угоду з імператором Ісааком II Ангелом за допомогою Бели III, короля Угорщини. Було влаштовано шлюб між спадкоємцем Немані Стефаном і небогою імператора Євдокією. Як посаг Сербія повернула собі міста Призрень, Ніш і Равно. Стефану II як зятю імператора був наданий найвищий титул імперії – *севастократора*, чим засвідчувалася формальна залежність Сербії від Візантії. Бувши чоловіком візантійської принцеси, він мав переваги в спадкуванні престолу.

Зрозумівши неможливість на деякий час протидіяти Візантії, Стефан Неманя почав встановлювати політичні зв'язки з папством. Неманя надсилав багаті дари всім храмам на Сході й на Заході: св. Димитрія у Фессалоніках, св. Петра й Павла в Римі, св. Миколая в Барі.

У цей час зародилася важлива тенденція. Згідно із середньовічними традиціями престолонаступництва влада мала б перейти до старшого сина Стефана Немані – Вукана. Проте він був одружений на католичці. С. Неманя, на відміну від дуклянських королів, із самого початку став спиратися саме на

православне духовенство, а не на католицький клір. На заміну сербська церква стала усіляко прославляти Стефана як об'єднувача сербських земель, згодом його було канонізовано. Тому 1196 року С. Неманя передав титул великого жупана і владу над Рашкою своєму середньому синові Стефану, зажадавши від усіх, насамперед від старшого сина Вукана, як жупана провінції Зета, підкоритися новому правителю. Після цього Стефан Неманя вступив до монастиря Студениці, який сам же й заснував. Він прийняв ім'я Симеон. Пізніше, разом із сином Савою (мирське ім'я – Растко), заснував на горі Афон сербський монастир **Хіландарі**. Тут Неманя й помер 13 лютого 1199 року.

З ім'ям **Стефана II Первовінчаного** (під таким ім'ям він здебільшого фігурує в історіографії) (1196–1228) пов'язаний черговий етап піднесення молодій державі – виникнення Сербського королівства, яке на півтора століття об'єднало у своєму складі континентальні та приморські землі, а згодом, навіть, македонські та грецькі. Стефану II знадобилося за такої умови зламати запеклий опір Дуклянських королів, і, насамперед, брата Вукана, який за підтримки Угорщини 1202 року вигнав Стефана з Рашки. З цього часу угорські королі вважали сербських правителів своїми васалами: назву «*Сербія*» було тоді включено в їх титулатуру. Стефан отримав допомогу від болгарського царя Івана Калояна, який допоміг йому загоном половців в обмін на прикордонні території. Мир був укладений за посередництва брата Сави: Стефан Неманич ставав великим жупаном і правителем усієї країни, а Вукан із титулом «великий князь» залишався у своїй вотчині.

Для надання ваги прагненням Стефана II бути правителем усієї Сербії, за сприяння Сави, який розробив «*рашкську концепцію святості династії Неманичів*», було здійснено перенесення мощів, які мироточили, що вважалося знаком Божої милості та святості, св. Симеона (Стефана Неманя) з Хілендарського монастиря в Студеницький, на територію Рашки. Цей акт відбувся 1208 року. Ореол святості, який оточував усю династію загалом й окремих її представників, сприяв тому, що на основі спільнохристиянської традиції поступово вибудувалась особлива сербська християнська традиція, а історія сербів стала частиною історії порятунку, яка охоронялась і передавалась церквою у всі часи, навіть тоді, коли вже не було ні сербської держави, ні сербської династії. Відтоді й аж до XVIII ст. вкорінилося переконання, що *історія сербів почалася від Стефана Немані*.

Після падіння Константинополя 1204 року на Балканах став панувати Захід в особі Венеціанської республіки й римського папи. У цих нових умовах сербський правитель почав шукати в них підтримку. 1217 року була здійснена **коронація Стефана II** (з рук папи Гонорія III). Він проголошував себе в грамотах «*першим вінчаним королем*», і нащадки стали називати його «*Стефаном Первовінчаним*». Ставши королем, сербський правитель вибував із візантійської ієрархії. Він усе ж запозичив термін *автократор*, перевівши його як *самодержець*, що означало в той час, що носій даного титулу ні від кого не залежав і не підкорявся ніякому іншому правителю. *Змінилося розуміння сутності держави: вона тепер розглядалась як єдина й неділимай не ділилася на уділи*.

Стефан II, не змінюючи православної орієнтації, прагнув підтримувати контакт із католицьким світом. Про це свідчить його шлюб з Анною Дондоло, онукою венеціанського дожа Енріко Дандоло, відомого політика, який організував походи на Задар (1202 р.) і Константинополь (1204 р.). У цей час і болгарський цар Калоян вів з Римом переговори про укладення унії.

У цей час на периферії держави Неманичів уже було два великих церковних центрів: архієпископія в приморському м. Бар, заснована наприкінці XI ст., й охридська патріархія, зведення за часів візантійського панування до рангу автокефальної церкви, однак яка зберегла значний вплив не тільки в Македонії, але й у Сербії. Барські архієпископи проводили політику римсько-

католицької церкви, охридські митрополити діяли в інтересах Константинополя. Суперництво духовних владик давало себе знати в правління Неманичів, оскільки й Рим, і Константинополь бажали зміцнити свої позиції в сербських землях, щоправда, не призвело до занадто гострих конфліктів.

У **1219** році відбулося проголошення *автокефальної Сербської архієпископії з кафедрою в монастирі Жича* (пізніше перенесено в м. Печ). Суть автокефальності полягала в наступному: керівництво життям церкви та вибори архієрея були в компетентності місцевого церковного собору, а це означало, що поширення християнського віровчення й образу життя можна було проводити з урахуванням соціальної та культурної специфіки народу. Першим головою нової архієпископії став менший брат С. Неманича **Сава** (1169–1236), який *коронував Стефана православним королем сербів*. Керувати церквою Саві допомагала так звана «*Рада шляхетних*», яка складалася з восьми сербських єпископів. Сава прискорив процес християнізації Сербії, що затягнувся. Він розсилав по всій країні своїх проповідників, які пропагували християнське вчення. Тепер хрещенню піддавалося все без винятку населення країни. Шлюб, не освячений церквою, вважався незаконним. Сава розповсюджував по країні православну літературу сербською мовою. Він був видатним політичним діячем, сприяв централізації країни, піднесенню її авторитету на міжнародній арені. Водночас він доволі жорстко боровся з будь-яким інакодумством, особливо з еретичними течіями, зокрема, богомільством.

Незадовго до своєї смерті Стефан II прийняв чернечу схиму під ім'ям Симеон. Подібно батькові і братові Сави Стефан Первовінчаний був канонізований сербською православною церквою до лику преподобних.

Отже, Стефан Неманич став свідком значних геополітичних змін у регіоні: замість однієї великої імперії по сусідству Сербію тепер оточувало багато дрібних політичних утворень, з власними інтересами й амбіціями. Стефан II зумів домовитися з ними й у такий спосіб зберіг у цілості спадок С. Немані, володіючи приблизно тією ж територією, що й батько. Родичів у Хумі та Зеті він також підкорив своїй владі. Території, які були під юрисдикцією Сербського архієпископства, не дивлячись на регіональні особливості, поступово стали єдиним культурним утворенням із єдиними традиціями, єдиною вірою, обрядами й мовою богослужіння.

Після смерті Стефана (1228 року) у Сербії на певний час настав період послаблення центральної влади. Старший син **Стефан Радослав** (1228–1234) був хорошим правителем, але потім потрапив під вплив своєї дружини **Анни** – дочки **Феодора Комніна**, епірського деспота. Залежність короля від його дружини та тестя налаштували проти нього сербське дворянство. Проте становище Радослава було вельми стабільним, поки Ф. Комнін зберігав свою владу. Однак 1230 року Ф. Комнін був розбитий і полонений у битві при Клокотніце болгарським царем Іваном II Асенем, після чого позиції Радослава, ймовірно, серйозно ослабли. У результаті кілька впливових дворянських сімей повстали проти влади короля восени 1233 року і встали на сторону молодшого брата Владислава. Радослав втік із країни. Є відомості про те, що Радослав намагався боротися за відновлення на троні, зокрема, він пообіцяв наміснику Рагузи торгові привілеї в обмін на підтримку. Дізнавшись про це, Владислав почав погрожувати Рагузі, Радослав звернувся з допомогою до боснійського бана Нінославу, але зазнав невдачі і втік до Мануїла Комніна в Дірахай. Останній рік життя провів у монастирі Студениця, де й був похований.

Стефан Владислав (1234–1243), спираючись на підтримку сербського дворянства, повалив свого брата Радослава (за іншою версією, повалений Радослав сам запропонував Владиславу стати його наступником). Під час правління Владислава його дядько, святий Сава Сербський, відправився в паломництво й помер 1236 року в Болгарії, прямуючи додому з паломництва по

Святій Землі, і з пошаною був похований у церкві Сорока Великомучеників у Тирново. Владиславу вдалося повернути його останки на батьківщину й поховати їх у монастирі Мілешева, побудованому 1234 року за його наказом як місце свого майбутнього поховання. Сава був канонізований, а його моці були визнані чудотворними.

Сербія в цей період була політично єдиною з Болгарією, оскільки Владислав одружився з дочкою Івана II Асеня **Белославою**. Владислав зміг відстояти приморську провінцію Захумле в боротьбі з угорськими хрестоносцями. Незабаром після смерті Івана II Асеня на Балкани вторглися монголи і спустошили сербські землі (хоча Сербія перебувала в руїнах, країна не зазнала значних людських втрат: населення відступило в ліси, і монголи не мали бажання переслідувати їх), чим скористалася сербська знать і повстала проти Владислава. 1243 року він зрікся престолу на користь свого зведеного молодшого брата Уроша, але залишився на політичній арені як правитель Зети.

Ще один син Стефана II, **Предислав**, був призначений єпископом Захумля, прийнявши ім'я Сави II, і пізніше став архієпископом Сербії (1263–1270). ***Церковна влада і світська у такий спосіб опинилися в руках членів однієї сім'ї.***

Із середини XIII ст. намітився новий політичний підйом, пов'язаний із правлінням **Стефана Уроша I Великого** (1243–1276) і його наступників. Його довге правління стало періодом активного економічного розвитку країни. Він сприяв піднесенню гірничодобувної промисловості, зокрема, заохочував будівництво срібних та свинцевих копалень, запросивши до Сербії з Трансільванії шахтарів, які втекли туди від монголів, і надав їм самоврядування. Натомість шахтарі сплачували в казну податок у 8-10% від видобутої руди, що дозволило налагодити карбування срібної королівської монети. Стефан Урош I також сприяв відродженню торгівлі на сербських землях, залучаючи купців не тільки з Дубровника й Котора, а й з усієї Далмації і навіть Італії. 1 серпня 1243 року Урош видав хартію, яка підтверджувала торгові привілеї та податкові пільги торговців із Дубровника.

Основною загрозою для торгівлі були розбійники. Для забезпечення безпеки купців, паломників і осіб шляхетного походження король сформував спеціальні озброєні загони. Інтереси купців також були забезпечені торговими угодами, у яких Урош брав на себе зобов'язання покривати матеріальні втрати, понесені від рук грабіжників.

Король сприяв переселенню в країну іноземних колоністів, в основному, зайнятих у торгівлі. Вони були підсудні спеціальним законам: так, їх спори із сербами вирішувалися змішаними трибуналами, що склалися в рівних частинах із сербів і колоністів. Переселенці також мали право сповідувати католицьку релігію, але не могли її поширювати.

Урош практикував продаж купцям права збирати податки та мита. Це дозволяло отримувати гарантований обсяг податків, однак посилювало напруженість у народі, оскільки купці-відкупники нерідко зловживали своїми правами й гнобили населення. Однак прибуток, отриманий від видобутку руди та торгівлі серйозно зміцнив економічне становище сербських правителів. Ці гроші дали їм кошти для залучення найманих військ, звільнивши аристократію від служби в армії, однак у довгостроковій перспективі це виявилось згубним для королівської влади.

Ослаблення південних і східних сусідів Сербії дозволило Урошу сконцентруватися на підпорядкуванні західного Захумле й захисту кордонів з Угорщиною. Активна зовнішня торгівля призвела до війни Сербії з Дубровником у 1253–1254 роках. Передумовами конфлікту було питання про те, хто повинен збирати податки з католицького населення, що проживало в приморських районах, – архієпископ Дубровника чи єпископ Бара, що належав Сербії. Суперечка була винесена на суд папи римського. У протистоянні були залучені

угорці та болгари. У 1254 році Урош і Дубровник були змушені укласти мир і відшкодувати один одному завдані збитки. В обмін на право вести міжнародну торгівлю Дубровник зобов'язався платити сербському королю 2000 золотих монет на рік.

Друга війна з Дубровником почалася 1265 року. Урош звинуватив городян у причетності до грабежів прибережних сербських територій, надання притулку сербським дезертирам і підтримці відносин із ворожою сербам Венецією. За підсумками короткострокового конфлікту 1268 року між сторонами був підписаний мирний договір.

Сербія та Дубровник пережили ще один короткий конфлікт 1275 року. Він трапився на тлі суперечок Котора з Дубровником. Котор був у складі Сербії, і, хоча жив за власними законами, визнавав верховенство сербського короля, тому Урош виступив на його боці. Конфлікт був швидко локалізований і не мав серйозних наслідків.

До сутичок на рубежі 1267 і 1268 років між Угорщиною та Сербією довгий час не виникало серйозних конфліктів. 1260 року серби підтримали угорського короля Белу IV у боротьбі з Чехією, а чотири роки потому Стефан Урош брав участь у весільній церемонії молодого угорського принца Бели. Наприкінці 1267 або на початку 1268 року Стефан Урош атакував угорську провінцію Мачву. Причини вторгнення не відомі. Метою експедиції могло бути як бажання сербів зміцнити північний кордон, так і простий грабіж. Сербська армія спустошила Мачву, проте навесні 1268 року зазнала поразки від Маховського бана Бели Ростиславовича, підтриманого його дідом, королем Белою IV. Стефан Урош разом зі своїм зятем і сановниками був узятий у полон. Він був змушений заплатити викуп за своє звільнення. На думку деяких дослідників, гарантією миру між двома країнами став шлюб старшого сина Уроша, Драгутіна, і внучки угорського короля, Каталіни. Інші, однак, вважають, що весілля відбулося раніше 1268 року. На думку деяких істориків, Урош також був змушений визнати сюзеренітет короля Угорщини.

На царювання Стефана Уроша припав розквіт Нікейської імперії. 1246 року **Іоанн III Дука Ватац** відібрав у болгар Фракію й Македонію, а в грудні того ж року захопив Салоніки. У результаті нової війни 1252 року греки зайняли західну Македонію й Албанію. Зростаюча міць греків призвела до втручання сицилійського короля Манфреда, який став надавати підтримку Епірському деспотату та Ахейському князівству. Сербія в цей час була не в змозі протидіяти нікейцям. Урош волів відкрито не конфліктувати з ними, однак 1258 року зумів зайняти Скоп'є, Прілеп і Кішево, що належали грекам. 1259 року союзні війська сицилійців, епірців та ахейців були розбиті в битві при Пелагонії. **1261** року імператор **Михайло VIII Палеолог** увійшов до Константинополя і, у такий спосіб ліквідував Латинську імперію, відновивши Візантію.

У наступні роки Урош був союзником Візантії. 1268 року до сербського двору прибули візантійські послани для переговорів про весілля його молодшого сина й дочки імператора Анни. Шлюб не відбувся через протистояння сербської знаті.

Ситуація знову змінилася зі сходженням на сицилійський престол **Карла Анжуйського**, який намірився відновити Латинську імперію. Карл зробив дипломатичні зусилля, щоби створити антивізантійську коаліцію. У 1273 році Урош під впливом своєї дружини Олени Анжуйської примкнув до цієї коаліції, розраховуючи збільшити свої володіння коштом Візантії. Серед його союзників виявилися король Сицилії, ахейський князь, епірський деспот, болгарський цар і правитель Фессалії Іоанн Дука, чия дочка Олена була видана за молодшого сина Уроша Мілутіна.

Для зміцнення своєї влади Стефан Урош придушив сепаратизм регіонів. Він ліквідував титул «король Захумля, Требінья й Дуклі» і став іменувати себе «*королем усіх сербських і приморських земель*».

Протягом усього періоду свого правління Стефан Урош підтримував тісні відносини із сербською православною церквою, хоча й тут проявлялася його схильність до централізації влади. 1263 року він сприяв призначенню архієпископом Сербії свого брата Сави, а після його смерті – учня Сави, афонського ченця Іоанна, який був настільки близький до короля, що залишив свою посаду після повалення Уроша. Стефан Урош заснував у 1260-х роках монастир Сопочани. Фрески в церкві монастиря є вінцем сербського живопису XIII ст. Вони зображують релігійні сцени, а також членів королівської сім'ї. Король також розпорядився побудувати каплицю Преображення в Афонському монастирі Хіландар і дав завдання ченцеві Доменціану написати «*Життєпис святого Сави*» й «*Життя святого Симеона*».

Для зміцнення централізації влади в королівстві Стефан Урош не став виділяти уділи своїм синам. Старший із них, Драгутін, залишаючись при королівському дворі, за підтримки свого тестя, угорського короля Іштвана V, прагнув, проте, отримати собі в управління частину королівства. Урош опирався цьому, і деякі вчені вважають, що він навіть прийняв рішення передати права на престол молодшому синові Мілутіну. 1276 року Драгутін відкрито зажадав від батька поступитися йому частини королівства. Урош прийшов у лютю, і Драгутін, побоюючись за своє життя, повстав, закликавши на допомогу свого тестя. Щоби привернути послідовників, Драгутін обіцяв широкі привілеї сербській знаті. Армія Уроша та об'єднана армія повстанців і угорців зустрілися біля містечка Гацько. Королівські війська були розгромлені, а Стефан Урош зрікся престолу й пішов у монастир Сопочани, прийнявши постриг під ім'ям Симеон. Там же він помер 1 травня 1277 року й був похований. Стефан Урош I був канонізований сербською церквою.

Стефан Драгутін (1276–1282), зайнявши престол з допомогою угорців, під тиском із боку дворянства був змушений виділити своїй матері Олені в управління велику територію, що охоплювала Зету, Травунію й частину узбережжя. Його молодший брат, Мілутін, одружився з дочкою фессалійського імператора Іоанна Дуки Ангелою й жив при дворі своєї матері в Шкодері. У цій ситуації правителі на місцях стали набувати все більшу автономію, що серйозно загрожувало цілісності держави.

1282 року Драгутін впав із коня і зламав ногу. Джерела повідомляють, що травма була настільки серйозною, що були побоювання за життя короля (ймовірно, відбулося зараження рани або навіть гангрени). Драгутін скликав з'їзд у Дежеві, на якому, у зв'язку зі станом здоров'я, відрікся від престолу на користь свого молодшого брата Мілутіна. Більшість дослідників вважають, що під тиском незадоволених його політикою аристократів (сербське дворянство було незадоволене впливом угорців на короля Драгутіна, бездіяльності в Болгарії, де вирувала громадянська війна, поразок у битвах із Візантією) Драгутін зрікся престолу. Натомість отримав в управління землі в центральній і північній Сербії (**Срем**), де правив там з 1282 до 1316 рік, а також, можливо, зберіг королівський титул. Фактично відбувся поділ держави й з'явилося два королівства – *Сербське* і *Сремське*.

Спочатку Драгутін залишався в хороших відносинах із братом. У 1283 році підтримав його похід проти Візантії, дійшовши до Центральної Македонії. Після чого Драгутін повертається у свої володіння, а Мілутін продовжує наступ. Отже, до 1284 року кордони Сербії розширилися на південь від візантійських фортів Струмїца, Прілеп, Охрид і Круя. 1284 року Драгутін приєднав до своїх земель Усору й Солі в північній частині Боснії. У тому ж році отримав від угорського короля банат Мачву, а в 1291 році приєднав Браничево.

Отже, завойовані території братів вдвоє збільшили розмір колишньої держави Стефана Немані і створили умови для того, щоби центр країни перемістився на схід: *резиденція сербських архієпископів була перенесена з Жичі в Печ*; місто Рас втратив роль столиці держави, *королівські палаци споруджувалися тепер у Призрені та Скоп'є*.

До кінця століття його відносини з братом зіпсувалися, що призвело до початку війни в 1301 році (тривала близько десяти років, до 1311 чи 1312 року), у результаті якої Драгутін втратив частину своїх земель. Перемогу Мілутіна зумовив економічний чинник – він зумів утримати під своїм контролем срібні рудники. Одночасно Драгутін брав активну участь у війні за угорський спадок, пропонуючи свого сина Владислава як кандидат на трон. До кінця свого життя Драгутін став дуже релігійним. Готуючись до смерті, він спав у труні. 1314 року він зрікся престолу Срема на користь свого сина і став ченцем під ім'ям Феоктист. Попри його зв'язки з католицизмом, наприкінці життя він підтримував розвиток православної церкви в Мачві – будував церкви, заохочував місіонерство православних священників. Також він заснував митрополії в Мачві і Браничево. Драгутін побудував кілька монастирів – в Арилі, Рачі, Троноші, Папрачі, Целіє.

Драгутін помер 12 березня 1316 року й був похований у монастирі Джурджеві-Ступові в Нові-Пазарі. Після його смерті Мілутин розірвав угоду, укладену раніше, і захопив землі племенника, за винятком Мачви й Белграда, який в 1319 році був захоплений угорцями.

Стефан Урош II Мілутін (1282–1321) разом із братом домоглися значного територіального розширення Сербії. Під його владою до Сербії були приєднані північні землі сучасних держав Албанії та Македонії, відторгнуті від Візантії. У війнах проти Болгарії Стефан Мілутін завоював область Браничево. Негативним моментом стала втрата області Хум (Захумле), захопленої боснійським баном Степаном Котроманічем і яка дісталася згодом угорському королю Карлу II Роберту.

Мілутін дав обітницю за кожен рік свого правління будувати *задужбину* – культурний, просвітницький, релігійний центр, організований на власні кошти, – і за сорок років правління дійсно спорудив сорок церков. Зокрема, ним були побудовані Грачаницький монастир, Королівська церква в Студениці, церква Богородиці Левішської в Призрені й церква Св. Георгія в Старих Нагоричанах. Крім того, король щедро допомагав монастирям і церквам не тільки в Сербії, але й у Візантії (у Салоніках і Константинополі), Палестині, на Афоні, Синаї, і, навіть, в Італії.

Цей період нестабільності позначився суттєвими зрушеннями в ідейно-політичному житті. Було сформовано систему органів центрального та місцевого управління, реформовано право, створена система внутрішніх комунікацій. Значно зросла роль православного духовенства. Сербія вкривається мережею монастирів, причому їх храми вже будувалися згідно з усталеною сербською оригінальною архітектурною традицією. Католицький вплив було фактично нівельовано. Одночасно тривав процес візантієзації системи державного управління, створено помпезний королівський двір за Константинопольським зразком. Усе це супроводжувалося підйомом гірничої справи, сільського господарства, торгівлі.

Спадкоємець Мілутіна, його син **Стефан Урош III Дечанський** (1321–1331) (назву одержав від заснованого ним монастиря в Дечани, де він і був похований) у дитинстві був відправлений батьком як заручник у Золоту Орду до хана Ногая для збереження миру між державами. Втік із полону через вісім років у 1299 році. Відразу ж після повернення отримав в управління область Зета й був одружений із Феодорою, дочкою болгарського царя Смілеця.

1314 року він підняв повстання проти свого батька, але зазнав поразки й був осліплений та відправлений у вигнання до Константинополя разом із

дружиною й малим сином Стефаном Душаном (добре пізнав візантійський спосіб життя), де провів сім років. Оскільки всюди на фресках Стефан Урош III зображений зрячим і без чорної пов'язки на очах, його осліплення ставиться під сумнів. Під час вигнання, після смерті Феодори, одружився вдруге на візантійській царівні Марії Палеолог. 1320 року з дозволу батька повернувся з вигнання. Після смерті останнього (29 жовтня 1321 року), перемігши кількох претендентів (сина Драгутіна, Владислава II, зведеного брата Костянтина), в 1322 році посів сербський престол. Його син, Стефан Душан, став спадкоємцем престолу та отримав титул *«молодий король»*, тобто співправитель.

Завдяки переможним війнам Стефана Уроша III кордони Сербії розширилися коштом Візантії, а, після перемоги над Болгарією (Михайлом Шишманом) у битві під Вельбужді (1330 року), сербський правитель став найвпливовішим монархом Балкан. 1331 року відбулося різке погіршення відносин Стефана Уроша із сином-спадкоємцем. З лютого між їхніми військами почалися збройні зіткнення, що проходили в основному в районі Зети, поблизу міста Ськадар, недалеко від резиденції спадкоємця престолу. У квітні сторони уклали недовге перемир'я, проте вже наприкінці серпня 1331 року війська С. Душана почали облогу королівського палацу в Неродімле. Незабаром Стефан Урош потрапив у полон і був заточений у фортеці Звечан, де й помер при загадкових обставинах. За версією **Григорія Цамблака**, Стефан Урош був ув'язнений у замку Звечан і задушений власним сином Стефаном Душаном, за що той і отримав своє прізвище. Легенда *«Про удушення короля Дечанського»* стала одним із сюжетів сербського фольклору, що зображали Душана підступним убивцею. За іншою версією, Стефан Урош помер від серцевого нападу в ув'язненні в заснованому ним монастирі Дечани, де зберігаються його нетлінні мощі. Сербська православна церква канонізувала його як святого короля.

Оцінка **Стефана Душана** (1331–1355) як політичного діяча в літературі однозначна: він – видатна особистість, талановитий полководець і дипломат, до того ж – законодавець, з ім'ям якого пов'язано видання *«Законника Стефана Душана»*.

Зовнішня політика Стефана Душана була досить успішною:

- Територія Сербії збільшилася вдвічі.
- Головним напрямком у його діяльності стала боротьба з Візантією за гегемонію на Балканському півострові, яка увінчалася успіхом, – до кінця правління Душана південний кордон сербської держави дійшов майже до Пелопоннесу, охопивши всі македонські, албанські й частково грецькі землі (Епір, Фессалія, Акарнанія).
- Стефан Душан мав плани захопити Константинополь, за підтримки Венеції, однак передчасна загибель 1355 року перешкодила здійсненню його задумів.
- Мали місце спроби, щоправда, невдалі, повернути Хум.
- Стосунки з Болгарією після одруження С. Душана на сестрі болгарського царя Івана Олександра Олені залишалися добросусідськими.
- **16 квітня 1346** року в Скоп'є відбувся сабор, де С. Душан проголосив себе *«царем сербів і греків»*. У грецьких документах він титулувався як *«цар Сербії та Романії»*. У церемонії, крім сербських архієреїв і кліру, брали участь: болгарський патріарх, архієпископ Охридський, святогорські монахи. Отже, у Візантії поряд із Болгарією з'явився ще один сусід, рівний йому, – Сербська держава.
- **1347** року на Великодень було проголошено встановлення **сербської патріархії** (з благословення Тирновського та Охридського владик, а також представника Святої Гори).

Таке розширення території Сербії вимагало реформи системи управління. Територія країни в адміністративному плані була поділена на дві частини:

Північна (власне Сербія, «королівство») управлялася «за старими сербськими звичаями». На її чолі було поставлено сина С. Душана, **Уроша**, який отримав титул короля. Сам С. Душан управляв «**Романеєю**» («царство») – новозавойованими землями переважно з грецьким населенням «відповідно до загальноприйнятих ромейських звичаїв та законів». На практиці Душан правив один: самобутність королівства він підкреслював тільки у відносинах із Дубровником і Венецією, з якими в Сербії здавна були договори.

Душан прагнув прирівняти сербську державу до імперії, причому не номінально, а реально. Так, він прийняв титул «**цар сербів і греків**»; підніс царську дружину до положення «августини»; переніс у Сербію візантійські посади *деспот, севастократор, кесар* і роздав їх своїм родичам; поширив у країні візантійські палацові порядки, церемоніал, документоведення. Така внутрішня політика аж ніяк не сприяла централізації країни. Тому десь із середини XIV ст. дослідники констатують процес уніфікації системи управління в бік поширення на «сербську» частину візантійської моделі.

Ця модель передбачала тотальний державний контроль над різними сферами життя. Так, претензії держави на абсолютне регулювання помітні у її намаганні повністю контролювати територію: там, де в жупі і селах не було одного старійшини (села й жупи могли збігатися), відповідальність за навколишні дороги у випадку пограбування чи розбій несли царські *кефалії*, які мали резиденцію в місті й визначене коло повноважень (представляв царя в судах, відповідав за громадський порядок). Відповідальність за захист від нападу від зовнішніх ворогів і розбійників несли *крайшники* або *крайшські воєводи*, розподілені за прикордонними областями. Повний контроль над територією великої країни міг бути досягнутий тільки шляхом надмірних зусиль, дисципліни, дотримання субординації й постійного контролю. Зберегти таку організацію на довгий час було тяжко: це було очевидним уже після смерті Душана.

За Стефана Душана найвищого розвитку досягла економіка Сербії. У сільському господарстві розширюються посівні площі, вдосконалюється землеробська техніка й технологія обробки ґрунтів, хоча й доволі повільно. Почали застосовуватися удосконалені знаряддя для оранки (плуг із лемешем і колесами), трипільна сівозміна з озимими і ярими посівами і третьою частиною землі під паром. Найбільше вирощувалося зернових культур (пшениця, овес, ячмінь, жито), причому деякі з них – у комбінації пшениця і ячмінь або пшениця й жито – росли одночасно на одному полі. Потім йшли просо й бобові культури (боби, турецький горох, сочевиця, квасоля, але не сучасна, а споріднена до бобів), а також деякі види технічних культур (хміль, льон, конопля). Розвиток отримали товарні галузі рільництва – виноградарство, виноробство, вироблення олії, садівництво, бджільництво.

Значного розвитку набуло тваринництво. Великі площі дубових лісів стимулювали розвиток свинарства. Наявність пасовиськ на гірських долинах – *планінах* – сприяли розведенню овець, кіз, великої рогатої худоби. Продукти скотарства (копчене м'ясо, сир) і вироби (шкури, грубі шерстяні тканини – *раша, скьявина* (для жіночого одягу), *клашне* (грубе сукно з чорної шерсті для чоловічого одягу й ряс монахів), *пуст* (різнокольорова тканина), виготовлені в Сербії, стали першим товаром, який йшов на експорт. За кордон йшли також мед, віск, хутра. Імпортувалися в Сербію сіль, тканини, вино, прянощі, різні ремісничі вироби: усі ці товари доставляли купці з Примор'я. Отже, вивозилася із Сербії сільськогосподарська продукція та сировина, а не предмети кваліфікованого ремесла й торгівля, передусім зовнішня, була в руках іноземців.

У Сербії було два типи організації сільського господарства:

- У **великих монастирських маєтках**, які забезпечувалися всім необхідним для ведення сільського господарства: полями, садами, пасовищами, землями під сінокіс, джерелами води, вітряками, мисливськими й рибними

угіддями. Монастирські маєтки розташовувалися біля монастирів, а щоб у них могли працювати залежні від нього люди, то вони розміщувалися поряд із селами землеробів, скотарів, ремісників, рибаків, бджолярів. При монастирях був чималий штат робітників – вівчарів, конюхів, пастухів, свинопасів. Прикладом може слугувати володіння монастиря Дечани, які в 1330 році склалися з 2166 дворів землеробів і 266 дворів скотарів. «Законник С. Душана» передбачав утримання 50 монахів на 1000 дворів. Монастирські маєтки існували коштом трудових і натуральних повинностей людей, що мешкали на монастирській землі, або подарованих разом із землею.

▪ У **невеликих приміських помістях Примор'я**, де був кам'янистий ґрунт і малородючі землі між господарем і селянином укладався договір, у якому передбачалися зобов'язання обох сторін. Власник повинен був надати селянину, крім земельної ділянки, дім, сад, частину насіння, а селянин у відповідь віддавати господарю частину врожаю, як правило, чверть, підносити подарунки протягом року і виконувати за хазяїна деякі роботи. Серед натуральних податків найпоширенішою була **десятина**, яку віддавали продуктами вівчарства, свинарства, бджільництва, а також хлібом і вином. Натуральні повинності, як і відробіткові, залежали від того, якою працею займалися в селах і хто в них жив – селяни чи ремісники.

Значні зміни в товарообміні й загальному розвитку економіки країни відбулися в середині XIII ст., коли після татаро-монгольської навали в Сербії з'явилися **саксонці** – *німецькі рудокопи*, які переселилися з Угорщини. Вони володіли особливою технологією гірської справи й почали, крім традиційного добування і виробництва заліза, успадкованого сербами ще зі спільнослов'янської матеріальної культури, добувати і виробляти срібло, мідь, свинець, олово, золото. Німці отримували від влади низку пільг: право засновувати поселення, які мали автономне управління, судочинство, сповідувати католицизм, вирубувати ліс та ін. Сербське населення використовувалося лише на некваліфікованих роботах. У середині XIV ст. в Сербії функціонувало вже кілька басейнів з добування руди: *Рудник, Трєпча, Янево, Ново-Брдо* (найбільше родовище). Власником рудних гір вважався король, тому всі прибутки від гірничої справи йшли до скарбниці.

Разом із відкриттям родовищ і виробництвом срібла в Сербії почалося карбування *срібних грошей*. Візантія забороняла карбувати монети своїм васалам. До середини XIII ст. в Сербії ходили виключно іноземні монети – візантійські та венеціанські. І тільки тимчасове падіння імперії 1204 року порушило цю монополію. Уже в 1214 році згадуються **сербські перпери**. За Радослава карбували мідні монети. За правління Уроша I і до кінця Сербського царства здійснювалося постійне карбування срібної монети.

Розвиток металургії дав поштовх урбанізації: у районах добування і виробництва металів виникали поселення, куди приходили купці, ремісники. Економічне життя міст (великих не було) повністю контролювалося іноземцями, переважно, італійцями. У цьому можна побачити схожість з іншими слов'янськими країнами. Іноземці мали в містах власні колонії, користувалися особливими правами та привілеями. Така етнічна та соціальна відчуженість призвела до того, що сербське місто не відігравало суттєвої ролі в політиці. Активне церковне і світське будівництво стимулювало розвиток будівельної справи та галузей, з ним пов'язаних.

Сербія була розділена на області з писаними законами й землі, де були поширені давні племінні звичаї (звичаєве право). З прийняттям християнства Сербія неухильно піддавалася впливу писаного, церковного права. Вплив церковних законів позначався й у світській сфері, насамперед у питаннях шлюбу, сім'ї та спадку.

Писані закони в Сербію проникали за посередництва церкви. Так, стараннями святого Сави був переведений **Номоканон** – об'ємний збірник, у якому

були зібрані різноманітні правові постанови, які належали як до суто церковного життя, так і до християнського суспільства загалом. Тут містився *Прохірон* – збірник імператорських законів другої половини IX ст., які регулювали життя мирян. На сербську мову були перекладені *Кодекс Юстиніана*, що містив елементи приватного права, *Аграрний закон*, у якому приписувалися відносини пана й землероба та правила життя в сільській общині. Серед юридичних пам'яток зростає кількість «*хрисовул*» (грецькою мовою «*грамота із золотою печаткою*»), що містили дарування привілеїв духовенству (монастирям) і світській знаті, були відсутні грамоти на користь міст. Найстарші з цих грамот датуються кінцем XII – початком XIII ст.

Завершальним акордом правління Душана стало прийняття «*Законника*», затвердженого Сабором у Скоп'є **21 травня 1349** року (перша частина, 135 статей) й **1354** року (внесені доповнення). Як учасники (тобто укладачі) «*Законника*» виступали представники духовенства на чолі з патріархом і так звані «*властела*», тобто великі феодалы-землевласники на чолі з царем. Термін «*властела*» траплявся й у ранніх сербських джерелах як вищий прошарок суспільства. Їхнім обов'язком була військова служба. «*Законник*» вказував на участь властел в управлінні державою. Духовенство і властела мали особливі податкові пільги, а властела до того ж мали широкі спадкові права на володіння, наданні царем. Отже, інтенсивний розвиток імунітету й оформлення властельського стану, який володів монополією на політичну діяльність, йшли синхронно й до середини XIV ст. в Сербії вже склалася станова монархія. Цар виступав тут тільки як перший серед рівних йому властел, які були забезпечені законодавчими правами. Так, ст. 171 вказувала на залежність царської влади від законів, встановлених Сабором. Вважається, що ця стаття була внесена в «*Законник*» уже за наступника Душана, коли його царство розпалося, але основи залежності царської влади від постанов станово-представницького органу були закладені раніше.

Для позначення нижчого стану в «*Законнику*» вживається термін «*люди*» й нормується правове становище цього стану. Поряд із цим вживаються й особливі терміни, запозичені з візантійського лексикону, як то:

- *парики* (в хрисовулах) – залежні спадкові орендарі землі феодала;
- *меропхи* – основна категорія вільного селянства, які перебували в поземельній залежності;
- *волохи* – нащадки романізованого до слов'янського населення, основним заняттям яких було кочове скотарство;
- *отроки* – вважалися повною власністю своїх сеньйорів і перебували в його особистій залежності;
- *станики* – слуги царя, які займалися обліком його майна й жили коштом правителя;
- *сироте* – бідняки;
- *себри*. Щодо них є різні точки зору: усе населення країни, яке не належить до вищих станів; вільний простолюдин, дрібний землероб; особлива категорія населення, що виділилася з основної маси, і яка намагалася обстоювати право на участь у політичній (законодавчій) діяльності.

У Сербії були дві принципово різні категорії власності – *баштини* (раніше – це все нерухоме майно):

➤ *баштина властельська*, або *вільна*, визначення статусу якої відведені вісім статей «*Законника*» (ст. 39–46). З них випливає, що така баштина була не тільки спадковою, але й вільно відчужуваною; обов'язки, що впливали з володіння нею, зводилися до несення військової служби та сплати до скарбниці «царського доходу», який міг мати натуральний або грошовий характер. Податки зобов'язані були платити всі селяни, а відповідальність за їх надходження покладалася на феодала-землевласника. Цар жалував властелам у баштину села

або цілі **жупи** – основна адміністративно-територіальна одиниця держави. Отроки перебували у вічній баштині пана.

➤ **баштина людей-землян**. Цю баштину нижчого розряду становили земельні ділянки (ниви й виноградники), обкладені повинностями на користь як царської казни, так і феодала (ст. 174). Власник такої баштини міг відмовитися від неї лише при дотриманні певної умови з тим, щоби не постраждали інтереси пана, тобто новий власник повинен був узяти на себе обов'язки працівника.

➤ Була ще **пронія** – умовна форма землеволодіння, яка надавалася частіше всього за військову службу на користь короля або представників знаті, яку, на відміну від баштини, не можна було вільно відчужувати.

Верховним власником усіх земель, у тому числі і спадкових, вважався король. Це був вплив східної традиції, запозиченої у Візантії.

Особливе місце в «Законнику» займала стаття 68, що регламентувала в загальнодержавному масштабі повинності та платежі меропхів, які становили основну категорію сільського населення Сербії. Так, особливістю соціально-економічних відносин сербського суспільства була надзвичайно висока для того часу норма відробіткових повинностей: **два дні на тиждень**, не рахуючи «заманиці», колективних робіт на сінокосі, виноградниках, спільному полюванні на зайців, від якого звільнялися лише священники. Встановлені норми, поширювалися на маєтки не тільки властельські, але й на церковні та царські, причому щодо порушення цих норм меропх міг судитися з господарем – чи то царем, церквою чи власником. Водночас, «Законник» санкціонував прикріплення до землі меропхів: стаття 201 доповнення закону 1354 року призначала жорстоке тілесне покарання для втікачів (характерно, що володар не мав прав на економічні санкції).

У тих галузях, де правові відносини були вже давно врегульовані (наприклад, у сфері церковної організації та дисципліни), формувалися положення, які тоді були актуальними, – обов'язковість церковного вінчання; заборона на перехід у католицизм, що стосувалася передусім поселень саксонських рудокопів і купців (майже 30 поселень); питання недоторканності церковних володінь і їх юрисдикції; відносин сільського священника й сеньйора, якому належало село та ін. «Законник» не містив ніяких приписів щодо чернецтва – це було прописано в інших документах, – але забороняв монахам мешкати поза монастиря і встановлював оптимальне співвідношення монастирського господарства й чисельності братства: коштом тисячі домів повинно було утримуватися п'ятдесят монахів.

Укладачі «Законника» не оскаржували й не обмежували візантійське право; навпаки, вони його розвивали, застосовуючи в неясних і суперечливих сферах. У «Законнику» багато місця відводиться кримінальним справам, підтримки громадського порядку, судочинству й дуже мало – майновим питанням, причому тільки таким, у яких позначався сильний вплив звичаєвого права (кордони земельних ділянок, нанесення шкоди майну в селах).

Усі ці заходи відображали намагання розширити сферу державного регулювання, яке стосувалося спочатку лише фіскальних і оборонних функцій і лише якоюсь мірою – судочинства. З часом перед державною владою постають нові завдання. Крім захисту церкви та духовенства, вдів, сиріт і літніх людей, стає актуальною турбота про іноземців, мандрівників і купців. Виникає необхідність захисту людей від нападів і загроз, забезпечити безпеку їхнього майна. Держава вже не могла миритися з тим, що кожна жупа, область чи місто самі захищали себе від злодіїв і розбійників, а тому, не знімаючи з них колективної відповідальності за самооборону, вона все ж брала на себе вирішення завдань по переслідуванню злочинців і забезпеченню порядку й безпеки.

Намагання викоренити насилля, злочинність червоною ниткою проходить через обидві частини «Законника». Крім загальних заходів, які покликані були

приборкати злочинність (покарання через повішення вниз головою, осліплення, репресії щодо села, де був виявлений розбійник, арешт власника села і його зобов'язання відшкодувати заподіяну шкоду), відповідальність за порядок покладалася на всіх, хто складав опору влади на місцях (*кнез* – управитель декількома селами, *примічур* – керівник села або катуна (поселення пастухів і скотарів), підпорядкований князю, *катунар* – представник влади від катуна, *челник* – керівник, який стояв на чолі різних професійних груп; перебуваючи на службі в правителя, міг керувати містом, єпископством, монастирями та ін.); до того ж був передбачений короткий процес суду й накладення покарання.

Душану не вдалося з допомогою «Законника» встановити в державі єдину адміністративну систему. Так, у «Законнику» є положення, з яких випливає, що окремі категорії населення жили за своїми власними нормами, або ними керували люди, які не були частиною царського апарату влади:

- «Законник» чітко закріплює привілейоване становище церкви. Вона була звільнена з-під юрисдикції світського суду (ст. 12). Владу над нею мали лише цар, патріарх та хранитель патріаршої печатки.

- Декларувалася недоторканність як усієї церковної організації, так і окремих її представників із монахами включно. Передбачалися суворі покарання єретикам.

- Люди, які працювали в церковних маєтках (*церковні люди*), також світській владі не підкорялися. Ними, як і духовенством, управляло церковне керівництво, а судили їх органи тієї церкви, до якої вони належали (суд митрополита, єпископа, ігумена), а якщо вони належали до різних церков, їх судили обидві церкви разом (ст. 33).

- Цар підтвердив законність указів (хрисовул), виданих «грецьким містам», коли він прийняв їх під свою владу (ст. 124) і ці хрисовули ніхто не мав права порушувати (ст. 137).

- Саксонські рудокопи та волохи мали свої власні форми суспільної організації, свою соціальну ієрархію та юрисдикцію. У саксонців були власні судді, а у сфері гірської справи було звичаєве право, яке лише пізніше набуло письмової форми. Подібний соціальний устрій був у волохів і арбанасів (албанців) – у них були свої судові органи та судді.

- Приморські міста являли собою особливу правову зону. Вони самі приймали свої закони, які фіксувалися в книзі статутів (статут Котора складений на початку XIV ст., статут Будви – в 1350 році, статuti Бара та Улциня не збереглися). Їхні громадяни, навіть коли від'їжджали з міста в справах, однаково жили за його законами. У міських статутах були положення, які забороняли городянам викликати своїх співгромадян на королівський суд або брати участь у королівських судових органах.

Перед сербською державою стояло завдання не насильно уніфікувати всіх жителів у правовому сенсі, а як вирішувати суперечки й тяжби, що виникали між цими автономними групами. Але це давалося все тяжче. Під час правління Мілутіна на рівень спільної норми була введена відома зі звичаєвого права практика вирішення прикордонних спорів: позови між королівськими підданими та мешканцями Дубровника вирішував суд, який складався з рівної кількості суддів з однієї та іншої сторони. Такі змішані суди були актуальними доки були держави або общини з особливим правом і власною зоною юрисдикції.

Нова організація судочинства диктувалася посиленням соціальної нерівності. У рамках звичаєвого права в судочинстві головну роль відігравала **порота** – суд присяжних. Порота нікому не виносила вирок, і не доводила нічию вину, а тільки підтримувала підозрюваного чи обвинуваченого своїм поручительством за його моральні чесноти. Обвинувачений повинен був знайти певну кількість людей, від одного до двадцяти чотирьох залежно від тяжкості злочину, і ці люди на суді клялися разом з обвинуваченим, що він не винуватий, і

тим самим виправдовували його. Держава не оскаржувала важливість народного суду, а намагалася надати йому законності. Поротникам (присяжним) належало піти в церкву, щоби священник привів їх до присяги. Поротники не мали права нікого мирити. Серед них не повинно бути родичів обвинуваченого, їх обирали з того суспільного прошарку, що й обвинувачений.

3. Османська експансія на сербські землі. Сербська деспотовіна XV ст.

Під час правління сина Душана, царя **Стефана Уроша V** (1355–1371), який з 1346 року був співправителем свого батька, держава Неманичів розпадається на низку володінь, правителі яких перестають рахуватися з центральною владою і ведуть міжусобну боротьбу, складаючи різні коаліції та перекроюючи кордони.

Уже в 60-х роках відділилися Епір і Македонія. В Епірі й Фессалії став правити Душанів брат **Симеон** із титулом «царя сербів і греків», який називав себе Симеоном Урошем Палеологом, а в Македонії, витіснивши Душанову вдову Олену Шишман, сестру болгарського царя, владу захопили брати Мрнявчевичі: король **Вукашин** і деспот **Угleshа**. Одночасно відбувається піднесення роду **Балшичів** у Зеті (три брати Балшичі заволоділи зетськими містами й намагалися підкорити Котор), а в центральних областях – жупана **Ніколи Алтомановича** і князя **Лазаря Хребеляновича** (1370–1389) (опорою його володінь став гірницький центр Ново-Брдо). Сам Стефан Урош V мав задовольнятися лише старою провінцією Рашкою. 1359 року угорський король напав на Сербію і просунувся вглиб країни аж до Західної Морави. Тоді ж Угорщина завдала поразки Венеції й підкорила Дубровник.

1369 року жупан Нікола і князь Лазар спільними зусиллями зробили спробу позбавити влади братів Мрнявчевичів (битва відбулася на Косовому полі), яка не увінчалася успіхом – король і деспот зберегли свої позиції. Цілісність Сербії підтримувалася фактично єдністю православної церкви в особі Печської патріархії.

У той час як правителі областей колишнього царства Душана ворогували між собою, турки-османи на чолі з Орханом, а після 1362 року – його сина **Мурада I** захопили значну частину території на європейському континенті. Вони зайняли Пловдив, Адріанопіль, а в 1366 році – Егейське узбережжя аж до території, яка належала Йовану Угleshе. У похід проти турків виступили лише брати Мрнявчевичі. На шляху до передбачуваного місця битви, у таборі біля **річки Марица**, під час нічного відпочинку вони зазнали нападу, який супроводжувався страшною різаниною, загинуло майже 60 тисяч воїнів (**26 вересня 1371 року**). Вукашин і Угleshа були вбиті, уціліла лише незначна частина війська. Політичним підсумком битви став поділ македонських земель між сербськими та грецькими магнатами й визнання спадкоємцем Вукашина, його сином королем **Марком Мрнявчичем**, васальної залежності від султана. Отже, більша частина Македонії, Фессалії, частина Албанії була захоплена Османською імперією. За Візантією залишалися лише незначні території – Константинополь з околицями, Трапезунд та декілька островів в Егейському морі. Стратегічний розрахунок турків полягав у тому, щоби не квапитися зі взяттям Константинополя. Вони розуміли, що це лише питання часу, і прагнули затиснути його в лещата своїх власних володінь. Для цього їм необхідно було завоювати сусідні з Візантією країни, передусім Болгарію та Сербію.

4 грудня 1371 року Стефан Урош V помер. З ним завершилася не лише династія Неманичів, а й історія королівства Сербського.

Після загибелі Мрнявчевичів на політичній карті Сербії виникла наступна конфігурація областей, завойованих уже новими правителями. На північному заході, аж до кордонів Боснії, правив **Нікола Алтоманович**; на північному сході – **Радич Бранкович**. Обидва були васалами угорського короля Лайоша I, котрий постійно втручався у їхні справи. На південь від цих територій розташовувалися

землі князя **Лазаря Хребеляновича** і – біля кордонів із Болгарією – **Йована** (носив титул деспота) і **Костянтина** (у грецьких джерелах називався «паном Сербії») **Драгашів**. Сусідня територія, навколо Шар-планіни до Скоп'є, знаходилась під владою зятя Лазаря – **Вука Бранковича**. На півдні країни розташовувались землі спадкоємців Вукашина, які були поділені між його вдовою, королем **Марком** і королевичем **Андріяшем**, кожний з яких карбував власну монету.

Дану ситуацію навряд чи можна було вважати стабільною. Постійно в кого-небудь виникало намагання за щось помститися, виправити старі несправедливості. Так, жупан Нікола і князь Лазар довго ворогували між собою через Рудник. Оскільки Алтоманович ще з 1367 року був у конфлікті з боснійським баном **Твртко I** (1353–1391) і воював із Дубровником (1371–1372), то навколо нього плелися інтриги з тим, щоби позбавити його підтримки з боку угорського короля. Це вдалося зробити в 1373 році. Бан Твртко і князь Лазар здійснили спільний похід проти Ніколи й, отримавши над ним перемогу, захопили його й осліпили. Услід за цим пішов новий розподіл територій. Твртко отримав сусідні землі до Полим'я. Землі на схід і північ здобув Лазар. Балшичі зайняли три жупи між Дубровником і затокою Бока Которська (Требин'є, Конавле, Драчевиця). Пізніше 1377 року Твртко відбере в них ці землі, ставши одним із найбільших сербських удільних правителів.

Боснійському бану вчасно нагадали про спорідненість із Неманичами (бабка Твртко була дочкою короля Драгутіна). Ця спорідненість стала приводом до створення теорії, згідно з якою саме Твртко належить подвійна корона: перша успадковувалася від «прабатьків» сербської знаті, котрі переселилися в царство небесне, а друга – від «прабатьків» боснійської знаті. **Твртко 26 жовтня 1377 року** зі згоди угорського короля й сербської знаті, серед якої найбільш авторитетним був князь Лазар, **прийняв титул сербського короля** («король сербів, Боснії, Помор'я й західних земель»), королівське ім'я **Стефан**, яке носили згодом усі боснійські королі.

Паралельно йшов процес об'єднання на сході шляхом розширення територій, підвладних Лазарю Хребеляновичу (у 1379 році він підкорив собі Радича Бранковича й розширив володіння до Дунаю), і висунення цього князя серед сербської знаті. Під його контролем опинилися найбільші гірняцькі центри Сербії – Ново-Брдо й Рудник. Ще одним джерелом міцності Лазаря був «сімейний союз», який виник завдяки шлюбом його дочок. Одну з них він видав заміж за Вука Бранковича, правителя Косово й сусідніх областей, іншу – за Джураджа Страцимировича, який 1379 року став головною фігурою в сімействі Балшич, третю – за родича болгарського царя, четверту – за мачванського бана Ніколу Горянського Молодшого, п'ята – зіграла свою роль уже після смерті батька, коли була віддана Баязиду (1389). Лазар задовольнявся старим титулом князя, але до свого імені додав популярне державне ім'я Стефан і іменував себе **самодержцем**, а у відносинах із церквою зайняв положення, яке належало царю.

Після битви на р. Мариці османи значно розширили коло васалів, які були зобов'язані сприяти їм у подальшому укріпленні їхнього впливу, платити щорічну данину, приймати участь зі своїм військом у султанських походах. У цей час сформувався у загальних рисах стратегія османської експансії. Запрошені ворожими християнськими правителями, османи втручалися в їхні міжусобиці, освоювалися на новій території, захоплювали здобич і підкоряли собі тих, кому допомагали. Походи вони здійснювали на відстані, далекій від кордонів своєї держави. Як привід для підкорення собі тієї чи іншої області османи використовували смерть місцевого правителя або конфлікт у його сім'ї.

На землях Лазаря Хребеляновича турки з'явилися ще в 1381 році, коли княжий воєвода Цреп розбив їх на Дубравніце в долині Великої Морави. 1382 року Мурад I взяв фортецю Цателицю. Лазар не мав ще сил для реального

протистояння туркам, тому вирішив відкупитися миром. Окрім матеріальної компенсації османам, Лазар зобов'язувався щороку на випадок війни надавати султану тисячу воїнів. Ситуація перестала влаштовувати обидві сторони. 1386 року турки взяли м. Ніш. У відповідь Лазар оголосив про початок загального повстання. 1386 року князь Лазар і король Твртко спільними зусиллями завдали туркам поразки неподалік від Плочника. Паралельно Лазар активно шукав союзників для антиосманської коаліції. Допомога військовою силою надійшла від Угорщини, Албанії, Польщі, Чехії, боснійського короля Твртко, Вука Бранковича.

15 червня 1389 року на день св. Вітта (сербською Видовдан) розігралася велика битва на *Косовому полі*, біля м. Приштина, де зараз є гробниця султана Мурада I.

Не можна впевнено сказати якими були чисельності армій, тим паче, що пізніші джерела прагнули перебільшити їхні розміри, навіть до сотень тисяч. Сербські війська, які очолював князь Лазар, могли мати від 15 до 30 тисяч воїнів, більшість дослідників вважає – 25 тисяч (приблизно 15 тисяч власне армія князя Лазаря, по 5 тисяч мали косівський жупан Вук Бранкович та боснійський воєвода Влатко Вукович). Армія Мурада I мала чисельність від 27 до 40 тисяч, включно з турками, найманцями й васалами.

Султан Мурад очолив центр свого війська, флангами командували його сини Баязид I (правий) і Якуб (лівий). Перед основними силами османського війська в лінію вишикувалися майже 1000 лучників, позаду стояли азапи й акинджи, а в центрі – яничари, за якими з кінною охороною розташовувався Мурад і обоз. Центром сербської армії командував сам князь Лазар, Вук Бранкович командував правим флангом, Влатко Вукович – лівим. По всьому фронту сербської армії розташувалася важка кіннота, на флангах – кінні лучники, позаду – загони піхоти. Попри паралельне розташування обох супротивників, воно не було симетричним, оскільки сербський центр переважав османський.

Сербські та турецькі джерела дають суперечливі дані про хід бою, тому його реконструкція представляє труднощі для істориків. Битва почалася з обстрілу турецькими лучниками сербських позицій і атаки сербської важкої кінноти, які клином врзалися в турецькі позиції. Кавалерія прорвала ліве крило турків, проте не мала успіху в центрі та на правому фланзі. З часом турки перехопили стратегічну ініціативу. Навіть подвиг **Мілоша Обілича**, який за турецькими джерелами, прикинувшись мертвим, заколов султана Мурада I, коли той оглядав поле брані після битви, не допоміг сербам. (У сербських історичних літописах Мілош Обілич, прикинувшись дезертиром, убиває Мурада під час бою в таборі турків. Очевидно, що султанська варта одразу зарізала Мілоша після такого вчинку. Однак, за джерелом (лист Флорентійського сенату боснійському королю Твртко I від 20 жовтня 1389 року), під час бою дванадцять невідомих лицарів прорвалися до намету Мурада та вбили султана).

Мурад I був єдиним султаном Османської імперії, що загинув під час бою. **Баязида**, сина Мурада, було одразу проінформовано про смерть батька, і, оскільки битва продовжувалася, то він послав за своїм братом Якубом. І коли той прибув у табір брата, то його задушили, після чого Баязид успадкував султанський трон і продовжив боротьбу. Князь Лазар був захоплений у полон і страчений.

З плином часу легенди про битву множилися. У християнському середовищі виник мотив зради, спочатку приписуваний боснійському загону і якомусь Драгославу, а потім – Вуку Бранковичу. Також з'являється легенда про оббреданого витязя, котрий пробрався в турецький табір і вбив султана. Під впливом лицарської епіки був встановлений зв'язок між убивцею Мурада і зрадником Лазаря – обидві ролі відводилися князівським зятям. До кінця XV ст.

був відомий переказ про вечерю князя і його урочисту промову. Виник цілий цикл пісень із багатьма мальовничими, вельми далекими від реальності деталями.

Далекою від реальності була й загальна оцінка битви та її наслідків, які мали суперечливий характер. Наприклад, король Твртко проголошував про велику перемогу, вказуючи про загибель своїх людей, проте незначну кількість. Смерть султана слугувала підтвердженням перемоги християн. За середньовічними уявленнями, вирішальне значення при оцінці результату бою мало те, за ким залишилося поле битви. Турки затрималися на Косовому полі лише на деякий час, потім вони повернули на схід – новий султан Баязид повинен був укріпити своє становище. Вук Бранкович, який володів територією, де відбулася битва, залишався при владі, він не відразу підкорився туркам. Косовська битва не могла мати характер хрестового походу або захисту християнства, оскільки в тилу її християнських учасників були вороги: у момент битви угорський король Сигізмунд Люксембурзький виступив проти Твртко. Невірно є ідея про «загибель Сербського царства» на Косовому полі, оскільки після битви держава проіснувала ще кілька десятиліть і переживала розквіт економіки та культури. Так чи інакше, але *Косовська битва була у військовому сенсі нічиєю з важкими втратами обох сторін, оскільки обидва лідери загинули.*

За народними переказами Косовська битва стала причиною переселень, виступила початком перелому в розвитку племен і родів. Це була найбільш популярною історичною подією, що яскравіше інших відбилась у народній свідомості. Смерть Лазаря та подвиг Мілоша Обілича стали популярними мотивами сербського фольклору, як символ мужності, патріотизму, самопожертви. Сам Лазар згодом був канонізований, сербська церква оголосила його великомучеником, захисником батьківщини. Легенди про битву аж до ХХ ст. слугували, з одного боку, для заклику до героїчних подвигів і самопожертви, з іншого – для засудження зради.

Після Косовської битви неповнолітній спадкоємець Лазаря **Стефан Лазарович** (1389–1427) змушений був визнати васальну залежність від Османської імперії (до 1402 року). Вдова Лазаря Мілиця віддала султану Баязидові в гарем свою доньку Оліверу. Стефан брав участь як османський васал у походах султана. Так, він брав участь 1395 року в битві при Ровінах (у Валахії), де загинули васали Марко й Костянтин Драгаш; **1396 року при Нікополі**, де зазнали розгрому хрестоносці на чолі із Сигізмундом Люксембурзьким. Наслідки цієї поразки християн були значні: *покладено край існуванню Другого Болгарського царства*, Вук Бранкович був полонений і частину його земель захопили турки.

Після розгрому Османської імперії при Анкарі Тамерланом в **1402** році Стефан Лазарович, який брав участь у цій битві на боці Баязида, проголосив себе «*деспотом Сербії*», що означало «*пан*», знатну титуловану особу, першу після імператора. Цей титул могли носити лише сини, брати й зятя імператора. Право стати деспотом Стефану надав візантійський імператор **Іоанн VII Палеолог**, який сприяв одруженню сербського правителя із сестрою його дружини. Деспотство вказувало на чесноти правителя, а територія, яка йому належала, називалася *деспотовіна*. З прийняттям титулу деспота сербський правитель формально ставав членом візантійської імператорської фамілії й підкорявся імператору як батьку й пану.

Після повернення на батьківщину Стефан здобув перемогу в боротьбі зі своїм племінником **Георгієм (Джурджеєм) Бранковичем** за верховенство в Сербії. Для цього він вступив у союз з угорським королем Сигізмундом Люксембурзьким, визнавши його сюзеренітет. Його противник Г. Бранкович зробив ставку на молодого султана Сулеймана і прорахувався. У нагороду за вірність Сигізмунд наділив Стефана землями у Воєводині, що включали міста

Земун, Мітровіца й Апатин. Також під його контроль потрапили ключові дунайські фортеці – Белградська й Голубацька.

1421 року Стефан приєднав до своєї держави Зету. А після війни з Венецією (1423 рік) опанував частину верхньої Далмації й отримав доступ до моря. *Деспотовіна охоплювала територію від Адріатичного моря до річок Сава, Дунай і Тімок, а на півдні – до кордону з Македонією.*

Перша чверть XV ст., коли Сербією правив деспот Стефан, увійшла в історію країни, попри вкрай складну зовнішньополітичну ситуацію, як час досить значних успіхів у розвитку її економіки та культури. Найважче приходилося купцям – відсутність безпеки руху, через міжусобні війни, напади турків, створювало значні перешкоди для їхньої діяльності. Усе це разом взяте – війни, застій у мореплавстві та торгівлі – стало причиною кризи, яка охопила все Середземномор'я й позначилась, насамперед, на подорожчанні срібла. Ріст цін спонукало багатьох купців торгувати сріблом і займатися його виробництвом. У різних частинах Сербії були відкриті нові родовища срібла та інших металів, що сприяло пожвавленню економіки країни: розвивалася торгівля, ринкові відносини, кредитування, позики, автономія. Особливо економічно піднявся Дубровник.

У XV ст. стає помітним прогрес в опануванні технікою й засобами її використання. Найбільш значні були досягнення у сфері гірської справи та металургії: з великою майстерністю здійснювалися гідротехнічні роботи з використання водної енергії, що застосовувались у рудодробарках, механічних молотах, колесах, млинах, або йшли до міхів у плавильних майстернях. Була освоєна техніка лиття дзвонів і гармат, що було великим досягненням того часу. Порівняно скромно розвивалося текстильне виробництво (у Дубровнику виготовляли шерстяні та шовкові тканини).

З ім'ям Стефана Лазаровича, пов'язано видання законодавчих пам'ятників, що регламентували розвиток неаграрних областей економіки («Закон про копальні» й «Закон Ново-Брда»). Інтенсивніше, ніж раніше, здійснювалося переписування книг і переклад текстів, і у такий спосіб розширювалася сербська бібліотека. До Сербії проникають ідеї гуманізму епохи Відродження. Переписуються розважальні твори: «Александрида», «Роман про Трою», «Трістан і Ізольда» та ін. Стефан приділяв велику увагу оздобленню заснованого ним монастиря Манасія, ввів у Сербії лицарські турніри за західним зразком і одним із перших на Балканах став застосовувати вогнепальну зброю.

Оскільки дітей у Стефана не було, права на його володіння успадкував племінник – **Джурдже Бранкович** (1427–1456), котрий правив протягом тридцяти років, але вже починаючи з 1428 року змушений був платити данину османам, які захопили околиці Ніша, Голубаца і Крушевац. Його нова столиця – **Смедерovo** переживала розквіт і здобула славу «другого Константинополя» (за плануванням вулиць і фортифікаційними спорудами).

Про складне становище Джурдже свідчить його сімейна політика. Одну дочку, Кантакузину, він видав за графа Ульріха Цельського, могутнього правителя королівства, котрий був у спорідненості з угорським королем; іншу, Мару, віддав у гарем султану Мураду II разом із містами Топліца й Дубочица. Незабаром були висунуті нові вимоги – у 1437 році туркам було передано м. Бранічево, а після того, як армія угорського короля влітку того ж року дійшла до Крушеваца і спалила турецькі кораблі під Сталачем, Мурад у відповідь здійснив походи на Сербію і Трансильванію.

1439 року Мурад II напав на Сербію, зайняв Смедерovo, Ново-Брдо й Джурдже змушений був тікати до Угорщини. До Сербії він зміг повернутися лише з допомогою польського короля **Владислава III** (Варненчика) та угорського полководця **Яноша Хуняди**. Коли Владислав III, порушивши мирний договір із турками, 1444 року відновив із ними війну, Джурдже Бранкович не допоміг йому

і став, у такий спосіб винуватцем катастрофи під Варною. Було відновлено васальну залежність від султана.

Союз з Угорщиною змінився конфліктом: Джурдже не тільки не надав допомоги Яношу Хуняди, котрий був тоді правителем земель Угорщини й очолив похід, який знову зазнав невдачі на Косовому полі в 1448 році., а й деякий час утримував його під арештом, зберігаючи вірність васальної присяги. 1453 року Джурдже направив на допомогу султану Мехмеду II **Фатіху (Завойовнику)** під обложений Константинополь війська. Джурдже Бранкович помер від рани, яку отримав в одному з боїв з угорцями.

Його наступником став син, **Лазар Бранкович (1456–1458)**. Розуміючи, що Сербія дуже слабка, щоби завдати поразки Османській імперії і відвоювати втрачені землі, він вважав за краще укласти із султаном Мехмедом II мир у січні 1457 року, за умовами якого османи повертали Лазарю більшість батьківських земель і обіцяли не нападати на Сербію, а він, зі свого боку, повинен був сплатити данину. Розібравшись із проблемами на півдні, він звернув увагу на північ, де були прикордонні конфлікти з Угорщиною. Лазар зумів захопити місто Ковин, який став першим сербським містом на іншому березі Дунаю.

Султан Мехмед II не відмовився від планів щодо завоювання Сербії. У грудні 1457 року Лазар отримав інформацію про те, що на кордоні зосереджується велике турецьке військо. Він звернувся з допомогою до угорського короля Ладислава Постумія, але під час переговорів помер. Оскільки в Лазаря не було синів, то після його смерті постало питання про спадкоємця престолу. Країною став правити **тріумвірат регентів**: старший брат покійного Стефан Бранкович, який у 1441 році був засліплений за наказом султана Мурада II і тому не міг управляти, вдова Олена Палеолог і губернатор Рашки Михайло Анджелович.

Прихильники турок при сербському дворі проголосили новим деспотом воєводу Михайла Анджеловича, брат якого був візиром Мехмеда II, але населення сербської столиці Смедерево за підтримки проугорської партії попередило цей переворот. Михайло Анджелович був поміщений у в'язницю, а правителем став сліпий **Стефан Бранкович (1458–1459)**. Тоді з ініціативи угорського та боснійського королів у Смедерево був запрошений син боснійського короля Стефана Томаша, **Стефан Томашевич (21 березня 1459 – 30 червня 1459)**, котрий повинен був одружитися з дочкою Лазаря Бранковича Оленою і прийняти титул деспота. 21 березня 1459 року відбулося весілля (після якого Олена змінила ім'я на більш прийнятне для католиків Марія) і Стефан Томашевич зайняв сербський трон.

Після зміщення з трону Стефан Бранкович деякий час жив у Буді (його молодша сестра Катерина була вдовою угорського вельможі Ульріха Циллі), потім у Дубровнику. Згодом він відправився в Албанію, залишок життя прожив у Венеції. Був канонізований сербською православною церквою.

Мехмед II після взяття Константинополя розпочав наступ на Балкани. 1455 року після оборони впав Ново-Брдо, а в **1459** році була взята в облогу столиця деспотовини Смедерево. Стефан Томашевич здався туркам за умови, що він не буде чинити опір. Коли Сербія увійшла до складу Османської імперії, Стефан разом із дружиною повернувся до Боснії. Цим фактично було покладено край існуванню Сербської деспотовини. Коли в **1463** році С. Томашевич припинив сплачувати данину туркам, Мехмед II особисто повів армію на Боснію. Стефан був узятий у полон, привезений до Яйце й там страчений у місці, відомому відтоді як «цареве поле». **1482** року турки завоювали Герцеговину, **1499** року – Гірську Зету.

Контрольні запитання й завдання:

1. Висвітліть ранню історію сербів.
2. Розкрийте особливості візантійського панування над сербськими землями (1018–1190 роки).
3. Охарактеризуйте причини виникнення держави Неманичів. Проаналізуйте правління Стефана Немані та Стефана Первовінчаного.
4. Висвітліть внутрішню та зовнішню політику Стефана Душана.
5. Проаналізуйте «Законник Стефана Душана» (1349 року).
6. Висвітліть соціальну структуру сербської держави згідно «Законника Стефана Душана».
7. Розкрийте особливості функціонування Сербської деспотовіни у XV ст.

Література: Достян И.С. Борьба сербского народа против турецкого ига (XV – начало XIX вв.). М., 1968; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; История Югославии. В 2-х томах. М., 1963. Т. 1; Наумов Е.П. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII–XV вв. Динамика социальной и политической системы сербского феодализма. М., 1975; Раннефеодальные государства на Балканах, VI–XII вв. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. М., 1985; Свердлов М.Б. Становление феодализма в славянских странах. СПб., 1997; Тодоров Н. Балканский город XV–XIX вв. М., 1976; Чиркович С.М. История сербов. М., 2009.

ЛЕКЦІЯ 3. Польща в середні віки

План

1. Періодизація польської історії. Виникнення та розвиток Польської держави у X–XII ст.
2. Особливості соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку польських земель у XI–XV ст.
3. Основні етапи політичної історії Польщі у XIV–XV ст.
4. Державний устрій Польщі у XIV–XV ст.

1. Періодизація польської історії. Виникнення та розвиток Польської держави у X–XII ст. Історія Польщі – це не зовсім те ж саме, що історія Польської держави. Коли ми говоримо про історію Польщі, ми маємо на увазі історію польських етнічних земель: **Великої Польщі, Малої Польщі, Сілезії, Східного й Західного Помор'я, Мазовії, Куявії**. Від польської ж держави, з одного боку, уже в XIII–XIV ст. виявилися відірвані Сілезія й Західне Помор'я, з іншого, в XIV–XVI ст. завдяки приєднанню низки українських земель і унії з Великим князівством Литовським польська державність простяглася на нові й етнічно непольські території. Склалася **Річ Посполита**, що об'єднувала власне польські, українські, білоруські, литовські й, навіть, частину російських земель. Цей «дрейф» на схід виявився вагомим геополітичним чинником польської історії, породив масу складних проблем, які існують і сьогодні.

Періодизацію польської історії можна вибудовувати різним чином. Якщо взяти *соціально-економічний критерій*, то період IX–XVIII ст. буде визначатися поняттям «**феодалізм**», що пройшов:

- стадію становлення до XI–XII ст.,
- стадію зрілості й розквіту в XIII–XV ст.,
- стадію трансформації у фільварково-кріпосницьку систему й занепаду у XVI–XVIII;
- XVIII ст. з цієї точки зору є вік генезису капіталізму в польських землях. Застосовуючи *соціокультурний критерій*, ми будемо говорити про епоху:
- Середніх віків (IX–XV ст.);
- Відродження й Реформації у XVI ст.;
- Бароко й Контрреформації (XVII – початок XVIII ст.);
- Просвітництва (із середини XVIII ст.).

Озброївшись *соціально-політичними критеріями*, ми отримаємо таку періодизацію Польщі:

- додержавний період (аж до IX–X ст.);
- період централізованої монархії (X – початок XII ст.);
- два століття політичної роздробленості (XII–XIII ст.);
- два століття єдиної станово-представницької монархії, відмічені поступовим зближенням із Литвою (XIV–XV ст.);
- епоха так званої «шляхетської демократії» (XVI – середина XVII ст.);
- режим магнатської олігархії (середина XVII – середина XVIII ст.);
- друга половина XVIII ст. пройшла під знаком кардинальних політичних реформ, першого національно-визвольного повстання й поділів Речі Посполитої.

Сама назва країни «**Польща**» походить від праслов'янського «*поль*» – відкритий, вільний, що свідчить про рівнинний характер місцевості, більшість якої займає Польська низовина; на півдні та південному заході розташована Малопольська та Люблінська височини, а вздовж південного кордону простяглися Карпати.

Найдавніші сліди проживання людини, виявлені на польських землях, датуються приблизно 500-м тисячоліттям до н. е. Кам'яні знаряддя праці – приблизно 200 тисячоліттям до н. е. які, напевне, належали неандертальцям.

«Неолітична революція» докочується до польських земель у **V тис. до н. е.** і триває приблизно до **1700 р. до н. е.** Епоха бронзи (1700 р. до н. е. – VII ст. до н. е.) приносить не тільки нові фундаментальні зміни в знаряддях праці (*перехід до металу, бронзи*), але й важливі соціальні та культурні зміни: накопичення багатств супроводжується *формуванням племінної аристократії*, яка поступово концентрує владу у своїх руках. У язичницькому пантеоні Перун стає, ніби, старшим богом, підпорядкувавши собі інших і витіснивши на другий план богиню-матір. Соціальні зміни відображаються й у появі напівбогів-героїв того чи іншого племені, похованих у величезних курганах.

У бронзовому віці тут була поширена **Тшинецька** археологічна культура, яка визначається дослідниками як *«праслов'янська»*, а також – **західнолужицька** культура *венедів* і **східнолужицька** культура *неврів*. Етнічна належність лужицької культури – предмет давніх суперечок істориків. Одні дослідники вважають її носіїв праслов'янами, з яких починається відділення слов'ян від інших індоєвропейських народів. Інші вчені це заперечують і зараховують її до кельтсько-ілірійської культури.

Доля лужицької культури загадкова. У 650–500 р. до н. е. вона переживає розквіт, пов'язаний із переходом від бронзових знарядь до залізних, зростанням обміну із сусідніми племенами, розкладанням племінного егалітаризму і виділенням військово-племінної верхівки, чийм місцем перебування стають укріплені поселення – городища, деякі з яких сягають досить значних розмірів. Як приклад, реконструйоване археологами городище на острові Біскупінського озера (Куявія), площею в півтора – два гектари, оточене земляним валом, з 12-ма вимощеними колодами вулицями, які сходилися до центральної площі, з населення майже 1000 осіб, що було дуже багато для тієї епохи. Землеробство в лужичан було підсічним та орним. Серед вирощуваних культур домінували хлібні злаки (переважно пшениця, просо, ячмінь, рідше жито, овес), далі йшли мак, льон, ріпак, ріпа та ін. Велику роль відіграло домашнє скотарство.

Тобто, у середині I тис. до н. е. прапольські племена стояли на порозі **створення власної держави** та **соціальних структур феодально-середньовічного типу**. Однак цього не сталося. Занепад лужицької культури був пов'язаний із різними чинниками: з експансією на землі її носіїв войовничого населення з надвіслянського Помор'я, наїздів на польські землі наприкінці VI – у першій половині V ст. до н. е. *скіфів*, кліматичними причинами, зокрема, різким похолоданням.

Хронологічно наступним народом, який прийшов на цю територію, були **кельти**. З початку IV ст. до н. е. вони жили в Сілезії, пізніше з'явилися в районах верхньої Вісли і Кракова, на південному сході Польщі. Кельти принесли із собою високу матеріальну культуру, яку іменують **латенською**: гончарне коло, різного виду серпи, коротку косу, способи обробки металів і дерева, виробництво дерев'яного посуду. З огляду на їх нечисленність у Польщі (тут вони жили анклавом) кельти були асимільовані місцевим населенням. Цей процес завершився в I ст. до н. е.

Паралельно з латенською культурою на польських землях в IV–III ст. до н. е. існували й територіально переважали **поморська** культура або культура **підкльошових поховань**. На зламі III і II ст. до н. е. її заступили **пшеворська** й **оксивська** культури.

Польські землі в I–IV ст. н. е. перебували в зоні впливів цивілізації **Римської імперії**. Це позначилося, зокрема, на племенах пшеворської культури, поширеної й у ці століття на території Польщі, та **вельбаркської** культури, яка зайняла місце оксивської культури та існувала в той самий час. Носієм цих культур було землеробсько-скотарське населення, яке мало й розвинуте залізобробне виробництво, гончарство (спочатку виробляли ліпний посуд, а з III ст. використовували гончарне коло). З римських провінцій шляхом обміну сюди

потрапляли бронзовий, скляний та червонолаковий посуд, глиняні амфори, прикраси. Польські землі жваво торгували з Римською імперією, про що, зокрема, свідчить велика кількість виявлених тут римських монет, які використовувались як засіб обміну. Населення знову зосереджувалося не в городищах, а в селах, по 6-7 сімей. Ці поселення були нестабільними: після виснаження ґрунтів жителі залишали їх, щоби знову повернутися на старе місце через 20-30 років. Племінна аристократія спиралася на типовий для всіх народів на цій стадії розвитку режим «військової демократії».

У цей період збереглися перші писемні відомості про народи, які перебували на території Польщі. На початку I ст. н. е. в басейн нижньої течії Вісли зі Скандинавського півострова проникли племена германського походження – *готи* й *геніди*. У середині II ст. готи через польські й українські землі попрямували на південний схід і осіли в Північному Причорномор'ї. Помітний слід на польських землях залишили *лугії*, яких одні дослідники вважають народом германського, інші – кельтського походження. В I–II ст. вони займали південну й, можливо, центральну Польщу, існуючи як союз племен. Побували на польських землях у перші століття н. е. й такі германські племена: *вандали* (між Одрою і Віслою), *ругії* (в районі Балтійського узбережжя), *герули* (вони сюди прибули зі Скандинавії, згодом, пішли на південь за межі Польщі, а на початку VI ст., після того як зазнали в середньому Придунав'ї поразки, через Польщу вертались у Скандинавію).

З кінця IV ст. у південній частині польських земель спостерігається уповільнення господарського розвитку внаслідок навали *гунів* із території України приблизно 375 року. У другій чверті V ст. тамтешнє населення опинилося в межах *Гунської держави*, найвище піднесення якої припадає на правління в ній *Аттіли* (434–453), після смерті якого вона розпалася.

Велике переселення народів у IV–VI ст. значною мірою визначило подальший хід розвитку Польщі. Землі країни рух племен обійшов стороною з півдня, що дало змогу населенню басейнів Вісли й Одри зберегти здобутий рівень економічного та суспільного розвитку. Цей рівень послужив основою для подальшої еволюції цих земель, зокрема, для розкладу первіснообщинних відносин. Вирішальну роль у ньому відіграли слов'яни. *Територія Польщі входила до ареалу слов'янської прабатьківщини, і слов'яни були автохтонами даного регіону Європи.*

Починаючи з VI ст. н.е. у польських землях поширювалось орне землеробство. Землю обробляли сохою й дерев'яним плугом із залізним наконечником. Тягловою силою були бики. Врожай збирали серпами та косами. Нові території освоювалися з допомогою випалу лісу. Кожна сім'я мала в користуванні (але ще не в приватній власності) 40-50 га землі, з яких орали на волах приблизно 10 га, решта була під паром або під угіддями. Головною зерновою культурою виступало просо (урожай складав від сам-2 до сам-4), сіяли також жито, ячмінь, овес, пшеницю. З технічних культур – льон, коноплі. Займалися також городництвом і садівництвом.

Тваринництво було представлено в основному великою рогатою худобою, поступово поширювалось і свинарство, причому, пасти худобу доводилося ще в лісі. З бортництва вирросло бджільництво. Мед використовували для виготовлення спиртного напою. Мисливство й рибальство виконували функції допоміжних промислів. У ремеслі головну роль відігравало поки домашнє виробництво тканин та кераміки, тільки ковалі починали відокремлюватися завдяки важливості і складності їх професійних навичок в окрему і вельми шановану групу. Виплавляли залізо з болотної руди сиродутним способом у глиняних або кам'яних наземних печах. Із заліза виготовлялися переважно знаряддя праці – сокири, серпи, коси, ножі тощо, а також мечі. Торгівля велася в основному іноземними купцями (*євреями*) та місцевою племінною аристократією. Вивозили

хутро, віск, рабів, бурштин, іноді сіль, ввозили озброєння і предмети розкоші – якісні тканини, прикраси, вина. До X ст. в Польщі не було власної монети. Тут, як і на Русі, грошовим еквівалентом виступала пушина – шкурки білки, бобра та ін. В IX ст. в обігу з'являються арабські монети, а на кінець X ст. і своя власна.

Двома типами поселень були *села* й *городища*. Село об'єднувало кілька дворів (а часто складалося з єдиного двору), з 12-20 жителями в кожному. Двори ці, розташовані навколо хати або напівземлянки, рідко утворювали вулицю, розміщуючись досить хаотично. Десяток сусідніх сіл такого типу становили *опілля* – соціальну та господарсько-політичну структуру общинного типу.

Городища виступали як оборонні та адміністративні центри, які розташовувалися на пагорбах, у закрутах річок або на мисах (служили резиденцією дружини і як захист населення на випадок небезпеки). Городище було захищене частоколом, валом, ровом, у центрі його була маленька мощена деревом площа для зборів, церемоній і торгівлі, будинки ж досить безладно групувалися навколо цієї площі, а єдиною вулицею була та, яка вела до неї від воріт городища. Житлом слугували дерев'яні хати, у будівництві використовували і глину. На основі стародавніх городищ до X–XI ст. виросли середньовічні міста: Познань, Краків, Вроцлав, Гданськ.

У додержавну епоху (VI–IX ст.) соціальні структури неможливо було відокремити від політичних. Сама влада, її розподіл і поділ всередині сім'ї, громади, племені, союзу племен виступала структурно утворюючим чинником соціальної диференціації. Базову демографічну, виробничу, соціально-політичну ланку суспільства становила *велика патріархальна сім'я*, що об'єднувала під одним дахом або на одному подвір'ї кілька поколінь родичів. Першість і влада чоловіка – глави сім'ї були незаперечні. Його авторитет і воля слугували головною гарантією й господарського успіху, і сімейної згоди, і статусу сім'ї всередині громади. Його головне завдання – не стільки командувати, судити й карати, скільки примиряти, об'єднувати, консолідувати, оскільки сімейна солідарність служила основою щасливого існування кожного члена сім'ї.

Функції та праця жінки в цьому соціальному організмі були не менш важливі. Тому патріархальність соціальних підвалин не означала пригнобленого та приниженого становища жінки в сім'ї. Погано було тільки слабким, непрацездатним і безплідним, яким загрожувало найстрашніше з нещасть – вигнання з родини, що означало швидку кончину. Головною потребою сім'ї було придбання робочої сили, а не матеріального багатства як такого. Звідси – панування *інституту патріархального рабства, ранні одруження синів, терпиме ставлення до дітей, народжених поза шлюбом* і, водночас, жорстоке ставлення до людей похилого віку, які перетворювалися на непотрібний баласт для сім'ї. Кровний зв'язок, потреба виживання і трудової солідарності були головним механізмом об'єднання великої родини, що перешкоджали її розпаду на малі, нуклеарні сім'ї.

На другому рівні соціальної організації давньопольських племен – на рівні *громади-опілля* – інтеграція забезпечувалася вже іншими потребами – потребою в колективному освоєнні нових земель, погодженої господарської діяльності всієї громади, у спільній боротьбі з небезпеками (агресивні сусіди, розбійники, голод, хвороби), психологічними та релігійно-культовими чинниками. На рівні опілля владні функції керівників уже відділялися від господарських. Головою громади виступав виборний на громадських зборах (*віче*) *жупан*. Він очолював ополчення, керував судом, скликав збори, представляв громаду в її зовнішніх зв'язках.

Віче являло собою не збори всіх дорослих чоловіків громади, а зібрання глав сімейств, які тільки в разі дуже важливих питань зверталися до скликання загальнонародних зборів, під час яких учасники криками схвалення або несхвалення реагували на запропоновані рішення.

Поряд з об'єднуючими силами всередині громади діяли чинники, що розкладали общинно-родову солідарність. Так, окремі сім'ї займали згодом панівне положення, спираючись не стільки на накопичені багатства, скільки на чисельність членів сім'ї, переважання в ній чоловіків, придбаний під час військових зіткнень авторитет, на перевагу фізичної сили й сили характеру. Саме з таких сімей рекрутувалася **общинно-племінна аристократія**, у руки якої одноплемінники передавали функції регулярної військово-політичної діяльності. Виділена еліта становила ядро дружини, чиім місцем перебування ставали городища. Дружина ж, у свою чергу, ставала ядром державного апарату й майбутнього військово-феодалного стану.

Розпад зрівняльно-колективістських традицій виражався не тільки в соціальному висунення деяких сімей, а й у відокремленні окремих індивідів. Ізгоями з общини ставали не тільки найслабші, а й деякі видатні за силою чи уміннями люди, які або утворювали **елітарну професійну групу** (як ковалі, ювеліри, найбільш вправні гончарі і ткачі, волхви) або, порушивши прийняті в громаді норми, тікали в ліс і ставали **бандитами**. Сусіднє плем'я могло завербувати їх на військову службу, забезпечивши засобами до існування й зобов'язавши захищати племінні території. Такі ізгої якраз і створювали, цілком ймовірно, основну масу професійних дружинників.

Провести межу між общиною й **малим племенем**, що становить третій рівень соціально-політичної організації давньопольського суспільства в додержавні період, досить важко. Можна припустити, що його складали 20-30 громад, об'єднаних спільною територією проживання, загальним язичницьким культом предків і племінних тотемів, спільними особливостями мови й загальними інтересами у відносинах із сусідами. Географічні описи IX–X ст. дозволяють нарахувати загалом 40-50 таких малих племен на польській території. Політичним інститутом самоврядування були **вічові племінні збори**, які об'єднували жупанів і глав сімейств, у разі ж потреби – і всіх дорослих та особисто вільних чоловіків племені. Це племінне віче обирало **князя**, головним завданням якого було керувати дружиною і племінним ополченням. Він же був хранителем племінної скарбниці й міг у деяких випадках вершити суд від імені племені. Проте він сильно залежав, з одного боку, від віча, з іншого – від племінної аристократії. Влада князя ґрунтувалася не на власності або багатстві й, навіть, не на насильстві як такому, а на *особистому визнаному плем'ям авторитеті*.

Четвертий, вищий щабель організації польських слов'ян у VI–IX ст. становили так звані **великі племена** або **союзи племен**. Це були дуже неміцні військово-політичні об'єднання низки племен однієї території, що вели війни один із одним і з сусідами поза польських земель. Саме вони стали зародком загальнопольської державності. У другій половині I тисячоліття на території Польщі відомі такі племена, об'єднані в племінні союзи, і які тяжіли до однієї з польських історичних областей: *поляни* (від них йде назва країни й етнонім «поляки») – проживали в басейні Одри й Вісли, мешкали у Великій Польщі, центр – сучасне м. Гнезно; *куявяни* – у Куявії; *поморяни* проживали в басейні нижньої Одри та узбережжя Балтійського моря, мешкали в Помор'ї; *мазовшани* – у Мазовії; *лендзяни* (від них йде назва «ляхи»); *вісляни* – у Малій Польщі, центр – м. Краків; *слензяни* – у Сілезії.

У Польщі мешкали також *пруси* – балтські племена, розташовані між нижніми течіями Вісли та Німану; *ятвяги* – жили між середньою течією Німану і верхів'ям Нарви. Пруси і ятвяги були етнічно близькі до литовців. Східні кордони країни займали руські племінні союзи: *дуліби* (пізніше їх звали *волинянами*), а на південь від них розташовувалися *хорвати*.

Збори вождів малих племен, жупанів та старійшин громад, тобто віче великого племені, обирало **великого князя**, який очолював дружину та ополчення

й не обов'язково повинен був бути вихідцем із польських племен. Союзи племен можна розглядати як протодержавні утворення на території Польщі. Серед них виділялися князівство **віслян** у Малій Польщі (на південному сході Польщі) та **полян** у Великій Польщі. Після того як Мала Польща 877 року увійшла до складу Великоморавської держави, центром формування польської державності стає Велика Польща, навколо племені полян. Для цього були як внутрішні передумови (природний еволюційний шлях розвитку від племінних союзів до племінних княжінь та держави) так і зовнішні (натиск германського світу).

Духовна культура польських племен будувалася на *спільнослов'янській язичницькій основі*, що включала культ основних язичницьких богів і божеств, істот нижчого порядку (лісовики, водяні, домові), шанування племінних і родових героїв та предків, велику і складну систему ритуальних дій. Мистецтво мало прикладний характер, підкоряючись чи практичним, або релігійно-магічним потребам.

Ранній період польської державності слабо висвітлений джерелами. У другій половині X ст. держава першої династії польських правителів – **П'ястів** (правила до 1370 року) – постає як уже сформована й досить розвинена військово-адміністративна машина. Основне джерело для відновлення польської історії цього часу – «*Хроніка Галла Аноніма*», написана тільки на початку XII ст. З нього видно, що вже в IX ст. відбулася консолідація Великопольського союзу племен полян, які стали підкорювати сусідні племена. Одночасно йшло будівництво городищ, формувалася постійна дружина, разом із якою відокремлювалася в окрему соціальну групу племінна аристократія, чийм джерелом існування ставала данина.

«Хроніка Галла Аноніма» містить дуже стислий переказ про легендарного родоначальника польських правителів, простого селянина, колісника **П'яста**, який зійшов на престол, і про трьох його наступників – **Семовіта**, який начебто став князем після того, як скинув із гнзненського престолу князя Попеля, **Лешка** й **Семомисла**. Вони зуміли об'єднати під своєю владою не тільки Велику Польщу, а й Мазовію, Куявію, частину Помор'я, землі лендзян. Їхньою резиденцією було городище **Гнзно** (до кінця 1030-х років). Отже, Польська держава утворилася не пізніше **першої половини IX ст.**

Першим вірогідно відомим польським правителем, про якого збереглися більш правдиві дані, був князь **Мешко I** (приблизно 960–992), син Семомисла. Західноєвропейські та арабські джерела X ст. описують його державу як сильний і розгалужений організм, що спирався на мережу городищ, які перестали бути центром племен або опілля (общини) і ставали *опорою влади польського князя, центрами збору данини й резиденціями невеликих дружинних гарнізонів* на чолі з князівськими намісниками. З часом ці городища перетворювалися на феодалні замки.

Мешко I вів активну зовнішню політику, зміг розширити кордони держави (приєднав Сілезію, Східне Помор'я та Малу Польщу). Прагнучи завоювати Західне Помор'я, де мешкали *лютичі* (одне з полабських слов'ян, що населяли землі на захід від нижньої Одри), Мешко I вимушений був шукати союзників. Це зіштовхнуло його з германським світом. Зближення з Німецькою імперією (до 1034 року ця держава звалася Римською імперією; з другої половини XII ст. – Священною імперією, із середини XIII ст. – Священною Римською імперією, з кінця XV ст. – Священною Римською імперією німецької нації), яка вела боротьбу за підкорення полабських слов'ян, полегшувалося тим, що остання в цій боротьбі була зацікавлена в союзі з Польською державою. Ймовірно, **963 року** між Мешком I та імператором **Оттоном I** (962–973) був укладений союзний договір, однією з умов якого було визнання за Мешком I земель на схід від нижньої Одри на засаді сплати з них данини імперії.

Паралельно з цим відбувалося *польсько-чеське зближення*. Кордон обох держав проходив порівняно недалеко від Гнезно, оскільки Чехія на середину X ст. володіла Малопольщею й Сілезією. Ця обставина сприяла посиленню польсько-чеських контактів.

Зближення з християнськими імперією й Чехією впливало на Мешка I та його ближче оточення, виробляло в них усвідомлення того, що християнізація країни зміцнить її міжнародні позиції, сприятиме внутрішньому зміцненню держави, подоланню залишків колишнього поділу її території на племенні об'єднання. Певне значення для такого усвідомлення могло мати й те, що християнство з Чеської держави проникало в Малопольщу й Сілезію.

965 року Мешко I оженився з дочкою чеського князя **Болеслава I** (935–967) **Дубравкою**. Відповідно до шлюбної угоди, він (і, напевно, його оточення) у **966** році *прийняв християнство за латинським обрядом*. Офіційною мовою стає латина. Нею велося богослужіння, діловодство, освіта. Отже, це сталося за чеським посередництвом. Хрещення було проведено за участю німецького духовенства, що представляло єпископство з центром у місті Регенсбург у Баварії, яке підпорядковувалося Майнцькому архієпископству. Це духовенство могло прибути з Чеської держави, яка до 973 року не мала свого єпископа й у церковному сенсі була підпорядкована Регенсбурзькому єпископству. Церемонія хрещення відбулася або в Польщі, або в Регенсбурзі.

Прийняття християнства вводило поляків до групи християнських народів, польського князя – до складу правителів-християн, надавало полякам формально рівноправного статусу в римському світі. Лише в рамках тогочасної європейської спільноти можна було проводити успішну зовнішню політику. Зазначена подія означала повний розрив із місцевими культурами племенного походження, які могли підтримувати сепаратизм, піднесення авторитету князя в країні, посилення його владних функцій, відкриття шляху для проникнення в Польщу здобутків християнської культури, а за її посередництвом – культури античної, арабської тощо.

Після прийняття християнства Мешкові I вдалося домогтися визнання за своєю державою статусу місійної території, підвладної римському папі. Духовенство, що прибуло сюди 968 року на чолі з призначеним папою єпископом **Йорданом** (італійцем або вихідцем із Лотарингії; його резиденцією стало місто Познань), мало завдання поширювати християнство: хрестити населення, споруджувати храми, створювати умови для впровадження постійної церковно-територіальної організації. То був значний успіх Мешка I, оскільки в Німеччині із середини 950-х років робилися спроби домогтися від папи дозволу на утворення Магдебурзького архієпископства, яке б здійснювало церковну експансію на Схід, зокрема на польські землі. Того ж 968 року це архієпископство було створене, але підвладність Польської держави Риму не дала йому змоги розгорнути в ній свою діяльність. Пізніше, в 1000 році була створена підпорядкована безпосередньо Риму **Познанська архієпископія** на чолі з **Радзімою-Гаудентієм**, представником чеської аристократії й чехом за походженням.

Християнізація основної маси населення була справою не одного століття. Навіть у дружинно-князівському середовищі християнські норми та вірування утвердилися далеко не відразу. Сам Мешко I після смерті Дубравки одружився з черницею; Болеслав Хоробрий був одружений багато разів і мав наложниць; за Болеслава Сміливого за вживання м'яса під час постів вибивали зуби; самі церкви спочатку були дуже маленькими й могли вмістити під час богослужіння лише представників еліти. Навіть такі обряди як хрещення, вінчання та поховання виконувалися нерегулярно, дітей якщо і хрестили, то робили це через кілька років після їх народження; небіжчиків продовжували спалювати, у могили клали предмети побуту та ін. Самі священники мало чим відрізнялися від своїх

парафіян: були дуже часто неграмотні, мали дружин і дітей, орали й полювали нарівні із селянами.

Мережа парафій склалася далеко не відразу. Спочатку головними центрами християнства ставали монастирі, які звертали в нову віру місцеве населення й були центрами підготовки польського духовенства. Польські ж єпископи, мабуть, довгий час залишалися генералами без армії, а сама церква – фактичною частиною державного апарату, повністю залежною від князя. Тільки у XII ст., після поширення на Польщу реформ папи Григорія VII духовенство придбало станові привілеї та права, які давали **церкві певну незалежність від держави**.

Отже, за правління Мешка I було оформлена **система військово-державних інститутів** польської держави, встановлено **систему централізованого державного управління населення**.

Правління **Болеслава I Хороброго**, сина Мешка I від шлюбу з Дубравкою (992–1025) відзначено приєднанням до його держави Кракова в 999 році, укладенням тісного військово-політичного союзу з імператором Німецької держави **Оттоном III** під час Гнезненського з'їзду 1000 року. Головна мета візиту імператора до Польщі полягала в тому, щоби нав'язати тісніші контакти з Болеславом і включити його державу як рівноправного члена до складу імперії. Цей союз зробив можливим утворення 999 року в Польщі власного **архієпископства** з центром у **Гнезно**, яке мало замінити місійне єпископство. Це означало перетворення країни в окрему церковну провінцію – митрополію, наділену широкою автономією й гарантувало Польщі церковно-політичну незалежність від німецької церкви. Оттон III звільнив Болеслава I від данницьких щодо імперії зобов'язань. Він підтвердив рішення папського престолу щодо утворення Гнезненського архієпископства. Тоді ж відбулася інтронізація Радзіма-Гаудентія на це архієпископство. Імператор, крім того, надав князю та його наступникам на польському троні *право інвеститури*, тобто право призначати церковних достойників – архієпископа та єпископів (призначення на ці посади осіб мав затверджувати папа). Було дозволено створити чотири єпископства з центрами в Познані, Вроцлаві, Кракові й західно-поморському Колобжезі.

Отже, Гнезненський з'їзд був актом величезного політичного й церковного значення. Він **зміцнив міжнародні позиції Польської держави**. Оттон III **визнав її суверенність щодо Римської імперії, дав згоду на отримання Болеславом I королівського титулу, який мав піднести престиж держави та її правителя в європейському християнському світі**. Хоча намагання Болеслава I стати королем закінчилися невдачею: папа начебто не дав згоду на надання йому королівської корони.

Зближення з Німеччиною змінилося періодом тривалих воєн із наступником Оттона III **Генріхом II**. Болеслав I розширив володіння в районі Помор'я, зайняв Лужиці, Мільськ – землі мільчан біля правої течії Лаби. Болеслав також скористався міжусобицями між чеськими князями й зайняв Сілезію, Моравію, Словаччину. Після укладення Булішінського миру з Імперією в **1018** році, який закріпив за Польщею захоплені раніше землі, Болеслав зробив переможний похід проти Київської Русі і приєднав до Польщі низки міст у Галицькій Русі. (Він втрутився в міжусобну боротьбу між Ярославом Мудрим і Святополком (його зять) і взяв Київ). Апогеєм політичної діяльності Болеслава стала його **коронація в 1025** році. Так Польща стала королівством. Причому коронував Болеслава Гнезненський архієпископ без будь-якої згоди імператора та папи. Через два місяці після коронації польський правитель помер.

За Болеслава I відбулося **об'єднання всіх польських земель у єдиній державі**. Контури тодішньої польської держави нагадували сучасну Польщу. Сюди входили Велика Польща, Мала Польща, Помор'я з Балтійським узбережжям. Активно розвивалися міста (Гнезно, Познань, Вроцлав, Гданськ, Щецин, Люблін, Краків). У них були зосереджені численні військові дружини

(приблизно 10 тисяч лицарів). Таке військо можна було утримувати лише за умов централізованої фіскальної системи, регулярного збору з населення данини-податку.

Уся підпорядкована князю територія розглядалася як його власне володіння (*патроніум*), єдиний господарський домен, керований представниками князівської адміністрації та поділений на низку адміністративних округів: *Велика Польща, Сілезія, Краківська, Сандомирська, Мазовецька, Ленчицько-Серадзька, Куявська й Поморська* землі. За Болеслава оформлюється система державних посад (*канцлер, воєвода, скарбничий, чашики, стольники, конюші* тощо), яка дублювалася і на рівні локальної адміністрації в найбільших городищах. Глава округу, майбутній *каштелян*, з допомогою своїх підлеглих збирав податки, організовував дружину, вершив суд від імені князя. Польський правитель проводив чи не все життя в сідлі, переміщаючись зі своєю дружиною з однієї землі до іншої і стверджуючи тим самим свою владу та авторитет на місцях. Після прийняття християнства Польщі в 966 році поряд зі світською адміністрацією стала складатися й церковна.

Система державної організації в Польщі представляла *феодалну корпорацію* в особі князя та його дружинників, яка централізованим способом експлуатувала підвладну князю країну. Лише поступово, за мірою наділення представників князя на місцях *імунітетними привілеями* дружинник із представника держави перетворювався на феодала, що отримував у приватне умовне володіння ті чи інші заселені території, за управління якими він повинен служити князю. Державна організація, у такий спосіб, передувала феодалній, а вся суспільна система Польщі може бути визначена і як *система державного феодалізму*.

Напевно, в останні роки правління Болеслава I проявились *ознаки політичного занепаду Польської держави*. За тодішньою її величчю крилися висхідні соціальні й політичні конфлікти в країні, які особливо позначилися при безпосередніх наступниках Болеслава на престолі. У цей час посилилась опозиція центральній владі з боку великих землевласників, які, не бажаючи нести тягара покладених на них обов'язків, намагалися все більше впливати на справи держави. Вони використали у своїх цілях боротьбу за владу, що спалахнула між членами Болеславової родини.

Згідно з волею Болеслава I, польським правителем після його смерті став **Мешко II** (1025–1034), син німкені Емнільди. Як і батько, він коронувався його королівською короною (разом із дружиною Ріхезою), що викликало велике обурення в імперії. Цим обуренням Мешко II знехтував. Старший від нього зведений брат **Безприм** висунув претензії на престол, заручившись підтримкою **Оттона** – молодшого рідного брата Мешка II. Викриття правителем їхньої змови призвело до того, що обидва втекли або були вигнані з країни; Безприм знайшов притулок на Русі, Оттон – у Німеччині.

На той час країна опинилась у ворожому оточенні: на заході їй протистояла імперія, яка, прагнучи захопити Лужиці й Мільськ, не могла змиритися зі статусом Польщі як королівства; на півдні Чехія ставила за мету повернути собі Моравію, а Угорщина претендувала утвердитися в Словаччині; на сході Русь мала намір відновити своє панування на терені Червенських городищ. Ціною поступок Мешко II намагався послабити це оточення. У 1027 році він визнав приєднання Угорщиною Словаччини, яке відбулося незадовго до цього. Водночас польський король вдався до енергійних кроків із метою консолідації держави. Зокрема, він змушений був приділити велику увагу ситуації, що склалася в Західному Помор'ї. Відмова тутешньої князівської династії визнавати верховну владу Польщі в регіоні і сплачувати їй данину призвела до збройного конфлікту, у результаті якого поморський князь був вигнаний із країни і знайшов притулок в імперії. Прагнучи закріпити свої позиції в Західному Помор'ї Мешко II сприяв

поширенню тут християнства. З цією метою замість занепаłego Колобжезького єпископства було створено єпископство з центром у кувявському місті Крушвіца.

У 1031 році зовнішньополітичне становище Польщі різко погіршилося. Проти неї походом із заходу рушили Німецька імперія, а зі сходу її союзники – руські князі **Ярослав Мудрий** і **Мстислав**, при яких був Безприм, котрий сподівався з їхньою допомогою посісти гнєзненський престол. Червенські городища, можливо, й територія Перемишльської землі, були повернуті Київській державі. Руське військо посувалося далі вглиб Польщі. Справа хилилася до детронізації Мешка II й переходу престолу до Безприма. За таких обставин Мешко II пішов на укладення того ж року не вигідного для Польщі миру з імперією, за яким віддав їй Лужиці й Мільськ. Невдовзі після цього він був змушений емігрувати з країни й опинився в Чехії, де, всупереч сподіванням, був ув'язнений. Мабуть, одразу після цього Чехія повернула собі Моравію.

Польським престолом заволодів **Безприм** (1031–1032). При його дворі зрештою переважив не руський вплив, як можна було чекати, а німецький. Правління Безприма виявилось кривавим і коротким. Розправляючись зі своїми давніми суперниками й нехтуючи своїми прихильниками, він, зрештою, опинився в ізоляції, налаштувавши проти себе навіть брата Оттона. Останній порозумівся з Мешком II, й обидва вони стали організаторами змови проти Безприма, унаслідок якої він загинув 1032 року.

Того ж року Мешко II повернувся на престол. На цей раз він потрапив у залежність від імперії. 1033 року він став у Мерзбурзі перед імператором і прийняв продиктовані йому умови: відмовився від королівського титулу й зобов'язався віддати братові Оттонові і двоюрідному братові Тідрікові певні території Польщі в удільне володіння. Відділення частини земель послабило позиції Мешка II, але ненадовго: 1033 року Оттон загинув від руки свого дружинника, а Тідріка, що не мав у країні жодної підтримки, Мешко II легко усунув із політичної арени. Польські землі знову опинилися в складі єдиної держави. Здавалося, кризу було подолано. Однак вона знову спалахнула після смерті Мешка II (1034), можливо, насильницької.

Криза була зумовлена внутрішніми та зовнішніми обставинами. Зовнішні обставини зрозумілі з попереднього викладу. Внутрішні полягали в крайній виснаженості країни внаслідок війн, що велися Болеславом I й Мешком II, та міжособної боротьби, яка проходила у 1031–1032 роках. Неабияке значення мало і згадане вище посилення опозиції державній владі. Опозицію уособлювали великі землевласники, котрі як соціальна група склалися в результаті розвитку феодалних відносин. Скориставшись падінням авторитету королівсько-князівської влади, вони розхитували державний організм, послаблюючи у такий спосіб його захисні можливості.

Дії опозиції призвели до вигнання князя **Казимира I** (1034–1058), сина Мешка II й Ріхеци, з країни 1038 року. Він виїхав до Угорщини, де був інтернований. Після цього внутрішньополітичне становище Польщі вкрай загострилося. Від неї відокремилися Мазовія й Помор'я. **1037** року стався великий соціальний вибух – просте населення не могло більше терпіти тягара феодалних повинностей та державних податків. У польській історіографії це народне повстання, яке охопило Великопольщу, Сілезію, і частково Малопольщу, відоме як *соціально-язичницька революція*.

Наслідки цього вибуху були катастрофічними: державно-адміністративна й церковна системи були майже зруйновані, чим скористався чеський князь **Бржетислав I**, який 1038 року зробив спустошливий похід проти Польщі. Дійшовши до Гнезно, він забрав останки **св. Войцеха** (вважався захисником польської римо-католицької церкви й польського народу, канонізований церквою, перший її християнський мученик) та першого польського архієпископа Радзіма-Гаудентія, а повертаючись додому, захопив Сілезію.

У ситуації, що склалася в країні, світська та духовна знать об'єднала свої сили і взялася за придушення повстання. На допомогу їй прийшла Німецька імперія: розвал Польщі не відповідав її інтересам, тому що посилював позиції Чеської держави в Центральній Європі. 1039 року Казимир I прибув до Німеччини з Угорщини. Там його мати багато зробила для надання йому допомоги з боку Німеччини. Звідти Казимир I в супроводі 500 німецьких рицарів повернувся до Польщі і придушив повстання. Польща як держава була врятована від загибелі.

Повернувшись до Польщі, Казимир I узявся за відбудову держави. Спершу його верховна влада поширювалася на Великопольщу, Малопольщу, Куявію та Любуську землю. Політичний центр довелося перенести зі знищеного Гнезно до **Кракова**, якому відтоді до кінця XVI ст. судилося бути столицею Польської держави.

1047 року Казимир I спільно з Ярославом Мудрим, з яким перед тим уклав союз і породичався (Казимир оженився із сестрою Ярослава Добронегаю, а свою сестру Гертруду видав заміж за Ярославового сина Ізяслава), розгромив **Мецлава**, що від 1038 року був самозваним князем Мазовії, і приєднав останню до своїх володінь. Невдовзі він розбив східнопоморське військо, що прямувало на допомогу Мецлаві, й окупував Східне Помор'я. 1050 року польський князь вибив чеські залоги з Сілезії та повернув її Польщі. Генріх III висловив із цього приводу незадоволення, бо 1041 року визнав належність цієї провінції до Чехії, але під час зустрічі з імператором у Кведлінбурзі, що в Саксонії, Казимир I домогся від нього визнання Сілезії володінням Польщі за умови щорічної сплати Чехії данини в розмірі 300 гривен срібла і 30 гривен золота.

За успішну діяльність у справі відновлення території держави, як і відбудови державного життя в країні, Казимира було пізніше прозвано **Відновителем**. Не вдалося йому, однак, повернути Польщі Західне Помор'я, де правили місцеві князі.

Державотворчу діяльність Казимира I продовжував його син **Болеслав II**, прозваний **Сміливим** і **Щедрим** (1058–1079). Як правитель він відзначався великою активністю. Напрямом його зовнішньої політики був антиімперський: він перестав сплачувати Чехії данину із Сілезії, попри те, що Чехія була леннозалежною від імперії, і сплата такої данини їй опосередковано означало, що польський князь з Сілезії є імперським ленником; в 1072 році він відважився на явний непослух німецькому імператору **Генріхові IV**, порушивши адресований йому за рік до того наказ, що забороняв вести війну з Чехією; підтримував в Угорщині домагання на трон Бели, а не його племінника Соломона, якого висувала Німеччина (1060), а пізніше Гези, сина Бели (1074), і Ласло (Владислава), брата Гези (1077). 1069 року Болеслав II здійснив похід на Русь, щоби посадити на київський великокняжий престол свого зятя Ізяслава, чого й домогся, та зайняв територію Червенських міст. 1077 року він знову втрутився в руські справи й повернув цьому ж Ізяславі київський престол, якого той перед тим був позбавлений.

У боротьбі Генріха IV з папою Григорієм VII за право інвеститури, у якій йшлося про те, хто має призначати єпископів у Німеччині – папа чи король (імператор), а по суті, про те, яка влада є вищою в римо-католицькому світі – духовна чи світська, Болеслав II взяв сторону папи, за що той 1075 року дозволив відновити Гнезненське архієпископство й дав згоду на **коронацію князя королівською короною**, яка й відбулася **1076** року в Гнезно.

Недовго судилося Болеславі II бути королем 1079 року за постановою королівського суду за звинуваченням у зраді був страчений (четвертований) краківський єпископ **Станіслав**. Зрада проявлялася, напевно, у протиставленні єпископа волі короля. Страта високопоставленої духовної особи, другої за рангом у польській духовній ієрархії, справила гнітюче враження в країні. Від короля

відвернулися навіть його найближчі прихильники. Він опинився в повній політичній ізоляції. За цих умов Болеслав II змушений був піти у вигнання і виїхати до Угорщини разом зі своїм сином Мешком. Там вони знайшли притулок у короля Ласло I, якому Болеслав II свого часу посприяв у здобутті угорського престолу. Там за загадкових обставин 1081 року обірвалося його життя.

Перехід влади до його брата **Владислава I Германа** (1079–1102) означало перемогу відцентрових сил феодальної опозиції над центральною владою. Фактично від імені Владислава країною правив його воєвода **Сецех**, що означало вступ Польщі в смугу нових політичних усобиць і феодальної роздробленості. Його управління викликало незадоволення в суспільстві, особливо серед знаті. За таких обставин численна польська політична еміграція, зосереджена, головню, в Чехії, постановила посадити на польський престол старшого сина Владислава I Германа **Збігнева** (1102–1107), начебто незаконнонародженого. Опозиція змусила князя в 1093 році віддати Збігневові у володіння Сілезію. Проте незабаром Збігнев під тиском Сецеха покинув Сілезію й опинився в Куявії. Тут у кривавій битві під Крушвіцею він був розбитий Сецехом й після цього ув'язнений за згодою свого батька. 1097 року Владислав I на вимогу опозиції звільнив його й поділив країну у такий спосіб: Збігнев одержав в удільне володіння Великопольщу й Куявію, його молодший брат **Болеслав III Кривоустий** (1102–1138) – Малопольщу й Сілезію; собі правлячий князь залишив Мазовію й головні городища в уділі Болеслава – Краків, Вроцлав, Сандомир (можливо, і кілька городищ в уділі Збігнева). Кому перепала Любуська земля, невідомо.

У результаті цього поділу різко послабилися позиції Сецеха, активізувалися його численні недруги в країні та за її межами, які мали змогу чинити вплив на молодих князів. Сецех, однак, усіляко тримався за владу. Збігнев і Болеслав рушили проти нього спільним походом у Мазовію і стали під Плоцьком, вимагаючи від батька його усунення. Владислав I не насмілювався відмовитися від послуг Сецеха. Лише наполягання архієпископа примусило князя 1100 року відступитися від нього.

Після смерті Владислава I Германа до Збігнева відійшла Мазовія, а Болеслав III заволодів Краковом, Вроцлавом і Сандомиром. Країна поділилася на **два державні організми**, незалежні один від одного. Брати дотримувалися різних політичних концепцій. Збігнев виступав за рівноправні, союзницькі відносини зі Східним і Західним Помор'ям, не противився ленній залежності Польщі від Німецької імперії, тоді як Болеслав III мав намір підкорити Помор'я й унезалежнити країну від імперії. У своїй діяльності Болеслав III спирався на союз із Руссю, скріплений його шлюбом зі Збіславою, дочкою великого київського князя Святополка, та з Угорщиною, а Збігнев покладався на союз із Чехією і зближення з Німеччиною.

1102 року Болеслав III здійснив грабіжницький похід на Помор'я, усвідомлюючи, що це викличе незадоволення Збігнева. Через це відносини між братами загострилися. 1105 року вони дійшли згоди, що не будуть ворогувати між собою й надаватимуть один одному допомогу. Проте Збігнев не дотримав цих умов, і тому почав втрачати багатьох своїх прихильників, з яких частина переходила на бік Болеслава III. На зламі 1106–1107 років Болеслав III, уклавши перемир'я з Чехією, напав на брата в його уділі у Великопольщі. Не чинячи опору, Збігнев відступив у Мазовію. Болеслав III захопив Велику Польщу, після чого за допомогою руського й угорського військ примусив Збігнева визнати його верховну владу над собою, віддавши йому в ленне володіння Мазовію. Так було поновлено територіально-державну цілісність Польщі. Відтоді Болеслав III Кривоустий став єдиним правителем польським (1107–1138). У 1107 або 1108 році він звинуватив Збігнева в тому, що той не підтримав його в поході на Помор'я, і відібрав у нього Мазовію. Невдовзі він, спираючись на русько-угорську допомогу, вигнав Збігнева з країни. Останній знайшов притулок спершу

в Чехії, потім – у Німеччині. Король Генріх V намагався посадити Збігнева на польський престол, але невдало. Оскаржений в інтригах проти Болеслава III, Збігнев був ув'язнений, осліплений і невдовзі (1112 року) помер. На звинувачення в підступності щодо брата Болеслав III відповів публічним каяттям і багатим обдаруванням церкви.

Через кілька років після цього Болеслав III повернувся до розв'язання поморського питання. 1119 року він завершив завоювання Східного Помор'я, не пізніше 1123 року – Західного. Із західнопоморським князем **Варціславом** Болеслав III уклав угоду, за якою Варціслав визнав себе польським васалом і зобов'язався не чинити опір християнізації у своїй країні. Справу хрещення племен помор'ян було доручено польським духовенством німцеві, бамберзькому єпископу **Оттонові**, який у 1124–1125 роках діяв тут від імені польської церкви (прибув сюди з Гнезно), в 1128 році – за дорученням Магдебурзького архієпископства, тобто німецької церковної організації. Це надалі матиме серйозні наслідки: позиції слов'янських князів тут будуть підірвані діяльністю імперського духовенства, а германський світ цим обґрунтовуватиме надалі свої претензії на Помор'я.

У першій половині 1130-х років Магдебурзьке архієпископство виступило з претензією на підпорядкування собі всієї польської церковної організації. Підставою для цього домагання послужили як створений на початку XI ст. в середовищі магдебурзького духовенства фальсифікат – начебто папська булла, яка зарахувала познанського єпископа Унгера, що діяв до 1000 року як місійний, а в 1004 році був змушений визнати над собою верховну владу Магдебурзького архієпископства, до достойників останнього, так і підтвердження цієї подробиці буллами, що їх в XI ст. видали папи Бенедикт IX та Лев X, чим їй було надано формальну силу. Виконуючи волю керівництва Магдебурзького архієпископства, папа Інокентій II своєю буллою від 1131 року відніс Познанське єпископство до його складу, а буллою від 1133 року віддав під владу цього ж архієпископства всю польську церкву, причому Гнезненське архієпископство понизив до рангу єпископства. Зусилля Болеслава III і керівництва польської церкви, спрямовані проти цього, були винагородженні видачею тим самим папою в 1136 році булли, яка відновила незалежність польської церкви на чолі з Гнезненським архієпископом.

Під кінець свого правління Болеслав III усвідомив, яку загрозу для держави становила наявність у ній децентралізаторських тенденцій, носіями яких виступали великі землевласники, політичне значення котрих зростало в міру накопичення в їхніх руках земельних багатств. Аби запобігти цій загрозі, князь **1138** року видав документ, відомий як *заповіт* або «*Статут Болеслава Кривоустого*», винесений на розгляд світської й духовної знаті та підтверджений нею, після чого набрав характеру публічно-правового акту.

Цей заповіт вводив *принцип майорату в престолонаступництво*. Він зводиться до утворення, з одного боку, дідових (спадкоємних) уділів як матеріальної основи для існування синів Болеслава III та їхнього потомства, з іншого – неподільного недідових уділу, що належить верховному князеві – *принцепсові*, старшому в правлячій лінії роду П'ястів. Звідси вживають два відповідні терміни – *сеньйорат* і *принципат* – на означення вікового старшинства і вищої влади верховного князя, інститут якого запровадив заповіт. За принципсом були визнані такі прерогативи: оголошення війни, головне військове командування, укладання миру й перемир'я, договорів з іноземними державами, представництво держави назовні, призначення архієпископа і єпископів, можливо, і світських осіб на центральні державні посади, верховна судова влада з окремих питань.

До володінь сеньйора (не спадкові) (ним після смерті Болеслава III повинен був стати його старший син **Владислав**) були включені: Краківська земля з

центром у Кракові, за яким зберігалася роль столиці держави, Ленчицька й Серадзька землі (обидві землі складали південно-східну частину Великої Польщі), Східне Помор'я. За сеньйором зберігалася також верховне право на Західне Помор'я. Владислав одержував як наслідний спадок Сілезію й Любуську землю. Його молодшим братам перепали такі діличні уділи: **Болеславові Кучерявому** – Мазовія й Куявія, **Мешкові III** – Велика Польща, **Генріхові** – Сандомирська земля. Наймолодшому синові Болеслава III – **Казимирові**, який народився незадовго до його смерті, не дісталася нічого.

Впроваджена система престолоспадкування була компромісом між концепцією єдиновладдя та ідеєю поділу країни на князівства між членами династії. Незалежно від наміру, яким керувався Болеслав III, видаючи свій «заповіт», він заклав підвалини Польської держави на нових засадах, перетворивши її з *власності монарха у власність роду П'ястів*. Проте цей державний акт уже не міг зупинити процесів децентралізації, і після смерті Болеслава Польща вступає остаточно в період феодално-політичної роздробленості. На території Польщі утворюється низка князівств: **Куявія, Мазовія, Сілезія, Помор'я, Сандомир**.

Розглянемо правління синів Болеслава III.

Владислав II Вигнанець (1138–1146), який до моменту смерті батька був уже дорослим чоловіком (йому виповнилося 33 роки), одруженим і мав сина, то розраховував, що життєвий досвід і військово-вміння дозволять йому знову об'єднати Польщу. **1141** року мачуха Владислава **Саломея фон Берг** і молодші брати скликали з'їзд магнатів у **Ленчиці**, володінні Соломії, і не запросили Владислава; з'їзд прийняв рішення видати молодшу дочку Кривоустого, Агнешку, за одного із синів великого князя київського Всеволода Ольговича, щоби вступити в союз з останнім. Однак Владислав прийняв контрзаходи, у результаті яких київський князь не тільки не пішов на угоду з «Болеславовичами», а й видав через рік свою дочку Звениславу за старшого сина князя-принцепса – Болеслава Довготелесого. Збройну боротьбу з братами Владислав II почав ще в 1142–1143 роках з допомогою союзних руських загонів. Конфлікт загострився внаслідок кончини 27 липня 1144 року Соломії, його мачухи. Згідно із заповітом її вдовина частка повинна була відійти до сеньйорального наділу, але брати Владислава, Болеслав Мазовецький і Мешко, противилися цьому. У результаті протистояння був укладений між братами мир, за яким Владислав приєднав частку Соломії, Ленчицьку землю, до своїх земель.

Тим часом загострювався конфлікт Владислава з воєводою **Петром Властом**, найближчим соратником його батька й досить впливовим вельможею. Петро Власт намагався помирити братів, щоби заповіт Кривоустого неухильно дотримувався й не схвалював домагання князя-принцепса на наділи братів. Але на Владислава тиснула його честолюбна дружина **Агнеса**, яка 1146 року змусила чоловіка заарештувати Петра, засліпити його і вирвати язика, пізніше покинути країну. Той поїхав на Русь, до родичів дружини. За легендою, пізніше до нього повернулися зір та мова. Вчинок із Властом викликав вибух обурення серед польської знаті, і багато її представники перейшли на сторону молодших братів.

На початку 1146 року Владислав II вирішив остаточно вигнати братів із їхніх вотчин. Спочатку він легко захопив Мазовію, змусивши братів відступити у м. Познань, який обложив. Але тут військово щастя йому змінило. У його тилах почали спалахувати заколоти знаті, сили його супротивників швидко росли. Підтримала їх і церква: **Якуб** із Жніна, архієпископ Гнезненський, приїхав у табір Владислава й зажадав від останнього припинити братовбивчу війну, а після відмови відлучив його від церкви. Нарешті, удар супротивників Владислава з тилу, погоджений із вилазкою обложених, привів до повної поразки військ князя-принцепса і змусив його тікати з Польщі. Незабаром до нього приєдналася й Агнеса з двома старшими синами, не зумівши утримати Краків. Спочатку

Владислав виїхав до Праги, до чеського князя Владислава II, але активної підтримки не знайшов і перебрався до імператора **Конрада III** від якого домагався допомоги в поверненні земель. У серпні 1146 року Конрад рушив на Польщу, з порівняно невеликим військом, але через розлив Одри й небажання поляків приймати бій нічого не міг добитися. Влітку 1147 року він відправився в другий хрестовий похід, і йому стало не до польських справ.

Владислав звернувся з допомогою до Риму, і посланий папою Євгенієм III 1148 року легат **Гвідо Кремський** дійсно зажадав від польських князів повернути владу колишньому принцепсу й, навіть, відлучив їх від церкви за відмову й наклав на Польщу інтердикт. Але завдяки солідарної позиції польської церковної верхівки, що підтримала Болеслава з братами, це не мало практичного ефекту.

Тільки в серпні 1157 року новий німецький імператор **Фрідріх Барбаросса** знову рушив у похід на Польщу під приводом відновлення прав Владислава, чия дружина припадала йому тіткою. Він підступив до Познані, Болеслав Кучерявий приніс йому оммаж, виплатив данину, зобов'язався брати участь у поході до Італії, але щодо Владислава обмежився лише обіцянками прибути на суд у Магдебург для розгляду. Вірний тактиці зволікань, Болеслав не поспішав виконувати обіцяне, і Владислав так і помер 30 травня 1159 року в Альтенбурзі, де його й поховали. У 1163 році, за наполяганням імператора, його синам Болеславу Довготелесому й Мешко Плясоному було повернуто Сілезьке князівство.

Болеслав IV Кучерявий (1146–1173), син Болеслава III й Соломії фон Берг-Шелькліген, дочки герцога Бергського, після смерті батька відповідно до його заповіту отримав Мазовецьке князівство. У перші роки правління він перебував під сильним впливом матері Соломії, а також воєводи Вшебора, який побоювався, що старший брат Владислав змістить молодших братів. Коли Владислав II з родиною був змушений втекти до Священної Римської імперії, де його прихистив Конрад III, брати здійснили новий переділ Польщі. Болеславу дісталися князівство Сілезія й сеньйоральна доля разом із титулом «великого князя Польщі», Мешко було повернуто Великопольське князівство, Генріх нарешті отримав Сандомирські землі, а малолітній Казимир знову залишився без спадку.

У наступні роки Болеслав із братами спробували поліпшити відносини з Гогенштауфенами, що підтримали вигнаного Владислава. Для цього **1148** року вони влаштували з'їзд у **Крушвиці**, на який був запрошений бранденбурзький маркграф **Альбрехт Ведмідь**. На з'їзді було вирішено, що сестра Болеслава Юдита вийде заміж за сина Альбрехта Оттона. П'ясти також підтримали німців у їхньому хрестовому поході проти слов'ян.

Позбувшись загрози німецького вторгнення, Болеслав вирішив покінчити з язичниками-прусами, що загрожували його родовим землям у Мазовії. За підтримки папи й імператора був організований хрестовий похід. Однак до 1166 року ці зусилля так і не увінчалися успіхом, а в одному з боїв загинув молодший брат Болеслава – Генріх Сандомирський.

Після смерті останнього Болеслав вирішив (у порушення заповіту батька) привласнити його землі, однак це викликало повстання багатьох дворян, які воліли, щоби ці землі відійшли Казимиру, який досі не мав уділу. 1168 року на з'їзді в Енджеюві повстанці обрали новим великим князем Польським брата Болеслава – Мешко III, а Сандомирську землю віддали Казимиру. Однак Болеслав пішов назустріч вимогам повсталих, і в результаті все обмежилось розділом Сандомирської землі: Казимир отримав Вісліцу, Болеслав – саме місто Сандомир, а інша частина відійшла Мешко III.

Мешко III Старий (1173–1177) після смерті батька успадкував Велику Польщу й Помор'я, в 1173 році після смерті старшого брата Болеслава IV отримав Краків і престол старшого князя в Польщі. Спираючись на сильні

родинні зв'язки з німецькими, поморськими та чеськими князями й на численних чиновників, Мешко правив строго (саме суворою вдачею цього князя й пояснюється його прізвисько «Старий»). Пізніші історики приписували Мешко державні чесноти: він-де не давав волі шляхті й духовенству, захищав євреїв від переслідувань, не допускав у край фальшивих грошей тощо. Краківський єпископ Гедко став на чолі змови проти Мешко III, якому протиставили його молодшого брата, сандомирського князя **Казимира II Справедливого** (1177–1194). 1177 року Мешко був вигнаний, а Казимир вступив до Кракова. Він зумів не тільки захопити Краків, а й поширив свій сюзеренітет на Сілезію, Велику Польщу, Мазовію та Куявію.

Ленчицький сейм 1180 року, рішення якого було затверджено папою Олександром III, визнав скинення Мешко III законним, але той не хотів змиритися й кілька разів намагався опанувати Краковом. Позиції Мешко III посилілися після передчасної смерті 1194 року Казимира II, сини якого були малолітніми й нездатними до самостійного правління. Однак на стороні Казимировичів виступив їхній двоюрідний брат, волинський князь **Роман Мстиславич** (син сестри Мешко III й Казимира II, Агнешки). 13 вересня 1195 року Роман Мстиславич воював на боці Казимировичів у жорстокій битві над річкою Мозгавою, яка не принесла успіху жодній зі сторін. У наступному 1196 році Мешко зміг повернути Краків дипломатичним шляхом, визнавши своїм спадкоємцем старшого з Казимировичів – **Лешка Білого** (1194–1227), який на певний час віддалився в Сандомир. Цей факт був дуже промовистий, оскільки засвідчив, що краківський престол почав трактуватись як спадковий, дідовий, а не сеньйорський. Він означав радикальний крок у *перетворенні верховної влади принцепса на спадкову владу краківського удільного князя*.

Наприкінці життя Мешко III зумів об'єднати під своєю владою значні території: Велику Польщу, Куявію й Малу Польщу (без Сандомирської землі). Помер Мешко III в 1202 році в Каліші, похований у церкві св. Павла. Його смерть означала, як показали подальші події, кінець епохи сеньйорату і принципату, хоча рецидиви цієї політичної системи мали місце пізніше. Влада верховного князя, яка певною мірою обмежувала дії удільних князів, втратила своє значення й перетворилась у владу краківського удільного князя. Польща вступала в наступний етап політичної роздробленості, на якому становила *конгломерат самодостатніх державних утворень*.

Проаналізуємо структуру Польської держави в IX–XII ст. До смерті Болеслава III держава мала *патримоніальний характер*, тобто була власністю її правителів із династії П'ястів. Вони могли вільно на власний розсуд передавати її або її частину в спадщину будь-кому зі своїх синів. Правителю належала монополія на полювання, бортництво, рибальство, млинарство, видобування та продаж благородних металів, спорудження укріплень, торгівлю, карбування монет, надання концесій юридичним і фізичним особам, судочинство з важливих питань; він призначав на центральні й місцеві посади, контролював під час об'їздів держави діяльність адміністрації всіх щаблів.

Розв'язуючи питання життя держави, правитель керувався не лише власною волею, а і спирався на думку **ради**, що діяла при ньому, куди входили вищі достойники. Найголовніший із них – *палацовий комес* – очолював світську адміністрацію, а згодом став другим за значенням після монарха воєначальником, тому за ним закріпився титул *воєводи*; він також заступав князя (короля) у справах, пов'язаних із судочинством. *Канцлер* керував писемним діловодством монарха та його зовнішньополітичними відносинами, *скарбник* відповідав за фінанси тощо. Низка урядників виконували придворні (двірські) функції: *чайшник, стольник, підкоморій, мечник, конюший*.

Приблизно 1000 року держава поділялася на чотири адміністративні округи з центрами в **Познані, Гнезно, Влоцлаві й Гечі**, а Помор'я, Сілезія, Мазовія та

Малопольща вважалася окремими адміністративними провінціями. У середині XII ст. адміністративних округів налічувалося сім: *краківський, сандомирський, сілезький, мазовецький, кувяський, ленчицько-серадзький* і *поморський*; був, напевно, тоді ж і *великопольський* округ. Округами та провінціями управляли призначувані правителем намісники. Ці адміністративні одиниці ділилися на міські округи, пізніше звані **каштеляніями**; ними управляли **гродові комеси** – пізніші **каштеляни**; їхнім (як і управителів округів та провінцій) завданням було стягнення данини з населення на користь правителя, організація місцевої оборони, здійснення судочинства з менш важливих питань. Комесам підпорядковувалися нижчі посадові особи – **коморники, жупники, гродові судді, митники, збирачі данини** та ін.

Найнижча адміністративна одиниця у Великопольщі звалася **ополем**, у Малопольщі, Сілезії й Мазовії – **осадою**. Їхніми центрами були невеликі городища або більші сільські поселення. Ополе й осада функціонували, головню, для збирання державної данини.

Сільське поселення мало переважно хаотичну забудову, яка з часом набула вигляду вуличного, що тяглася вздовж річки або шляху, чи овального, у якій будівлі та господарства розташовувалися навколо ставу або майдану, де був колодязь для спільного користування й загорожа для тримання вночі худоби. Була й система сільських поселень, людність яких виготовляла на потреби двору монарха певні вироби або виконувала певні послуги; цією людністю були щитники, колісники, псарі, кухарі тощо. Подібні поселення належали й архієпископові.

Найважливішою опорою влади монарха була його **військова дружина**, яка в середині 960-х років налічувала до трьох тисяч воїнів. Болеслав I Хоробрий мав уже 3900 кіннотників і 13000 піхоти, озброєної луками та щитами. З часом повне утримання правителем дружини ставало все більш обтяжливим. Тому в середині XI ст. за правління Казимира I Відновителя більшість дружинників одержувала землеволодіння для свого матеріального забезпечення, на заміну за що вони повинні були на заклик монарха ставати при ньому збройно. Ця реформа докорінно змінила структуру польського війська, спричинила виникнення лицарського землеволодіння.

2. Особливості соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку польських земель у XI–XV ст.

а) Сільське господарство. Землеробство і скотарство розвивалися з X ст. не тільки в селянських господарствах, а й у феодальних вотчинах. Це було нововведенням. Її призначення було в тому, щоби постачати всім необхідним дружину великого князя й забезпечити збирання державної ренти-податку із селянства. Городища і князівська вотчина були тісно пов'язані один з одним. Вотчини X–XI ст. були виключно князівськими, у XII ст. вони стали переходити в руки окремих сімей феодалів. Головне місце в княжому, а пізніше приватнофеодальному вотчинному господарстві займало **не землеробство, а тваринництво**, яким займалася частина селян, що жили у вотчині. Спеціальні люди відповідали за організацію полювання, яке було не тільки спортом і розвагою, але і важливою підмогою в постачанні дружини м'ясом, особливо солониною напередодні походів і тренуванням лицаря-воїна. Ще одну групу працівників вотчини складали ремісники, які мали і свій наділ землі. Приватновласницькі вотчини були організовані схожим чином, хоча й у меншому масштабі.

У традиційному селянському господарстві підсічно-вогнева система поступово в X–XII ст. поступилася місцем орному землеробству, хоча на периферії колонізація супроводжувалась і випалюванням лісу. Панівною системою землекористування було **двопілья**. Тільки в XII ст. їй на зміну починає

приходиться *трипільля* (виділення поряд із ярою ріллею й парового озимого поля). Єдиною системою внесення добрива було спалювання стерні, яка після збору врожаю залишалася дуже високою, оскільки під час жнив обрізали серпом лише колоски. Гній використовувався тільки в присадибних ділянках. Основним знаряддям праці залишалася соха із залізним наконечником, серпи були залізними, ціпи – дерев'яними, жорна аж до XII ст., коли стали з'являтися перші млини – ручними. Як тяглову силу використовували волів, а з XII ст. – і коней.

Основною зерновою культурою залишалася просо, але поруч із ним стало зростати значення жита. Пшеницю сіяли рідше, в основному на родючих землях південної Польщі. Сіяли також ячмінь, який призначався для приготування каші й пива, яке вже в XI ст. витісняє мед як основний хмільний напій. Сіяли також горох, боби, сочевицю, з городніх культур – ріпу, моркву, огірки, з технічних – льон і коноплі. Акультурація фруктових дерев тільки починалася. Окремі князівські й церковні вотчини мали виноградники, але вироблене вино було поганої якості і слугувало, переважно, для літургійних потреб. Приблизно 60% потреб селянської родини в їжі покривалося коштом хліба, каш та інших зернових продуктів, приблизно 25% – м'яса, 10% – молочних продуктів, решта – медом, пивом та овочами.

Тваринництво в селянському господарстві було представлено волами, свинями, яких пасли в лісі, вівцями, коровами. Розводили також птицю. У вотчинах (княжих), велику роль відігравало спеціалізоване тваринництво, у якому особливе місце займало розведення коней. Велику рогату худобу розводили для забезпечення м'ясом столу сеньйора і його дружини. Довгий час могутність і багатство феодала вимірювали не стільки кількістю землі або залежних селян, скільки чисельністю табунів та стад.

Як і раніше висока частка була збиральництва в сільському господарстві. Велике значення мали пасіки та медоваріння, оскільки мед заміняв алкогольні напої та цукор, а після прийняття християнства нагальною потребою стало виробництво воскових свічок. За використання бортей і пасік вносилися землевласнику спеціальна данина. Пасічники складали привілейовану професійну групу. Не меншою повагою користувалися бобровники, бо розведення та вилов бобрів вимагало також спеціальних навичок. Мед, віск і хутра були істотною статтею експортної торгівлі. Зберігало своє значення й рибальство. У міру розвитку феодалних відносин землевласники прагнули обмежити права селян на використання лісу, річок та водоймищ.

б) Види аграрної колонізації. На рубежі X–XI ст. у Польщі мешкало від 750 тисяч до 1 млн осіб. Щільніше інших були заселені центральна Сілезія, центр Великої Польщі, захід Малої Польщі, Куявія й Помор'я. Городища, стаючи військово-адміністративними центрами, поступово обростали ремісничими слободами й давали притулок ринкам. Села залишалися невеликими, вони об'єднували до 10-15 дворів. Основним виробничим та соціальним осередком замість великої родини ставала мала, що обробляла у двох полях 8-9 га землі.

Колонізація виражалася не тільки в освоєнні нових територій, а й у **розбудові правових та економічних відносин на вже освоєних землях.** Були поширені кілька систем таких відносин.

✓ **Внутрішня колонізація** почалася порівняно рано – уже в XI–XII ст., тобто ще до того, як розгорнулася так звана «німецька колонізація». З одного боку, першопрохідцями, які випалювали й корчували ліс виступали люди або цілі сім'ї, котрі з тих чи інших причин опинилися поза общиною. Під час такої стихійної селянської колонізації могло переміститися на нове місце й ціле село. З іншого боку, монастирі використовували залежне населення для організованого освоєння нових земель. Поки йшло корчування лісу, перші колоністи звільнялися від податків.

✓ Коли робочих рук не вистачало, світські феодала та церква запрошували переселенців, надаючи їм статус «*вільних гостей*». Уже в XII ст. було поширено «*право вільних гостей*», що фактично означало оренду земель феодала селянами: останні несли певні повинності на користь землевласника, але могли покинути його в будь-який час після виконання зобов'язань щодо феодала (сплаті орендної плати за рік) Такий тип відносин пізніше отримав назву «*польського права*».

✓ Іншим варіантом було «*право ратаїв*», у рамках якого селянин, котрий не мав ні землі, ні інвентарю обробляв на умовах найму частину доменіальної землі.

✓ Наймасовішою формою була колонізація на так званому «*німецькому праві*». Його поширення було пов'язане з появою німецьких переселенців на польських землях, проте пізніше воно використовувалося селянами й інших національностей. Вона розгорнулася у XIII ст. й означала зміну структури землеволодіння й перебудову юридичних та господарських відносин. Перша згадка про таких колоністів датується 1175 роком і стосується Сілезії. Нове поселення закладалося за *трипільною системою*. Сума трьох таких нив – озимої, ярої та парової, закріплених за одним господарством, становила *лан*. У регіональному сенсі розмір лану був неоднаковий: у Малопольщі частіше практикували великий лан, званий *франконським*, що дорівнював 25-26 га, в інших частинах Польщі був поширений *фламандський лан* – 17 га. На освоєній території чи на землі декількох об'єднаних сіл орні угіддя поділялися порівну на наділи (лани) між селянами, так що кожна сім'я отримувала від 30 до 43 моргів (частин землі). Земельні наділи колоністам давалися в спадкове володіння за умови справного виконання повинностей із неї.

Селяни звільнялися від повинностей на користь феодала на період від 8 до 24 років залежно від умов господарювання. Основним видом ренти після закінчення цього терміну ставав *грошовий чинш*, у той час як продуктова рента набувала чисто символічного характеру (постачання продуктів до свят). Поширення чиншової системи підносило значення грошей, сприяло розвитку товарно-грошових відносин, економічному обмінові між селом і містом. Відробіткова рента обмежувалася кількома днями в році (відвозили своїм реманентом на певні відстані продукцію панського господарства). На користь церкви сплачувалася *десятина* (десята частина вимолоченого в господарстві зерна) і вносилася натуральна подать («*мошне*»). Причому, якщо за «*польським правом*» розмір оброку часто був довільним, то за «*німецьким*» – усе чітко фіксувалося в угоді. Дозволялося брати земельний податок лише у визначений термін (раз на рік) і в певному обсязі.

Селяни на «*німецькому праві*» утворювали общину – *гміну*, яку очолював організатор поселення на «*німецькому праві*» – *солтис* (німецькою мовою – *староста*). Він був своєрідним посередником між колоністом та землевласником. Він обирав місце під поселення, закликав людей осідати на ньому, виділяв прибульцям ділянки під житлові й господарські будівлі, вимірював земельні наділи. Колонізація була справою дуже коштовною, тому проводили її особи заможні – міщани, лицарі й, навіть, селяни. За агітацію колоністів солтис отримував додаткові земельні наділи, міг мати млина, йому йшла шоста частина від оброку, третина із судових штрафів; він володів певними адміністративними важелями впливу на колоністів від імені феодала. У судових і адміністративних питаннях його влада була обмежена селянською лавою. Посада солтиса була спадковою.

Загалом, «*німецьке право*» значно полегшило становище тієї частини селянства, яке його застосовувало. Селяни отримали особисту свободу, право спадкового користування землею, обмежене самоуправління. Пік колонізації на «*німецькому праві*» припадає на епоху Казимира Великого, коли королівська

влада стала цілеспрямовано здійснювати перебудову аграрних відносин у країні. Королівська канцелярія видала за цей час кілька сотень локаційних грамот для новостворюваних сільських поселень. Ту ж політику центральна влада проводила й у володіннях церкви.

в) Ремесло, торгівля, міста. Протягом X–XII ст. на польських землях поряд із традиційним домашнім ремеслом розвивалося ремесло професійне, спеціалізоване, яке поступово концентрувалося навколо міст і великих вотчин. У XII ст. у польських джерелах згадуються *вугільники, теслі, корабельники, бондарі, кравці, ковалі* та ін. У вотчинах склалися цілі села з ремісників. З XII ст. розвивалася гірнича справа: видобуток свинцю, срібла, золота, для чого створювалися примітивні шахти, де працювали, мабуть, княжі невільники; залізну руду добували в неглибоких ямах. На півночі виникли солеварні.

Неабияке значення для піднесення господарства Польщі мало відкриття в Малопольщі багатих покладів кам'яної солі: у *Бохні* й у *Величці*. Видобування її було поставлено під князівський (згодом королівський) контроль, стало важливою статтею грошових надходжень до казни, бо добута сіль мала широкий збут як у Польщі, так і за її межами. За ініціативи Казимира III була видана спеціальна грамота, що визначала порядок солевидобутку й торгівлі сіллю.

У районі *Олькуша* й *Битома*, на заході Малої Польщі, добували олово, яке також становило предмет вивозу за кордон у гірничодобувні осередки Словаччини, Чехії та Саксонії, де видобували срібло: олово було цінною сировиною для виплавки срібла. Розробка сировини велася приватними особами на підставі ліцензій, виданих королем і місцевим єпископом. У Малопольщі й Сілезії розроблялися порівняно багаті поклади залізної руди. У районі містечка *Хенцін*, що на кордоні із Сілезією, видобували мідь.

Набирав темпів розвиток торгівлі. Джерела інформували в основному про *зовнішню і транзитну торгівлю*. З польських земель вивозили: до Угорської держави – олово, сіль, віск, шкіри; до Чехії – олово, сіль; у руські землі та Литву – сукно, полотно, металеві вироби; на Захід, головню, через Гданськ – зерно, шкіри, віск, мед, ліс, пряжу, попіл, смолу. У польські землі завозили: з Угорщини – мідь, залізо, вина; з Чехії – сукно і срібло; із Заходу через Гданськ і сухоходом – металеві вироби, сукно, оселедці; з Русі й Литви – віск, шкіри, хутро; зі Сходу через генуезьку колонію Кафу в Криму та молдавські порти Кілію й Аккерман та Львів – прянощі, шовк, бавовну. Після захоплення Туреччиною Кафи (1475) і молдавського Причорномор'я з Кілією та Аккерманом (1484) торгівля Польщі (і Заходу) зі Сходом загальмувалася.

У XV ст. помітно зросла роль Гданська в польській торгівлі, особливо в експорті зерна після повернення цього міста-порту Польщі за Торунським миром 1466 року. Так, якщо в 1470 році через нього було вивезено 2 тисячі лаштів зерна (лашт – близько двох тонн), то в 1492 році – 10,5 тисяч лаштів. Співвідношення польського експорту та імпорту у XIV – XV ст. в грошовому обчисленні становило 100 : 66.

У важливих транзитних пунктах, таких як Вроцлав, Краків, Торунь, Сандомир, у Галицькій Русі у Львові діяло право складу, яке зобов'язувало купців-транзитників повністю або частково транспортований ними товар викладати тут на продаж. Це право давало можливість місцевим купцям скуповувати товари й вигідно їх перепродавати. Діяв також шляховий примус, який зобов'язував купців-транзитників перевозити товар тільки визначеними шляхами. Це приносило зиски купцям міст, розташованих на шляхах. На торгових шляхах розміщувалися державні митні комори. Низка міст (Краків, Познань, Варшава, Новий Сонч та ін.) звільнялися від митних бар'єрів. Гданськ, Торунь, Ельблонг, формально і Вроцлав та Краків входили до **Ганзи** – торгового союзу північнонімецьких міст.

Городища (*гроди*) виконували не тільки адміністративні, а й оборонні функції. Частина цих городищ була успадкована від племінних часів, а більша частина, серед яких були й головніші, виникла в середині – другій половині X ст. Провідні з них поступово перетворилися в міські поселення внаслідок появи й еволюції біля них торгово-ремісничих поселень, так званих *торгів*. Торги, а на їх місці потім і міста, виникали трохи далі від городищ, особливо на перехрестях доріг, якими просувалися купці зі своїми товарами. Якщо до середини XII ст. польські міста залишалися невеликими (переважали міста з кількома сотнями жителів, і які практично нічим, крім правового статусу, не відрізнялися від сіл) і юридично повністю залежали від князя, на користь якого збиралися торгові мита й ремісничі податки; городяни були зобов'язані нести й підводну повинність, то в XIII ст. відбулися значні зміни. У цей період польські міста переживали економічне піднесення, особливо ті, які розташовувалися на міжнародних торговельних шляхах – Гданськ (50 тисяч осіб), Вроцлав (20 тисяч), Краків (15 тисяч).

Великих і середніх міст було мало. Середні міста – Торунь, Познань, Сандомир, Каліш, Гнезно – налічували від 2 до 5 тисяч мешканців. У містах тоді могло проживати до 20% населення, враховуючи тих, хто мешкав у передмістях і займався лише або переважно землеробством. Відбувалося відокремлення великих міст від їхнього сільського оточення шляхом спорудження навколо них мурів або дерев'яних огорож (парканів), оточення ровами й валами. Робилося це для того, щоби убезпечити міста від втручання в їхнє життя феодалів і представників місцевої (земської) влади.

Високого рівня в містах досягло ремесло (певною мірою воно було поширене й на селі). Ремісники об'єднувались у цехи, до складу яких входили майстри, підмайстри, учні. Майстри належали до повноправних, підмайстри й учні – до неповноправних членів цеху. Майстер самостійно вів своє господарство, працював у своїй майстерні, був власником знарядь праці, сировини та вироблених товарів. Підмайстри й учні працювали на майстрів. Щоби стати майстром, потрібно було відбути певний строк учеництва й деякий час побути підмайстром. Органом управління в цехах були *збори майстрів* і обрана на цих зборах *старшина*; остання контролювала й координувала виробничу та інші сторони діяльності цехів.

Цехи в пізньому середньовіччі, як і в XIII ст., відігравали прогресивну роль: вони зміцнювали економічне та правове становище ремісників; приписи цехів про дотримання певних правил технології виробництва, про навчання учнів і вимоги, що пред'являлися щодо кваліфікації до майстрів, сприяли розвитку техніки, підвищували професійну майстерність. Існування цехів було одним із головних чинників економічного піднесення польських земель. У містах, де діяли цехи, була де більша, де менша кількість неохоплених ними ремісників. У Кракові, наприклад, на 1500 рік такі ремісники належали до кільканадцяти професій. У королівських містах цих ремісників цехові глузливо іменували «*партачами*». Партачі мешкали переважно в тих частинах міст, які належали церкві й феодалам; згодом ці частини почали називати «*юридиками*».

Росло посадське населення міст завдяки, насамперед, збіглим селянам. Феодали були зацікавлені в притоку робочої сили в міста, але масової міграції селян вони теж не могли допустити, оскільки село також не могло бути без робочої сили. Вихід було знайдено через запрошення німців – торговців і майстрів. Але вони переселялися повільними темпами й то, лише в західні й найбільш розвинуті міста. Німецьке переселення в польські міста супроводжувалося введенням *німецького права*, тобто міста отримували автономію. Це право в завершеному вигляді було розроблене в Магдебурзі (відоме як **Магдебурзьке право**). Воно передбачало створення інститутів міського самоврядування: **міських рад і міських судів**. Однак, якщо в Західній

Європі міста ставали незалежними в результаті боротьби міських громад із феодалами (під час так званих *комунальних революцій*), то в Польщі **міське право надавалося зверху – за рішенням короля чи князя**.

Міста, які мали Магдебурзьке право (у XIII ст. близько двохсот міст, переважно в Сілезії), на перші 6-12 років звільнялися від усіх податків, мит та зборів – на час локації (тобто заселення) міста. В умовах Польщі, де міста мали давню історію, мова йшла про збільшення населення міста. Із завершенням локаційних років вводився податок на будинки, майстерні, лавки. Податки збиралися в грошовій формі. Міщани платили також церковну десятину, несли військову службу в межах Польщі. За кордон посилали лише шляхту (професійних військових). Міщани часто викупали в сеньйора частину податків, і ці кошти йшли на розвиток міста.

На чолі міста стояв **війт** – відповідальна особа, яку призначав князь. На його ім'я оформлювався документ, який фіксував перехід на німецьке право. Він відповідав за порядок у місті. За свою службу війт отримував чималі привілеї – землю за містом, будинок, лавки на ринку. На його користь йшов певний відсоток судових штрафів та податків із населення. Сам війт податки не платив, але був військовозобов'язаним. Влада його була спадковою. Не дивлячись на автономію, місто залишалося залежним від князя (призначав війта). Надалі, у результаті боротьби, в низці польських міст виникли **магістрати – міські ради**, але й вони підпорядковувалися війту. Склад рад – **райці** – обирали всі мешканці міста, які володіли нерухомістю – житловими будинками, ремісничими майстернями, торговими приміщеннями, лазнями, землею. Міську раду, яка працювала в ратуші, очолював **бурмістр**, якого райці зі свого складу ротаційно обирали на рік (у менших містах – на три місяці). Часто питання про міську самостійність вирішувалося компромісно – поряд із міською радою широкі повноваження зберігав і королівський намісник – війт.

Польські міста запозичували Магдебурзьке право або прямо з Магдебурга, або за посередництвом інших міст. Остаточо в польських землях склалося два варіанти цього права: **хелмінське**, що мало підставою локаційний привілей Хелма (і Торуні) від 1233 року, підтверджений у розширеному вигляді 1251 року, і **средське**, що виникло на підставі рекомендації німецького міста Галле для Сроди Шльонської від 1235 року.

Закладання міст на Магдебурзькому праві призвело до відчутних якісних змін у соціально-економічній структурі польських земель. Воно прискорювало розвиток ремесла й торгівлі, торгово-грошових відносин, створювало у феодальній системі соціальний прошарок в особі міських ремісників, торговців і низів, який, хоча і вписувався в неї, готував передумови для її розкладу, оскільки міське населення за своїм соціально-економічним статусом суттєво відрізнялося від селян, на плечі яких ця система, головно, спиралася. Воно повністю або, у церковних і світських феодальних містах, значною мірою було вільним, мало, нехай і обмежене тогочасними умовами, право вибору професії, значно ширше самоврядування, ніж сільське населення на «німецькому праві».

У XIV–XV ст. міське життя Польщі досягає розквіту. У найбільших містах налічувалося до 40 ремісничих спеціальностей. Провідною галуззю було суконне виробництво. Внутрішня торгівля швидко росла внаслідок розвитку чиншу, зовнішня розвивалася успішно в багатьох напрямках: на півдні з Чехією та Угорщиною, на півночі – з усією Європою через Балтику, де торгівля регулювалася Ганзейським союзом, у який входили Гданськ, Торунь і Ельблонг. Об'єднання з Литвою призвело до активізації східної торгівлі, а з XV ст. успішно розвивався й чорноморський торговельний напрямок при посередництві італійських міст Причорномор'я. Але роль міста у внутрішній польській торгівлі була ще невеликою, а зовнішня торгівля була монополізована дружинно-феодальними верствами.

У грошовому обігу Польщі явно переважали іноземні монети: з понад 123 тисяч монет X – початку XII ст., виявлених в країні скарбах, німецькі становили 70%, арабські – 21%, а польські – лише 4,4%. Вітчизняну монету приблизно 970 року почав карбувати Мешко I: з 367 г срібла виробляли 240 динарів. За Казимира III була проведена грошова реформа, оскільки зростання товарно-грошових відносин вимагало введення більшої монети – *грош* (від латинського grossus) замість колишнього дрібного динара.

Загалом до XIII ст. польська економіка зберігала глибоко *натуральний характер*, з абсолютним *переважанням аграрного сектора*. Але на кінець XIII ст. у результаті розвитку продуктивних сил як у місті, так і на селі став формуватися *внутрішній ринок*. Налагоджувалися комерційні зв'язки між окремими регіонами країни. Отже, зникла соціально-економічна основа феодальної роздробленості. Це створювало можливості для політичної централізації польських земель у єдину державу. Отже, шлях, який пройшла Польща в цьому сенсі, має чимало спільних рис із західноєвропейськими країнами.

г) *Соціальна структура та соціальні відносини*. У X–XII ст. в Польщі йшов процес феодалізації, тобто виникнення системи вотчинного землеволодіння і складання двох основних соціальних груп середньовічного суспільства: *залежного селянства і феодалів*. У вітчизняній науковій думці є точка зору, що до XII ст. польський феодалізм ґрунтувався *не на приватній великій феодальній вотчині*, яка до цього часу просто не існувала як скільки-небудь значне явище, а на *централізованій системі державної експлуатації залежного населення*. Відповідно, дружинник був феодалом лише остільки, оскільки залишався членом цієї військово-політичної корпорації. *Феодалом виступала сама держава в особі великого князя*. Селяни, зі свого боку, зберігали особисту свободу і право користування землею як піддані государя. З державою їх пов'язувала рента, що збиралася централізовано і яка була одночасно податком.

Ця система соціальних відносин у XI–XII ст. поступалася місцем класичному феодалізму. Суть цього процесу полягала в тому, що держава передавала право використовувати частину централізованої ренти окремим представникам військово-дружинної верхівки, роздаючи в *умовне тримання державні землі із селянами*. Згодом ці землі – через наділення їх податковим, судовим і адміністративним імунітетом – *перетворювалися зі службових резиденцій у приватні феодальні вотчини*. Процес феодалізації йшов, у такий спосіб, не знизу (шляхом соціальної диференціації громади й виникнення приватної власності на землю, на основі якої пізніше виростала держава), а зверху – через роздачу державних земель спочатку в умовну, а потім безумовну власність.

Верхній щабель соціальної структури Польщі займали світські та духовні (церковні) феодали. Польща в церковно-адміністративному сенсі становила одну провінцію – **Гнезненську архієпископію** в складі однойменної архієпархії та **шести єпархій** (Краківської, Вроцлавської, Полоцької, Влоцлавської, Познанської та Любуської).

Вищу сходинку серед духовних феодалів займали *гнезненський архієпископ та єпископи*. Вони керували церковним життям на адміністративно підвладних їм територіях, на яких були розташовані землеволодіння, доходи з котрих надходили, як казали, на стіл архієпископа і єпископів та на інші витрати, пов'язані з діяльністю цих достойників. Згідно з буллою папи Інокентія I від 1136 року відомо, що маєтки архієпископства становили 150 поселень, у яких налічувалося майже 1000 селянських господарств, понад шести тисяч селян. Перші церковні вотчини стали з'являтися вже незабаром після прийняття країною християнства.

Середньою ланкою духовенства були члени **капітулів** – колегій, рад при кафедральних соборах (архієпископському та єпископських; кожна єпархія мала один такий собор) та при **колегіатах** – соборах, що посідали проміжне місце між кафедральними соборами та приходськими (парафіяльними) церквами (костелами). На початку XIV ст. було приблизно 3000 парафій. Кафедральні капітули були підпорядковані архієпископові та єпископам, допомагали їм в управлінні архієпархією та єпархіями. Особовий склад цих та колегіатських капітулів поділявся на **прелатів** (серед них головним був **декан**), кожен із яких виконував закріплені за ним обов'язки, та **каноніків**, які виконували поточні доручення. Капітули володіли земельними маєтками, на доходи з яких утримувались їхні члени. Маєтки архієпископа, єпископів і капітулів склалися з дарів правителів у постійне користування. Доходи, що надходили з маєтків архієпископа та єпископів, доповнювалися надходженнями з урядової казни та десятини від християнського населення підвладних територій; **десятина** становила десяту частину врожаю зернових або кількісно постійну його частину.

Духовенство залишалося аж до XII ст. у такій же залежності від князя, як і його власні дружинники й було внутрішньо неоднорідне. Однак, саме духовенство раніше за інших набуває **статусу стану**, тобто наділяється низкою прав і привілеїв, які роблять його непідвладним князівській сваволі й незалежним від світської феодальної знаті. Духовні посади не були спадковими, чому сприяло наполегливе запровадження церквою **целібату** (безшлюбності духовенства) у першій чверті XIII ст.; вони займалися вихідцями з інших станів. Вищі духовні посади, як правило, посідали вихідці з вищих верств лицарства.

Феодальна роздробленість повсюдно в Європі призвела до зміцнення станових позицій духовенства. Це сталося й у Польщі в першій половині XIII ст., при архієпископах **Генріхові Кетліче** та **Пелке Лисе**, які використовували феодальні усобиці для досягнення повної автономії польської церкви.

Ця автономія полягала в тому, що:

- духовенство було виключено зі сфери дії княжої автономії з усіх питань, за винятком, майнових;
- судові повноваження духовенства поширилися на мирян у багатьох справах, зокрема тих, що стосувалися еретицтва, блюзнірства, порушення клятви, шлюбної невірності;
- світські влади втратили право призначати нових єпископів та абатів, які відтепер обиралися *капітулами* й монастирськими *конвентами*. Навіть у приватних володіннях феодал міг лише рекомендувати кандидата на священника або абата;
- церковні земельні володіння були наділені адміністративним, судовим, податковим імунітетом;
- церковні володіння були звільнені від низки повинностей, зокрема транспортної;
- раніше майно померлих, у кого не було спадкоємця, переходило в казну, тепер залишалося церкві.

Серйозні перетворення були здійснені в середовищі духовенства. Так, була введена більш жорстка дисципліна, відповідна нормам канонічного права, введений целібат, регулярно стали скликатися синоди польського духовенства для вирішення питань внутрішнього життя церкви, була проведена реформа капітулів, члени яких відтепер повинні були проживати спільно й щодня збиратися на молитву.

Отже, реформи XII–XIII ст. **привели до консолідації станового духовенства та зростання його незалежності у відносинах з іншими соціальними групами**. У політичному сенсі така незалежність церкви відіграла суперечливу роль. З одного боку, це створювало перешкоди для спроб Священної Римської імперії підкорити собі країну. З іншого боку, всередині Польщі сила та

згуртованість церкви підривали авторитет великокняжої центральної влади й у підсумку посилювали відцентрові тенденції в країні.

У XIII ст., коли папство в римо-католицькому світі набуло особливої могутності, неабияку роль у церковному та й політичному житті Польщі відігравав папський представник – *легат*. Він, зокрема, скликав провінційні синоди для розгляду і прийняття важливих для церкви документів – статутів. Діяли в країні й папські збирачі (*колектори*) грошових данин на користь римської курії – так званого *динарія св. Петра*, або одноразових сум, сплачуваних із церковних маєтків тими, хто одержував їх у володіння згідно із зайнятою посадою, десятини, сплачуваної всіма духовними особами з одержаних доходів.

У період роздробленості в Польщі зросло значення монастирів. До наявних **бенедиктинських** і деяких інших додалося багато монастирів нових орденів, з яких найбільш впливовими були ордени **цистерціанців**, **домініканців** і **францисканців**. На початку XIV ст. кількість монастирів у Польщі досягла майже 300, а ченців у монастирях налічувалося близько шести тисяч; значною мірою то були іноземці. Чоловічі монастирі очолювалися *абатами*, жіночі – *абатисами*. При них діяли ради – **конвенти**. Як правило, монастирі одного ордену становили його польську провінцію, на чолі якої стояв *пріор*.

Церква була осередком культурного життя Польщі. Уже в XII ст. дерев'яні церкви поступаються своїм місцем кам'яним храмам, значно зростає кількість монастирів. Церква залишається єдиним центром просвітництва: число шкіл при монастирях неухильно зростає, кількість польських учнів та студентів у Західній Європі збільшується. Проте відбувалося все це в умовах латиномовної культури, писемності, літератури та сприяли інтеграції польської еліти в латино-римський світ та відривало її від слов'янського коріння.

Світська феодальна вотчина складається в Польщі пізніше церковної. Процес цей лише розгортається в другій половині XI–XII ст. і розширюється разом із феодальною роздробленістю. Тому головним критерієм, що відокремлює феодалів від іншої маси населення виступає не земельне багатство, а завдяки **політико-психологічним, а не економічним та соціальним чинникам**: воно спирається на придбаний даним родом військово-політичний авторитет, престиж у дружинному середовищі, близькість до князя, характер виконуваних при дворі та в дружині функцій, почасти рухомим майном, наприклад, кількість худоби й коней, що належали тому чи іншому можновладцю. Ці люди фігурують у джерелах як «*кращі люди*», *optimates*. Коріння цієї групи сягають колишньої племінної верхівки. У Польщі перших П'ястів можновладцями стають воєначальники, командири гарнізонів (*каштеляни*), найближчі радники князя.

Період феодальної роздробленості (XII–XIII ст.) став тим часом, коли в Польщі розвинулися та стали **зрілими феодальні відносини**: склалася велика феодальна вотчина й відповідні соціальні, політичні та культурні інститути. Складання класичної вотчини та політична роздробленість взаємозалежні процеси. Вотчина створювала економічну основу для політичної та правової самостійності окремих великих землевласників, а політичне відокремлення, яке супроводжувалося наділенням феодала привілеями, сприяло зміцненню вотчини як незалежного соціально-господарського організму. Водночас, основним шляхом розвитку феодальної вотчини в Польщі стали **королівські та князівські пожалування земель лицарству й духовенству** (а не генезис вотчини на основі розкладання громади). Старий принцип централізованої експлуатації земель і селян, що перебували на ній, з допомогою обкладення їх державними податками поступово сходив нанівець. Державний земельний фонд суттєво скорочувався, польські магнати захоплювали колишні княжі маєтки, а також землі вільних селян, землі общини.

Сфера дії князівської влади та права також звужувалася внаслідок вимушеного вилучення князями великої земельної власності від сплати їм данин і податків, а згодом і від їхнього судочинства. Звуження відбувалося також шляхом князівського надання станових привілеїв лицарству, що у XIV–XV ст. трансформувалось у шляхту, церкви, містам, заснованим на «німецькому праві» в князівських володіннях. Воно проявлялося також в обмеженні управлінських функцій князівської влади, спричиненому тиском на неї з боку великих феодалів, які оточували князя як його дорадники, члени чинної при ньому ради, куди входили й вищі церковні достойники; у міру можливості вони скеровували його політику в потрібному для себе напрямі.

Врешті, їм удалося разом із церковними достойниками створити своє політичне представництво – **віче** – один із зародків майбутнього польського парламентаризму. Віча скликалися періодично, з часом у певні дні й у визначених місцях, мали вироблений обсяг законодавчих і судових повноважень, судили, навіть у справах, де відповідачем виступав князь або його посадові особи – урядники; виносили рішення про податки, про призначення на посади, бувало – і про непослух князю, розглядали зовнішньополітичні питання. На вічі головував князь, а феодали й церковні достойники задавали тон його роботі, тоді як лицарство служило людським фоном, виконувало пасивну роль свідків прийнятих вічем ухвал у зв'язку з тим, що діяльність віч документально не оформлялася. Інколи віча були міжкнязівські: розглядали справи, що стосувалися кількох уділів.

Імунітет був і наслідком, й основою розвитку феодальних відносин. Він полягав у **звільненні земельних володінь феодала від державних повинностей і перехід судової влади над селянами в руки вотчинника**. Довгий час вважалося, що перші імунітетні привілеї були надані лицарству **1180** року на Ленчицькому з'їзді, а церкві – в **1215** році. Зараз переважає точка зору, що цей процес почався в спорадичній формі раніше. Феодальні привілеї церкви загалом склалися швидше й були повніше, ніж у лицарства. Колонізація на німецькому праві, що проходила в XII–XIV ст., призвела до масової роздачі імунітетних грамот і завершила, у такий спосіб, становлення феодальних відносин на польських територіях.

У XIII–XV ст. в Польщі крок за кроком формується становна структура, типова для західноєвропейського середньовічного суспільства. Основою для складання станових структур і відносин було наділення всіх основних соціальних груп певним правовим статусом, що передавався від покоління до покоління в спадщину. Реальний зміст соціальних зв'язків і відносин був багатшим і складнішим правових форм, бо всередині кожного стану були різні за реальним статусом групи, а межі між станами залишалися проникними. Однак панівною тенденцією було **вирівнювання правового статусу всіх представників даного стану і встановлення максимально чіткої межі між станами**.

Світські феодали склалися з трьох груп: **великих можних (магнатів) (optimates)**, які перебували здебільшого в оточенні правителя й займали державні посади; **заможних лицарів (nobiles)** і **дрібних лицарів – влодик**, що призивалися час від часу на військову службу й пізніше поповнювали лави селянства. **Лицарство, шляхта** (означає «рід», «порода») складала основну масу військово-службового середовища. Спочатку лицар повністю залежав від князя, який надавав йому їжу, одяг, житло, екіпіровку й навіть займався його шлюбними справами. Навколо самого князя концентрувалася дружинна еліта, а лицарі, що перебували під керівництвом князівських намісників у гарнізонах, мало чим відрізнялися за способом життя від селян чи ремісників.

Шляхта як стан сформувалась у XIV ст., але основне коло її станових привілеїв став визначатися вже в XIII ст. Ці привілеї («**лицарське право**») містили: приватновласницький статус лицарських земельних володінь; особливі

позиції в кримінальному праві, насамперед, високий штраф за вбивство, поранення чи образу шляхтича; право «вільної десятини» – можливість віддати її тому церковному інституту, який вибере сам шляхтич; грошову винагороду за участь у військових походах; юридичний імунітет. Однак межі лицарського стану в XIII–XV ст. ще не замкнулися.

Першим становим привілеєм польської шляхти став **Кошицький привілей 1374 року**, виданий **Людвиком Анжуйським (1370–1382)**, який перетворив шляхту й магнатів на один привілейований стан – **дворянство**:

- лицарські землі звільнялися від усіх державних податків, за винятком, «порадльного» в розмірі двох грошів із кожного селянського лану;
- земські посади (воєводи, каштелян, суддя) заміщалися виключно місцевою шляхтою;
- земельні володіння лицарів ставали спадковими;
- надавати платню польським лицарям, які братимуть участь у війнах поза межами держави, сплачувати викуп за нього, якщо попадав у полон;
- не зазіхати на всі надані раніше привілеї.

За потреби зібрати кошти на війну король мусив звертатися до феодалів, а це ставило уряд під контроль шляхти. Беручи участь у вирішенні податкових і фінансових питань, шляхта дістала можливість впливати на державні справи.

Владислав II Ягайло (1386–1434) видав низку нових привілеїв шляхті:

➤ **Корчинський (1386)** – «порадльне» надалі збиратиметься не із селянського лану (дрібна шляхта теж працювала на землі) а з голови кметя, тобто шляхта звільнялася від цього збору.

➤ **Петрковський (1388)**, який обмежував компетенцію королівських судів і передавав судову владу земським чиновникам.

➤ **Червінський (1422)**, який забороняв конфісковувати маєтки в шляхтичів.

➤ **Вартський (1423)** – обмежував владу королівських намісників (старост) в окремих землях.

➤ **Єдлінсько-Краківський (1430)** – надавав шляхті особисту недоторканість (тепер шляхтича не можна було заарештувати чи покарати без відповідного судового розгляду).

У внутрішню станову боротьбу включалися поступово і феодали Великого князівства Литовського, які прагнули до тих же привілеїв, що й польська шляхта. У боротьбі за правові переваги шляхта виступала довгий час разом із магнатами, як єдина і згуртована станова сила. Проте у XV ст. наростають суперечності між шляхтою та магнатами. Першим гострим конфліктом стала конфедерація (тобто об'єднання шляхти для досягнення певних політичних цілей) під керівництвом **Спитека з Мельштина**, що зазнала сильного впливу ідеології гусизму. Найбільш виразно шляхетсько-магнатський антагонізм виявився **1454 року**, коли зібране для походу проти Ордену лицарство добилося від **Казимира IV** ухвалення **Нешавських статутів**, які не тільки обмежували королівську владу, а й посилювали позиції шляхти в конкуренції з магнатами. Це виявлялося в **різкому зростанні ролі й повноважень сеймів та сеймиків**. Відтепер:

- король не міг скликати шляхетське ополчення (*посполите рушення*), приймати нові закони, вводити нові мита та податки без згоди вального сейму;
- воєводи не могли одночасно бути старостами;
- земські судді мали вибиратися королем із чотирьох кандидатів, запропонованих місцевим шляхетським сеймиком;
- королівські маєтки не віддавалися в заставу (пункт був спрямований проти магнатів, які брали в заставу королівські землі й на цьому наживалися);
- шляхта отримувала низку господарських привілеїв та компенсацію за участь у закордонних походах;

➤ щоби посади давалися особам заслуженим, літнім, які мають досвід, а не зі знатних родів без досвіду;

➤ усі суди мали здійснювати судочинство за статутами Владислава II та Казимира IV й робився обов'язковий запис рішень суду в особливі книги (для майбутніх рішень суддів).

Петрковський статут 1496 року за Яна Ольбрахта (1492–1501) ще більше розширив шляхетські привілеї. Він об'єднав і узагальнив для всієї Польщі постанови, видані раніше:

➤ шляхта отримувала монопольне право займати вищі церковні посади (єпископи, каноніки);

➤ посилив позиції шляхти завдяки селянам і міщанам. Після виходу до Помор'я (Торунський мир 1466 року) збільшилася торгівля і зросло сільське господарство, створювалися фільварки – це протекція шляхті;

➤ шляхта отримувала право вільного сплаву по річці Вісла продуктів сільського господарства, право безмитного провозення товарів із-за кордону (стаття спрямована проти міщан, вони сплачували всі мита);

➤ католицьке духовенство й селяни, що перебували на їхніх землях, звільнялися від мита на продаж харчів та худоби. З 1504 року не стягувалося мито на річкових і сухопутних шляхах з осіб, які могли довести, що везуть на ринок продукцію, вироблену ними самими, а не куплену (норма була спрямована проти міських торговців, які купували продукти в селян, виступаючи в ролі посередників, а не виробників);

➤ городянам було заборонено володіти землею, купувати земські маєтки;

➤ селяни втратили право вільно залишати землевласника (із синів сім'ї протягом року могла із села на навчання чи зайняття ремеслом відійти одна особа, за Казимира III – дві особи);

➤ втікачів розшукували й повертали назад без строку давності;

➤ селяни без асистенції своїх панів не могли свідчити в суді;

➤ шляхтич міг вбити, судити, обкладали податками селян;

➤ сіль, напої та інші продукти селянин повинен був купувати тільки в пана; тільки в нього молотити зерно, ремонтувати знаряддя праці та ін.;

Отже, польська шляхта мала такі привілеї та права, якими не володіло дворянство жодної іншої країни.

Шляхетський статус набувався такими способами:

✓ **за народженням**;

✓ **нобілітацією** – пожалуванням статусу (необхідна наявність герба родини); спочатку це право мав король, пізніше – вальний сейм;

✓ **адопція** – через усиновлення;

✓ **індигенат** – введення іноземців у шляхетський стан, наприклад, Андрій Курбський отримав статус шляхтича після еміграції до Литви.

Втрата шляхетського статусу здійснювалася через: позбавлення честі за рішенням суду, прийняття плебея в шляхетський стан без дозволу сейму, зайняття купецтвом або ремеслом (статус знімався тимчасово).

Покарання шляхти були такі:

✓ **баніція** – попередження шляхтича про вчинені ним злочини, а також позбавлення права участі в сеймі, на вечірках. Наприклад, банітами були Іван Богун, Нестор Морозовський, у битві під Пилявцями у Б. Хмельницького було близько чотирьох тисяч воїнів-банітів;

✓ **інфамія** – буквально, людина без честі, вигнанець. Особу, щодо якої оголошено інфамію (наприклад, за вбивство людини, за лихварство чи інші тяжкі злочини), можна було вбити.

Значний вплив у країні мали **магнати** (велика знать, аристократія). Формально вони перебували на службі князів, але по суті були справжніми незалежними господарями у своїх володіннях. Основою їхньої незалежності були

майнові привілеї, а головне – велика земельна власність, яка передавалася у спадок. Державні посади вони також прагнули перетворити на спадкові, проте їм цього зробити все ж не вдалося.

Польське бюргерство в XI–XII ст. починає тільки складатися як відокремлена соціальна група, оскільки навіть спеціалізоване ремесло залишалося заняттям сільських жителів, а торгівля – монополією дружини. Однак, в XII ст. – особливо в Сілезії та Помор'ї – починають складатися зрілі форми міської організації й бюргерський стан починає виступати як особливий стан. У XIII–XIV ст. йшов процес відокремлення польських городян від інших соціальних груп. Це виявлялося в наділенні городян правами самоврядування і складанні особливого міського товариства. **Міський стан виник тут не в результаті боротьби з великими феодалами й монархом, а багато в чому за їхньої підтримки.**

Населення міста формувало міську общину – **гміну**. Проте вона об'єднувала лише торговельно-ремісничє населення міста. Чиновники, лицарі та священники, які проживали в місті, до складу гміни не входили. Вони залишалися в межах своїх станів – дворянства й духовенства.

Міщанином був кожен, хто успадкував від батьків чи ближчих родичів користування міським правом або прийняв його, засвідчивши водночас своє законне народження й довівши володіння в даному місті нерухомістю та сплативши певну суму за внесення до списку міщан. Міщани великих і низки середніх міст поділялися на дві соціальні верстви: верхню становив **патриціат** – багаті купці, представники елітарних ремесел (насамперед, золотарі); до нижчої верстви – **поспільства** – належали середні і дрібні купці, ремісники (в королівських містах формально тільки цехові ремісники). У низці середніх і малих міст патриціату не було. Найнижчим шаром міського населення взагалі був **плебс** – усі ті, хто не володів нерухомістю. До них належали різного роду найманці, чорнороби, біднота тощо. Плебс становив третину всіх мешканців міст і підпорядковувався міській владі.

Тривалий час у містах, де був патриціат, влада належала йому; він тримав у своїх руках **міську раду**, що значною мірою або повністю складалася з його представників. З часом міщани поступово почали виступати проти всевладдя патриціату і, зрештою, здобули доступ до участі в управлінні містом через створені при міських радах **колегії** з 20, 30 або 40 мужів, які контролювали дії ради. Попри це, владні позиції патриціату залишалися міцними.

Як і в XIII ст., міщани добивалися обмеження влади вейта, ліквідації цього інституту. Гостроти цій боротьбі надавала та обставина, що, як правило, посада вейта була спадковою й хоч би тому слабо піддавалася трансформації, недостатньо реагувала на зміни, що відбувалися в місті. Одним із результатів цієї боротьби був викуп містами вейтств, який супроводжувався їх ліквідацією. Однак викуп могли здійснювати тільки заможні міста. В інших містах вейтства або залишались, або скасовувались їхніми власниками. Незалежно від того, як складалася доля вейтств, у містах продовжували бути лавничі суди.

Важливу роль у внутрішньому житті міста відігравали **цехові** організації ремісників. Вони не були монолітні, і конфлікти між майстрами й підмайстрами були частим фактом. Купецькі ж корпорації (*гільдії*) у Польщі, на відміну від більшості країн Західної Європи, не склалися. **Інтереси купців представляли міські ради**, у які ремісники не входили.

Характерним знаком відокремлення й незалежності міста стало зведення міських стін, виразно протиставивши городян іншій частині суспільства. Ця зміна відбулася в роки правління Казимира III, про який польські джерела говорять, що «він застав Польщу дерев'яною, а залишив її кам'яною».

Особливістю польських середньовічних міст був і **строкатий етнічний склад городян**. У великих містах проживали німці, італійці, французи, фламандці,

голландці, євреї, вірмени та інші іноземці. Вони становили осердя багатих купців та ремісників елітарних професій.

Не бажаючи позбавляти себе робочої сили, землевласники й король запрошували для заселення нових міст колоністів із Німеччини. Ті складали міську верхівку, забираючи у свої руки міську раду й суд лавників. У польські міста нерідко переселялися й німецькі лицарі, у той час як польська шляхта віддалялася у свої сільські вотчини. Польські ж городяни (переважно плебс) у багатьох містах виявилися ніби відтиснутими на периферію, іноді навіть за межі міських стін. Звідси виник **антагонізм між німецьким патриціатом і польським бюргерством міст**.

У XIV ст. у Польщі знайшли притулок багато **євреїв**, що прибули із Західної Європи, втікаючи від переслідувань, що їх вони зазнавали на релігійно-економічному ґрунті. Уперше євреї з'явилися у Польщі не пізніше X ст.; відтоді вони постійно в ній перебували. Ці євреї, як і згадані прибульці-євреї, осідали переважно у великих королівських містах. Казимир III підтримував розміщення євреїв у Польщі, вбачаючи в них потрібних країні досвідчених фінансистів, торговців та ремісників. Король оточив євреїв правовою опікою, гарантував їм недоторканість внутрішньої організації (євреї жили тісно взаємозв'язаними громадами – *кагалами*), безпеку життя й майна, власне судочинство. Євреїв було вилучено з-під юрисдикції церковних і світських судів, за винятком тих справ, що торкалися серйозних кримінальних злочинів – ці справи розглядав королівський суд. У Польському королівстві на 1500 рік могло бути до 30 тисяч євреїв.

У Галицькій Русі та на території Великого князівства Литовського ця картина ускладнювалася присутністю в місті **українсько-білоруського** православного населення. Крім того, тут і в Малій Польщі в багатьох містах проживали й **вірмени**.

Отже, етноконфесійна структура міського населення Польщі виявилася дуже складною й суперечливою. Місто не було ізольованим від сільської округи. Попри те, що феодалі прагнули перешкодити відходу селян у міста, ця можливість була легально санкціонована законодавством і приплив селян до міста був постійним. З іншого боку, і міські громади отримували досить великі сільські угіддя, що також робило здійсненою постійну циркуляцію населення між містом і селом.

Польське селянство в X–XII ст. залишалося особисто вільним, об'єднаним у традиційні громади, **гміни**. У міру феодалізації суспільства зменшувалася частка селян, безпосередньо залежних від держави, точніше – від правителя. У джерелах вони переважно фігурували як **вільні дідиці**, або **кметі**, що сиділи на державній (князівській) землі, спадково володіли нею (мали приблизно *один лан – від 16 до 26 га землі*) і тому були фактичними її власниками. Вони переважали в селі, складаючи приблизно 85-90% селян.

Виділялися й інші категорії вільних селян, які становили 5-7% населення села:

▪ **загородники**, які мали город, сад і жили переважно коштом ремесел. Земельний наділ їх, як правило, не перевищував чверть лану. Далеко не всі вони могли жити тільки зі своїх господарств, тож змушені були найматися на роботу до солтисів, млинарів, кметів та феодалів. Феодальні повинності загородників не були чітко визначені з огляду на розмаїття їхніх господарських можливостей.

▪ **халупники** – мали тільки халупу (хату) та часом городи. Їхнє існування було можливе тільки завдяки найманню на роботу. Вони виконували деякі феодальні повинності: відробляли, давали ренту натурою та частково грошима;

▪ **комірники** – то були особи, які тимчасово або постійно не мали свого житла й наймали його в односельців за домовлену плату або за працю на них;

▪ **корчмарі** та **мельники** – були звільнені від панщини.

У XIV–XV ст. в Польщі з'являється чимало *люзних людей* – бездомні перехожі, жебраки, що жили з поточних приробітків, милостині. Наприкінці XV ст. вони стали серйозною соціальною проблемою, до якої неодноразово зверталися польські законодавці, вишукуючи способи прикріпити люзних людей до землі або до міських корпорацій.

У міру розгортання процесів феодалізації з однорідного середовища селянства виділялися групи, які потрапляли в залежність від окремих землевласників. У джерелах вони представлені багатьма термінами, з яких не всі піддаються розшифруванню. Головним чином, то були: *закупи* або ті, що потрапили в залежність за неповернення боргів; *ратаї*, що отримали позику на придбання господарства; *приписні* – колишні кметі, віддані правителем у феодальну власність. Були й безземельні *холопи-раби*, переважно з військовополонених, роль яких у господарстві була невеликою.

Селяни на користь держави та окремих феодалів несли такі повинності:

- *опольна данина* – селянські громади вносили данину у вигляді корови або вола з ополя;

- *стан* – обов'язок частувати правителя та його двір під час їхніх поїздок по країні й забезпечувати їх водночас транспортними послугами;

- *нажас* (від нарізів на дерев'яних прутах, що означали кількість випасених голів худоби) – надання свиней або шматків свинини за уможливлення випасати не рогату худобу в князівських лісах;

- *порадльне* – данина зерном, яке сплачувало кожне селянське господарство (плата від рала). Казимир III запровадив цей поземельний податок у розмірі 12 грошів із лану в духовних та шляхетських маєтках. Селяни королівських маєтків давали державі 48 грошів із лану;

- У XII ст. переважала натуральна (*продуктова*) рента, яку виплачували переважно зерном. Була й відробіткова рента (*панщина*). Так, 1105 року в переліку повинностей селян Тинецького монастиря в Малій Польщі констатувалося: «Щорічно кожен селянин зобов'язаний скосити п'ять смуг хліба і звести до монастирської комори; кожен повинен скосити по гарбі сіна і привести туди ж; зобов'язаний орати чотири дні на рік».

- будівництва городищ та їхня охорона. Пізніше ця сторожа була замінена даниною зерном, призначеною для потреб городових залог;

- ремонт мостів, шляхів, будівництво засік – охоронних ліній на кордонах;

- *церковна десятина* – десята частина врожаю в снопах;

- *чинш* – грошова рента, яка залишала багато простору для господарської ініціативи й не була руйнівною для селян.

Формування селянства як стану польського суспільства означало його внутрішню консолідацію та уніфікацію в результаті перебудови відносин в аграрній сфері, викликані колонізаційними процесами XIII–XIV ст. Становище селян *регулювалося державним законодавством і традицією*. Загалом *XIII–XV ст. були епохою найбільшої стабільності й захищеності селянського побуту*. Селяни поселень, заснованих «на німецькому праві», володіли правами самоврядування і фактично самостійно розпоряджалися своєю землею, передаючи її у спадок від покоління до покоління, хоча й не були власниками наділів. Панські ж господарства були аж до XVI ст. невеликі й тому не вимагали широкого застосування панщинної праці. Тому селянське господарство протягом XIII–XV ст. розвивалося успішно.

Важливою тенденцією в зміні становища селянства було *зростання панщинних повинностей* починаючи з другої половини XIV ст. Ситуація з відробітками помітно почала змінюватися у XV ст., особливо в його середині і другій половині. Потреби феодалів на кращі зброю, одяг, житло зростали, вимагали збільшення грошових доходів. Добитися цього збільшення від селян було неможливо (воно негативно позначилося б на їхньому господарстві). Тож

феодалі стали вдаватися до *розширення ареалу фільварків* – господарств феодалів, які функціонували завдяки використанню найманої й підневільної праці різних категорій селян, щоби більшу частину продукції реалізувати на ринку. Наслідком цього було примушування селян виконувати більшу від традиційної норму відробітків (на це селяни годилися легше, ніж на збільшення грошової ренти).

Найранішим офіційним свідченням про панщину було запровадження в **1421** році мазовецьким князем Янушем I обов'язку кметів відпрацьовувати щотижня як мінімум *одноденну панщину з лану*, якщо цього вимагав феодал. Едикт Владислава II Ягайла від **1423** року встановив верхню межу панщини *в 14 днів на рік*. Відомо також, що в 1427 році в мазовецьких церковних маєтках панщина становила *один день із лану*.

Відповіддю селян на обмеження права виходу і зростання панщини була втеча. І тут держава виявилася безсилою її зупинити, оскільки багато землевласників, особливо на околицях Польщі, були зацікавлені в залученні нових робочих рук, найперше в період інтенсивних польових робіт. Тому вони чинили перешкоди відпливу сільської молоді до міст для навчання ремесла і праці у сфері послуг, а також на сезонні роботи, зокрема, за межі королівства.

Щоби знизити ціну на робочу силу, обмежити право селян покинути землі феодалі, прикріпивши їх до наділів **Петрковський сейм 1496** року:

- заборонив приймати на роботи в містах найманців-вихідців із села на більший строк, ніж тиждень, особливо тих, хто не мав свідоцтва від свого пана, яке дозволяло залишати село;

- наказав гродським старостам, управителям маєтків затримувати тих селян, які зібралися на заробітки в Сілезію й Королівську Пруссію під час жнив, і повертати їх додому;

- зобов'язав контролювати люзних людей, виокремлювати з них працездатних;

- заборонив вихід із села більше одного селянського господаря в рік і обмежив до однієї молодої особи чоловічої статі вихід із села протягом року в місто для навчання ремеслу, шкільного навчання і служби, ввівши за такої умови обов'язок забезпечувати таких людей відповідними писемними свідоцтвами їхніх панів.

3. Основні етапи політичної історії Польщі у XIV–XV ст. Чотири основні тенденції визначали політичний розвиток Польщі в XIII–XV ст.:

- ❖ подолання феодалної роздробленості та складання єдиної централізованої держави протягом XIV–XV ст., яке в другій половині XV ст. стало набувати рис «шляхетської демократії»;

- ❖ становлення інститутів станової монархії протягом XIV–XV ст.;

- ❖ зближення Королівства Польського з Великим князівством Литовським, яке призвело до об'єднання двох держав;

- ❖ зростання політичної ваги й потужності Речі Посполитої, яка у XV ст. стала панівною силою в Східній Європі.

Дві дати мають особливе значення для політичної еволюції Польщі: **1300** рік, коли *процеси об'єднання виразно взяли гору над відцентровими процесами* та **1385** рік, коли була укладена *Кревська унія*, у результаті якої династія литовських монархів Ягеллонів виявилася на чолі як Польщі, так і Великого князівства Литовського.

Період між смертю Болеслава Кривоустого (1138 рік) і початком XIV ст. пройшов під знаком феодалної роздробленості й супроводжувала її запекла політична боротьба між удільними князівствами.

Кілька претендентів (**Лешко Білий**, **Владислав III Тонконогий**, **Мешко IV**, **Конрад Мазовецький** (1229–1232) продовжували боротьбу за

краківський престол. До середини XIII ст. позначилася нова об'єднавча тенденція – пов'язана цього разу з іменами сілезьких князів **Генріха I Бородатого** (1232–1238) та **Генріха II Благочестивого** (1238–1241), однак вторгнення татар і поразка польської армії в битві під *Легницею* в 1241 році, де загинув Генріх II, призвели до нового витку феодальних чвар. Своїми грабунками та руйнацією татари охопили Малопольщу, Сілезію, Серадзьку й Ленчицьку землі, частково Куявію. Вдавалися вони до них в основному на шляхах свого просування, не особливо віддаляючись убік. Населення міст і містечок на цих шляхах, попереджене про наступ татар, нерідко встигало тікати в ліси зі своїм добром. Тож втрати його від навали не могли бути особливо великі. Натомість сильно потерпіло населення захоплених вершниками більших міст: воно зазвичай нікуди не тікало, сподіваючись захиститися від татар. Останні ще раз 1259 року спалили Сандомир, Краків. Втретє татари «відвідали» Польщу 1287 року. Цей наїзд, як і попередній, захопив тільки Малопольщу. Головних її міст – Кракова й Сандомира – їм цього разу захопити не вдалося.

У другій половині XIII ст. політична роздробленість досягла апогею – бо кожна з польських історичних земель опинилася, у свою чергу, поділена на окремі князівства. На краківському престолі змінили один одного **Конрад Мазовецький** (вдруге) (1241–1243), **Болеслав V Сором'язливий** (1243–1279), **Лешек Чорний** (1279–1288), **Генріх IV Чесний** (1288–1290), але їхній політичний вплив обмежувався Малою Польщею.

До кінця XIII ст., проте, складаються об'єктивні й суб'єктивні *передумови для об'єднавчих процесів*:

❖ Наслідки соціально-економічних перемін, що відбулися в період роздробленості. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв посиленню економічних зв'язків не тільки в межах князівства, а й між князівствами, регіонами країни. Міжрегіональні зв'язки вимагали надудільної державної опіки. Тож міста – головні осередки торгово-грошових відносин – були особливо зацікавлені в подоланні роздробленості.

❖ Зацікавленість цю виявляло й лицарство. Склавшись значною мірою як стан, воно ставало понадудільною силою, якій потрібна була опора в особі сильної центральної влади для захисту себе від сваволі князів і можних. Та й частина можних не противилась об'єднанню польських земель, вбачаючи в ньому певні політичні вигоди для себе.

❖ Чи не найбільше у відновленні Польської держави була зацікавлена церква. Вона організаційно й адміністративно була єдиною провінцією й містила в себе всі уділи (в провінцію не входила тільки Каменська єпархія, що діяла в Західному Помор'ї), але кордони останніх не покривалися з кордонами єпархій, що утруднювало керівництво духовним життям. Крім того, маєтки одного єпископства та його капітула розташовувалися часто в декількох уділах, і це ускладнювало контроль за ними. Польські священники виступали проти наступу хрестоносців і домінування німецького духовенства, вони демонстративно стали читати проповіді польською мовою, нею вчили парафіян молитися.

❖ Для справи об'єднання польських земель немаловажне значення мали усвідомлення поляками своєї етнічно-мовної спільності, пам'ять про колишню Польську державу, належність усіх князів, крім поморських, до п'ястівської династії.

❖ Усвідомлення необхідності відродити Польську державу поєднувалося з переконанням, що вона має бути королівством, а символом політичної єдності повинні бути король та королівська корона. За поширеною у XIII ст. європейськими юристами політичною доктриною король вважався «імператором у своєму королівстві», тобто правителем з особливими верховними владними повноваженнями. *Ідея польської королівської корони* живилася пам'яттю про те,

що королями були Болеслав I Хоробрий і Болеслав II Сміливий і що в краківському замку зберігалися королівські інсигнії Болеслава II Сміливого.

❖ Осередок об'єднавчих прагнень концентрувався передусім в економічно більш розвинутих регіонах – Сілезії, Малопольщі та Великопольщі. Прагнення зводилося до об'єднання земель навколо Кракова: спрацьовувала традиція пов'язаної історично з Краковом політичної єдності; володіння ним тому було символом цієї єдності. Ось чому кожен князь з об'єднавчими амбіціями прагнув опанувати Краків.

❖ Зовнішнім чинником, який квапив об'єднання, став **Тевтонський орден** (повна назва – *Орден святої Марії дому тевтонів*; неофіційно його іменували «орденом хрестоносців», бо на білих плащах орденських лицарів був зображений чорний хрест), який у другій чверті XIII ст. був північним сусідом Мазовії. Спершу він був власне духовно-рицарською організацією, а згодом – державою такого ж характеру. Створений у Палестині на базі німецького шпиталю, що виник там 1190 року, і затверджений папою Інокентієм III, орден згодом розрісся. З'явилося кілька його філій (провінцій), з яких найбільшою була та, що перебувала у 1212–1225 роках у Семигороді (Трансильванії), куди її запросив угорський король Ендре II з тією метою, щоби вона захищала кордони Угорської держави від нападів половців. Оскільки орден не спромігся належно виконувати покладене на нього завдання, до того ж втручався у внутрішні справи Угорщини, то зазначену його філію з неї було видалено. **1228** року мазовецький князь **Конрад** цій частині ордену надав у тимчасове користування Хелмінську землю, розташовану в північно-західній частині Мазовії. За задумом князя, орден повинен був допомогти йому підкорити землі язичників-прусів і всіляко сприяти християнізації останніх. Певною мірою цей задум був зумовлений прагненням князя помститися пруссам за їхні грабіжницькі наїзди на його володіння Мазовію й Куявію. Перша фортеця ордену була заснована 1232 року.

1237 року частиною Тевтонського ордену став **Лівонський орден** (*Орден тевтонців святої Марії*), утворений того ж року із залишків розгромленого 1236 року об'єднаними силами литовців і земгалів **ордену Мечоносців** (офіційна назва *Брати воїнства Христа*), який діяв на території Латвії та Естонії з 1202 року. Існування Тевтонської держави в такому складі значно її посилювало. Це невдовзі почали відчувати литовці, ятвяги, на землі яких він чинив розбійницькі напади, а також руські землі, першим значним виявом чого було Льодове побоїще 1242 року. Лівонський орден діяв до **1561** року. Територія, яку він займав, звалася **Лівонією** або **Ліфляндією**; у Польщі її йменували **Інфлянтами**. У XV–XVI ст. орден був незалежний від Тевтонського ордену. У ширшому розумінні Лівонією в XIII–XVI ст. вважали конфедерацію таких духовних князівств: Лівонський орден, Ризьке архієпископство, Дерптське, Курляндське та Езель-Віксське єпископства. Конфедерація перебувала під номінальною владою папи та імператора.

Польські землі вперше істотно відчули це існування вже в **1308** році, коли тевтонці організовують свій перший похід на Гданськ. Місто було розграбоване, загинуло майже 10 тисяч поляків. З часом сила хрестоносців зросла настільки, що орден перетворився на істотний чинник польського політичного життя. ***Боротьба з ним підштовхувала польських князів один до одного.***

Устрій Тевтонського ордену ґрунтувався на статуті, розробленому в середині XIII ст. і чинному до 1442 року. За ним, до ордену належали лицарі, духовні особи і брати-слуги. Очолював його великий магістр (гросмейстер), обраний довічно генеральним капітулом, куди входили провінційні магістри. Резиденцією великого магістра були: до 1291 року – Акка, місто на березі Середземного моря в Палестині, в 1291–1309 рр. – Венеція, в 1309–1466 рр. – Марієнбург, неподалік правого берега Вісли, в 1466–1525 рр. – Кенігсберг. При великому магістрі діяла рада з п'яти найвищих чинів, з яких головним був чин великого комтура. Пруська провінція ордену, як і інші його провінції, ділилася

на комтурства, кожне з яких мало свого комтура. Ця ж провінція в церковному сенсі складалася з Вармійського, Помезанського, Самбійського та Хелмінського єпископств. Єпископи юридично владі ордену не підпорядковувалися.

Об'єднання польських земель пов'язано з ім'ям правителя Куявії Владислава I Локетек, який у боротьбі з Генріхом Чесним, Пшемислем II Великопольським і Вацлавом II Чеським уже в 1290-ті роки двічі захоплював краківський престол. Але це не означало, що тільки він був здатний довести об'єднавчі процеси до кінця. Навіть тоді, коли престол опинявся в руках його супротивників, доцентрові сили явно брали верх над феодалним сепаратизмом. Це виразилося в тому, що вже **Пшемисл II** зумів на короткий час об'єднати Велику Польщу, Малу Польщу і Східне Помор'я та був коронований **1295** року Гнезненським архієпископом **Якубом Свинкою**. Пшемисл II був отруєний суперниками, але об'єднавчі тенденції знову перемогли: той же Якуб Свинка **1300** року коронував **Вацлава II** (1300–1305), який першим зумів підкорити своїй владі практично всі польські території, за винятком Сілезії й Добжинської землі. Тому 1300 рік можна вважати переломним рубежем в історії середньовічної Польщі.

Однак влада Вацлава II виявилася нетривкою. Зростання політичного впливу Чехії та німців, які прийшли з чехами, призвели до заколоту проти Вацлава II незадовго перед його смертю. Подальші події привели на краківський престол втретє **Владислава I Локетек** (назву отримав через невеликий зріст – по лікоть) (1305–1333). Під його контролем спочатку виявилася **Мала Польща, частина Великої Польщі і Східне Помор'я**. Але втримати владу і єдність польських земель виявилось дуже нелегко. Спочатку Локетек насилу придушив опір краківського єпископа Мускати й підтримавших його німецьких жителів міста; потім йому довелося боротися з Бранденбурзькою маркою, яка захопила Гданськ і Східне Помор'я (1316–1317; 1326–1329 роки). Повернути ці володіння вдалося тільки з допомогою хрестоносців, які, проте, відмовилися передати Східне Помор'я Локетеку. Оскільки Орден був підпорядкований безпосередньо Риму, Локетек домігся папського посередницького суду, який прийняв рішення про повернення Помор'я полякам і покарав хрестоносців штрафом на користь польського правителя. Але хрестоносці не виконали ці рішення. Проте сам факт вироку мав для Польського королівства моральне значення: він сигналізував на міжнародному рівні обґрунтованість його претензій на володіння Східним Помор'ям і вдарив по престижу Ордену, який користувався традиційною підтримкою багатьох європейських країн, передовсім імперії.

Отже, боротьба з хрестоносцями, що вилилась у низку воєн, стала відтепер одним із найважливіших **завдань польської зовнішньої політики**. Втрата Східного Помор'я була, проте, якоюсь мірою компенсована розширенням володінь Великої Польщі, усі території якої в 1313–1314 роках підкорилися Владиславу. **1325** року був укладений скерований проти Ордену **союз Польщі з Великим князівством Литовським** – перший у польсько-литовських відносинах. Союз було скріплено шлюбом наступника польського престолу Казимира з дочкою великого князя литовського **Гедиміна** (1316–1341) Альдоною.

Боротьба за об'єднання польських земель завершилася **1320** року коронацією Владислава Локетек. Він став іменуватися **«королем і паном усіх польських земель»**, які відтепер усе частіше виступали в джерелах і мислилось як щось єдине та неподільне – **Королівство Польща** (Regnum Poloniae). Проте, перед польською державою стояла низка невирішених завдань:

- за межами Польщі залишалися Мазовія, Помор'я, Сілезія та частина Куявії;
- сама держава, об'єднана особистістю короля і його короною, не була міцно інтегрована зсередини єдиною правовою системою, єдиною адміністрацією, єдиними державними інститутами;

- над цією державою висів дамоклів меч Ордену хрестоносців.

Тому слідом за формальним об'єднанням Польща **потребувала централізації та зміцнення зовнішньополітичних позицій**. Ця місія випала на долю синові Владислава Локетека **Казимиру III Великому** (1333–1370).

Велич Казимира III полягає саме в тому, що він, попри свою молодість (23 роки), показав себе спритним, енергійним і послідовним політиком, відразу зрозумів стан речей і намітив єдиний засіб порятунку польської держави – мир із сусідами та внутрішні перетворення.

Новий король прийняв владу в найважчих умовах: Великій Польщі погрожували хрестоносці, на Малу Польщу претендував чеський король Ян Люксембурзький. У боротьбі з ними Казимир спирався на союз з угорським королем **Карлом I Робертом Анжуйським**, одруженим на його сестрі Єлизаветі. Прагнучи не допустити спільного виступу проти Польщі Чехії та Тевтонського ордену, з якими до 1335 року діяло перемир'я, Казимир зумів домогтися продовження миру з Чехією, і на з'їзді в тому ж році у Вишеграді відмовився на користь Яна Люксембурзького від сілезьких князівств і низки інших прикордонних земель, а також сплатив 20 тисяч кіп грошів чеському королю за відмову від претензій на польську корону.

Отриманий перепоchinoк дозволив Казимирові зміцнити свої сили, і на наступному Вишеградському з'їзді 1339 року він не підтвердив попереднього договору. Одночасно він заявив, що якщо династія П'ястів перерветься, то польський трон успадкує Карл Роберт або його син королевич Людовик, тим самим Казимиру була забезпечена підтримка з боку Угорщини.

1340 року був отруєний боярами останній галицько-володимирський князь **Юрій II Болеслав Тройденович**. Згідно з угодою, укладеною у Вишеграді 1338 року, Казимир негайно захопив Львів: Галицька Русь була з'єднана з Польщею особистою унією. Ця акція **започаткувала польську політичну, господарську та культурну експансію в Україну**, яка, по суті, стала вирішальним чинником державно-політичного розвитку Польщі в наступні століття. Услід за цим західну частину Волинського князівства – Холмську, Белзьку, Володимирську й Луцьку землі – захопив литовський князь **Любарт Гедимінович** (1341–1384).

1343 року Казимир уклав із Тевтонським орденом «вічний мир» у Каліші, за яким хрестоносці повернули полякам Куявію й Добжинську землю, але зберегли за собою основний масив раніше захоплених у Польщі земель.

Зміцнившись, Казимир розпочав наступ у Сілезії, що призвело 1345 року до початку польсько-чеської війни. Бойові дії проходили для Польщі не надто вдало, й 1348 року Казимир уклав із Карлом I Люксембурзьким мир, за яким визнавав владу Чехії над сілезькими князівствами.

Потім польський король зайнявся зміцненням своєї влади на сході. У результаті воєн 1349–1352 років проти литовців, татар і бунтівних галицьких бояр Казимир з допомогою угорців включив до складу Польщі частину Галицької Русі зі Львовом. 1366 року поляки захопили Белзькі й Холмські землі, Володимир-Волинський і Поділля. З того часу Казимир III у своїй титулатурі став вживати назви *«король Польщі та Русі»*, *«пан і дідич Русі»*.

1370 року за підтримки Казимира (він звертався до константинопольського патріарха Філотея) було відновлено Галицьку православну митрополію і висвячено на митрополита єпископа **Антонія**.

Успадкувавши від Владислава Локетека територію в 102 тис. км², з населенням майже 1 млн осіб, Казимир збільшив її майже у 2,5 рази, до 244 тис. км² з населенням приблизно 1,8 млн осіб. З цього на коронні польські землі припадало майже 150 тис. км² і населення 1,4 млн осіб; решту територій становили руські землі. У Сілезії в той час проживало майже 0,5 млн осіб.

Різно зросла вага Польщі в міжнародних відносинах та її авторитет у Європі. Так, 1362 року Казимир виступив посередником між імператором

Карлом IV Люксембурзьким, угорським королем Лайошем Великим і австрійським герцогом Рудольфом IV. 1364 року ці та низка інших монархів прибули, під приводом підготовки нового хрестового походу, до Варшави. Тут же монархи обговорювали проблему престолонаступництва в Польщі. Казимир три рази був одружений, але не мав спадкоємця престолу. Крім дружин у нього було велике число коханок із різних станів; одну з них, єврейку **Есфір**, вважають основною причиною його терпимого ставлення до євреїв, які отримали під час його правління деякі привілеї.

Проте головною історичною заслугою Казимира стала його внутрішня політика, яка призвела до інтеграції польської держави та суспільства.

❖ Прийняттям **1347** року Віслицького (для Малої Польщі) і Петрковського (для Великої Польщі) статутів, відомих як «*Статутів Казимира Великого*» – перших повних записів польського звичаєвого права, яке мало поширення на всю територію Польщі, був зроблений вирішальний крок на шляху кодифікації права в загальнопольських масштабах.

❖ Велику увагу короля привертало питання *судочинства на німецькому праві*. Тривалий час у країні не було судової інстанції, до якої можна було звертатися з апеляціями на рішення міських війтівсько-лавничих (або лавничих, де війтів не було) і сільських солтисько-лавничих судів, та й не завжди ці суди могли виносити рішення з певних питань. Тому зацікавлені особи зверталися з оскарженнями, а згадані суди – за порадами й роз'ясненнями до лавничих судів Магдебурга, Сроди Шльонської й деяких інших міст. Відповіді, так звані *повчання*, на зазначені звернення, мали силу вироків і судових норм – *ортилів* (від німецького – судження, думка). Ця практика була для польських міст і сіл пов'язана зі значними видатками й, що важливіше, підважувала авторитет Польської держави. Зважаючи на це, Казимир III **1356** року створив **вищий суд німецького права**, до якого дозволялося звертатися з апеляціями й за роз'ясненнями. Суд діяв у краківському замку і складався з двох інстанцій. До нижньої входили війт і сім лавників, обраних з-посеред війтів і солтисів, причому посада війта була ротаційною – кожен лавник по чергово ставав війтом; тут судили війтів і солтисів, виробляли на основі цього судові норми і приймали апеляції на вирокі зі справ меншого значення. Вища інстанція була фактично окремим судом, складалася з війта і 12 райців шести міст – Кракова, Казімежа (коло Кракова), Нового Сонча, Бохні, Велічки, Олькуша. То був орган виключно апеляційного характеру.

❖ Склалася міцна й централізована система адміністрації: у центрі її очолювала **королівська канцелярія**, керована *канцлером* і *підканцлером* та **королівська рада**, яка хоч і складалася в основному з малопольських можновладців, відігравала роль загальнопольського державного органу і фактично не обмежувала владу Казимира, згодом із неї виріс сенат. На місцях головною опорою короля в управлінні державою були *намісники-старости*, наділені широкими повноваженнями й підконтрольні тільки йому.

❖ Створена при Казимирі в результаті фінансових реформ 1337–1346 років багата державна скарбниця забезпечувала йому незалежність у політичних діях. **1338** року краківський монетний двір став карбувати *власні срібні монети* за взірцем празьких грошів. 1367 року Казимир III провів монетарну реформу. Була запроваджена лічильна гривня з польських 48 грошів (празька гривня мала 64 гроші). З бігом часу кількість чистого срібла в гроші почала зменшуватися, тому популярності набула угорська золота монета – *дукат*, який постійно мав 3,5 грама чистого золота. За цими дукатами згодом у Польщі закріпилася назва *червоний злотий*.

❖ Матеріальну базу правління Казимира III становили землеволодіння, розкидані по країні. До них король долучав землі, власники яких не могли довести, що користувалися ними за правом. Джерелами доходів держави були

також її монополії, головню, на видобування та торгівлю кам'яної солі, торгові мита, надходження від поземельного податку – порадльного, яким обкладалися шляхетські й церковні маєтки.

❖ На основі придворних посад колишніх удільних князівств складалося земське лицарське самоврядування, а удільні віча стали перетворюватися в *земські суди* та *органи місцевого станового представництва*.

❖ За Казимира встановлювався новий принцип формування війська. Король зобов'язував лицарів до обов'язкової військової служби. Цю повинність він поширив на всіх солтисів і вйтів, а також на духовних осіб із їхніх спадкових маєтків; ці особи могли замість себе до війська посилати родичів або найманців. Кожен із закликаних до зброї зараховувався до територіальної військової одиниці – *хоругви*. Окремі хоругви приводили із собою магнати. Ополчення називалося *посполите рушення*. Чисельність війська збільшилось із 6 тисяч воїнів до 18 тисяч.

❖ Були підтверджені й укріплені привілеї церкви.

❖ Особливе значення мала політика Казимира щодо міст: вони отримали широкі права самоврядування за німецьким зразком, якщо не мали їх раніше, і перебували під фактичною опікою держави. Укріплювалися замки, фортеці міст.

❖ Не менш важливою була політика активної підтримки внутрішньої колонізації на «німецькому праві», на основі грамот, які видавалися королівською канцелярією. Іноземна колонізація прийняла значний масштаб: більшість порожніх земель заселяли німці, почасти вірмени, євреї, татари, яким надавалися привілеї, забезпечувалася свобода віросповідання. Усе це призводило до економічного та культурного зростання країни.

❖ Казимир III прийняв суворі заходи проти грабежів і розбоїв, у яких нерідко брала участь і свавільна шляхта; дороги стали безпечнішими, торговельні відносини знову пожвавилися.

❖ Король намагався дослухатися до потреб простого люду: він вислуховував скарги холопів про утиски й карав винних, у тому числі осіб дворянського походження; попереджав народні потреби своїми реформами. Так, були організовані автономні селянські громади, зменшені податки, віддані селянам необроблені землі. За ці дії Казимир отримав прізвисько «*селянського короля*».

❖ Турботи Казимира III про освіту позначалися у відкритті багатьох парафіяльних шкіл і **Краківського університету (1364 рік)** – згодом Ягеллонського, за аналогією з Болонським, у складі традиційних факультетів: філософського, юридичного та медичного.

Загалом, внутрішня й зовнішня політика Казимира Великого *завершила процеси об'єднання та централізації польських земель*. Був закладений фундамент міцної внутрішньо в могутньої у відносинах із сусідами *станової монархії*. Влада короля була ще практично не обмеженою нічим, крім звичаю. Казимир знаходив підтримку у всіх прошарках суспільства. В умовах стабілізації державної влади почалося економічне зростання, виникали нові міста, розвивалося ремесло й торгівля. Була проведена адміністративна реформа, до управління державою висувалися нові, незнатні люди, створювалися нові органи центральної влади. Фінансові реформи забезпечили стабільні державні доходи, що дозволило посилити оборону країни. Проводилося активне кам'яне будівництво, побудовано понад 50 нових замків, безліч міст було оточено кам'яними стінами. Відомий вислів тих часів: «*Казимир застав Польщу дерев'яною, а залишив кам'яною*».

Надалі в ослабленні королівської влади велику роль зіграли династичні кризи. Перша з них сталася після смерті Казимира III, який не залишив синів і династія П'ястів, у такий спосіб, припинилася. Згідно з його волею трон зайняв небіж, угорський король **Людвік I Анжуйський (Лайош Великий)** (1370–

1382). Він мало цікавився власне польськими справами, прагнув відновити позиції угорців у Галицькій Русі, не робив ніяких кроків для повернення до складу Польщі Помор'я та Сілезії. Але для того, щоби заручитися підтримкою в Польщі, він надав низку привілеїв шляхті (Кошицький привілей 1374 року), духовенству, піклувався про розвиток торгівлі міст.

Смерть Людовіка в 1382 році призвела до нової династичної кризи, оскільки польська знать була проти переходу корони до спадкоємиці, старшої дочки Людовіка Анжуйського **Марії**, чиім нареченим був Карл IV Люксембурзький, який володів і Бранденбургом, а тому вважався небезпечним для польських інтересів у Помор'ї. Було вирішено передати корону молодшій дочці Людовіка, 11-річній **Ядвізі**, а в дружини їй запросити великого князя Литовського **Ягайла (Ягелло)**. **1385** року в Крево була укладена польсько-литовська унія (*Кревська унія*), відповідно до якої Ягайло хрестився за католицьким обрядом, ввів католицизм як державну релігію в Литві, одружився з Ядвігою і вступив на польський престол під ім'ям **Владислава II** (1386–1434), заснувавши, у такий спосіб, *династію Ягеллонів*. Отже, на Сході Європи виникла польсько-литовська держава. Особиста унія з Угорщиною була, відповідно, розірвана.

На землі Великого князівства Литовського, передусім українські, нахлинули польські (малопольські) аристократи в надії на нові маєтності. Активність проявляло й духовенство. **20 лютого 1387** року Ягайло видає грамоту, за якою литовським феодалам надавалися великі привілеї за умови прийняття ними католицизму (необмежені права володіння, звільнялися від всякого роду платежів і повинностей, виконання низки державних повинностей). На православних ці привілеї не поширювалися. Обговорена була можливість укладення шлюбів між католиками і православними тільки в разі переходу останніх у католицизм. Католицька церква звільнялася цією грамотою від усіх податків і повинностей. У Вільно було засноване єпископство, у багатьох містах і селах з'являлися католицькі костели. Усе це сприяло зміцненню становища литовських феодалів-католиків у політичному житті.

Така пропольська політика Владислава I, водночас дискримінаційна щодо православних, викликала опозицію в особі литовської знаті. Її очолив двоюрідний брат **Вітовт** (1392–1430). За угодою, укладеною 1392 року в Острові, Вітовт був визнаний польським королем Владиславом II довічним правителем Литовського князівства, яке з 1398 року стало називатися *Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське*. Однак поразка литовсько-руських військ у битві на р. Ворскла 1399 року від татар на чолі з Тамерланом перекреслила мрії Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі-України і змусила його йти на зближення з Польщею.

1413 року була укладена *Городельська унія*, яка:

- заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського як окремої незалежної держави;
- передбачала проведення низки заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн за польським зразком;
- унормувала шляхетські привілеї та зрівнювала права шляхти католицького віросповідання Польщі та Литви;
- надавала переваги литовським католикам перед представниками православної знаті при зайнятті деяких державних посад;
- підтверджувала чинність ікорпораційних умов Кревської унії 1385 року, задекларувала повторне об'єднання двох держав в одну «на вічні часи» перед лицем воєн та загрози з боку німецьких хрестоносців;
- за Великим князівством Литовським визнавала право на автономію: зберігалась інституція великокнязівської влади в Литві, а за Вітовтом

закріплювався (щоправда, не спадково, а лише довічно й під сюзеренітетом польського короля) титул Великого князя литовського;

➤ визначала принцип обрання монархів в обох державах за спільною згодою й ухвалою прелатів, магнатів і шляхти обох країн.

Результатом Городельської унії було послаблення союзу Литви та Польщі у війнах із Тевтонським орденом. Деякий час Орден виступав на стороні Литовсько-руської держави проти Польщі та католицької шляхти Литви.

Але й після смерті Вітовта в 1430 році доля унії виявилася нелегкою. Боротьба її прихильників і противників тривала не одне десятиліття, і суперечності вирішувалися таким чином, що обраний литовсько-руською знаттю великий князь щоразу пізніше обирався й польським королем. Польсько-литовські відносини на два століття стали головним нервом політичного життя (зокрема, громадянська війна в 1432 – 1438 років між **Свидригайлом** (братом Владислава) і **Сигізмундом** (братом Вітовта), а пізніше Річ Посполита виявилася включена в новий геополітичний простір, де головними чинниками *стали відносини з Росією і Кримом*.

Кревська унія відкрила новий етап у політичній історії Польщі. Основним її мотивом було *прагнення до спільної збройної боротьби з хрестоносцями*. 1409 року розпочалася «Велика війна» (1409–1411) проти Ордену. Польщу підтримали сусідні народи – литовці, українці, білоруси, росіяни, чехи. Важливою подією в цьому протистоянні стала **Грюнвальдська битва** (на території Пруссії) **15 липня 1410** року. Армія Тевтонського ордену, до складу якої також входили васали ордену та найманці – лицарі з Німеччини, Австрії, Франції, Англії, Швейцарії, Чехії, Сілезії – на чолі з магістром Ордену **Ульріхом фон Юнгінгеном** налічувала майже 27 тисяч лицарів (С.М. Соловйов називає 83 тисячі) і мала 51 хоругву. Проти неї вийшло військо на чолі з Владиславом II – приблизно 39 тисяч (С.М. Соловйов – 163 тисячі), у складі якого були: поляки – 20 тисяч, литовці – 12 тисяч, татарські загони – 2 тисячі.

Тевтонські війська вишикувались у дві лінії фронтом біля 2,5 кілометра: на правому фланзі Конрад Ліхтенштейн, на лівому – Фрідріх Валленрод, за ними по центру – магістр ордену Ульріх фон Юнгінген з 16 хоругвами резерву. Польсько-литовсько-руські війська вишикувались у три лінії фронтом біля 2-2,5 кілометра: на лівому фланзі король Ягайло з 51 хоругвою (40 польських, 9 руських, 2 хоругви найманців із Чехії та інших місць), на правому фланзі князь Вітовт із 40 литовсько-руськими хоругвами й татарською кіннотою. Розпочали битву татарська кіннота й перша лінія литовсько-руських сил, які атакували праве крило орденських військ.

Лицарі Валленрода відбили цей напад і самі перейшли в контрнаступ, переслідуючи татарську й литовську кінноту, але потрапили у засідку. Атака резервних хоругв на чолі з великим магістром не досягла мети й частина орденського війська опинилася в оточенні польських і литовських військ. Решта спробувала захищатися в таборі, який було захоплено після жорстокого бою, що тривав близько трьох годин, а переслідування – до пізнього вечора. Битва завершилася розгромом тевтонських рицарів. Загинуло фактично все керівництво Ордену на чолі з магістром, третина хрестоносців була вбита або потрапила в полон. Тевтони тут уперше використали польову артилерію.

Перемога союзницьких військ у Грюнвальдській битві підірвала військову могутність Тевтонського ордену і припинила експансію його лицарів на схід. За **Торунським** мирним договором від **1411** року Орден повертав Литві Жемайтію, Польщі – Добжинську землю, сплачував контрибуцію в 100 тисяч за викуп полонених. Польща відступила Литві Поділля.

Ця битва не завершила протистояння з Орденем. Дрібні сутички тривали ще півстоліття. Усе ж вирішила **13-річна війна** (війна міст) (**1454–1466**) між Польським королівством та Тевтонським орденом. За наслідком війни **1466** року

був укладений *Торунський* мирний договір, за яким Польща отримувала Східне Помор'я, Хелмінську й Міхаловську землі, а також землі колишніх прусів, котрі ніколи до того Польщі не належали, і розташований у східній частині «пруської» території ордену округ із Мальборком і округ, що охоплював Вармійське єпископство (Вармію). Усі землі, що їх Польща отримала за цим миром, склали в ній автономну васальну провінцію під назвою *Королівська Пруссія*, столицею якої став Кенігсберг. У 1809 році орден буде розпущений Наполеоном.

Перемога над Орденем була чи не єдиним реальним успіхом Польського королівства в цей час. Уся політична історія Польщі кінця XV ст. визначалася відсутністю стабільності, якоїсь єдиної стратегії розвитку. Правителі Польщі намагалися захопити то Чехію, то Угорщину, намагалися воювати з Портуєю. Близький до здійснення був навіть *план литовсько-польсько-чеської унії* під егідою династії Ягеллонів. Однак зближення з гуситською Чехією викликало шалений опір католицьких кіл на чолі з краківським єпископом **Збігневом Олесницьким** і було ними попереджено. Королі занадто захопилися зовнішньою політикою і втратили контроль над ситуацією в країні, де чинилися важливі речі. З кінця XIV ст. невідворотнім стає процес звуження прерогатив королівської влади завдяки прав та привілеїв шляхти.

Це ж угруповання фактично виявилось при владі після вступу на престол 1434 року 10-літнього **Владислава III Варненчика** (1434–1444). 1440 року Владислав був коронований угорською короною і знову з'явилася можливість укласти й польсько-чеську унію. По суті мова йшла про перспективу *політичного домінування Ягеллонів у всій Центральній і частково Східній Європі*. Ягеллони, у такий спосіб, мали шанс зайняти місце, яке пізніше в цьому регіоні отримали Габсбурги. Однак ця альтернатива не була здійснена. Владислав III під тиском римської курії та польського єпископату вплатився у війну з Туреччиною, зазнав поразки й загинув у битві під Варною 1444 року.

Наступником Владислава після трирічних передвибірних інтриг став його брат, **Казимир IV Ягеллончик** (1447–1492). Йому вдалося домогтися вирішальної перемоги над Орденем і укладення 1466 року Торунського миру. Однак згода шляхти на участь у війні з Орденем було куплено ціною надання їй привілеїв (Нешавський привілей 1454 року), головне – це визнання за *шляхетськими сеймиками ролі органів станового представництва*. Казимир, проводячи активну зовнішню політику, домогся утвердження свого сина **Владислава II Ягеллончика** (1456–1516) на чеському (1471) та угорському (1490) престолах.

За Казимира IV було прийнято *Віленський привілей 1447* року, який остаточно зрівняв литовську, українську, білоруську православну шляхту в правах із польською. З цього часу їм дозволялося здійснювати судочинство над сільським населенням; вони звільнялися від податків і повинностей; отримували право вільного виїзду за кордон. Але відносини між польською та литовсько-українською шляхтою ще тривалий час були досить напруженими.

Після смерті Казимира знову опинилася під загрозою унія з Литвою, оскільки владу в Польщі перейняв старший його син – **Ян Ольбрахт** (1492–1501), а в Литві став правити молодший Олександр. Однак московсько-литовські війни, які в цей час почалися, змусили литовську знать укріпити відносини з Польщею: 1499 року було домовлено про спільні вибори нового короля, й 1501 року ним став **Олександр I Ягеллончик** (1501–1506).

4. Державний устрій Польщі у XIV–XV ст. В адміністративно-територіальному сенсі Польське королівство поділялося на землі, які спочатку зрідка, згодом частіше, а з XVI ст. майже поспіль іменувалися **воєводствами**, на чолі яких стояв *воєвода* – призначуваний довічно королем вища посадова особа в адміністративно підлеглий землі. Він керував шляхетським ополченням підлеглої

йому території, на заклик короля збирав і приводив його до призначеного збірного пункту; головував на елекційних сеймиках шляхти, що скликалися ним для обрання чотирьох кандидатів на вакантні земські уряди – *судді, підсудка й писаря*, згодом і *підкоморія* й подавав список цих обранців королеві для призначення по одному з них на відповідний уряд; здійснював нагляд за цінами, вагами й мірами в державних (королівських, від 1764 року й у приватних) містах; чинив юрисдикцію щодо євреїв; до утворення в **1578** році **коронного трибуналу** як вищої шляхетської судової інстанції очолював так званий **вічовий суд**, куди, крім нього, входили й інші земські урядники воєводства. Цей суд, а потім і трибунал у масштабах Польського королівства були апеляційними інстанціями щодо рішень земського і гродського, а також підкоморського судів.

Кордони воєводств більш-менш збігалися з кордонами уділів, що увійшли до Польщі. Так з'явилися воєводства: *Каліське й Познанське* у Великопольщі, *Краківське й Сандомирське* – у Малопольщі, *Іноврошавське* з Добжинською землею і *Бжесьцьке* – у Куявії, *Серадзьке й Ленчицьке*. У XV – першій чверті XVI ст. з уділів виникли воєводства *Равське* (1462), *Плоцьке* (1495) і *Мазовецьке* (1526) у Мазовії й *Белзьке* (1462). Удільна основа не лежала в основі появи у XV ст. кількох воєводств. *Руське й Подільське* воєводства були створені в проміжку 1432–1434 років на території відповідно Галицької Русі й Західного Поділля внаслідок переведення даних земель із руського на польське право й остаточної інкорпорації їх до складу Корони. *Хелмінське, Гданське й Мальборкське* воєводства виникли після приєднання їх територій до Польської держави за Торунським миром 1466 року і входили до Королівської Пруссії. У 1474 році із Сандомирського воєводства було виділено *Люблінське* воєводство.

Усього на 1526 рік у Короні було 18 воєводств, з них у корінних польських землях – 13, на Східному Помор'ї – одне, на колишніх пруських землях – одне, на руських – три. У такій сукупності ці воєводства, разом із приєднаними до Корони 1569 року за умовами Люблінської унії «руськими» воєводствами – *Підляським, Київським, Волинським і Брацлавським* (вони були відібрані у Великого князівства Литовського), проіснували до першого поділу Речі Посполитої (1772) практично в незмінних кордонах. Виняток становили Руське воєводство, до якого наприкінці XV ст. була прилучена Холмська земля; Київське воєводство, задніпровська лівобережна частина якого, відповідно до Андрусівського перемир'я, укладеного 1667 року Річчю Посполитою з Росією, відійшла до останнього; Каліське та Познанське воєводства, з яких 1768–1772 роках було виокремлено Гнезненське воєводство. Від 1635 року до Андрусівського перемир'я 1667 року в складі Польщі існувало *Чернігівське* воєводство; за цим перемир'ям його територія відійшла Росії.

Воєводства, за винятком кількох, до яких, зокрема, належали українські, окрім Руського, адміністративно ділилися на **землі-округи**, на кожен із яких поширювалася компетенція **земського суду** (суд діяв у центрі землі, причому центр однієї із земель був і центром воєводства) виборного шляхетського органу в складі згаданих *судді, підсудка й писаря*, що належали до шляхти відповідного воєводства, котра мала в ньому земельні володіння. Суд розглядав цивільні справи, в основному ті, що стосувалися землеволодінь. Провідною посадовою фігурою землі був призначений королем довічно *каштелян*, який відповідав за збір посполитого рушення і приведення його до воєводи; у разі відсутності воєводи каштелян виконував деякі його цивільні функції.

Землі, правда не всі, поділялися на **повіти** – округи, на кожен із яких поширювалася компетенція шляхетського суду, очолюваного *гродським старостою* (від чого цей суд звався **гродським** або **старостинським**); суд діяв у замку (гроді), розташованому в центрі повіту, причому він міг бути центром землі й воєводства. Староста, призначений королем довічно, обов'язково був вихідцем з осілої, як правило, небагатої шляхти воєводства, тим самим був тісно пов'язаний із

королем. Він призначав склад даного суду з осілої шляхти того ж воєводства: суддю та писаря. Суд розглядав справи будь-якого характеру щодо неосілої шляхти та тільки кримінальні – щодо осілої. Повноваженнями старости були також: організація оборони та шляхетського ополчення, поліцейські функції, збір податей, податків і мит. Старости управляли й майном короля на даній території. Інститут гродського старости (відповідно і гродського суду) сформувався після правління Казимира III, переважно у XV ст., а посада старости трансформувалась у посаду *генерального старости* провінції або воєводства.

Земські посади й інститути: воєводи, каштеляни, земські підкоморії, військи, хорунжі та інші найчастіше не мали реальної адміністративної ваги, але були привабливі й важливі для шляхти, бо складали форму їхньої участі в державному та громадському житті. На ці посади дворяни довічно призначалися королем. Поступово вони ставали спадковими.

Період із середини XIV до кінця XV ст. заведено виділяти як час існування в Польщі *станової монархії*, якій на зміну у XVI–XVIII ст. прийшов режим *«шляхетської демократії»*, яка, по суті, теж була моделлю станового устрою держави, але з абсолютно особливими рисами.

Центральним інститутом була **королівська влада**. Король вважався верховним суддею; розпоряджався державним майном; призначав і звільняв сановників (хоча усунути їх із посади можна було тільки за державну зраду); лише король скликав сейм; постанови сейму набували чинності тільки за його підписом; на власний розсуд міг видавати лише ті едикти, які не обмежували чинні дворянські привілеї; був головнокомандувачем; вів дипломатичні відносини (водночас, радився із сенатом); проводив зовнішню політику; без дозволу сейму не міг виїжджати за кордон; одружуватися; розлучатися.

У XIV–XV ст. у Польському королівстві визначилися центральні посади – *канцлера, підканцлера, підскарб'я, надвірного підскарб'я, великого й надвірного маршалків*. Ці посади згодом умовно йменуватимуть міністерськими. Три перших із них належали до сфери державного управління, причому їхні управлінські функції не спиралися на ієрархічно збудований апарат (такого апарату не було), а були тільки в столиці держави. Інші три посади були придворні – діяли при королівському дворі. Отже, з *XV ст. королівські інститути відокремлюються від державних*. Усі шість посад займали особи, призначувані королем довічно.

Вони автоматично входили до **королівської ради**, яка розглядала різноманітні питання державного характеру і виносила рішення, що мали, зокрема, рекомендаційно-зобов'язуючий характер для центральних посадових осіб. Королівська рада у XV ст. набуває дедалі більшої ваги і значення. Якщо раніше вона була суто дорадчим органом, який призначався королем, то тепер до нього за посадою й за традицією входять єпископи, найвизначніші представники місцевої адміністрації, деякі придворні чини. Рада стає рупором і органом земельної аристократії.

Головною в системі державного управління була посада *канцлера* (він звався великим). Канцлер керував **королівською канцелярією**, яка підготовляла документацію, що набирала чинності після підпису її королем та скріплення його печаткою, яка зберігалася в канцлера. З ускладненням політичного життя значення цієї документації зростало, як і значення канцелярії та канцлера.

Підканцлер був формально помічником і заступником канцлера, насправді ж – незалежною за посадою особою; він керував окремою «меншою», «нижчою» королівською канцелярією, яка діяла на тих самих засадах, що й канцлерська.

Підскарб'ій до середини XV ст. був один; він дбав про грошові надходження до скарбу (казни) від податків, мит, державних (королівських) маєтків, від збуту видобутої солі, виробленого олова тощо та відповідав за витрати цих надходжень. У середині XV ст. з функцій підскарб'я виділилися ті, що стосувалися доходів і витрат королівського двору. Ці питання ввійшли у

відання *надвірного підскарбія*, а у віданні тогочасного підскарбія, названого в середині XV ст. *великим*, залишилися доходи й витрати державного скарбу.

Уряд *маршалка* виник у середині XIV ст. за угорським і чеським взірцем. Маршалок відповідав за організацію життя королівського двору, був його церемоніймейстером, виконував різної важливості королівські доручення, у тому числі політично-державні, у зв'язку з чим його роль у королівстві зростала. На початку XV ст. з'явилася посада його помічника й заступника. Відтоді маршалок почав іменуватися *великим*, а його помічник – *надвірним*. Були також *великий гетьман*, *коронний гетьман* (їх було два – у Польщі та Великому князівстві Литовському) та *польний гетьман*. Були й придворні посади, які мали імовірніше церемоніальний, ніж управлінський характер: *підкоморій*, *кравчий*, *конюший*, *постільничий* та ін.

У XIV–XV ст. корінні польські землі в церковному сенсі належали до двох архієпископств. Гнезненське містило, як і раніше, одну архієпархію й шість епархій (Вроцлавську, Краківську, Плоцьку, Влоцлавську, Познанську й Любуську), від 1466 року й Хелмінську і Вармійську епархії, які перед тим входили до Ризького архієпископства. У цих епархіях на 1500 рік налічувалося до п'яти тисяч приходів. Як і в XII–XIII ст., Каменська епархія, що охоплювала Західне Помор'я, підлягала безпосередньо папській курії; тут на 1500 рік було до 700 приходів. Ризькому архієпископству підпорядковувалися Помазанське й Самбійське єпископства в складі Тевтонського ордену.

На завойованих руських землях 1375 року було створене римо-католицьке архієпископство з центром у Галичі. 1412 року центр його був перенесений до Львова. У його складі діяли Перемишльська та Холмська епархії. Ці ж землі підлягали владі православних перемишльського й холмського єпископів.

З 1415 року гнезненський архієпископ іменувався *примасом* – главою римо-католицької церкви всієї Польської держави та польських земель, які перебували поза її межами – Любуської землі й частини Сілезії. Від 1515 року він мав також титул папського посла (*легата*).

Суд у Польщі був *земський*, *гродський*, *підкоморний*, *коронний*. Учасники: *суддя*, *підсудок*, *писар*. Вищою апеляційною інстанцією був *литовський трибунал* (з 1581 року) і *польський трибунал* (з 1578 року).

Отже, у XIV–XV ст. у Польщі існували підстави для створення сильного централізованого державного апарату. Проте з кінця XIV ст. (умовним кордоном можна вважати Кошицький привілей 1374 року) почався *процес звуження прерогатив королівської влади шляхом розширення прав і привілеїв шляхти*. Це ставило під питання централізацію держави. Обмеження влади короля у XV ст. виразилося в тому, що стало падати значення старост як королівських намісників у регіонах. Посада старости ставала довічною, переходила в руки місцевої знаті, втрачаючи тим самим тісний зв'язок із центральною адміністрацією. Поступово суд старости як представника центральної влади став поступатися місцем земського суду, який ставав ще більш незалежний від волі королівських адміністраторів.

Важливою стороною трансформації органів держави у XV ст. стало формування інститутів польського парламентаризму – загальнопольського (вального) сейму, провінційних і земських сеймиків. Саме на їх фундаменті наприкінці XV–XVI ст. складаються базові інститути польської «шляхетської демократії», які спиралися на сейм, сеймики й чисельні земські посади.

Загальнопольський вальний сейм або *парламент* із кінця XV ст. складався з двох частин: *посольської палати (хати)* і *сенату*. Сенат розвинувся з королівської ради, який із дорадчого органу при королі поступово перетворювався у фактично незалежний орган, участь у якому стало не тільки правом, але й обов'язком вищих осіб держави й церкви: єпископів, канцлера, підканцлера, гетьмана, підскарбія, маршалка, воєвод і каштелянів. На чолі сейму

стояв архієпископ Гнезненський. За відсутності короля, він скликав сейми та сеймики, приймав грамоти від послів. Частота засідань сенату спочатку залежала виключно від короля, потім стала визначатися традицією й ритмом роботи сейму загалом.

Вальні сейми підрозділялися на: **звичайні**, **ординарні** (тривали шість тижнів), **екстраординарні** – (діяли два тижні), **провінційні** та **повітові** – виникли на основі удільних вічових зборів лицарства, але в чому полягала їхня роль у XIV ст., в епоху одноосібного правління королів, сказати важко. Відомо, що «Статути Казимира» були прийняті на окремих з'їздах Великопольської та Малопольської шляхти. У XV ст. їхня діяльність простежується з більшою виразністю. У цей час скликання загальнопольських з'їздів шляхти стає регулярним фактом польського суспільно-політичного життя. Однак будь-яких суворих правил скликання і проведення сеймів та сеймиків не було. Провідну роль у них відігравали члени королівської ради, представники місцевої адміністрації й носії земських посадових титулів. Виборних шляхетських депутатів не було, для участі в сеймах і сеймиках з'їжджалася в основному шляхта того регіону, де проходив сейм. Не було й відрегульованої процедури голосування: рядові учасники зібрання шумом, гулом і криками виражали своє схвалення або несхвалення питання, що розглядалося.

Компетенція і склад **провінційних сеймів** були такими ж, як і у вальних сеймів, відмінність полягала в тому, що їхні рішення мали силу й авторитет тільки в межах даної землі. Було чотири сейми: *Великопольський* центр у м. Коле, *Малопольський* – м. Новий Корчин, *Мазовія* – Варшава, *Литва* – у Волковийську, пізніше в Слонімі. Сам факт існування цих сеймів робив їх протиположними вальному сейму й король міг опертися на їхній авторитет у разі незгоди із загальнопольськими лицарськими зборами.

Місцеві, земські сеймики розвинулися у XV ст., головню, на протиположність владі старости і їхня діяльність зосереджувалася в основному на локальних проблемах – судових, адміністративних, поліцейських та фінансових. Шляхта тут мала перевагу над магнатами і її участь у виробленні рішень було більш діяльною та вагомою, не зводяться до криків схвалення чи незгоди. Сеймики обирали послів від одного до восьми, залежно від розміру повіту, і котрі отримували інструкції, за які не могли вийти при голосуванні.

Були ще **реляційні сеймики**, на яких послі звітували про свою діяльність на вальному сеймі й оголошували сеймові конституції, що були обов'язковими для всіх станів і на всій території Польщі.

Найважливіша особливість сеймів і сеймиків – їхня **одностановість**. По закінченню сейму маршал зачитував інструкцію й послі роз'їжджалися по місцях із цією інформацією, яка суворо дотримувалася (змінювати рішення сейму заборонялося). Хоча представники деяких міст і капітулів брали участь у засіданнях сейму, домінування шляхти була незаперечною. У XVI–XVIII ст. міські делегації декількох найбільших міст мали право лише дорадчого голосу у вирішенні тих чи інших питань, що стосувалися міського життя.

Польські сейми та сеймики у XV ст. ще не набули тієї форми і значення, якими вони володіли у XVI–XVIII ст. По-перше, не проходили поки вибори шляхетських депутатів з-поміж учасників земських сеймиків на провінційний або вальний сейм, що стало правилом лише протягом XVI ст. По-друге, тільки наприкінці XV ст. стала складатися двопалатна структура сейму, тоді як раніше сенат діяв поза сейму й незалежно від нього. Першим **сеймом, на засіданнях якого сенат і посольська ізба об'єдналися**, відбувся **1493** року після смерті Казимира Ягеллончика. Щоправда, сенат у цей час і на початку XVI ст. кількісно перевершував посольську ізбу, яка була нечисленна. По-третє, повноваження сеймів і сеймиків у XIV–XV ст. були вужчими, ніж пізніше, коли саме вони стали визначати хід політичного й суспільного життя в Польщі.

Контрольні запитання й завдання:

1. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику польського великого князя Мешка I.
2. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику польського великого князя Болеслава Хороброго.
3. Розкрийте сутність правових та економічних відносин (види колонізації), які склалися в середньовічній Польщі між селянами та феодалами.
4. З'ясуйте економічний розвиток середньовічної Польщі.
5. Визначте правове становище шляхти середньовічної Польщі.
6. Охарактеризуйте правове становище духовенства, міського та сільського населення середньовічної Польщі.
7. Розкрийте умови укладення, сутність і наслідки Кревської унії 1385 року для польських і литовських земель.
8. Висвітліть внутрішню та зовнішню політику Казимира III Великого.
9. Охарактеризуйте державні інститути Польщі у XIV–XV ст.

Література: «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях / пер. В.Л. Янина. М., 1987; Галл Аноним. Хроника и деяния князей или королей польских. М., 1961; Длугош Ян. Грюнвальдская битва. М.–Л., 1962; Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. К., 1968; Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К., 2000; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; История Польши: в 3-х томах. М., 1955. Т. 1; Караев Г.Н. Грюнвальдская битва 1410 г. М., 1960; Королюк В.Д. Древнепольское государство. М., 1957; Краткая история Польши. М., 1993; Любавский М.К. История западных славян (Прибалтийских, чехов и поляков). М., 1918; Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Польши и Руси в XII–XIV вв.: Сб. статей. М., 1974; Разумовская Л.В. Очерки по истории польских крестьян. М. – Л., 1958; Рутковский Я. Экономическая история Польши. М., 1953; Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники. М., 1990; Якубский В.А. Австрия, Чехия, Польша: Основные проблемы социально-экономического развития (XI–XVII ст.) // История Европы. Т. 3. М., 1993.

ЛЕКЦІЯ 4. Чехія в середні віки

План

1. Етногенез чехів. Виникнення чеської держави.
2. Чеська держава Пржемысловичів. Суспільно-політичний та соціально-економічний устрій чеських земель у XI–XIII ст. Німецька колонізація в Чехії та її наслідки.
3. Піднесення Чехії в XIV ст. за правителів династії Люксембургів.
4. Передумови гуситського руху. Релігійні та суспільно-політичні погляди Яна Гуса. Характеристика основних подій гуситських воєн.

1. Етногенез чехів. Виникнення чеської держави. Чехія розташована в Центральній Європі. Її територія є фактичним злиттям двох історичних регіонів – власне Чехії та Моравії та частини Сілезії. Чехія не має виходу до моря. Річки: Лаба (Ельба), Влтава, Морава, витоки Одри. Значна частина території – це долини річок, західна частина країни оточена Судетськими горами (г. Снежка, 1602 м).

Територія сучасних Чехії та Словаччини була населена ще в період верхнього палеоліту, про що свідчать дані археології. В епоху неоліту на цю територію з Балкан прийшло землеробське населення культури *воронкоподібних кубків*. Після них свої сліди тут залишили носії індоєвропейської скотарської культури *шнурової кераміки, унетицької* (бронзовий вік) та *гальштатської* (залізний вік) культур.

Першими племенами, про які збереглися письмові джерела, були *кельти*, які прийшли сюди в IV–II ст. до н. е. Одне з цих племен – *бої* – зайняло північну частину Чехії та Моравії (звідси назва **Богемія**), а згодом проникло й на південь. На півдні Словаччини осіло інше кельтське плем'я – *котини*. Кельти досягли високого рівня розвитку продуктивних сил. Вони видобували метал із руди, використовували залізні землеробські знаряддя. Ремесло почало відокремлюватися від землеробства. Були розвинені релігія й мистецтво. На межі нашої ери кельтів витіснили *германці*, що прийшли з півночі й заходу. Чехію зайняли *маркомани*, Словаччину – *квади*.

З I до IV ст. н. е. в Подунав'ї розташовувалися римські легіони. Вони вели постійні війни з германцями. У IV–V ст. маркомани пішли в Баварію. У цей час через Чехію пройшли до Італії *лангобарди*, а через Словаччину – *готи*. Наприкінці V і в VI ст. на територію Чехії та Словаччини прийшло *слов'янське* населення (з півночі, із земель у пониззі Вісли). За легендою, яку переказує хроніст XII ст. **Козьма Празький**, вождем слов'ян був **Чех**, який і дав назву племені та землі. Письмові джерела залишили нам назви західнослов'янських племен чеської групи: у Празькій улоговині жили *чехи*, у районі м. Жатец – *лучани*, на півночі Чехії, у басейні р. Білін – *лемузи, дечани*, у районі м. Мельник – *литомержиці і пшовани*, на сході – *хорвати*, на півдні – *дуліби*. На сході Чехії оселилася група племен *моравів*, звідси й назва – **Моравія**.

По суті це була землеробська колонізація. Головним заняттям слов'ян було землеробство й розведення худоби. Рівень господарської культури був доволі високим. Слов'яни вирощували пшеницю, просо, жито, горох, сочевицю, коноплю, овочі, збирали й дикорослі плоди. Знали обробку дерева, глини, кістки, рогу, тканин. Досить високого рівня досягла обробка металу. Цьому сприяли багаті поклади залізної руди, цинку, олова, міді, срібла, золота. Слов'яни жили переважно в селищах сільського типу, але за виснаження ґрунту (15-20 років) переміщалися на інші ділянки. Суспільний устрій був на рівні переходу від родового ладу до військової демократії. Основним осередком суспільства була община з кількох сімей (50-60 осіб).

На початку VI ст. в Центральну Європу проникли кочівники – *авари*, котрі захопили приблизно **562** року **Паннонію**, звідки напали на франків, Візантію та слов'ян, з яких брали данину, змушували воювати на їхньому боці. 623 року

слов'яни повстали проти Аварського каганату. До них приєднався франкський купець **Само** зі своєю дружиною, який став військовим вождем повстанців, розбив авар і створив державу. Існує три версії його походження: франкська, галло-римська і слов'янська. Єдине джерело про ці події – хроніка **Фредегара** (приблизно 660 року) розповідає про поразку аварів та обрання Само вождем слов'ян.

631 року на території держави Само було вбито кілька франкських купців. У відповідь король франків **Дагоберто I** вислав каральну експедицію. Однак у битві під Вогастісбургом, що тривала три дні, Само розбив франкську армію та їхніх союзників лангобардів і алеманів. Пізніше слов'яни вторглися в Тюрінгію та деякі інші землі, контрольовані франками. Крім того, до Само приєднався князь лужицьких сербів Дерван. Тільки 636 року герцог Тюрінгії Радульф зміг розбити слов'ян, змусивши їх тікати. Пізніше він уклав союзний договір із Само.

Держава Само стала першим об'єднанням західних слов'ян, й охоплювала територію Чехії, лужицьких сербів, сучасних Західної Польщі, східної Німеччини, Словаччини, Австрії аж до Балкан. Втім, територія, на яку поширювалася влада Само, не залишалася незмінною: вона збільшувалась або зменшувалася залежно від того, як одні слов'янські племена приєднувалися до антиаварського союзу, а інші, навпаки, виходили з нього.

По суті, держава Само була *тимчасовою конфедерацією слов'янських племен*, об'єднаних загальною військовою загрозою й особистими якостями однієї людини. Цей союз був скріплений династичними шлюбами слов'янського «короля» з місцевими князками. За інформацією Фредегара, Само був багатоженець: його 12 дружин були, можливо, дочками слов'янських вождів, які визнали над собою владу Само. Проте йому не вдалося заснувати династію, і після смерті Само **658** року (правив 35 років) держава його під натиском аварів розпалася.

Протягом VIII та IX ст. область розселення слов'ян розширюється. Виникає нова форма поселень – *«городища»*. Це ще не були міста. Вони виконували не стільки господарську, скільки захисну функцію. Будували їх у важкодоступних місцях та оточували глибокими ровами та дерев'яними стінами. Пізніше, на основі цих городищ сформуються чеські середньовічні міста. Одним із них була Прага (від чеського «поріг річки»). У VIII–IX ст. високого рівня досягло землеробство, що забезпечувалося й розвитком ремесла. Відомо 24 печі для виплавки сталі, у городищах розвивалося ковальське, бондарне, гончарне ремесло, обробка дерева, виробництво прикрас із золота, срібла, скла. Прикраси і дрібні предмети побутового призначення робилися з кістки та рогу, тканини – з льону, коноплі, вовни. У IX ст. розвинулася будівельна справа. Відомо 18 кам'яних церков.

Усе це передбачало майнову диференціацію суспільства, про яку свідчить і розвиток обміну та торгівлі. Предметами ввозу були дорогоцінні метали, бурштин, дорогі тканини, зброя, сіль. Гроші вже використовувалися, але нерегулярно, а ціна виражалася у вагових одиницях дорогоцінного металу (*солід*). Головна торгова магістраль Дунай з'єднувала Кордовський халіфат через Франкську імперію із землями Азії.

Про політичні процеси на території Чехії та Словаччини після розпаду союзу Само даних немає. Найбільш сприятливі умови для суспільного розвитку склалися в Моравії. Саме тут у другій половині VIII – на початку IX ст. слов'янські племена згуртовуються в племінні союзи, які згодом трансформувалися в більш досконалі форми суспільного устрою. У ранньосередньовічних хроніках згадується назва лише одного з таких племінних об'єднань у цьому регіоні – *«морави»*, на чолі з єдиним князем, влада якого була спадковою. Правив тут рід **Моймировичів** (від першого моравського князя **Моймира I** (830–846).

Уперше назва «*Моравія*» згадується в західних джерелах у 822 році, коли посли мораван, серед інших послів слов'ян, прибули до двору імператора Франкської держави Людовика I Благочестивого, проте чи був уже тоді Моймир I князем, точно не відомо. Для поширення християнства в Моравії король Східно-франкського королівства **Людовік II Німецький** 829 року передав землі мораван під юрисдикцію єпископства Пассау. Князь Моймир підтримував християнських місіонерів, сприяючи поширенню християнства. 831 року єпископ **Регінар Пассауський** хрестив Моймира і всіх мораван. 833 року Моймир I підпорядкував *Нітранське князівство* (у західній частині Словаччини), вигнавши місцевого князя **Прибіна**. Це завершило інтеграцію володінь на північ від середньої течії Дунаю. Так утворилася держава, названа пізніше **Великою Моравією (822–907)**. У період найвищого розквіту вона об'єднувала землі сучасної Угорщини, Словаччини, Чехії, частину Сілезії. На право називатися столицею цієї держави претендували три міста: Мікульчиці, Нітра, Велеград. Власне ж чеські землі потрапили під зверхність Великої Моравії не раніше 846 року, у самому кінці правління Моймира.

Уся друга половина IX ст. пройшла під знаком протистояння Великої Моравії та Східно-франкської держави. Після розпаду Франкської імперії (843 рік) Людовік Німецький згідно з Верденським договором дістав східну частину великої держави, яка безпосередньо межувала зі слов'янськими землями. Людовік вважав Велику Моравію сферою своїх інтересів. 846 року між Моймиром I й Людовиком II стався конфлікт: король франків звинуватив мораван у намірі відокремитись, вторгся в Моравію, скинув Моймира й поставив новим князем його племінника **Ростислава** (846–870), вихованого при східнофранкському дворі. На південь від Великої Моравії в долинах річок Дунаю, Драви і Дна Людовік Німецький заснував маріонеткове *Блатенське князівство*, на трон якого було посаджено колишнього Нітранського князя Прибіну.

Моравський князь Ростислав весь час прагнув звільнитися від опіки Людовіка. Скориставшись тим, що син Людовіка – австрійський маркграф **Карломан** – та деякі графи виступили проти короля, він надав підтримку бунтівникам. Це стало приводом для початку війни (853 рік) проти Ростислава. 855 року війська франків вторгнулися до Великої Моравії і спустошили її землі. Але князь Ростислав, спираючись на військову підтримку сусідніх слов'янських племен, зумів звільнити свою країну від франкських загарбників. Скориставшись сприятливою ситуацією, Ростислав розправився зі ставлеником Людовіка князем Прибіною. Після вбивства останнього (861 рік) престол Блатенського князівства успадкував його син – Коцел, який потрапив у васальну залежність від Ростислава.

Нарешті, Людовік Німецький опанував ситуацію у своєму королівстві. Карломана змусили припинити опір. Франки почали готуватися до нового походу на Схід. Готувалися до опору загарбникам і у Великій Моравії. Щоб отримати підтримку в боротьбі проти короля, Ростислав уклав угоду з чеськими та серболужицькими князями про входження їхніх земель до складу Моравського князівства.

Процес християнізації західних слов'янських племен розпочався ще в 831 році, коли в Регенсбурзі було охрещено кілька моравських князів. 845 року християнство прийняли також чотирнадцять чеських князів разом зі своїми дружинниками. Місіонерська діяльність того періоду була пов'язана виключно з прагненням зміцнити політичний вплив Франкського королівства. Зрозумівши зміст та спрямованість цієї діяльності, керованої Римською курією, Ростислав заходився створювати власний церковний клір. Саме тоді він звернувся до Візантії з проханням направити до Моравії проповідників із Константинопольської патріархії. Виконання цієї місії імператор **Михайло III** доручив братам Костянтину та Мефодію з міста Салоніки (Солуні), які вже мали

певний досвід місіонерської діяльності й володіли мовою македонських слов'ян. Костянтин, який ставши ченцем прийняв ім'я **Кирила** (826/827–869), здобув освіту в школі при імператорському дворі в Константинополі. Потім працював бібліотекарем патріаршої бібліотеки, викладав філософію (внаслідок чого дістав прізвисько – «*Філософ*»), виїздив із дипломатичною та просвітницькою місією до Сирії. Його брат **Мефодій** (приблизно 815–885) розпочинав свою діяльність як військовий, був керівником одного з адміністративних районів поблизу Салонік, але потім постригся в ченці й певний час був ігуменом монастиря Поліхрон у Малій Азії.

Готуючись до виконання своєї місії, брати переклали слов'янською мовою церковні книги, записавши їх із допомогою складеної Костянтином приблизно **863** року слов'янської абетки – «*глаголиці*» (у X ст. в Болгарії виникла «*кирилиця*»). Обидві вони походили з різних варіантів грецького письма й довгий час використовувалися паралельно, особливо в східних і південних слов'ян. Костянтин переклав на слов'янську мову літургійні тексти, написав передмову до перекладу Євангелія, у якому захищав необхідність писемності на національних мовах. Він працював над перекладом усієї Біблії, закінченим Мефодієм. Так були закладені основи всієї слов'янської писемності. Згодом Мефодій написав ще праці: «*Про обов'язки правителів*» та «*Закон судний людям*».

Потрапивши до Великої Моравії (у 863 чи 864 році), просвітителі взялися активно проповідувати християнство, полемізували з представниками німецького духовенства, які представляли Римську курію. Водночас вони продовжували працювати над перекладами слов'янською мовою релігійних книг, писали релігійні твори, при церквах і монастирях відкривали школи для місцевого населення.

Невдовзі Костянтин і Мефодій зіткнулися з протидією й тиском із боку німецьких місіонерів, спрямованих Римом. Особливе неприйняття останніх викликала демократична ідея рівності всіх народів та мов, у тому числі в спілкуванні з Богом. Німецькі місіонери звинувачували братів у порушенні принципу «*тримовного універсалізму*», згідно з яким спілкування з Богом і, відповідно, здійснення всіх релігійних ритуалів та обрядів дозволялося лише трьома мовами: латиною, грецькою та арамейською. Цей принцип застосовувався ще в Римській імперії для поділу народів на «культурні» і «варварські». Право на «культурність» визнавалося тільки за мовами римлян та греків. Церковні ієрархи успадкували цей поділ, додавши до «богоугодних» мов ще й мову Біблії – давньоєврейську (арамейську). Такий стан справ влаштував тих, хто тримав у своїх руках світську та церковну владу. Нерівноправність мов вони щоразу використовували для здійснення державно-політичної експансії й упокорення народів.

Мотиви, які спонукали Костянтина та Мефодія переглянути принцип «тримовного універсалізму», залишаються невідомими. Можливо, у своїй діяльності вони прагнули залучити до християнської віри якомога більше слов'ян-язичників, використовуючи зрозумілу для них мову. Зі свого боку князь Ростислав розглядав діяльність християнських просвітителів як важливий чинник протидії німецькій експансії щодо Великої Моравії.

Успіхи Ростислава на дипломатичній ниві могли звести нанівець агресивні наміри Людовіка проти Великої Моравії. Після вторгнення франків 864 року, королю зрештою вдалося змусити моравського князя визнати васальну залежність від себе. До того ж у державі розпочалися внутрішні чвари, викликані конфліктом між Ростиславом і його племінником **Святополком** (870–894) – удільним князем Нітри. Святополк виношував плани відібрати князівську корону у свого дядька.

Після визнання зверхності франків над Великою Моравією, ворожість німецьких священнослужителів до Костянтина та Мефодія ще більше посилилася. Після 40-місячного перебування у Великій Моравії «солунські брати»

несподівано припинили свою місіонерську діяльність і покинули територію князівства. Ймовірно, вони отримали запрошення від папи прибути до Риму, щоби зняти звинувачення, які висувалися проти них. По дорозі до Риму брати зупинилися при дворі паннонського князя Коцеля, де продовжили свою просвітницьку діяльність. Згодом вони вирушили до Венеції, де їх зустріли вкрай вороже. Місцеве духовенство було обізнане про зміст їхньої діяльності.

Головні випробування чекали на просвітителів у Римі. Однак Костянтинові вдалося зробити тактичний хід, який виявився надзвичайно вдалим і фактично вирішив суперечку на користь братів: він привіз понтифіку мощі св. Климента – легендарного папи Римського, який загинув у Криму 102 року. Папа **Адріан II** схвалив діяльність братів у Моравії й підтвердив право використовувати слов'янську мову у відправах та літургійних книгах. Чимало учнів Костянтина та Мефодія папа особисто висвятив у священники. На жаль, цей успіх братів-просвітителів не мав серйозних наслідків. 869 року Костянтин помер в одному з грецьких монастирів у Римі, де він незадовго перед тим прийняв постриг. Мефодій повернувся до Нижньої Паннонії, куди його призначили паннонсько-моравським архієпископом і апостольським легатом. Одним із головних обов'язків нового архіпастиря було поширення християнства серед слов'янських племен.

Свій черговий похід до Великої Моравії Людовік Німецький розпочав 869 року. У ньому брали участь і його сини Карл і Карломан. 870 року Святополк, скориставшись підтримкою місцевої знаті, захопив Ростислава в полон і видав його франкам. Моравський князь був вивезений до Регенсбурга й осліплений, а Святополк ціною зради став правити Моравією як франкський васал. За ним постійно пильнували двоє приставлених до нього німецьких графів – **Енґелшалк** і **Вільгельм**. Проте невдовзі німецьким «уповноваженим» було дано вказівку ліквідувати князівство взагалі. 871 року за наказом Карломана Святополка вивезли до Німеччини й посадили до в'язниці. Велика Моравія була оголошена частиною Східної Марки як складова Східно-франкського королівства.

Мефодія наприкінці 870 року ув'язнили на два з половиною роки. Було заборонено вживати слов'янську мову в літургії. Мефодій після звільнення з в'язниці знову мусив їхати до Риму, щоби виправдатися перед папою у зв'язку зі звинуваченнями щодо порушення ним цієї заборони. Особисто себе він реабілітував, але про продовження просвітницької діяльності думати вже не доводилося. **880** року вийшла папська булла зі схваленням писемності, створеної покійним Костянтином, та наказом, щоби ***Христа славили слов'янською мовою, а також читали нею в церквах Євангеліє***. Мефодію папа підпорядкував двох єпископів – Нітранського Віхінга й ще одного, ім'я якого невідомо. Німець Віхінг інтригував проти Мефодія, доносив на нього папі, підробляв документи. Мефодій перед своєю смертю прокляв Віхінга, призначивши своїм наступником Горазда. Смерть Мефодія 885 року означала кінець слов'янської місії. Святополк уже не мав інтересу її підтримувати, учні Мефодія були вигнані з країни, пішли до Чехії, Македонії та Болгарії.

Проте франкські загарбники не змогли надовго закріпитися в Моравських землях. Проти влади намісників повстало місцеве населення. Після зникнення Святополка (вважалося, що він загинув) князем був обраний один із його родичів священник **Славомир**. Німців позбавили влади і вигнали з країни. Тоді Карломан пішов на змову зі Святополком і, випустивши його з в'язниці, на чолі війська вирушив до Моравії. Та Святополк не захотів воювати проти власного народу. Коли німецькі війська підійшли до столиці країни – Велеграда, він перейшов на бік повсталих. Ворожі гарнізони було розгромлено, Моравія знову стала вільною країною.

872 року німецькі війська на чолі з королем Людовіком уже вкотре вдерлися до Моравії, проте й цього разу вони зазнали поразки. **874** року між

Людовіком і Святополком було укладено мирний договір, згідно з яким *моравський князь визнавав себе васалом короля й зобов'язувався платити данину – трибут* (певні суми грошей за збереження миру). Проте ця угода фактично створювала передумови для Моравії, щоби стати незалежною державою. Після смерті Людовіка II Великоморавське князівство значно розширило свої кордони. До нього на той час входили: Моравія, чеські та західнославацькі землі, території сербських (по р. Сала), лужицьких, сілезьких, віслянських племен та Паннонія.

Князь Святополк намагався активно використовувати церковну організацію, створену слов'янськими просвітителами. Поширення християнства, на його думку, мало сприяти згуртуванню слов'янського населення в межах єдиної держави. Водночас Святополк сприяв діяльності німецького духовенства. Так, Нітранським єпископом він затвердив призначеного папою Римським німця Віхінга. Поведінку Святополка можна зрозуміти, зважаючи на те, що у своїй зовнішньополітичній діяльності він намагався використовувати наявні суперечності між Східно-франкським королівством і Римською курією, а також між Римом і Константинополем.

887 року Святополк допоміг правителю Паннонії та Хорутанії **Арнульфу** скинути з престолу Карла III. Підтримку Святополка Арнульф купив, визнавши *повну незалежність Великоморавської держави (890 рік)*. Проте мир виявився короткочасним. Уже 892 року сталася збройна сутичка між Святополком і Арнульфом. Останній використав у боротьбі проти Великої Моравії угорців, які почали проникати до Паннонії та словацьких земель. Водночас Арнульф здійснював економічну блокаду Великої Моравії. Він домогся припинення постачання солі в країну з Болгарії. Проте серйозно підірвати економічну міць країни Арнульфу не вдалося.

І все ж Великоморавське князівство, попри свої великі розміри й воєнні успіхи, не було міцним державно-політичним утворенням, тут не склалася єдина централізована система управління. Влада князя Святополка поширювалася лише на територію Моравії. В інших землях правили місцеві князі, які не лише визнавали зверхність Святополка, а й мусили виставляти на його вимогу певну кількість воїнів і платити трибут.

Отже, *Велика Моравія була своєрідним конгломератом залежних від моравського князя територій, які об'єднувалися у єдиній державі завдяки встановленим військово-адміністративним завданням*. Вона являла собою одну з *форм ранньофеодальної держави*. На чолі стояв *князь*, який правив, спираючись на дружину, яка зосереджувалася в укріплених містах – Дубове, Микульчиці, Старому Місті та ін. Його опорою були вельможі з власними дружинами; решта населення іменувалося *«народом»*. Це були вільні хлібороби зі ще слабкою соціальною диференціацією. Державність була представлена Моймирівською династією. Основними функціями держави були збір данини, податків та охорона кордонів. Східно-франкське королівство не змогло суттєво обмежити суверенність моравського князівства. Влада Святополка залишалася необмеженою до самої смерті князя в 894 році.

Після смерті Святополка Великоморавське князівство поділили між собою його сини. **Моймир II** (894–907) став великим князем, а **Святополк II** став княжити в Паннонії та словацьких землях. З цієї ситуації скористався Арнульф. Він підтримав Святополка II, який змагався з братом. Згодом угорці загарбали Паннонію. 895 року від Моравії відокремилася Чехія, а 897 року – землі лужицьких сербів. Попри територіальні втрати й несприятливі зовнішні умови, Великоморавське князівство намагалося подолати кризу, викликану міжусобицями та німецькою експансією, і залишалася досить значним державним утворенням. Моймир II зробив спробу запровадити в князівстві самостійну церковну організацію. Попри шалений опір баварського єпископату церква в Моравії була безпосередньо підпорядкована Римові.

Проте подальший розвиток Великої Моравії припинила навала мадяр-кочівників у 906 році, які проникли до Центральної Європи з Придністров'я. 907 року в битві при **Пресбурзі** (нині Братислава) слов'яни на чолі з Моймиром II були розгромлені. Значну частину земель, заселених племенами паннонських слов'ян, а також Моравію та словацькі землі – угорці розорили й підкорили. У Паннонії розпочався процес формування ядра угорської держави. В умовах переходу угорців-кочівників до осілого способу життя вони стали асимілювати місцеву слов'янську людність, чисельність якої різко скоротилася в результаті воєнних дій. Моравським і словацьким землям угорське завоювання завдало великої шкоди.

Припинилися зв'язки між землями, що входили до Великої Моравії, порушилися також культурні та економічні контакти між західними й південними слов'янами. Паннонські слов'яни та словаки внаслідок завоювання опинилися в лещатах процесів створення мадярами власної держави. Водночас слов'янське населення чеських та моравських земель згодом об'єдналося в рамках Чеської держави. У такий спосіб порушилася єдність історичних доль слов'янського населення Великої Моравії. Процес формування єдиної народності на базі чехоморавських, словацьких, паннонських слов'ян не дістав свого продовження.

Історичне значення Великоморавської держави полягає в наступному:

- ❖ загальмувала експансію німецьких феодалів;
- ❖ стала колискою державності для значної частини західних слов'ян;
- ❖ мала велике культурне значення для народів цього регіону Європи, насамперед, для чехів і словаків;
- ❖ однією з найвизначніших подій культурного життя слов'янства стало винайдення й поширення у Великій Моравії старослов'янської писемності та літератури, пов'язане з діяльністю просвітителів – братів Кирила й Мефодія;
- ❖ з поширенням християнства значного розмаху набуло культове та світське будівництво (церкви, палаци для князів і знаті). Воно розвивалося в єдиному річищі з європейською архітектурною творчістю того часу, використовуючи європейський досвід і водночас з огляду на запити моравського суспільства і власні традиції.

2. Чеська держава Пржемисловичів. Суспільно-політичний та соціально-економічний устрій чеських земель у XI–XIII ст. Німецька колонізація в Чехії та її наслідки.

а) Чеська держава Пржемисловичів. У IX–X ст. у чеських племен відбувався розпад родового ладу і формувалися ранньфеодалні відносини. Племянні вожді, вельможі захоплювали спільне родове майно й з допомогою дружин звертали у свою власність цілі селища, примушуючи жителів працювати на себе, утримувати двори і дружини. Між феодалами відбувалися криваві війни, володіння переможеного приєднувалися до володінь переможця, так що йшов процес об'єднання дрібних територіальних і етнічних одиниць, особливо інтенсивний у Середній Чехії, де правили князі династії **Пржемисловичів** (з X до початку XIV ст.). Цей рід походив від напівлегендарного **Пржемисла Орача** (ім'я означає «*Той, хто думає наперед*»), який був чоловіком княжни Любоші. Остання стала правителькою чехів після смерті батька, поважного старійшини, який не залишив спадкоємців чоловічої статі. Пржемисл, ставши чоловіком княгині, приніс до палацу свої лапті, щоби нащадки князя пам'ятали, звідки вони ведуть свій рід і не ображали простолюдників. За легендою, ці лапті можна було побачити в палаці чеських правителів ще у XIV ст.

Згідно з історичними джерелами першим чеським князем із роду Пржемисловичів під **872** роком був **Борживой I** (852–891), котрий, очолюючи союз північно-західних племен Чехії (*чехів, лучан, лемузин і літомержиців*), намагався об'єднати чеські землі та створити державу. 884 року Борживой

підкорився Святополку Моравському. **885** року він із дружиною Людмилою **прийняли християнство**, а хрестив їх моравський архієпископ Мефодій. Столицею держави стала **Прага**, яка мала величезний економічний потенціал і виділялася на тлі інших племінних городищ Чехії. У ній було побудовано першу християнську церкву св. Климента. Авторитет князя швидко зростав.

895 року Чехія вийшла зі складу Великої Моравії, а син Борживоя **Спитігнев I** (894–915) віддався під опіку Баварії. Попри постійні набіги угорців і нездатність їх зупинити, Спитігневу вдалося відстояти незалежність Чехії. Після його смерті владу перейняв брат **Вратислав I** (915–921). У його час Чехія перебувала під впливом баварського герцога Арнульфа. Для захисту від наростаючої загрози з боку саксонських герцогів Чехія уклала різні союзи. Одруження Вратислава з Драгомирою пов'язувала Чехію з найбільш могутнім на той час полабським плем'ям *стодорян*. Усередині країни Вратислав, як і його брат Спитігнев, зміцнив позиції династії Пржемысловичів. Біля кордонів своїх володінь він побудував нові фортеці й відтиснув вплив інших чеських князів. Вратислав загинув у битві з мадярами у віці 33 років. Його могила перебуває в базиліці св. Георгія в Празькому Граді.

Наступним правителем Чехії був син Вратислава, **Вацлав Святий** (921–935). Хлопця, що в 13-річному віці залишився без батька, виховала в християнській вірі його бабка, свята Людмила. Матері-язичниці Драгомирі не вдалося повернути сина до поганства. Ставши князем, Вацлав узявся запроваджувати християнство в чеських землях у його західній (католицькій) формі. 925 року в Празі він збудував церкву-ротонду на честь св. Віта, чію правицю Вацлаві подарував германський король **Генріх I Птахолов**, з яким чеський князь мав добрі стосунки й визнавав його своїм сюзереном у 929 році. Молодший брат Болеслав, удільний князь у землі *пшован*, був вихований матір'ю язичником. Жадаючи захопити престол, він намовив проти Вацлава шляхетних вельмож, чимало з яких продовжували сповідувати язичництво, і скоїв братовбивство, що в ті часи було поширеним методом усунення конкурентів у боротьбі за владу. Вацлав був убитий під час бенкету (за іншою версією – біля входу до церкви). Згодом Болеслав розкався в скоєному злочині, адже в день убивства в нього народився син, якого він назвав Страхвасом, що означало «страшний бенкет». Болеслав також дав обітницю посвятити сина служінню Богові. Вацлав користувався великою любов'ю свого народу, і після смерті був канонізований церквою і став небесним заступником Чехії. День загибелі Вацлава відмічається в Чехії на державному рівні.

Болеслав I (936–967/972), вступивши на престол, відмовився платити данину німецькому королю і протягом 14 років успішно відбивав натиск наступника Генріха Птахолова – **Оттона I** (936–973). Проте 950 року Болеслав був змушений визнати себе васалом німецького короля й зобов'язався платити йому щорічну данину. 955 року чеський князь допоміг Оттону I розгромити угорців, що дозволило Чехії приєднати до своїх земель понівечену набігами Моравію, частину Словаччини, Сілезію і князівство віслян із Краковом, що раніше належали Польщі.

965 року Болеслав видав заміж за польського князя Мешко I з династії П'ястів свою дочку **Дубравку**, яка відіграла велику роль у зміцненні християнства в Польщі. Болеслав ввів власну монету – *срібний динарій*, який проіснував до 1300 року. Це стимулювало розвиток економіки. Прага стала значним торговельним центром. Виросла кількість фортець, замків, поселень. Болеслав, зосереджуючи у своїх руках всю владу, обмежив свавілля воєвод, від чого й отримав прізвисько «*Грозного*».

За Болеслава I і його наступників значно змінилася система управління державою. Так, племінна знать, непокірна князю, була знищена. Держава була поділена на області, що управлялися з княжих замків, де, крім служивих людей на

чолі з бургграфом була військова дружина. На всій території країни діяли постанови, що виходили від столиці. На всі ключові адміністративні посади – **головного бургграфа, верховного канцлера, головного писаря** – князь призначав своїх дружинників, нагороджуючи їх землями із селянами, селами, фортецями, якими вони спочатку користувалися як ленними володіннями, а потім стали передавати в спадок. Так сформувався стан феодалів. Був заснований державний податок «данина з миру» і встановлені земські повинності.

Болеслав I прагнув заснувати **Празьке єпископство**, але помер 967 чи 972 року, не встигнувши здійснити свій намір. Князем став його син, **Болеслав II Благочестивий** (967/972–999), який 973 року отримав офіційні регалії для єпископа Празької єпархії **Дитмара** – саксонця, що жив у Чехії і знав слов'янську мову. Єпископство зміцнило могутність Пржемисловичів, певною мірою залежачи від князя, хоча й було підпорядковане владі імператора Священної Римської імперії й Майнцького архієпископа. Князь призначав і усував із посади священників, збирав із вірян церковну десятину, заснував три монастирі. При ньому латинське богослужіння остаточно витіснило традиції, що залишилися після слов'янських просвітителів.

Болеслав II продовжував централізаторську політику батька, ще більше розширив на схід межі своїх володінь, війною захопив частину Верхньої Лужиці й Галицької землі, придушував всякі заколоти.

Кінець життя князя був затьмарений боротьбою, яка почалася між ним і празьким єпископом **Войтехом** із роду Славниковичів. У центрі чеської улоговини стояв замок Лібіце, яким володів князь **Славник**, що вважав себе рівним за знатністю Пржемисловичам і їм не підпорядковувався. Він карбував власну монету й мав зносини з іноземними правителями. Пржемисловичі бачили в цьому загрозу своїй могутності. 982 року син Славника Войтех став празьким єпископом і вступив у релігійну суперечку з Болеславом II. Цей конфлікт був перенесений на відносини між Славниковцями і Пржемисловичами. 28 вересня 995 року дружина Болеслава II захопила Лібіце й перебила всіх його мешканців. Єпископ Войтех залишив кафедру і відбув до Польщі; пізніше став місіонером і був убитий прусами 997 року. Знищивши Славниковців, Болеслав II **об'єднав усю Чехію під владою Пржемисловичів**.

У роки правління його сина, **Болеслава III Рудого** (999–1003) чеська держава вступила в смугу кризи. Почалися міжусобиці всередині правлячої династії. Болеслав III знаменував своє правління низкою жорсткостей щодо своїх братів, Яромира й Ольдржіха, і підданих. 1002 року чехи (за активної участі роду **Вршовців**) вигнали Болеслава III й закликали на чеський престол польського князя **Владівоя** (1002–1003), можливо, сина Мешка I і Дубравки. Початок його правління було сприйнято в Чехії з достатнім оптимізмом. Уже в листопаді **1002** року в Регенсбурзі князь Владівой приніс присягу королю Німеччини **Генріху II Святому** і вперше був **затверджений королем як чеський князь із ленними правами**. Саме з цього моменту Чехія стала вважатися частиною Священної Римської імперії, що надалі дозволило імператорам активно втручатися в питання спадкування чеського престолу й у підсумку призвело до чесько-германської особистої унії. Втім, про Владівоя відомо, що він «*й години не міг провести без випивки*» і в підсумку в січні 1003 року, можливо, допився до смерті.

У цей час Болеслав III відправився спершу в Німеччину до маркграфа Генріха II, з яким у нього були близькі стосунки. Потім він поїхав до Польщі, просити допомоги Болеслава Хороброго. Після смерті Владівоя чехи закликали вигнаних Болеславом III братів – Яромира й Ольдржіха. Однак незабаром після цього Болеслав Польський вдерся в Чехію і звів свого тезку назад на престол, а сам повернувся у свої володіння.

Болеслав III жорстоко розправився з Вршовцями – організаторами змови проти нього. Це сталося після 10 лютого 1003 року, під час великого посту.

Прикинувшись, що пробачив усі образи, Болеслав зібрав усю знать у якомусь будинку й разом зі спільниками влаштував масове побиття беззбройних людей (у тому числі власноруч зарубав мечем свого зятя – Вршовця). Вельможі, котрі залишилися в живих, таємно відправили послів до Болеслава Хороброго і просили позбавити їх від такої напасті. Той охоче погодився допомогти й запросив чеського князя в якийсь замок (можливо, Краків), надаючи йому всілякі почесті. Однак на наступну ніч йому викололи очі й відправили у вигнання (помер він десь у Польщі 1037 року). Болеслав Хоробрий тут же відбув до Праги й був зведений на чеський престол, ставши правителем двох країн – Польщі та Чехії.

Це посилення Польщі не сподобалося імператору Генріху II. Зажадавши й не отримавши від польського короля васальної клятви за Чехію, яку імператор розглядав як імперський лен, він почав війну. 1004 року німецькі війська підтримані місцевим населенням вигнали поляків, а **Яромир** (1004–1012), брат Болеслава Рудого, став князем Чехії й васалом імператора.

12 травня 1012 року **Ольдржіх** (1012–1034) за підтримки імператора Генріха II повалив брата (той втік до свого двоюрідного брата Болеслава Хороброго) і проголосив себе князем Чехії, за такої умови визнавши верховну владу Священної Римської імперії. Втім, за роки свого правління Ольдржіх неодноразово намагався звільнитися від цієї залежності.

Чехія, яка пережила до цього низку неспокійних років, була об'єднана й замирена новим князем. 1014 року Ольдржіх здолав опозицію серед частини аристократії. Страчені були переважно представники роду Вршовців, головних конкурентів Пржемисловичів у володінні князівським престолом. 1019 року була відвойована захоплена Польщею Моравія. Правління повернутими областями було доручено синові Ольдржіха, Бржетіславу I (1029 рік). Починаючи з цього часу, *Чехія та Моравія стають нерозривно пов'язані один з одним і складають основну частину Чеської держави*. 1033 року Ольдржіх був викликаний у Мерзебург на імператорські збори, однак туди не поїхав. У відповідь на це син імператора Конрада II Генріх (майбутній імператор Генріх III), наказав схопити Ольдржіха, і змістив його з чеського престолу, затвердивши новим князем Яромира. Однак незабаром Ольдржіх був помилуваний, повернувся до Чехії, захопив Яромира в полон і осліпив. Ольдржіх також вигнав із Моравії свого сина Бржетіслава I, якому цю країну надав у лен імператор. Незабаром, однак, Ольдржіх помер.

Наступний правитель **Бржетіслав I** (1034–1055) вів активну зовнішню політику, воював проти Польщі та Угорщини. 1035 року Бржетіслав допоміг імператору Конраду II в його війні проти лютичів. Користуючись заворушеннями в Польщі після смерті Мешко II і зміною влади в Німеччині, Бржетіслав напав на Польщу й захопив Познань, розграбував Краків і Гнезно. Багато поляків було полонено. На зворотному шляху він завоював частину Сілезії включно з Вроцлавом. Назустріч армії німецького короля **Генріха III**, яка повинна була покарати чехів за цей набіг, Бржетіслав послав як заручника свого сина з обіцянкою самому прибути для принесення присяги. Генріх III, який побоювався посилення Бржетіслава, почав війну проти князя. Вторгшись 1040 року в Чехію двома арміями, він був змушений відступити після поразки в Богемському лісі, бо Бржетіслав отримав підкріплення від угорців.

1041 року Генріх III ще раз трьома арміями, з півночі, заходу й півдня, виступив проти Чехії. Коли війська стали під Прагою, Бржетіслав був змушений підкоритися, не отримавши підтримки від чеської знаті. 15 жовтня 1041 року в покайному одязі він приніс присягу на вірність на імперському сеймі в Регенсбурзі, заплатив штраф у 4000 марок золотом і був пожалуваний як лен Чехією і двома польськими областями – ймовірно, частиною Сілезії з Бреслау. Надалі він на все життя зберіг вірність Генріху III, часто бував при дворі й

підтримував його військові заходи (походи в Угорщину). З цього часу Чехія увійшла до складу Священної Римської імперії.

У Польщі зміцнив свою владу Казимир I, претензії якого на Сілезію німецький імператор спочатку відхилив, але потім у 1054 році наказав князю Бржетіславу повернути Казимиру Бреслау та інші міста Сілезії за 500 марок сріблом і 30 марок золотом щорічної данини, щоби встановити між країнами тривалий мир. **1054** року Бржетіслав I видав закон, за яким Чехія повинна була залишатися надалі **неподільним князівством: найстаріший у роді повинен успадковувати престол, а інші князі – наділятися уділами в Моравії**. Цей закон про престолонаступництво, що давав привід до частих суперечок, проіснував до **1216** року, коли король Пржемисл Оттокар I ввів закон *про спадкування старшим сином*.

1055 року Бржетіслав помер під час підготовки до війни з Угорщиною. Його старшому синові **Спитігневу II** (1055–1061) імператором була пожалувана в лен Чехія. Новий правитель вів антинімецьку політику: вигнав із князівства всіх німців, навіть власну матір Юдіф, сестру швабського герцога Оттона Білого. У цей час йшла боротьба за інвеституру й римський папа Віктор II дав йому право носити митру та одягати єпископа в обмін на 100 марок на рік. Потім почався конфлікт Спитігнева II з братами, моравськими князями Вратиславом Оломоуцьким і Конрадом Брненським. Спитігнев заарештував 300 моравських знатних людей, після чого позбавив братів права на князівські престולי. Вратислав утік до Угорщини. У січні 1061 року Спитігнев II раптово помер у розквіті сил. У його правління в Празі почалося (приблизно 1060 року) спорудження романської базиліки Святого Віта (нині на її місці розташований готичний собор), яка повинна була служити Пржемисловичам як коронаційний костел і місце поховання.

Вратислав II (1061–1092) стає князем Чехії й переїжджає до Праги. Протягом усього свого правління йому доводиться боротися з молодшими братами, особливо з Яромиром, який став єпископом Праги (з 1068 року). Особливу увагу князь приділяв Моравії. Розділивши її на дві частини, Вратислав віддав її як удільні князівства молодшим братам Конраду й Ото. Також домігся створення *Оломоуцького єпископства*, що підвищило значення Моравії. Свою резиденцію Вратислав переніс із Градчан у Вишеград. Проводив зовнішню політику, що ґрунтувалася на укладанні вигідних шлюбних союзів. Першою його дружиною була угорська принцеса Адельгейда. Після її смерті Вратислав одружується вдруге на польській принцесі Сватаві, однак це не призвело до поліпшення складних польсько-чеських відносин; на кордоні між двома країнами тривали збройні зіткнення. 1071 року німецький імператор **Генріх IV**, васалами якого були й Чехія, і Польща, запросив Вратислава й польського короля Болеслава II в Мейсен, де змусив їх укласти мир. Втім, незабаром Болеслав влаштував набіг на Чехію, і Генріх збирався організувати похід проти Польщі 1072 року, чому, втім, завадили внутрішньонімецькі обставини.

У цей час Вратислав втручається в німецькі міжусобиці на стороні Генріха IV. За вірність останньому отримав *титул короля* (1085 рік), щоправда, *без права успадкування*. Кінець його правління ознаменувався ворожнечею зі старшим сином, спадкоємцем Бржетіславом II. Вратислав II помер 1092 року від нещасного випадку, впавши з коня під час полювання.

Після смерті свого дяді **Конрада I Брненського**, який правив усього вісім місяців, **Бржетіслав II** (1092–1100) успадкував чеський престол. Він відрізнявся релігійним завзяттям; переслідував не тільки язичників, відьом, але і клір, який відправляв службу слов'янською мовою, замінивши його латинським обрядом. У час його правління мали місце збройні виступи проти окремих слов'янських племен, які відмовлялися платити податки Чехії. 1093 року він зайняв Сілезію аж до Одери. Згідно з традицією, спадкоємцем чеського трону після смерті

Бржетіслава мав стати син Конрада I, Ольдржіх. Однак Бржетіслав зумів переконати імператора Генріха IV в тому, що правильніше було б віддати чеську корону його братові Борживому. Після повернення з Німеччини Бржетіслав вигнав Ольдржіха з Моравії і віддав її Борживому. Бржетіслав II був убитий під час виїзду на полювання ударом списа в спину. Згідно з деякими відомостями, вбивця був підсланий представниками роду Вршовців, що ворогували з Пржемисловичами.

Борживой II (1100–1120) зайняв чеський престол. Однак незабаром він втратив моравські князівства. Після того, як 1105 року імператорський престол захопив **Генріх V**, Борживой позбувся імператорської підтримки. Незабаром проти нього повстав Оломоуцький князь Святополк, син Оти, якому вдалося перетягнути на свій бік велику частину чеської знаті. 1105 року похід Святополка проти Борживоя закінчився невдачею, у результаті чого той був змушений тікати з країни. Однак незабаром Святополку вдалося перетягнути на свій бік брата Борживоя Владислава. У підсумку після нового походу Святополка 1107 року Борживой був змушений тікати в Польщу до Болеслава III Кривоустого, а **Святополк** (1107–1109) став новим чеським князем. Як подяка за підтримку імператор Генріх V зажадав від нього допомоги у війнах проти Польщі та Угорщини. Узнавши, що Болеслав III вдерся в Чехію, Святополк виступив проти нього. Чеський князь без суду стратив більшість представників із роду Вршовців, нібито за зраду. 1109 року Святополк разом із Генріхом V вдерся в Сілезію. Там, під час облоги Глогува, він був убитий, можливо, представником із роду Вршовців, який помстився у такий спосіб за вбивство рідні.

На престол, що звільнився, виявилось відразу декілька претендентів. Одним із них став **Ота II Чорний**, брат Святополка, але права пред'явили також Борживой II і його брат Владислав. Для вирішення спору чеська знать звернулася до імператора Генріха V, який затвердив князем **Владислава I** (1109–1125). Ота був змушений визнати вибір імператора. Однак Борживой II не заспокоївся. Скориставшись тим, що Владислав відбув із Чехії в Бамберг, до двору імператора, у союзі з Віпрехтом II Гройчським, який послав до нього на допомогу свого сина Віпрехта III, захопив Празький замок. У підсумку розгорілася міжусобна війна, у якій на сторону Владислава став Ота II. Війну зупинило лише втручання імператора Генріха V, який прибув до Чехії, щоби розсудити суперечку. Імператор велів схопити Борживоя і Віпрехта III й ув'язнив їх в замку Хаммерштейн на Рейні.

Проте вже 1110 року Ота посварився з Владиславом, який позбавив його спадку й ув'язнив, випустивши із заслання тільки в 1113 році. Після цього Ота залишався вірним союзником Владислава. Їх союз зміцнило те, що Ота одружився з рідною сестрою Ріксою фон Берг, дружиною Владислава. 1123 року Владислав передав Ото під управління ще і Брненське князівство.

Після полону Борживоя його прихильники висунули нового претендента на чеський престол, яким став молодший із синів Вратислава I, брат Владислава I – **Собеслав**, що жив у Польщі. Собі на допомогу він у 1110 році призвав польського князя Болеслава III Кривоустого. Поляки розбили армію Владислава на річці Трутінє. Але незабаром Болеслав уклав мир із Владиславом і повернувся до Польщі, а Собеслав отримав в уділ Жатецько.

Однак 1113 року Собеслав знову посварився з Владиславом і втік до Польщі. Набравши армію, він вдерся в Чехію, але особливих успіхів не домогся й був змушений відступити. Пізніше він помирився з Владиславом, отримавши від того в уділ Зноємське князівство, а 1115 року – ще і Брненське. В останні роки правління Владислав серйозно захворів і зробив своїм спадкоємцем Оту II Чорного. Однак це не влаштувало Собеслава. У підсумку Сватава, їхня мати, помирила братів, після чого Владислав визнав своїм спадкоємцем **Собеслава** (1125–1140), який після смерті брата і став чеським правителем.

Однак права на чеський престол пред'явив також Ота. 1125 року помер імператор Генріх V. Новим правителем Священної Римської імперії був обраний герцог Саксонії **Лотар II Супплінбурзький**. До нього і звернувся з допомогою Ота Чорний. Лотар визнав, що прохання Оти служить зручним приводом для втручання в справи Чеського князівства. Він викликав на свій суд Собеслава, оголосивши, що дасть йому право на володіння Чехією як леном Священної Римської імперії. Однак це не влаштувало Собеслава, який відмовився їхати до Німеччини. Крім того, він вторгся в Моравію й підпорядкував володіння Оти, вигнавши його. Спроба Лотаря вторгнутися до Чехії закінчилася невдачею: його армія була розбита в битві при Хлумце, причому загинуло багато саксонських і тюрінзьких лицарів. Серед загиблих був і Ота Чорний. Сам імператор уклав мир із Собеславом, за яким Лотар зобов'язався не вимагати в чеських князів більше, ніж було домовлено між імператором Генріхом V і князем Владиславом I. Пізніше Собеслав підтримував Лотаря в його боротьбі проти Гогенштауфенів, за що отримав *титул чашника*.

Під час правління Собеслава династія Пржемысловичів сильно розрослася. Велика чисельність князів призводила до того, що вони постійно складали змови проти князя Чехії. Собеслава подібне положення не влаштувало, і він намагався боротися з цим. Бажаючи забезпечити успадкування своїм синам, Собеслав вирішив спробувати змінити закон Бржетіслава I, замінивши *принцип старшого в роді принципом первородства*. Для цього він 1138 року зібрав сейм у м. Садська, на якому запропонував затвердити своїм спадкоємцем старшого сина Владислава, якого він у 1137 році зробив князем Оломоуцьким. Сейм пішов назустріч князю й затвердив Владислава його спадкоємцем, проте це рішення викликало невдоволення інших Пржемысловичів. І коли 1139 року Собеслав під час полювання захворів і був вивезений у м. Гостинне, знать таємно зібралася у Вишеграді, де було вирішено не звертати увагу на рішення сейму. Собеслав помер 14 лютого 1140 року, а вже 17 лютого сейм затвердив новим князем **Владислава II** (1140–1172), сина Владислава I, якого у квітні затвердив король Німеччини **Конрад III**. При цьому вкотре був порушений старий чеський закон про спадкування, за яким князем мав стати князь Конрад II Зноємський. Ймовірно на вибір вплинуло те, що Владислав II недавно одружився з Гертрудою фон Бабенберг, дочкою маркграфа Австрії Леопольда III Святого й Агнеси Німецької, матері Конрада III.

Новий князь зіткнувся з опозицією своєї влади в Чехії. 1142 року повстали моравські князі Конрад II Зноємський, Вратислав II Брненський і Оттон III Детлеб, попри вмовляння єпископа Оломоуца Генріха Здіка, прихильника Владислава II. У підсумку єпископ Генріх був вигнаний зі своєї єпархії, а Владислав 22 квітня 1142 року був розбитий біля м. Висока. Повсталі обложили Прагу, князь відправився в Німеччину до Конрада III, який допоміг своєму швагрові повернути князівство й утриматися на престолі.

До 1147 року ситуація в Чехії остаточно нормалізувалася, тому Владислав II зміг взяти участь у Другому хрестовому поході, супроводжуючи Конрада III. Однак він дістався тільки до Константинополя, після чого повернув назад. Його зворотна дорога пролягала через Київ і Краків.

1153 року Владислав одружився вдруге – на Ютті Тюрінгській, сестрі ландграфа Тюрінгії Людвіга II, який був одружений на сестрі імператора **Фрідріха I Барбаросси**. Завдяки дружбі з останнім, а також за обіцянку брати участь у його італійських походах, **11 січня 1158 року в Регенсбурзі Владислав був коронований королівською короною з правом передачі цього титулу спадкоємцям**, ставши другим королем Чехії після свого діда Вратислава II. Поступово Владиславу вдалося отримати під свій контроль Моравію, після смерті удільних князів Брненське, Оломоуцьке Зноємське князівства. 1163 року від імені імператора Владислав здійснив похід до Угорщини. Там він одружив свого сина

Святополка на сестрі короля Іштвана III. Також Владислав мав дипломатичні контакти з імператором Візантії Мануїлом I Комніном.

З 1167 року відносини з імператором Фрідріхом Барбаросою зіпсувалися. Посприяло цьому те, що 1168 року архієпископом Зальцбурга за велику грошову суму був обраний син Владислава Войцех Адальберт, водночас на це не було дано згоду імператора. Бажаючи забезпечити спадкоємність правління, Владислав 1172 року зрікся престолу на користь старшого сина **Фрідріха** (1172–1189). Проте вже в 1173 році Фрідріх був зміщений, на його місце імператор призначив **Собеслава II** (1173–1178), сина Собеслава I. Одночасно імператор відібрав у правителів Чехії право на спадковий королівський титул, переданий у свій час Владиславу II. Останній із родиною був змушений відправитися у вигнання в Тюрингію, де жили родичі його дружини. Там він і помер 18 січня 1174 року. За час правління Владислава було засновано багато монастирів у Чехії, зокрема Страговський, Пласи, Непомукський, Зелівський, Доксани. Крім того, 1172 року був побудований перший кам'яний міст у Чехії – Юдітин міст через Влтаву близько Празького замку.

Коли 1178 року Собеслав II втрачає підтримку імператора, Фрідріх починає війну за престол. Він із найманцями вторгається в Чехію за підтримки **Конрада II Зноємського (Ота)** і нового герцога Австрії Леопольда V. Позбавлений підтримки імператора і знаті, Собеслав втік, а Фрідріх знову був проголошений правителем Чехії. У цій війні Фрідріха активно підтримував молодший брат, Пржемисл Отакар, що отримав за це в нагороду Оломоуцьке князівство в Моравії, де представляв інтереси брата. 1179 року Собеслав спробував скористатися відсутністю Фрідріха, який відбув за призовом імператора у Швабію, але знову зазнав поразки.

Водночас у Моравії утвердився Конрад II, який до 1180 року зміг об'єднати у своїх руках три моравських князівства (Зноємське, Брненське й Оломоуцьке) і прагнув домогтися незалежності від Праги. У результаті повстання **1182** року Фрідріх був вигнаний, і на його місце був обраний Конрад II, який так само вигнав з Оломоуца Пржемисла Отакара. Фрідріх звернувся з допомогою до імператора Ф. Барбаросси, який із метою посилення позиції Священної Римської імперії в Чехії, відновив його на престолі, а **Конраду II Оті дарував титул маркграфа Моравії й незалежність від князя Чехії**.

1185 року війська Фрідріха під командуванням Пржемисла Отакара вторглися до Моравії щоб повернути її під управління Чехії. Після перемоги над моравцями в 1186 році був підписаний мирний договір, згідно з яким Конрад Ота зберігав титул маркграфа, але *визнавав верховенство чеського князя і ставав наступником Фрідріха*. Після завершення війни з Конрадом, Фрідріху довелося вирішувати суперечку з двоюрідним братом, племінником Владислава II, празьким єпископом **Генріхом Бржетіславом**. Але знову втрутився імператор і *дарував єпископам Праги низку привілеїв і визнав їхню незалежність від чеського правителя, тим самим ще більше послабивши владу князів*.

Конрад II Ота (1189–1191) був фактично призначений на чеський престол і управляв обома землями до 1191 року. Після його смерті на чеський престол знать обрала **Вацлава II** (1191–1192), сина Собеслава I. Однак незабаром проти нього виступив єпископ Праги Генріх Бржетіслав, який звернувся до нового імператора **Генріха VI**. У результаті імператор за обіцяну йому винагороду в 6000 гривень срібла 1192 року змістив Вацлава, поставивши на його місце **Пржемисла I Отакара** (1192–1230), сина Владислава II, а його молодшого брата **Владислава Генріха** зробив незалежним маркграфом Моравії. Вацлав був ув'язнений і незабаром помер.

Перше правління Пржемисла було недовгим. Причиною цього була відмова платити імператору суму, обіцяну перед обранням на чеський престол, оскільки князь не зміг повністю її зібрати, а також спроба Отакара відразу проводити більш

незалежну від імперії політику. Уже в червні 1193 року імператор Генріх вирішив змістити Пржемисла, на місце якого затвердив єпископа **Генріха Бржетіслава** (1193–1197), котрий із боєм узяв владу. Багато князів, які раніше заявляли про свою лояльність Пржемислу, відступилися від нього, перейшовши в табір єпископа. Отакар був змушений тікати до Німеччини. Наступного року Генріх підпорядкував собі й Моравію.

На початку 1197 року здоров'я Г. Бржетіслава погіршилось. Пржемисл вирішив скористатися цим і повернути собі владу, вторгшись у травні до Чехії. Однак більшість представників знаті продовжувало підтримувати князя-єпископа. Хворий Генріх перестав довіряти своєму оточенню й доручив управління країною своєму родичу Спитігневу Брненському, а сам відправився в Хеб, де й помер 15 червня.

Наступником Г. Бржетіслава вибрали **Владислава Генріха**, молодшого брата Пржемисла Отакара, який до цього перебував у в'язниці. Пржемисл вирішив, що тепер він зможе повернути собі владу, скориставшись і тим, що 28 вересня 1197 року помер імператор Генріх VI. Виступивши зі своїми соратниками, Пржемисл незабаром зустрівся з армією брата, яка перевершувала за силою його військо. Однак битва не відбулася, оскільки за порадою нового єпископа Праги Данила Владислав Генріх вночі зустрівся з братом і уклав із ним договір. Згідно з ним князем Чехії ставав Пржемисл Отакар, а Владислав Генріх отримував в управління Моравію. Підсумком стало закінчення міжособної боротьби в Чехії, що тривала чверть століття. Пржемисл пообіцяв не переслідувати тих, хто зрадив свого часу його, хоча далеко не всі його прихильники були задоволені цим рішенням. Ця обіцянка принесла довгоочікуваний мир і спокій у країну.

Після того, як в 1055 році помер князь Бржетіслав I, Чеське князівство виявилось роздроблене на декілька частин. За час феодалної роздробленості престиж князя Чехії значно ослаб, при цьому правителі князівства залежали від волі німецьких імператорів. Хоча князі Вратислав II і Владислав II, відповідно прагид і батько Пржемисла Оттокара, під час свого правління отримали від імператора королівський титул, він був особистим, а не спадковим. Однак, після смерті імператора Генріха VI політична ситуація у Священній Римській імперії змінилася. Почалася боротьба за імператорську корону між його братом **Філіпом Швабським** і **Оттоном Брауншвейзьким**, що призвело до падіння політичної сили її правителів. Багато імперських князів скористалися даною ситуацією для того, щоби зміцнити свою владу. Серед них опинився і Пржемисл Отакар.

Спочатку Пржемисл підтримав претензії на корону Ф. Швабського, за що, за рішенням Філіпа, був **15 серпня 1198 року** в Майнці **коронований як король Чехії**. З цієї нагоди Чехії було дано низку привілеїв, документальне підтвердження яких не збереглося, але їх відгомін можна знайти в так званій **«Золотій сицилійській буллі»**. Згідно з отриманими привілеями, король Філіп зобов'язався за себе і своїх наступників *не втручатися в обрання нових королів Чехії*, залишаючи за правителями імперії тільки право урочистого затвердження короля. *Влада короля в Чехії ставала спадковою й за королем закріплювалося право світської інвеститури на призначення чеських єпископів*.

1201 року папа Інокентій III, який до цього обіймав вичікувальну позицію, несподівано прийняв сторону О. Брауншвейзького, після чого багато прихильники Ф. Швабського стали залишати його. У їх числі опинився і Пржемисл Отакар, який перейшов до табору Вельфів. З цього часу він почав політику лавірування між двома кандидатами на імператорський престол, якої дотримувалася більшість імперських князів.

У відповідь король Ф. Швабський у квітні 1203 року оголосив, що визнає правителем Чехії **Депольта III**, представника бічної лінії Пржемисловичів. Однак реальної можливості зайняти трон у Депольта не було, це проголошення так і залишилося формальністю. Пржемисл брав участь у військових діях проти Філіпа,

який у травні 1203 року зазнав поразки в Тюрингії. А 24 серпня папський легат вдруге коронував Пржемисла Отакара в Мерзебурзі. Зі свого боку, О. Брауншвейзький підтвердив усі раніше надані Філіпом королівські привілеї. **У квітні 1204 року королівський титул Пржемисла був визнаний офіційно в папській буллі.**

У другій половині 1204 року, однак, ініціатива перейшла до Ф Швабського. Вельфська коаліція почала розпадатися. У підсумку Пржемисл знову перейшов на бік Філіпа, який, зі свого боку, скасував попереднє пожалування Чехії Депольту. 1205 року в Ахені був повторно коронований Філіп, що остаточно прибрало перед ним усі перешкоди. 1208 року на банкеті був заколотий Філіп, який не залишив спадкоємців і тому єдиним кандидатом на імператорську корону залишився О. Брауншвейзький, який і був 4 жовтня 1209 року коронований у Римі папою. Пржемисл Отакар також підтримав вибір Оттона, проте відносини з імператором залишилися досить прохолодними.

До весни 1211 року утворилася коаліція незадоволених імператором Оттоном імперських князів. На чолі цієї партії стояли Пржемисл Отакар, архієпископ Майнца Зігфрід і ландграф Тюрингії Герман I. Вони відкрито повстали проти імператора, спираючись на авторитет папи й короля Франції Філіпа II Августа. У вересні вони зібралися в Нюрнберзі, де відбулися попередні вибори нового короля Німеччини. Вибір припав на короля Сицилії **Фрідріха II Гогенштауфена**, сина покійного імператора Генріха VI, який був обраний королем Німеччини й майбутнім імператором.

На початку 1212 року Фрідріх II прибув в імперію. Під час цієї подорожі він став винагороджувати найбільш відданих прихильників, у число яких увійшли й Пржемисл Отакар із братом Владиславом Генріхом. **26 вересня 1212 року** в Базелі Фрідріх II видав братам три документи, які були скріплені золотою печаткою короля Сицилії із зображенням бика (латинською мовою – *bula*). Через цю печатку документи увійшли в історію як **«Золота сицилійська булла»**. Вона містила такі норми:

➤ Чехія й Моравія ставали неподільною державою в складі Священної Римської імперії;

➤ Пржемисл Отакар отримав підтвердження привілеїв, дарованих раніше по грамотах Ф. Швабського й О. Брауншвейзького: королівського титулу для себе і для свого потомства; підтвердження вільного вибору королів Чехії, а не призначення імператором; право світської інвеститури єпископів Праги й Оломоуца;

➤ у буллі встановлювалися кордони чеського королівства;

➤ за королями Чехії закріплювався статус імперських князів (*курфюрстів*, які мали право обирати імператора) і звання *чашиників імперії*, водночас король був зобов'язаний з'являтися тільки на ті імператорські рейхстаги, які проходили в містах Бамберг, Нюрнберг і Мерзебург (тобто поблизу чеського кордону), причому запрошення на них мало бути надіслане не пізніше, ніж за шість тижнів до їх початку;

➤ король Чехії був зобов'язаний постачити обраного імператора 300 охоронцями для супроводження його в Рим для коронації, або заплатити 300 гривень срібла;

➤ Фрідріх як компенсацію за понесену Пржемислом шкоду у війні проти О. Брауншвейзького отримав низку володінь у Мейсенській марці.

➤ Брат, Владислав Генріх, отримав підтвердження свого становища маркграфа Моравії та імперського князя.

Після смерті 1214 року єпископа Праги Данила його наступником став **Андрій**, який з 1207 року був ректором Собору Святого Віта в Празі. З посадою єпископа Праги в той час був пов'язаний і пост канцлера Чеського королівства. Спочатку відносини між королем і єпископом були нормальні, однак у 1215 році

Андрій звинуватив Пржемисла в тому, що той обмежує права і свободи церкви, скаржився на нецільове використання церковної десятини, призначення мирян священниками без згоди єпископа, світські суди над духовенством і багато іншого. У результаті виниклого конфлікту єпископ залишив Чехію, а суперечка закінчилася компромісом. **1222 року** в Празі був виданий документ «**Великі привілеї чеської церкви**», за яким:

- влада короля над церквою була обмежена;
- за єпископом визнавалася влада над духовенством, але тільки в церковних справах;
- світські феодали обирали священників з-поміж кандидатів, запропонованих єпископом;
- духовенство перестало підкорятися світським судам;
- єпископи отримали право на збір церковної десятини;
- як ціле церква залишилася з її майном *під контролем центральної влади государя*;
- вирішальне слово в заміщенні посади єпископа залишилося за чеським королем, стягувався також податок із церковного майна.

Пржемисл приділяв особливу увагу питанню престолонаступництва. Хоча «Золота сицилійська булла» встановлювала спадковість королівської влади, проте постарілий король розумів неочевидність успадкування престолу **Вацлавом**, його сином від другого шлюбу. Тому він намагався підтвердити свої права на призначення наступника. Однією з найбільших проблем у цьому сенсі був **Вратислав**, син від першого шлюбу з Адельгейдою Мейсенською, який користувався підтримкою Веттинів, його родичів за лінією матері. Крім того, були ще Деспольтичі, діти Деспольта III, які підтримували Вратислава, вимагаючи підтвердити його права, що викликало конфлікт із ними короля у 1215–1217 роках, у результаті якого Деспольтичі були вислані з Чехії. Усунувши опозицію серед знаті, **чеським сеймом 8 червня 1216 року Вацлав був затверджений спадкоємцем короля**. Це рішення підтримали імператор, архієпископ Майнца, маркграф Моравії Владислав Генріх і чеська знать. З того часу в Чехії був **встановлений закон про успадкування престолу за правом первородства**. 1225 року Пржемисл надав в уділ сину Пльзень, а 1228 року Вацлав разом із дружиною був коронований у соборі Святого Віта, у такий спосіб він став співправителем Отакара, проте вся повнота влади залишалася в руках старого короля до самої його смерті.

12 серпня 1222 року помер бездітний маркграф Моравії Владислав Генріх. Наступником брата король призначив свого другого сина Владислава. За такої умови були проігноровані спадкові права Деспольтичів. Однак 1227 року Владислав помер і його титул було передано наступному синові, Пржемислу.

Підсумки правління Пржемисла Отакара I полягають у наступному:

- ❖ Йому вдалося домогтися миру, зміцнити центральну владу й послабити політичну самостійність великої чеської знаті.
- ❖ Пожвавилася торгівля та економічні зв'язки між окремими частинами країни, успішно розвивалося сільське господарство. У результаті виріс і дохід корони, що дозволило королю зайняти більш самостійне положення й не залежати від знаті.
- ❖ Уміло використовуючи боротьбу за титул імператора Священної Римської імперії між Вельфами й Гогенштауфенами, Пржемисл домогся визнання за собою спадкового королівського титулу і права проводити незалежну від імперії політику.
- ❖ Була відновлена політична самостійність Чехії, хоча залежність від Німеччини й залишалася – король Чехії був одним з імперських князів і був зобов'язаний брати участь у політичному житті імперії.
- ❖ Ці права були закріплені в «Золотій сицилійській буллі».

- ❖ Viris міжнародний престиж Чеського королівства.
- ❖ Єпископи та духовенство отримали значні права і привілеї, а влада короля над ними була обмежена.
- ❖ Була обмежена самостійність великих феодалів, а дрібні феодали підтримували політику короля, прагнучи отримати від цього вигоду для себе.
- ❖ Завдяки економічним та адміністративним умовам, що виникли під час правління Пржемысла, у Чехії почався активний розвиток наявних міст і заснування нових. Водночас вони часто отримували Магдебурзьке право. Розбудові міст сприяв приплив німецьких колоністів.
- ❖ У підсумку, своєму синові Вацлаву в спадок Пржемысл залишив могутню й багату централізовану державу.

Вацлав I (1230–1253) зайняв чеський престол за правом «*прімогенітури*» (право первородного сина) всупереч встановленому з 1055 року «*сеньйорату*», тобто заміщенню трону старшим представником роду. Він вів активну зовнішню політику. Так, під час монгольського вторгнення в Центральну Європу на добу запізнився на битву при Легниці, де був у квітні 1241 року розгромлений краківський князь Генріх II. Монгольський корпус на чолі з Байдаром припинив просування на захід, різко повернув на південь і розорив чеські землі, потім у червні перейшов Карпати і з'єднався з південним корпусом в Угорщині. Вацлав I об'єднався з Фрідріхом II, під захист якого втік угорський король Бела IV, який зазнав поразки в битві на Шайо. Монголи не пішли на зіткнення із силами союзників і незабаром покинули Угорщину.

Вацлав I брав участь у боротьбі за «*бабенберзький спадок*», тобто за австрійські землі Каринтію і Штирію. Після смерті Фрідріха II Австрійського 1246 року династія Бабенбергів припинилася і в країні запанувала анархія. Численні претенденти на престол не користувалися популярністю в австрійського дворянства, спроби імператора Фрідріха II підпорядкувати собі герцогство також провалилися. Ситуацією скористалися сусідні держави – Чехія, Угорщина, Баварія, які спробували відторгнути частину прикордонних територій і періодично розоряли австрійські землі. 1250 року бажаючи врегулювати питання престолонаступництва, австрійські дворяни обрали герцогом Австрії **Пржемысла Отакара II**, сина Вацлава I. Отакар вважав, що має деякі династичні права на австрійський престол, оскільки Гертруда, племінниця герцога Фрідріха II, була вперше заміжньою за його братом Владиславом, померлим у 1247 році. Отакар II вступив до Відня й у лютому 1252 року одружився з літньою вже **Маргаритою Бабенберг**, сестрою австрійського герцога і вдовою німецького короля Генріха VII. Однак Гертруда, племінниця Маргарити, яка також мала права на австрійський престол, вийшла водночас (1252 р.) заміж за Романа, сина Данила Галицького, підтримуваного угорським королем. У результаті почалася тривала війна за престол між Чехією та Угорщиною. Війська Данила Галицького, батька Романа, вторглися до Чехії, а угорська армія в Штирію. Під час цієї війни Вацлав I помер, а його спадкоємець **Пржемысл Отакар II** (1253–1278) був розбитий біля Опави, однак Д. Галицький незабаром вийшов із війни. 1254 року між Чехією та Угорщиною було укладено мирний договір, який визнавав Отакара II герцогом Австрії та передавав Штирію Угорщині.

Новий чеський король 1254 року почав за пропозицією папи римського хрестовий похід на язичників Пруссії. Під час походу в січні 1255 року Отакар II і Великий магістр Тевтонського ордена Поппо фон Остерна заклали орденську фортецю Кенігсберг. Встановлені Отакаром дружні відносини між Чехією та Орденом були аж до середини XV ст.

У своїх володіннях король проводив політику централізації, спираючись на церкву й міста, яким він надавав широкі привілеї. Засновуючи міста й монастирі, він чекав від них підтримки в боротьбі проти сильних панів. Пржемысл II змінив структуру управління й судочинства, ліквідував систему поділу країни на замки з

навколишніми їх територіями. Король підтримував розвиток гірничої справи, ремесел, торгівлі, завершив процес колонізації прикордонних областей, заселивши їх німцями. Ці дії спричинили виникнення аристократичної опозиції режиму Отакара II. Проте перший час королю вдавалося стримувати опозиційні настрої (так у 1265 році він наказав зруйнувати всі баронські замки, побудовані без королівської санкції) і з успіхом займатися розширенням своєї держави.

1260 року стани Штирії повстали проти угорської влади, чим скористався Отакар II, який розбив армію угорців при Крессенбрунне і приєднав Штирію до своїх володінь. 1266 року король заволодів графством Егер на крайньому заході Чехії. 1269 року після смерті герцога Каринтії і Крайни Ульріха III, котрий заповідав свої володіння Отакару, останній став правителем цих герцогств. 1272 року король був призначений генерал-капітаном Фріулі, що зробило його фактичним правителем Аквілейського патріархату та Істрії. У результаті на початку 1270-х років держава Пржемысла Отакара II стала охоплювати величезну територію від Судет до Адріатики (складалася з дев'яти країн (земель) і призвело до *встановлення чеської гегемонії в Центральній Європі*.

Розширення володінь Пржемысла II припало на роки хаосу в Німеччині та безперервної боротьби різних угруповань за імперський престол. Отакар діяльно підтримував анархію в Німеччині, розуміючи, що слабкість номінальних імператорів (Ричарда Корнуельського й Альфонса Кастильського) дозволить йому захоплювати та утримувати землі, населені німцями. Водночас він охоче закликав німців до себе на службу, допомагав їм розселятися у своєму королівстві, чим викликав невдоволення серед чехів.

Таке посилення Чехії було вкрай небажано папі й багатьом імперським князям, які обрали **1273** року імператором малоавторитетного **Рудольфа I Габсбурга**. Пржемысл II став готуватися до війни за імперський престол, але наштотувався на протидію не тільки зовнішню, але і внутрішню.

Рудольф I почав проводити політику відродження імперії. Йому вдалося прийти до угоди з папою, що дозволило йому активно зайнятися зміцненням своєї влади в Німеччині. Природно, що одним із перших супротивників Рудольфа I став Пржемысл II, чий великі володіння давали йому можливість відчувати себе незалежно від короля Німеччини. 1274 року Рудольф зажадав від Отакара II присяги у вірності й повернення імперських ленів, незаконно зайнятих чеським королем, тобто Австрії, Штирії, Каринтії і Крайни. Відмова Пржемысла II призвела до оголошення його зрадником. Король Німеччини знайшов підтримку в австрійського дворянства і єпископів Пассау, Зальцбурга, Бамберга й Регенсбурга. Імперська армія вторглася на територію Австрії та Штирії і примусила Отакара II укласти 1276 року мир, ціною відмови від усіх своїх володінь, крім Чехії та Моравії.

У цьому ж році відбувся заколот представників найбільших шляхетських родів Австрії, Штирії, Каринтії й самої Чехії на чолі з **кланом Вітківців**. Ключовою фігурою став **Завіша** з Фалькенштейна, що встановив зв'язок із Рудольфом Габсбургом і обіцяв йому підтримку у війні проти Пржемысла, який спробував повернути свої землі силою. 1278 року в битві біля Сухих Крут чеські війська були розбиті армією Рудольфа I (на стороні чеського короля виступали деякі німецькі князівства, зокрема Саксонія й Мейсен, на стороні Габсбурга билися угорці й навіть половці, яких прислав угорський король Ласло IV). Отакар бився до кінця, перебуваючи в ар'єргарді, і загинув у битві.

Смерть Отакара II призвела до переходу австрійських земель під владу династії Габсбургів, а Вітківці спустошили королівські маєтки, монастирі та міста. На зміну короткочасному чеському домінуванню в регіоні прийшла влада австрійських Габсбургів. Оскільки **Вацлаву**, сину Пржемысла II, було лише сім років, за нього правив племінник загиблого короля **Оттон V**, маркграф Бранденбурга, який утримував хлопчика на становищі заручника. Він рушив

проти Рудольфа й розбив його армію. Після цього Оттон був визнаний правителем Чехії на п'ять років, а Рудольф на цей же термін правителем Моравії.

Побоюючись опозиції чеського панства, Оттон 1279 року зачинив у замку Бездез королеву **Кунегунду** й малолітнього Вацлава. У результаті чеська шляхта на чолі з празьким єпископом **Тобіашем** із Бехіне вирішила захищати права чеської держави й династію Пржемысловичів. 1282 року земське управління при підтримці більшості шляхти взяло у свої руки владу в країні. Вдалося визволити з ув'язнення **Вацлава II** (1283–1305), а Рудольф Габсбург повернув до складу Чеського королівства Моравію. Після п'яти років смуту настала стабілізація. Дуже посилилася шляхта, яка стала разом із королем носієм державної влади. Королева Кунегунда вийшла заміж за Завішу з Фалькенштейна, який став енергійно відновлювати країну.

У січні 1285 року, Вацлав одружився з **Юдиф Габсбурзькою**, дочкою Рудольфа, з якою він був заручений з 1276 року. У цей час повстали Вітківці, почалися військові дії, у результаті яких повстання було придушене. 1290 року Завіша, чоловік матері, був обезголовлений за сумнівними звинуваченнями й Вацлав почав правити самостійно.

1291 року польський князь Пшемисл II передав Краківське князівство Вацлаву, зберігши інші князівства і в 1295 році коронувався королем Польщі. Після смерті Пшемисла II в 1296 році, Вацлав став верховним правителем Польщі та **1300 року був коронований королем Польщі в місті Гнезно**.

1301 року помирає король Угорщини Андраш III, близький родич Вацлава, і з його смертю переривається династія Арпадів за чоловічою лінією. Вацлав став одним із претендентів на трон, й отримав його від частини угорського дворянства на користь свого маленького сина Вацлава. 27 серпня **1301 року, Вацлав III** був коронований у місті Секешфехервар, під ім'ям **Ладіслава V** (угорською Ласло). У цей час Угорщина фактично складалася з декількох незалежних князівств, які вели постійну політичну боротьбу. До 1303 року молодого Вацлава підтримували тільки в столиці Буді, і Вацлаву II довелося забрати сина й угорську корону до Праги.

У внутрішній політиці кроки Вацлава II були спрямовані на зміцнення королівської влади й полягали в наступному:

- 1298 року в **Кутній Горі** (Центральна Чехія) було знайдено срібло, і пізніше воно стало одним із найбагатших європейських родовищ: між 1300 і 1340 роками із шахти видобувалося по 20 тонн срібла щорічно. Вацлав зробив видобуток срібла королівською монополією, збільшивши доходи своєї скарбниці і взяв під повний контроль грошову систему, почавши карбувати *празький гріш* і заборонив обіг срібла в немонетному вигляді. 60 празьких грошів стали складати «*копу*», що використовувалася у всій Європі.

- 1300 року Вацлав опублікував новий королівський «*Кодекс про шахти*». У ньому були розписані як адміністративні, так і технічні постанови та умови, необхідні для гірського видобутку.

- Не зазіхаючи на політичний вплив панства, він прагнув повернути короні королівське майно. Залишивши вищих дворян на головних земських посадах, він одночасно створив **королівську раду** з фінансистів, правознавців, економістів, фахівців у церковних справах, із зовнішньої політики, з культури.

- Вацлав II давав привілеї новим містам, обдаровував землями монастирі.

- Король створив велику армію, чому сприяло те, що Чехія була найбільшим виробником срібла в Європі.

- Під час його правління відбувся значний розвиток міст і ремесел.

- Король планував заснувати університет.

Вацлав II помер 1305 року, готуючи захоплення Австрії, у віці 34 років, ймовірно від туберкульозу. Йому успадковував син, **Вацлав III** (1305–1306), але невдовзі був убитий, після чого чоловіча лінія Пржемысловичів припинилася й

Чехія почала розпадатися. Головною помилкою останніх Пржемысловичів було те, що у своїй зовнішній політиці вони керувалися династичними, а не національними інтересами, виснажуючи цим самим ресурси держави. Виразником національних інтересів у Чехії виступала шляхта. Правителів звинувачували в порушенні традиції (чеські королі наполовину були німцями (їхні матері були німкенями) і зростали під впливом німецької культури та німецького оточення).

б) Суспільно-політичний та соціально-економічний устрій чеських земель у XI–XIII ст. До середини XII ст. Чехія була переважно аграрною країною. За темпами економічного розвитку вона поступалася країнам Західної Європи. Причина була в повільному розвитку феодальної власності та землеробського виробництва. З кінця IX до початку XI ст. у Чехії завершувалося формування феодального суспільства.

Починаючи з X ст. **чеський князь, а потім король, володів багатьма правами:**

- всіма вільними землями країни, а також землями, пожалувані церкві й дарованими шляхті за службу, не мав права власності лише на спадкові землі шляхти;
- на всіх територіях князь був наділений правом використання лісу, водних просторів, надр;
- все населення чеських земель входило в число підданих князя;
- він здійснював судову владу над підданими, які виконували різні повинності;
- князь володів правом будувати городища, спочатку також і костьоли;
- здійснювати ринкову торгівлю, утримувати корчми, збирати митні збори, карбувати монету.

Чеське суспільство об'єднувало феодалів і масу підданих.

Стан **феодалів** складався з:

➤ родової аристократії («**стара шляхта**») – найбільш знатні землевласники, нащадки старої родоплемінної знаті, мали власний стяг.

➤ **земанів** – феодалів дрібного й середнього рангу («**молодша шляхта**»). Своє походження земани вели не від знаті, а від **княжих дружинників** чи **чиновників**, тобто, служивих людей. За свою службу вони отримували землю. Така форма землеволодіння називалася «**вислуга**».

➤ **кліру**. Матеріальне існування церкви спочатку забезпечувалося князівськими даруваннями – маєтками й людьми. Не менш важливими були добровільні дарування приватних осіб, які розраховували у такий спосіб забезпечити собі порятунок після смерті, спокутувати свої гріхи перед Богом. З XII ст. починається боротьба церкви за визволення від впливу світської влади князя і феодалів. Церква отримувала широкі імунітетні права від королівської влади. Згідно з королівським указом від **1189 року (Статуту князя Конрада Оти)** чеське духовенство звільнялося від світського суду, а шляхта набула права збору податей, суду над селянами, підтверджене їй спадкове право на придбання землі. Деякі свої володіння шляхта отримувала завдяки колонізації вільних земель.

У XIII ст. в Чехії розширилося землеволодіння церкви, посилювався її вплив у суспільстві. Збільшилося число парафій і монастирів, у країні влаштувалися численні духовні ордени. До кінця XIII ст. **церква володіла третинною всіх земель у Чехії та Моравії**. Вона стала опорою королівської влади, будучи для государя противагою зростаючої могутності вищої шляхти. Духовенство зайняло найважливіші посади в державному управлінні та в політиці.

Селяни Чехії поділялися на такі категорії:

➤ **«седлакі»** або **«дідичі»** – особисто вільні селяни, які перебували в поземельній залежності від феодала. Вони здійснювали відробіткову та натуральну повинності, несли військову службу, залучалися до будівництва мостів, фортець, ремонту доріг. Нерідко вони добровільно переходили в підпорядкування одному з феодалів за умови спадкового користування землею.

➤ **«гості»** – частина вільних селян, що втрачала землю й отримувала від феодала наділи без спадкового права (оренда), але при особистій свободі.

➤ **«воїни другого розряду»** – частина спочатку вільних селян, яка стала особисто вільними воїнами. Пізніше частина їх перейшла до нижчої шляхти, інші потрапили у феодалську залежність.

➤ **«серви»**, тобто буквально **«раби»** – належали феодалам і працювали на їхніх землях.

➤ **«отроки»** – особисто залежні селяни, які жили в маєтках князя, займаючись землеробством і ремеслом; їхнє число поповнювалося полоненими, засудженими за борги, на смертну кару.

Селяни у своїй більшості перебували на **емфітевтичному праві**. Підданий був спадковим власником землі й міг її продати. За це селянин платив феодалу **«урок»** – натуральну та грошову ренту, інакше втрачав право на землю. Терміни внесків утвердилися: на св. Іржі навесні й на св. Гавла восени. Було ще **чеське право**, що забезпечувало лише тримання будинків, але не земельних ділянок, було менш поширеним.

Новим елементом феодалського суспільства Чехії XIII ст. стало **міщанство**. Воно підіймалося над селянством своїм вільним становищем, але не було абсолютно незалежним, і підпорядковувалося государю. Спочатку на чолі міста стояв **королівський ріхтарж**, що відповідав за адміністративні та судові функції. Але в другій половині XIII зростає значення **міської ради**, яку міщани вибирали зі своїх лав. Населення міста поділялося на повноправних громадян та інших. **Повноправним** був власник ремісничого виробництва, торговельної точки або будинку, він виконував міські повинності: захищав місто зі зброєю в руках, ніс сторожову службу в мирний час. Він також виплачував податки й податі государю й на користь міста. Процес соціальної диференціації в чеських містах проходив повільно. Плебеї були численні лише у великих містах. Патриціат прагнув наблизитися до шляхти. Уже наприкінці XIII – на початку XIV ст. між патриціатом і рештою міщанами виникли глибокі суперечності.

Серед князівських чиновників найбільш важливе значення мав **бургграф**, який заміщав князя у всіх справах, особливо військових. Інші посадові особи виконували господарські функції й забезпечували обслуговування княжої персони, який часто переїжджав із місця на місце. Пізніше з'явився **найвищий коморник**, що контролював всю князівську адміністрацію, особливо судову, далі – **двірський суддя** – голова княжого суду, що розглядав справи всіх вільних осіб. **Підкоморник** відповідав за князівські фінанси. Посаду **канцлера** із середини XII ст. обіймав **пробст Вишеградського капітулу**.

Управління на місцях спиралося на городища, де мав свою резиденцію управитель, що назначався на короткий час із членів дружини. З плином часу окремі функції керівника стали виконувати підлеглі йому **градські чиновники**: вели військові справи, проводили збір данини й мит, контролювали виконання повинностей, ведення судових справ, здійснювали обшук, забезпечували безпеку доріг та ін. Князь управляв країною швидше із сідла, ніж із трону. В одному місці неможливо було зосередити потрібну кількість запасів, а, крім того, князь прагнув особистою присутністю обмежити самостійність управителів городищами. Своїх слуг і ремісників князь розміщував в околицях своїх замків, наділяючи їх землею. Іноді село звільнялася від багатьох податків і повинностей, щоби виконувати ті чи інші ремісничі або інші роботи. Деякі піддані князя тижнями працювали в городищах.

У XIII ст. в Європі завершується процес поділу праці та формування товарного господарства в області економіки. Головним чинником цього процесу був розвиток землеробства. Трипільна й багатопільна системи господарства створили умови для більш інтенсивної обробки ґрунту. Мали місце й технічні нововведення в землеробстві. Надлишки продукції рільництва створювали умови для виникнення міст і стимулювали феодалів на придбання нових оброблюваних площ. Відпрацювання й натуральна рента перетворювалися на **грошовий чинш**. Перехід до нього в Центральній Європі проходив в XIII–XIV ст., тобто на одне – два століття пізніше, ніж у Західній Європі.

У період децентралізації значно посилювалися чеські міста. Поряд із давніми поселеннями Прагою, Оломоуцем, Брно та ін. – у XIII ст. виникали нові. Їх засновником був государ. Жителі залишалися підданими, але їм дозволялося вільно пересуватися й розпоряджатися своїм майном, а також будувати міські стіни й укріплення. Міські привілеї узаконювали становище міста як центру ремесла й торгівлі.

На 1258 рік у Чехії вже було зафіксовано 20 міст, а за час правління Пржемысла Отакара II виникло ще 50, при Вацлаві II – 60 міст, які належали світськими та духовними феодалами. План нових міст мав єдину схему. Від прямокутної площі в центрі розходилися вулиці в напрямку до стін та шляхів. Міста поступово отримували право самоврядування. Їхня влада часто поширювалася на селянство, яке мешкало в приміській зоні. Воно повинно було допомагати місту: підтримувати в належному стані міські укріплення, копати рови, будувати дороги. Повноправні ж громадяни формували **міську общину**. На чолі її стояли **каштеляни** – посадові особи на зразок мера. Вони мали не лише адміністративну, але й військову владу в місті – на випадок облоги. **Місто в Чехії за традицією було основою феодального ополчення.**

Важливою причиною заснування міст у Чехії була розробка корисних копалин, зокрема срібла. У Європі швидко росла потреба в дорогоцінних металах. Наприкінці першої половини XIII ст., з відкриттям багатих родовищ срібла в районі **Іглави та Гавлічкова Брода Моравія стала регіоном інтенсивної міської колонізації**. До 1280 року в країні видобувалося 4-5 тонн срібла щорічно, то на 1300 рік уже 30 тонн. Славилася своїми рудними копальнями **Кутна Гора**, її продуктивність становила 41% всієї європейської продукції срібла. У містах, зайнятих видобутком срібла, виникло особливе правове становище. У гірницьких регіонах Чехії та Моравії інтенсивно розвивалися ремесла і виробництво сільськогосподарської продукції для потреб населення. Управління гірницькими містами було в руках підприємців. Видобуток організовувався за принципами так званої **«товарної системи»**. Підприємці вносили кошти в організацію видобутку й ділили дохід відповідно до внесків. Рудокопи працювали за домовленістю. У 60-ті роки XIII ст. в Іглаві виник **«Кодекс гірського права»**, який став зразком для чеських і моравських гірницьких міст. Другий подібний кодекс виник 1300 року за правління Вацлава II.

Вивезення з Чехії срібла дозволило збільшити і ввезення товару. Однак це підірвало місцеве ремесло. Для впорядкування вивозу срібла з 1300 року почалося карбування **празького гроша**, що містив чотири грами срібла і став найбільш стійкою мінною одиницею в Центральній Європі (в Чехії грош функціонував до 1547 року).

У містах багато ремісників стали спеціалізуватися на виробництві пива, яке було популярним напоєм у Європі. Розповсюдження християнства сприяло зростанню популярності пива. Так, християнські пости не допускали вживання м'яса. У цей час його заміняли рибою, яка вживалася в солоному вигляді. Холодильників не було, а в сирому вигляді перевозити рибу було неможливо. У північній та центральній Європі пиво коштувало дешевше, ніж вино. Чеське пиво виготовлялося з місцевого ячменю та хмелю й було високої якості.

Загалом Чехія в XIII ст. зробила значний крок уперед у своєму економічному розвитку, але все ж ліквідувати відставання від західноєвропейських держав не вдалося.

в) Німецька колонізація в Чехію та її наслідки. Протягом X–XIII ст. Чехія постійно відчувала на собі військово-політичний тиск із боку Німецької імперії, який був дещо корисним для Чехії, оскільки наявність постійної загрози змушувало державу перебувати у звичній готовності, часто підштовхувало шляхту забувати про внутрішні чвари. Як результат, Чехії вдалося уникнути прямого військового підкорення з боку германського світу. Проте протистояти масовому напливу німців на свою територію чехи не змогли.

Проникнення німців відбувалося в усі сфери суспільного життя Чехії. Першими це на собі відчули служителі чеської церкви. Празькі єпископи давно були в канонічній залежності від Майнцького архієпископа в Німеччині, а також від імператора. Чехія також номінально була васалом імперії. Окрім того, усі вищі посади в празькій церковній ієрархії займали німці. Засилля німців посилювалося після того, як чеський король Пржемисл I Отакар 1222 року спеціальною грамотою підтвердив та зміцнив привілейоване становище церкви. Зокрема, служителі культу були звільнені від усіх державних податків та мит. Після цього потік німецьких священників та монахів до Чехії набув загрозливих масштабів. У храмах та монастирях стали селитися члени духовно-лицарських орденів – *тевтонські лицарі, тамплієри, францисканці, домініканці*. До Чехії почали також переселятися німецькі лицарі, які отримували від корони та від феодалів землі й, отже, ставали їхніми васалами. Природно, що це призводило до **широкого запровадження німецької мови та звичаїв й у такий спосіб почався процес культурної асиміляції Чехії**.

Колонізація – це комплекс явищ, що мав кілька фаз. Від другої половини XII до початку XIII ст. відбувається колонізація внутрішня, викликана зростанням народонаселення, розвитком міст, постійним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію. Розпочався активний процес освоєння лісів та пустощів, підняття цілини та заснування нових сіл. Головними її провідниками були могутні світські землевласники й монастирі. До кінця XII ст. залишалися незаселеними лише гірські прикордонні райони. Внутрішня колонізація здійснювалася місцевим, чеським населенням.

Перед державою постала нова проблема – *гостра нестача робочих рук* (особливо для північно-західних районів). Тому король Пржемисл I, а також духовні та світські феодали стали запрошувати німецьких селян займати пустуючі землі. І якщо наприкінці XII ст. можна говорити лише про окремі факти переселення німців, то в XIII ст. цей процес набув масовості. Особливо активно німецькі селяни переселялися в прикордонні з імперією райони Чехії. Німецькі селяни передусім тікали від посилення феодалного тиску в себе на батьківщині й розраховували в Чехії на легші повинності. Тут вони отримували землі через особливих посередників із середовища дрібних феодалів – *локаторів*. Ним називалася **особа, здатна вкласти власні кошти в заснування нового села**. Він запрошував колоністів, відміряв їм ділянки й домовлявся з власником землі про умови поселення. Іноді німцям віддавали малопробудовані чеські села, при чому чеське населення нерідко виселялося. Структура території заселення була вже повністю пристосована до потреб трипільної й багатопільної систем. Уся оброблювана земля поділялася на три частини, поселенець мав ділянки на кожній із них. Одна частина призначалася для ярих, інша – для озимих, третя залишалася під парою. Соху змінив плуг. Нові способи упряжки тяглової худоби підвищували ефект тварин на 50%. Однак трипільна система виключала луки й пасовища, обмежувала скотарство й кількість добрив. Усе ж трипільна система збільшувала врожай більш ніж удвічі.

Землі німецькі селяни отримували на умовах «*емфітевтичного права*» (німецького права), що гарантувало селянам спадкове користування землею і фіксовану ренту (грошову, рідше – у натуральній формі, іноді відпрацьовували незначну панщину). Німецькі колоністи також отримували право імунітету – не підпорядковувалися місцевій владі. Там, де вводилося «*німецьке право*», знищувалися всі рештки традиційних громадських прав селян. Селянин став не лише головним виробником, а й головним постачальником продуктів землеробства на ринок.

Услід за німецькими селянами на чеські землі вирушили купці та ремісники. Вони селилися в містах, розташованих на жвавих торговельних шляхах. Причому в міста німці переселялися значно охочіше. Результатом стало німецьке засилля в чеських містах. Вони влилися в ряди міського патриціату. Використовуючи свій багатий професійний досвід, підтримку королівської влади, а також завдяки етнічній згуртованості, у багатьох випадках саме німці захоплюють панівне становище в містах Чехії. Чеським міщанам було важко з ними боротися, адже німці отримували в Чехії права самоуправління за тим зразком, який уже давно панував у німецьких містах. У Празі німецькі бюргери створили потужну колонію, немовби державу в державі. Німці навіть самі засновували нові міста. Щоправда, вони були зобов'язані платити високі податки в королівську скарбницю.

До середини XIII ст. колонізація захопила й гірські області з покладами срібла. Сільська колонізація ритмічно розвивалася до кінця XIII ст., а міська різко зросла з другої половини XIII ст. Німецька колонізація загалом мала велике значення для Чехії. Вона дала додатковий прибуток для короля та феодалів. Певною мірою вона сприяла розвитку сільського господарства, ремесла, торгівлі. Що ж стосується рядових селян, ремісників, купців, то їм німецька колонізація не дала нічого. Навпаки, їх правовий статус та економічне становище погіршилося через привілеї німецьким переселенцям. З етнічної точки зору це мало негативні наслідки: це об'єктивно вело до «онімечення» чеського народу. Усе це надалі матиме значний вплив на суспільно-політичні процеси в Чехії.

3. Піднесення Чехії в XIV ст. за правителів династії Люксембургів.

Після смерті Вацлава III почалася боротьба за чеський трон, яка тривала з 1306 до 1310 років. Проте становище в країні було вже не таким, як у 1278 році, після смерті Пржемисла II, коли територію Чехії розділили між собою Оттон Бранденбурзький і Рудольф Габсбург. Нині чеська шляхта міцно тримала владу у своїх руках, вирішуючи, кого запросити на чеський престол.

Першою кандидатурою виявився **Генріх Хоруганський** (Каринтійський) (1306–1310). Він був молодшим сином Мейнхарда II, графа Тіролю й герцога Каринтії, та Єлизавети Віттельсбах, дочки баварського герцога Оттона II. Після смерті батька 1295 року й до 1310 року Генріх вважався співправителем свого старшого брата Оттона в Каринтії, Крайні й Тіролі. Чеський король Вацлав II запропонував Генріху руку своєї дочки **Анни**. 1306 року в Празі відбулося їхнє весілля. У тому ж році новий король Чехії Вацлав III, брат дружини Генріха, відправився на війну до Польщі, залишивши свого зятя намісником свого королівства. Але 4 серпня Вацлав III був убитий в Оломоуці, не залишивши спадкоємців чоловічої статі. Генріх став головним претендентом на чеський престол. Сейм Чехії більшістю голосів обрав Генріха королем.

Однак його правління в Празі тривало всього місяць: до міста підійшли війська **Рудольфа III Габсбурга**, герцога Австрії, які змусили Генріха тікати з Праги. Чехи обрали Рудольфа III королем, але на умовах визнання всіх привілеїв чеської держави та чеської шляхти. Це сталося 13 жовтня 1306 року, але 4 липня 1307 року Рудольф раптово помер, що дало можливість Генріху повернутися до Чехії та коронуватися її королем.

Чеське дворянство очікувало, що з приходом до влади Генріха в країні відновиться спокій і порядок. Однак сам король був досить безхарактерною й нерішучою особистістю. Йому не вдалося поліпшити фінансове становище королівства, а навпаки, він змушений був розпродавати коштовності чеської корони. Проти Генріха незабаром почала складатися коаліція великих магнатів, яка свої надії поклала на останню незаміжню дочку Вацлава II **Єлизавету**, котра могла б у принципі стати королевою. Проте в Чехії на той час ще не було закону про жіноче престолонаступництво. Шляхта змогла видати її заміж за сина імператора Генріха VII **Яна Люксембурзького**, відомого також як **Яна Сліпого** (1310–1346). Генріх, однак, не бажав здавати свої позиції й зі своїми каринтійськими військами обложив Прагу й Кутну Гору. Це на деякий час зміцнило його владу, проте до 1310 року розгорілося повстання чеських станів проти короля. Союзники Люксембургів атакували родові володіння Генріха в Каринтії й Тіролі. Чеський сейм оголосив про позбавлення Генріха престолу. У Прагу увійшли війська Яна Люксембурзького. Генріх втік до Каринтії. Попри втрату чеського престолу, він до кінця свого життя продовжував іменувати себе королем Чехії та Польщі (королем Польщі вважався попередник Генріха на чеському престолі Вацлав III).

Оскільки Ян був протеже чеських магнатів, то вони примусили його видати **спеціальну грамоту** на їхню користь, і яка значно обмежувала королівську владу:

- гарантувалася недоторканність маєтків, прав і вольностей чеської шляхти та духовенства;
- король зобов'язувався не допускати в країну іноземців;
- не роздавати їм земель, придворних посад та чинів;
- не примушувати чеську шляхту воювати без особливої на те потреби, лише у випадку прямої загрози національній безпеці король мав право закликати шляхту до зброї;
- феодали були звільнені від грошових податків, крім коштів на коронацію та на весілля королівської доньки – традиційних васальних платежів;
- для вотування податків король мусив скликати сейми, у яких домінували знать та духовенство.

Ян Люксембурзький був наділений рисами авантюризму. Увесь час свого правління він конфліктував із Єлизаветою та феодалами. Так, група на чолі з паном **Генріхом** із Липи мала вплив на короля, інша ж на чолі з **Зайцем** із Вальдека спиралася на підтримку королеви. Після деяких зіткнень, 23 квітня 1318 року було укладено перемир'я, яке означало поразку Яна. Король передав усі значні державні посади в руки вищої шляхти й цим відкрив шлях подальшого посилення станів на шкоду королівській владі. Німецька партія вселила Яну, що дружина готується позбавити його трону. У результаті почалися військові дії. 1319 року Ян розгромив прихильників королеви і придушив виступ повсталого проти нього патриціату, але в 1320 році покинув країну, продовжуючи, втім, активно черпати з неї кошти.

Бувши чеським королем, він не пробув у країні й року, постійно роз'їжджаючи з місця на місце й не дбаючи про Чехію. Він постійно втручався в міжнародні конфлікти, намагався отримати імператорську корону, був не проти стати польським королем. Хоча 1335 року у Вишеграді за 1,2 млн празьких грошів відмовився від прав на титул польського короля. У конфлікті між римським папою Іоанном XXII та німецьким імператором Людвігом Баварським Ян декілька раз змінював свою позицію, встаючи то на один, то на інший бік. Дійшло навіть до загрози виникнення європейської коаліції проти Чехії. Заспокоївся він лише тоді, коли, уже буди сліпим, втрутився в Столітню війну, яка не стосувалася Чехії, і загинув у битві при Кресі 1346 року. Перед своєю

останньою битвою наказав прив'язати себе в сідлі бойового коня й так поскакав у рядах французької кінноти на англійців.

З Яном до Чехії прибуло чимало іноземців, що бажали збагатитися. Їхні дії, як і прагнення молодого короля розширити рамки своєї влади, викликали сильну місцеву опозицію. Ян вимагав податків набагато вищих, ніж їх санкціонував сейм. Він обкладав податками духовенство, вдавався до псування монети, фактично пограбував празьких євреїв. За відсутності короля в Чехії посилилася місцева знать, почалися смути.

У 1322 році його сестра **Марія** стала королевою Франції, дружиною Карла IV. Свого семирічного сина **Вацлава** Ян одружив на зведеній сестрі Філіпа Валуа, майбутнього короля Франції Філіпа VI. Вацлав отримав ім'я Карл, а колишнє ім'я вже ніколи більше не використав. Як особистість чеський король **Карла I** (1346–1378) формувався при французькому дворі. У 1325 – 1328 роках він відвідував лекції кращих спеціалістів із теології та філософії на факультеті вільних мистецтв Паризького університету. До управління державою його готували кращі королівські політичні радники. Інтелектуальна сторона виховання переважала над військовою підготовкою. У 16 років він брав участь у штурмі фортеці Сан-Феліче в Італії (1332 рік), а в лавах французької кінноти – у битві при Кресі 1346 року, де загинув його батько. У 15-річному віці (1331 рік) Ян доручив Карлу управління своєю італійською сеньйорією. І вже тут Карл зіткнувся з опором та інтригами, але виявив себе здібним правителем. 1333 року Карл прибув до Чехії, а із січня 1334 року став виконувати функції маркграфа Моравського. Оскільки Ян фактично в Чехії не жив, то Карл де-факто правив нею ще за життя батька.

За правління Карла Чехія вступає в добу господарського, політичного та культурного розквіту, найвищого за усю середньовічну історію. Між тим, у Європі досягла кульмінації боротьба папи й римського імператора. 1342 року папою став під ім'ям **Климента VI** колишній вихователь Карла – **П'єр Рожер де Бофор**. Папа, відлучивши від церкви імператора Людовика Баварського, готував його детронізацію, а на імператорський престол готував свого вихованця чеського короля Карла I. Він домігся свого, й **11 липня 1346** року Карл стає **імператором Священної Римської імперії** під ім'ям **Карл IV**, якого Климент припускав зробити знаряддям своєї політики. Карлу довелося підписати певні зобов'язання, але незабаром він почав діяти самостійно. Він вступав у союзи з прихильниками Людовика Баварського, ліквідував конфлікти, давав привілеї містам, на які було накладено інтердикт Авіньйона, чим і зміцнив своє становище в імперії. Климент був, зрозуміло, обурений. Тому коронація Карла імператором відбулася тільки після смерті папи, **5 квітня 1355** року.

Тісний контакт Карла з церковними феодалами, римським папою дало підставу сучасникам із табору противників називати його **«нопівським королем»**. Така характеристика була поверхневою. Ставлення папи, Карл IV, однак, ніколи не був знаряддям європейської політики в його руках, а використовував союз із церквою в політичних цілях. Прикладом йому були французькі королі, які садили на папський престол своїх єпископів у період усього сімдесятирічного «Авіньйонського полону». Ставши імператором, Карл продовжував **координувати свою політику з устремліннями папської курії**, оскільки це диктувалося завданням зміцнення його влади й у Чехії і в імперії. Щиро вірячи у своє «божественне призначення», Карл у практичній політиці стояв над релігією, мораллю, законами, вважаючи, що **суддею йому є тільки Бог**. Загалом він був особистістю середньовічною, але в його політичній практиці зустрічалися такі елементи, які повною мірою розвинулися в правителів лише пізніше. Карл був яскравим представником перехідної епохи, коли в надрах феодалізму зароджувався елемент нового суспільного укладу.

На відміну від батька, Карл **проводив політику в інтересах чеської держави та нації** (знав чеську мову, батько – ні). Ставши королем, Карл почав **зміцнювати свою владу**, прийняв **заходи проти всевладдя шляхти**, змусивши їх повернути привласнені в корони землі та замки. Проти одного зі шляхтичів, який не хотів підкоритися королівській волі, Карл I пішов війною, а його замок знищив. Король позбавив панів пільг у судовій сфері, повністю сконцентрувавши цю сферу в руках корони. Діючи дипломатично, Карл привертав на свій бік і деяких колишніх ворогів династії Люксембургів.

Але головну соціальну опору він бачив у **церковних феодалів**. Він звільняв від податків монастирі. Радників Карл вибирав із числа найбільш освічених і обдарованих сановників вищого духовенства, таким шляхом комплектувалася канцелярія. Карл виклопотав у папи буллу про утворення в Чехії самостійного архієпископства. Отже, чеська церква, підпорядкована з 973 року архієпископству Мангеймському, стала з **1344 року самостійною**. Тієї ж буллою Празькому архієпископству було підпорядковане єпископство Оломоуцьке й засновано єпископство Літомишльське. Усе це посилювало престиж королівської влади в країні. Празьким архієпископом став видатний політичний діяч **Арношт** із Падубиць, людина високоосвічена, особистий друг Карла.

Ставши імператором, Карл IV видає дві важливі грамоти. Згідно з першою, **Моравія та Сілезія проголошувалися васальними територіями чеської корони**. Друга грамота визначала порядок престолонаступництва в Чехії. За нею трон передавався за чоловічою лінією за старшинством; якщо не було спадкоємця за чоловічою лінією, трон передавався за жіночою; якщо ж династія взагалі переривалася, то сейм мав право обирати нового короля на власний розсуд.

Влада чеського короля у своїй країні визнавалася **необмеженою**. Ніяких апеляцій на його рішення не допускалося. Чехія була оголошена найважливішою частиною Німецької імперії. У системі імперії чеський король став одним із курфюрстів. (До числа курфюрстів входили найбільш могутні імперські князі. Вони мали право обирати імператора, оскільки в Німеччині не було принципу престолонаслідування).

Римська імперія була сукупністю різнорідних територій. Про абсолютну владу імператору думати не доводилося, він прагнув лише до визнання свого вищого авторитету. Карл провів політику угоди з різними політичними силами, намагаючись домогтися їх **мирного співжиття в рамках імперії**. Основою свого політичного авторитету він вважав власні спадкові землі. Він вирішив **зробити з Чехії центр імперії й направив своє політичне мистецтво до цієї мети**.

Восени 1355 року Карл виробив **проект правових основ для імперії**. Ця кодифікація основних імперських державних норм була прийнята **1356 року**, а з **1400 року** стала називатися **«Золота булла Карла IV від 1356 року»**. Як конституція вона була чинною аж до кінця існування імперії до 1806 року. Документ засвідчував, що Карл йшов на серйозні поступки німецьким князям, оскільки не хотів ускладнювати з ними відносини. Він прагнув не стільки посилення позицій імператора в Німеччині, скільки **посилення ролі Чехії в системі імперії**. Булла закріпила всевладдя курфюрстів та політичну децентралізацію Німеччини на століття вперед. За нею імператора обирала колегія із семи курфюрстів – чотирьох світських і трьох духовних. У цій колегії чеський король отримував ключові позиції. Окрім загальноімперських положень, важливим були статті щодо Чехії, які ставили її в особливе, привілейоване становище:

- ніхто не мав права скаржитися імператорові на свого короля;
- іноземцям заборонялося набувати землі в Чехії, а чеський король міг купувати землі в імперії;
- якщо в імперії встановлювався період міжцарствування і правила опікуни, то їхня влада на Чехію не поширювалася;

- підтверджувалася свобода обрання чеського короля чеським сеймом у разі припинення династії;
- імператор не міг сам призначати чеського короля й передавати Чехію в лен, йому надавалося право лише затверджувати обраного короля;
- чеський король був курфюрстом, зберігав право карбувати золоту і срібну монету;
- піддані королівства могли бути засуджені тільки чеським судом;
- булла ігнорувала претензії папи на верховну владу в імперії, папа лише повідомлявся про обрання римського короля.

Отже, хоча *за формою чеський король як курфюрст був ленником імператора, за суттю Чехія була незалежною від імперії*. Тобто, політична децентралізація Німеччини стала позитивом для Чехії.

Визначивши положення Чехії в імперії, Карл продовжував політику створення потужного плацдарму династії Люксембургів на чеських землях. Ще **7 квітня 1348** року Карл IV підтвердив чеським королям «права, лени, свободи, привілеї» щодо «міст, замків і милостей» – усього **14 грамот**. Було сформульовано поняття «*землі чеської корони*»; кожна земля мала свій сейм, а шляхта цих земель не залежала від рішень шляхти чеської. Землями чеської корони були *Чехія, Моравія, Сілезькі князівства, Верхня й Нижня Лужиці*. Пізніше було приєднано ще *маркграфство Бранденбурзьке (Бранібор)*. Карл IV включив до складу чеської держави і спадкову територію свого батька – *Люксембург*.

Сейм кожної землі міг висловлювати свою думку про політику й особу короля, розв'язував внутрішні питання, але прав на самостійну зовнішню політику не мав. Під час історичного розвитку деякі землі відпали, але *Чехія, Моравія й Сілезія зберігалися до XVIII ст.* Посилюючи центральну владу, Карл IV використовував певні суперечності всередині шляхти, не даючи нікому особливо висунутися. Моравію Карл IV віддав у спадкове управління своєму братові **Яну Ідржіху** (Йоганну Генріху), але влада маркграфа була обмеженою.

Карл передбачав також укласти і ввести в дію спільний для Чехії збірник законів, відомий як «*Маєстас Кароліна*» (цю назву він отримав лише 1617 року, при першому виданні). Цей збірник правових звичаїв і норм, відбивав економічні та правові засади державної влади короля, його прагнення до централізації влади й був проти панської олігархії. Проте велика шляхта 1355 року на генеральному сеймі заблокувала його прийняття. Їй було вигідно право неписане. У проекті законника спроба централізації влади зайшла надто далеко, історичні умови для її здійснення ще не дозріли. Карл IV не встановлював абсолютизм, а лише захищав свою владу й обмежував відцентрові тенденції шляхетської олігархії.

Прагнучи перетворити Чехію в центр імперії, Карл також проводив *політику всебічного економічного розвитку країни*. У цих цілях велася дипломатична діяльність, забезпечувалося судноплавство (зробив Влтаву до Ельби судноплавною) і рух наземним шляхом, здійснювалася охорона товарів на них, була створена річкова флотилія. У Чехії розвивалося землеробство, скотарство, хмелярство, риборозведення (влаштував водойми для розведення риби: так з'явилися знамениті чеські коропи), інтенсивно вивозилося за кордон зерно, зростає видобуток корисних копалин, особливо срібла. Карл ввіз до Чехії виноградну лозу з Бургундії та сливові дерева з Лотарингії.

Містам Карл – не завжди послідовно – протегував у розвитку їхнього ремесла й торгівлі, влаштовував торговельні зв'язки Чехії із сусідніми країнами. Він прагнув до того, щоби через Чехію проходили торгові шляхи між Західною і Східною Європою, а також Північчю й Півднем Західної Європи. Але, водночас, Карл IV не допускав розвитку міст як політичної сили. У конфліктах між патриціатом і ремісниками король ставав на ту сторону, яку було вигідно підтримати, щоби зберегти рівновагу.

Карл звернув увагу на чеських купців. До цього вони займалися переважно внутрішньою торгівлею. Зовнішня була в руках іноземців – німців, євреїв, італійців, арабів. Карл змінив правила зовнішньої торгівлі в Чехії. Іноземні купці, які проїздили через Прагу, повинні були виставляти свій товар на декілька днів на продаж. Вони не мали права вести між собою торгівлю без посередництва празьких купців. У Празі за ініціативи короля стали влаштовувати регулярні представницькі ярмарки. Для чеських ремісників Карл збудував у столиці спеціальний район. Його назвали «*Нове місто*», воно отримало право міського самоврядування і його населення на 12 років було звільнене від податків. Карл покращив стан доріг, мостів. Втім, про розквіт економіки все ж говорити немає підстав, мова йде *лише про економічне пожвавлення*.

Розвиток чеської культури за Карла IV внесло настільки багатий доробок у європейську цивілізацію, що ще й у наш час створені в XIV ст. духовні цінності служать людству. У попередні періоди культурна діяльність обмежувалася прикрашенням королівського двору, Карл же став проводити *культурну політику*. Він вважав культуру частиною політики, бачив у культурі та науці потенціал політичної протипаги претензіями шляхти на владу. Він був меценатом та організатором культурної діяльності в країні, знав п'ять мов. 1348 року в Празі був створений *перший в імперії університет*, за зразком Паризького й Болонського, який відрізнявся певною демократичністю. Сюди були запрошені кращі вчені зі всієї імперії передусім із природничих і точних наук (астрономії, математики, медицини). Освіта стала доступною і світським особам, тоді як раніше вона була монополією духовенства. Карл всіляко підтримував університет: закупував літературу, 1366 року подарував у Старій Празі будинок для університету, презентував декілька сіл для утримання колеґії професорів та магістрів. Карл мріяв про те, що університет готуватиме кадри державних чиновників, які будуть вірно служити короні. Але король прорахувався. Вищий навчальний заклад став *центром бюргерської опозиції, центром розповсюдження ідей реформації та вільнодумства*.

Піднялася і шкільна освіта. Тільки в Празі нараховувалось 25 шкіл, були вони й у кожному королівському місті. Карл дбав також про розвиток літератури, мистецтва, музики, наукової творчості, зосередив у Чехії найкращі культурні сили Європи. Література епохи Карла IV була представлена багатьма жанрами: світська та духовна лірика, студентська поезія, сатиричні твори ремісників, дидактичні та філософські твори, політичні алегорії. Усе це було на *чеській та латинській мовах паралельно*. На чеську перекладалися з низки мов описи подорожей, повчальні трактати. У 60-х роках був здійснений переклад на чеську мову Біблії. **Бартоломій** із Хлум зібрав в одному творі наукову термінологію – медичну, географічну, астрономічну, граматичну, теологічну. Магістри Празького університету писали схоластичні, дидактичні, апологетичні твори, виникла низка творів у галузі права. Особливістю розвитку літератури в другій половині XIV ст. була її *чехізація й посилення світського елементу*. Багато творів пройняті *патріотизмом, національною самосвідомістю*. Для розвитку чеської мови характерно виникнення нових слів – вони склали до третини всього чеського словникового запасу. Але тривав розквіт і латинської писемності, і німецької літературної творчості.

В особливому напрямку розвивалася історична проза. Вона перебувала під сильним впливом і особистим контролем Карла IV. Історіографія актуалізувалася й мала пропагандистський характер. Хроніки писалися тільки латинською мовою і призначалися для вузького кола читачів. Вибираючи хроністів, Карл давав їм матеріал і сам брав участь у створенні хронік. Так, у хроніці **Бенеша Крабице** з Вайтміле і **Пржибика Пулкава** з Раденіна Карл вніс «*Святовацлавську легенду*» й «*Автобіографію*». Виникли також хроніки **Франтішка Празького**, абата Опатовіцького монастиря **Неплаха**, **Джованні Маріньоли**. Однак хроніки цієї

епохи не досягали рівня аналогічних творів попереднього періоду, наприклад, *Збраславської хроніки* й не мали істотного впливу на подальший розвиток історіографії в Чехії. Це було пов'язано із суворою цензурою Карла IV.

У XIV ст. виникла чеська драма, як правило, релігійного характеру, якщо судити за назвами творів, але по суті весела й пустотлива. Розквіту досягло музичне мистецтво. У ньому переважав григоріанський хорал. Про розквіт церковних хорів дбали особисто єпископ **Арношт із Пардубиць**, та й сам Карл. 1347 року виник Емаусський монастир, де практикувався слов'янський літургійний спів. Великого розвитку досягла народна духовна пісня, не пов'язана правилами римської літургії. Заохочувалася гра на органі. При дворі були оркестри, давалися концерти, влаштовувалися музичні свята. Інструментальна музика проникла у великі міста.

Видатні твори були створені в архітектурі, скульптурі, у настінному і станковому живописі, у книжковій ілюмінації. Десятки королівських і шляхетських замків, фортець, готичних храмів, світських будівель збереглися до нашого часу в Чехії, Моравії. З 1344 року почалося будівництво кафедрального собору св. Віта. Прибулий до Праги 1356 року на запрошення Карла IV **Петро Парлерж** став творцем *специфічного готичного стилю, що поширився по всій Східній Європі*. У Празі до 1399 року була його майстерня, що об'єднувала архітекторів, скульпторів, художників. Парлерж звів у 1357 році міст через Влтаву (*Карлів міст*), Староместську мостову вежу та ін. Карл IV будував і міста. Найважливішою замковою спорудою був *Карлштейн*, зведений у 1348–1365 роках і призначався для зберігання імператорських коронаційних коштовностей і святих мощів.

Визначними художниками, які розписували інтер'єри храмів і Карлштейна, були **Мікулаш Вурмзер** і **Освальд**. У Празі був спеціальний цех художників, які працювали на замовлення. У Празі розвивалося мистецтво мініатюрної ілюмінації, тобто прикраси рукописів. Воно культивувалося в монастирських і капітульних скрипторіях. Прикрашалися Біблія й деякі книги для інтимного читання: молитовники, часослови, духовні збірники повчального характеру. Водночас починається перехід до реалістичної манери зображення фігур, індивідуалізації форм тіла, пропорцій.

Чехія стала центром культурного життя Європи. Але цінності створювалися переважно у *сфері церковного життя*. Особливістю чеського культурного розвитку був тісний зв'язок із *французькою* та *італійською культурою*. Успіхи культури пояснювалися не тільки особливостями особистості Карла IV, а й *наявністю високоосвічених його радників, політичних і культурних діячів та меценатів, об'єднаних міжнародними контактами з центрами європейської культури*. Навколо таких людей виникали групи і братства вчених, літераторів, художників.

У період правління Карла IV Чехія досягла *вершини своєї могутності, а феодалізм – зрілості*. Та й у суспільстві, і в діяльності імператора були не тільки позитивні моменти. Уже в 60-ті роки почався економічний застій. До кінця життя Карла пожвавилися соціальні розбіжності, які король умів гасити, не даючи їм розростатися. Багато сторін діяльності правителя таїли в собі небезпеку для самої ж королівської влади в майбутньому, але передбачити їх Карл не міг. Сам Карл був людиною непересічною. Обдарований державним розумом, надзвичайно майстерний політик, для якого підступність, віроломство, цинізм були цілком природними властивостями правителя, він до них вдавався, якщо це диктувалося державною необхідністю. Одночасно, Карл IV був людиною широкого кругозору, вільним від фанатизму і формалізму. Широко відома його терпимість до різних поглядів. Так, він перебував у дружбі з **Франческо Петраркою**, погляди якого на владу були зовсім іншими, ніж у Карла. Водночас, *інтереси держави та династії, як він їх розумів, були для Карла вищим законом*. Заради них він міг

піти на будь-які жертви, відректися від дружби, обіцянок, навіть від сімейного щастя.

Уже в останні два десятиліття правління Карла IV в економічній сфері Чехії спостерігається застій. Поступово на неї поширився вплив кризи, яка захоплювала всю Європу від середини XIV ст. Через це виявилось неможливим здійснити багато економічних заходів імператора. Чеські землі залишилися на периферії європейської економічного життя. Спроба Карла включити Чехію в систему головних європейських торгових шляхів виявилася безуспішною. Щоправда, за зростанням споживання Чехія підійшла до економічно зрілих країн Європи, але за виробництвом продукції вона від них відставала. *Вивезення срібла посилювало імпорт товарів, але гальмувало виробничу активність міст. Перевага торгівлі над виробництвом стала постійною.* Ремесло не могло конкурувати з виробами передових регіонів Європи. Завдяки вивозу срібла це відставання не впливало безпосередньо на розвиток споживання, але деформувало економіку чеських земель. Односторонність торгових зв'язків із німецькими землями призвела до переважання в Чехії німецьких та інших іноземних купців. Епідемії призвели до порушення рівноваги між містом і селом, до загальної девальвації грошей.

Смерть Карла IV і подальше падіння авторитету королівської влади прискорили розвиток кризи. Його економічною причиною була диспропорція в розподілі праці між містом і селом. Ціни на продукти землеробства не змінювалися або знижувалися, а ціни на ремісничі вироби росли. Селянин не міг заплатити оброк феодалу, а той переходив до важчих форм експлуатації. Зростання землеробської продукції за даних умов уже досягло свого максимуму, уся форма феодального господарства позбулася перспектив подальшого розвитку. Ослабла зовнішня торгівля Чехії, що особливо відчувалося в Празі. Загострилися міжстанові і внутрішні станові протиріччя.

За великі суми грошей і після довгих зусиль Карл IV домогся обрання свого старшого сина **Вацлава** своїм наступником (1376 рік). Для забезпечення обрання свого сина Карл IV скасував привілеї багатьох імперських міст, які сам же їм раніше дав, і заклав їх різним представникам знаті. Однак ці міста володіли певною міццю, і могли виступити як військова сила. Ба більше, оскільки Карл організував міста в ліги, це дозволило їм кооперуватися і для великих операцій. 4 липня 1376 року, за два дні до коронації Вацлава (під іменем **Венцеля**), чотирнадцять швабських міст об'єдналися в незалежну лігу для захисту своїх прав від нового короля. Швабська ліга привернула нових членів і до 1389 року діяла як незалежний суб'єкт імперії. Підсумком, закріпленим Вацлавом у Шебе в 1389 році, стала заборона на будь-які союзи між містами, при підтвердженні політичної автономії всередині міст. Це угода забезпечила стабільність на кілька наступних десятиліть.

Вмираючи в Празі, Карл залишив Чехію, Сілезію, Верхню й Нижню Лужиці, чеські лени в Саксонії та Верхньому Пфальці й римську корону **Вацлаву IV** (1378–1419), Бранденбург із титулом маркграфа – другому сину, **Сигізмунду**, а третій син – **Йоганн (Ян)** став герцогом Герлицьким. Моравія відійшла до племінника Карла IV **Йоста**.

Як король Чехії, Вацлав IV постійно конфліктував із вищим духовенством країни, обстоював пріоритет світської влади й втручався у внутрішньоцерковні справи, вважаючи Празьке архієпископство одним із головних своїх опонентів у внутрішній політиці. Аналогічні конфлікти відбувалися із представниками чеської знаті. Викрадення і вбивство в 1393 році празького вікарія Яна Непомуцького, виконане за наказом короля, викликало повстання і військову акцію, у якій проти нього виступив його двоюрідний брат Йост Моравський, який претендував на регентство. 1394 року Вацлав IV був полонений повсталю знаттю і відправлений в ув'язнення до Австрії. 1396 року за посередництва його брата Сигізmunда Вацлава звільнили й він був змушений піти на великі поступки

шляхті, яка істотно обмежила королівську владу. Вирішальне місце в королівській раді було надано Празькому архієпископу, єпископам Оломоуцькому й Літомишльському. Вацлав IV зберіг за собою німецький престол в обмін на Лужиці і Бранденбург. Сигізмунд був названий його спадкоємцем.

Вацлав IV прагнув захистити релігійного реформатора Яна Гуса і його послідовників від спроб римсько-католицької церкви оголосити їх еретиками. Празький архієпископ **Збінек Зайіц** із Газенбурга прямо звинуватив Гуса в ересі, що кидало тінь і на короля.

Зайнятий у Чехії, Вацлав понад десять років не був у Німеччині. Цим скористався Рупрехт Віттельсбах, що претендував на трон Німеччини. Через невиконання обов'язків короля Німеччини, Вацлав IV був викликаний на раду німецької знаті в 1400 році, але через відновлення військових дій у Чехії, у яких проти нього знову взяв участь Йост, Вацлав на раду не прибув. 20 серпня 1400 року виборці оголосили його зміщенням за пияцтво й некомпетентність (неучасть у німецьких справах і участь у церковному розколі) й обрали королем **Рупрехта III Пфальцьського**.

1401 року Вацлав IV передав владу в Чехії **раді чотирьох**. 1402 року Вацлав був знову захоплений і тимчасово позбавлений влади своїм братом Сигізмундом за підтримки чеської знаті. Але вже влітку 1403 року Вацлава звільнили лицарі, очолювані Яном із Мікулова.

18 травня 1410 року помер Рупрехт III, і в Німеччині виявилось два королі: Йост і Сигізмунд. Вацлав не визнав свого зміщення і продовжував вважати себе королем Німеччини. Після смерті Йоста, що настала 18 січня 1411 року, Вацлав погодився віддати корону в обмін на гарантії збереження за ним Чехії. Це розрядило ситуацію, і після **1411 року Сигізмунд правив Німеччиною** (спочатку як король, а пізніше – імператор).

Вацлав помер 16 серпня 1419 року від серцевого нападу. Після його смерті Чехія увійшла в глибоку політичну кризу. Корону Чехії успадкувати **Сигізмунд** (1419–1437). Ще в 1374 році він був заручений із **Марією Анжуйською**, другою дочкою угорського та польського короля Лайоша Великого. Марія стала спадкоємицею обох корон після смерті 1377 року своєї старшої сестри Катерини, зарученою з французьким принцом Людовіком Валуа. Посланий до угорського двору, Сигізмунд прижився там, але в 1381 році, 13-річний хлопець був посланий своїм старшим братом Вацлав IV до Кракова, щоби вивчити польську мову, пізнати країну й людей та згодом стати польським королем. Однак, після смерті Лайоша польська знать, зібравшись на з'їзд, постановила визнати польською королевою тільки ту, яка постійно буде жити в Польщі. Оскільки Марія вже була королевою Угорщини, яку вона залишати не збиралася, то до Польщі приїхала її сестра Ядвіга, яка вийшла заміж за литовського князя Владислава II Ягайло. Сигізмунд змушений був покинути Польщу.

11 листопада 1385 року, у місті Зволен, Сигізмунд одружився з Марією. Однак незабаром Марія та її мати, **Єлизавета Боснійська**, яка виступала як регент Угорщини, були захоплені повсталими хорватами, очолюваними єпископом Павлом, і його братами Іванішем і молодшим Ладіславом. У січні 1387 року королева-мати була задушена (була підозра, що Сигізмунд був причетний до вбивства, оскільки його обтяжувало сильний вплив королеви-матері). Сама Марія була звільнена тільки в червні 1387 року військами Сигізмунда за посередництва Венеції (король Боснії Твртко I, дядько Марії, був знатним громадянином Венеції). Марія примирилася з хорватами, але не змогла пробачити Сигізмунду смерті своєї матері, хоча той покарав убивць, і вони жили кожен своїм життям і кожен мав свій двір. Вона померла 17 травня 1395 року під час верхової кінної прогулянки, коли була на останніх термінах вагітності.

За підтримки знаті, Сигізмунд коронувався королем Угорщини 31 березня **1387** року в місті Секешфехервар. Водночас гостро потребуючи грошей,

Сигізмунд за 565 тисяч гульденів заклав Бранденбург своєму двоюрідному братові Йосту Моравському, маркграфу Моравії.

Дев'ять наступних років Сигізмунд провів у безперервній боротьбі за свій нестійкий трон. Підтримки доводилося домагатися з допомогою поступок значних частин королівської власності. Відновлення авторитету центральної влади зайняло десятиліття. Частина угорців, очолювана знатним родом Горай підтримувала Сигізмунда, південні провінції між Савою і Дравою, землі хорватів, за підтримки боснійського короля Твртко I, проголосили своїм королем **Владислава**, короля Неаполя, сина вбитого Карла III. Сигізмунд особисто очолював армію проти хорватів і боснійців. Перший період війни закінчився в 1395 році поразкою хорватів, після чого Сигізмунд вважав себе досить сильним, щоби почати хрестовий похід проти турків. Він заснував особистий *лицарський орден Дракона* для охорони Хреста Господнього та боротьби з язичниками, насамперед із турками. Членами ордена стали в основному союзники Сигізмунда. Найбільш впливові монархи Європи також вступили в орден.

Похід підтримав папа Боніфаций IX, під прапори Сигізмунда зібралися добровольці з усієї Європи, найсильніший контингент прийшов із Франції. Маючи сильну армію хрестоносці захопили кілька болгарських міст і почали облогу фортеці Нікопол, яка контролювала нижній Дунай. Султан Баязид I швидко зреагував і в Нікопольській битві повністю знищив армію хрестоносців. Сигізмунду, чії війська стояли в другій лінії, вдалося втекти. Коли новина про битву досягла Хорватії, там без очікування більш докладних відомостей оголосили Сигізмунда мертвим, а Владислава законним королем. Після того, як стало ясно, що Сигізмунд живий, хорватський парламент і король обмінялися примирливими посланнями й досягли домовленості про зустріч для вирішення всіх проблем.

Під час зустрічі, що отримала згодом ім'я «*Кривавий Сабор у Крижевцях*», 27 лютого 1397 року прихильники Сигізмунда вбили бана Степана Ласковича та членів хорватського парламенту, після чого разом із королем утекли на угорську територію. Ця подія призвела до ще 12 років війни. 5 серпня 1403 року Владислав був коронований у Загребі, як король Хорватії та Угорщини угорським архієпископом хорватського походження. Ця війна, яка сильно підірвала владу хорватської знаті й парламенту, закінчилася в 1409 році, коли Владислав продав Далмацію за 100 тисяч дукатів Венеціанській республіці.

Коронація Сигізмунда королем Німеччини сталася 8 листопада **1414** року в Аахені. Він отримавши назад і титул курфюрста Бранденбурга від померлого двоюрідного брата Йоста.

1410 року Сигізмунд вступив у союз із Тевтонським орденом проти короля Владислава Ягайла. За 300 тисяч дукатів, він повинен був атакувати Польщу з півдня після 24 червня. Однак, невдоволення його власної знаті зупинило його від участі в битві при Грюнвальді в липні того року.

1414 року Сигізмунд за підтримки єпископів і світських лідерів, втомлених від Великого розколу (1378–1415 роки), скликав вселенський собор у **Констанці**. Собор скинув усіх трьох пап, які правили в той час, і вибрав нового спільного папу. Ліквідувавши розкол, Сигізмунд відновив значення імператорського титулу і зробив себе найбільш впливовим монархом у Європі. Там же на соборі 30 квітня 1415 року Сигізмунд, у нагороду за послуги, надані йому **Фрідріхом Гогенцоллерном**, дарував останньому титули маркграфа й курфюрста Бранденбурга із застереженням, що може взяти в нього маркграфство, сплативши 400 тисяч гульденів. Під час боротьби з ересями на соборі був також засуджений і спалений на багатті **Ян Гус**, що призвело до багаторічних гуситських війн. Разом із папою римським Мартіном V Сигізмунд очолив боротьбу європейської феодалної реакції проти гуситів (1420–1431 роки) у вигляді п'яти хрестових походів. Гусити зуміли розбити всі ці хрестоносні раті. На Чаславському сеймі

1421 року король Чехії Сигізмунд був позбавлений влади. Проте, боротьба гуситів завершилася їхньою поразкою внаслідок внутрішніх суперечностей у країні.

4. Передумови гуситського руху. Релігійні та суспільно-політичні погляди Яна Гуса. Характеристика основних подій гуситських воєн.

Елементи застою, які проступали в Чехії починаючи із 60-х років XIV ст., були відображенням кризових явищ, що охопили всю Європу. Економічний занепад у країнах Західної та Південної Європи затягнувся через епідемії і тривалого конфлікту Англії з Францією. У цих країнах, як і в Італії та Німеччині, спостерігалися гострі соціальні суперечності. У Чехії кризові явища набули особливо гострого характеру наприкінці XIV ст., а у XV ст. переросли в гуситський рух.

Криза в економіці мала й серйозні соціальні наслідки. Першим із них була диференціація всього суспільства. Розшарування охопило селян, феодалів, духовенство, міський стан.

Селяни поділялися на заможних і бідноту. Більшу частину села склали власники дрібних ділянок землі. Чеські феодали переводили своїх кріпосних селян на так зване «німецьке право», за яким селяни повинні були виплачувати високу грошову ренту, причому землевласник-феодал міг завжди зігнати селянина із землі при найменшій затримці сплати ренти. Крім грошового оброку, натуральних поборів, відпрацювання селяни несли значний тягар податків. Вони були не власниками, а лише тримачами землі. У правовому сенсі вони підпорядковувалися феодалу і його суду, що відрізнявся крайньою жорстокістю; селян піддавали варварським тілесним покаранням, катували до смерті або виносили їм смертні вирoki. Фактично влада феодала над селянином була необмеженою, що викликало ненависть до представників панівного класу. Кріпосне право, кабальна оренда, втрата землі більшою частиною селянства – усе це спліталось в загальний клубок, створюючи для маси чеського селянства дуже тяжке, часом безвихідне становище.

У містах було три громадські групи: *патриціат*, *бюргерство* й *біднота*. Міський патриціат, що складався здебільшого із німців, захопив у свої руки провідні галузі промисловості й торгівлі та міське самоуправління й суд (включно з чеською столицею – Прагою). Об'єднане в цехи бюргерство мало майно, але було позбавлене політичної влади, за володіння якої боролось з патриціатом, причому *патриціат складався в основному з німців, а бюргерство з чехів*. У чеських містах, як і в селах, накопичувалася велика кількість всілякої бідноти (40-50% населення міста) у вигляді найбідніших ремісників, робітників, різного люду із сіл, які всі жили в страшенних злиднях.

До панівної верстви країни належали феодали та патриціат. Особливо виділялися багатством і могутністю феодали духовні. Церква володіла третинною всієї оброблюваної землі або половиною всього земельного майна країни й була досить витонченим експлуататором. Крім звичайних селянських повинностей вона стягувала десятину від усіх верств населення, отримувала платежі за відправлення обрядів. Уже Карл IV в «Маєстас Кароліні» пропонував заборонити земельні пожалування на користь церкви й монастирям. Панувала деморалізація церкви: духовні посади продавалися, практика продажу індульгенцій за вчинені злочини розбещувала суспільство, засилля німців серед священства, чеське духовенство платило 10% римській курії зі своїх бенефіцій, загалом панувала думка: «*Німці хочуть чехам зла*».

Світське дворянство було представлено *панським* і *лицарським* станами. Пани прагнули захопити у свої руки *державний апарат, активно діяли в сеймі, обмежували владу короля*. Перейти в панське стан із нижчого дворянства було практично неможливо. Пани захопили найважливіші посади й у місцевому управлінні.

Кількість родів нижчої шляхти сягала кількох тисяч, вони господарювали в дрібних володіннях і мали скромні доходи. Були й зовсім незаможні лицарі, що втратили свої володіння й добували засоби до існування військовою службою або навіть розбоєм на великих дорогах. Фактично нижче дворянство займало другорядне становище й було невдоволено своїм суспільним статусом.

У ситуації суспільної кризи **відносини між усіма верствами суспільства вкрай загострилися**. Селяни мріяли про звільнення від ненависних панів. Бюргерство хотіло повалити владу патриціату в містах, зберігши майно й панування над біднотою. Міська біднота була готова боротися за корінну зміну наявного порядку. Представники дворянства боролися між собою за землю і владу. Усі верстви суспільства висловлювали невдоволення церквою, прагнучи звільнитися від її експлуатації, поборів або захопити її майно.

Отже, на рубежі XIV і XV ст. криза проявилася в економічній, соціальній і політичній сферах. Нею було охоплене й церковне життя. Розвинулося народне і вчене єретицтво, що свідчило про розвал церковної ідеології. Ненависть чехів – жителів міст, селян, частково лицарства – була спрямована одночасно проти чеського феодално-кріпосного ладу, що гальмував розвиток країни, і проти чужоземного, німецького засилля. Усе це і склало найважливіші причини гуситського руху.

Гуситський рух, що заповнила приблизно 70 років чеської історії, – багатопланове суспільне явище. Це – **боротьба станів, реформація церкви, спроби змінити соціально-політичний лад, а також рух національного характеру, проти засилля німців у країні**. Рух отримав свою назву від імені одного з його вождів – **Яна Гуса**, котрий виступив на першому, підготовчому етапі, який мав **національно-релігійний характер (1400–1419 роки)**. Це був період церковної реформації, до кінця якого Гус загинув, час розстановки соціальних сил, формування основних напрямів руху.

Другий період – **1419-1471 роки** – **Гуситська революція**, у якій виділяються три фази:

I. **1419–1421 роки**: фаза найвищого розмаху революції та ініціативи радикальних станів. Рух мав **соціальний характер** – намагання перебудувати суспільство за божественними нормами церкви і громади.

II. **1422–1437 роки**: фаза боротьби всередині країни й перехід гуситів у наступ проти Європи, спроба надати руху **міжнародний розмах**.

III. Від середини **30-х років** до **1471 року**: шлях зміненого чеського суспільства до внутрішньої організації відносин, до компромісу з навколишнім світом, боротьба за утримання досягнутих рубежів. Рух набув **національно-політичного характеру**.

Загострення внутрішніх станових і міжстанових суперечностей у чеському суспільстві викликало в ньому невдоволення чинними порядками та їхню критику. Протест на початковому етапі обрамлявся в релігійну форму, інші форми були просто виключені. Теперішній стан порівнювався з «божественними законами». Виявлені невідповідності слугували виправданням невдоволення. Церква була не тільки могутня, а й аморальна. Після закінчення Авіньйонського полону пап 1373 року почався церковний розкол, що тривав 40 років і розкрив усьому світові очі на сутність католицької церкви. На адресу духовенства стала висловлюватися все більш смілива критика.

У Чехії першим таким критиком став Празький архієпископ **Арношт** із Падубиць. Він виступав за укріплення церковної дисципліни, підняття освіти, моралі духовенства, критикував духовні ордени за їхню жадібність і вплив на мирян, закликав священників вчити населення молитов чеською мовою.

З попередників Яна Гуса слід насамперед назвати трьох.

Перший, хто підняв свій голос ще в 60-х роках XIV ст., був німецький монах, августинець **Конрад Вальдгаузер**, священник у Тинському костьолі. Різко

засуджуючи розкіш церкви, лицемірства жебрацьких орденів – францисканців і домініканців, світських панів, Вальдгаузер поклав надію на те, що вони виправляться самі. Він свої погляди проголошував публічно, перед простими слухачами й був першим у плеяді проповідників, які сіяли свої думки «в масах, звертаючись до громадськості».

За стопами Вальдгаузера, тільки набагато енергійніше, пішов наступний проповідник, моравець **Ян Міліч** із Кромержижа (1320–1374). Його виступи чеською мовою отримали незрівнянно більший резонанс: він звертався до більш численної чеської аудиторії й не тільки захоплював людей словами, але і зразковим дотриманням власних принципів в особистому житті: Міліч відрікся від усіх церковних і світських посад (він був нотаріусом королівської канцелярії та празьким каноніком), одягався й харчувався вкрай скромно, вів строго моральний спосіб життя. Того ж вимагав Міліч і від оточення; відомо, як різко він виступив проти самого Карла IV, якого публічно назвав антихристом; відомо, що він організував притулок для публічних жінок, які під його впливом відмовилися від свого ремесла й де їм допомагали перейти до чесної праці.

Міліч виробив *власну програму виправлення суспільства*. Оскільки порятунок світу він вбачав у точному дотриманні закону Божого, то йому неминуче довелося зіткнутися з численними прийнятими в той час суспільними інститутами та порядками. Так, насамперед, він зіткнувся зі світською владою, бо проголосив принцип: *«Всі владики духовні або світські, які правлять несправедливо, – не владики, а грабіжники!»* Він повставав також проти торгівлі, засуджуючи продаж речей за дорожчою ціною, ніж та, за яку вони були отримані, а, особливо, виступав проти купчих угод із довічною платою, що знаходило гарячий відгук у празьких слухачів. В інших своїх проповідях Міліч пристрасно боровся проти надмірного піднесення священників над простими вірянами під час обряду причастя.

Щоправда, виступи Міліча не були ще системними, стосувалися лише окремих питань і, здебільшого, не виходили за межі критики, але в зіставленні з наявним тоді устроєм вони являли зразок безстрашності й революційності й нерідко торкалися самих основ громадського порядку.

Третім проповідником-реформістом до Гуса був **Матей** із Янова (1350–1394), пізніше проповідник у Староміському соборі св. Мікулаша. Це була освічена людина. Навчався він у Парижі на факультеті теології й вільних мистецтв і отримав там звання магістра (професора). Багато цінних пізнань придбав він потім в Італії, у Римі. Після повернення до Чехії Матей із великою енергією віддався науковій літературній діяльності та проповідницьким працям, зокрема, *«Правила Старого й Нового Завітів»*. У промовах Матея з небувалою відвертістю та войовничістю прозвучали вже деякі основні принципи майбутньої програми реформ. Він різко повставав проти зовнішньої пишності церкви й вимагав, щоби вона відвернулася від усього показного, поверхневого і звернулася до сутності свого послання. Він відкидав надмірне шанування святих, ікон і мощів: *«Будь-яка шибениця в місті корисніша, ніж сама шанована ікона або скульптура в храмі. Бо шибениця є засіб справедливості Божої і зменшує зло людське ... у той час як від ікон і шанування їх пішло все язичницьке поклоніння ідолам»*.

Набагато послідовніше розвинув Матей із Янова протест Міліча проти піднесення священників при причасті: *«Священники, служачи месу, користуються правом причаститися тілу і крові Христової. Чому ж не дають вони цього права й решті мирянам? Якщо дадуть відповідь вони, що це їм було дано, то це чиста брехня, бо Господь дав себе всім. Якщо ж кажуть: гідні ми, але не миряни, або – ми гідні більше мирян, то це є гординя, а від неї – заздрість і нездатність, бо не посада робить людину гідною причастя, а віра й любов та добродійне життя»*. З небувалою гостротою малював він перед своїми читачами

та слухачами образ чистої ранньої церкви й порівнював її із сучасною церквою, яка загрузла в мирських турботах і підвладна вже не Христу, а антихристу. Бо саме антихрист користується зовнішньою пишнотою для обману людей, перетворює слуг господніх на рабів золота, і *«хто, чим вище місце займає в церкві, тим більший є він в антихриста; якщо ж на найвищому місці на чолі всіх знаходиться, той і є вищий антихрист»*. Зразком же, за яким слід було змінити церкву і весь світ, християнин міг знайти в одній тільки Біблії.

Слова улюблених проповідників падали на особливо родючий ґрунт у Празі, у великому місті, де жили сотні студентів, де в нещодавно створеному університеті ретельно займалися науковими працями й, головне, де у свідомості населення найгостріше відбивався тягар чвар і напруги. У цю-то атмосферу, у гущу пристрасних університетських дискусій, полемік і суперечок, які велися і словом і пером, і потрапив Гус.

Ян Гус народився в селі Гусинец на півдні країни, недалеко від баварського кордону 1369 року. День його народження, а також рік не визначені з повною вірогідністю. У ранньому віці батьки Яна відправили його до Праги вчитися. У столиці він жив, як і всі тогочасні небагаті школярі, добуваючи собі їжу співом і прислужуванням у храмах. У творах Гуса збереглися уривчасті зауваження про цей період життя: *«Коли я був голодним хлопчиком, я робив із хліба ложечки, якими їв горох доти, поки, нарешті, не з'їдав і ложки»*. Дуже рано Гус став думати про кар'єру священника. За словами Яна, його уявлення про священство було пов'язано, насамперед, з хорошим достатком.

Після закінчення нижчих шкіл Гус записався в Празький університет на факультет «вільних мистецтв», який давав своїм слухачам усе те, що було тоді надбанням різних наук, починаючи з природознавства, історії та мов і кінчаючи найскладнішими філософськими системами. В університеті Гус, за його власними словами, не ухилявся ні від чого, беручи участь і в усьому важливому, і в усьому легковажному. Професори не визнавали в ньому особливих здібностей. В екзаменаційних списках він був у числі «середніх». Зате сам Гус багатьох зі своїх професорів згадував із великою повагою і вдячністю: одного називав «ясним оратором», іншого – «прекрасним проповідником, схожим на звук сурми».

Двадцяти двох років (1393 року) Гус досяг звання бакалавра вільних мистецтв, в 1396 році став магістром із правом читання лекцій, в 1400 році записався на богословський факультет і незабаром, уже присвячений у сан священника, отримав звання бакалавра богослов'я. Далі цього Гус не пішов. Він не домагався ступеня доктора богослов'я й на все життя залишився магістром. З 1398 року Гус викладав богослов'я в Празькому університеті, в 1401–1402 роках був деканом факультету вільних мистецтв, в 1402–1403 і 1409–1410 – ректором університету. З 1401 року Гус читав проповіді в костелі св. Михайла, а з 1402 року став проповідувати в спеціально побудованій Вифлеємській каплиці (в старій частині Праги), яка перетворилася на центр розповсюдження реформаторських ідей. Гус читав проповіді чеською мовою, на які збиралося до трьох тисяч осіб.

Якраз за часів навчання Гуса в Празький університет проникло ще одне реформаторське вчення, на цей раз ззовні, з Англії. Тоді обидва двори – лондонський і празький – зблизилися в результаті шлюбу сестри короля Вацлава IV з англійським королем, і кілька чехів стали студентами Оксфордського університету. Повернувшись додому, вони, зокрема, друг Яна, **Ієронім Празький**, привезли звідти копії деяких трактатів англійської реформатора **Джона Вікліфа**, забороненого в Чехії. Його реформи теж були спрямовані проти церковних порядків і римського папи, та й у богословські питання вчення оксфордського професора вносило багато нового.

Гус і багато його друзів вітали вчення англійського реформатора, вбачаючи в ньому ще одного союзника в подальшій боротьбі за реформу. Гус, переписуючи

трактати Вікліфа, часто не міг впоратися з хвилюванням і супроводжував переписуванні слова захопленими коментарями на полях: «*Золота коштує те, що тут написано*», і в іншому місці: «*Боже, пошли Вікліфу царство небесне!*»

У своїх проповідях Гус не тільки часто торкався повсякденного життя (що було незвично в той час), але й відкрито критикував клір, феодалів і бюргерів. Він засуджував розбещеність кліру і викривав звичаї духовенства, закликав позбавити церкву власності, підпорядкувати її світській владі, вимагав реформи церкви, виступав проти німецького засилля в Чехії взагалі й у Празькому університеті, зокрема.

Ось його думки з деяких питань:

- не можна стягувати плату за таїнства і продавати церковні посади;
- священникові досить стягувати невелику плату з багатіїв, щоби задовольнити свої найперші життєві потреби;
- не можна сліпо підкорятися церкві, але потрібно думати самим, застосовуючи слова зі Святого Письма: «*Якщо сліпий поведе сліпого, обидва впадуть у яму*»;
- влада, що порушує заповіді Бога, не може бути Ним визнана;
- власність повинна належати справедливим. Несправедливий багач є злодій;
- кожен християнин повинен шукати правду, навіть ризикуючи добробутом, спокоєм і життям.

Щоби поширити свої навчання, Гус не тільки проповідував із кафедри: він також наказав розписати стіни Вифлеємської каплиці малюнками з повчальними сюжетами, склав кілька пісень, які стали народними і провів реформу чеського правопису, яка зробила книги більш зрозумілими для простого народу та полегшила поширення грамотності в народі (праця «*Чеська орфографія*»). Він домігся передачі кожного звуку мови окремою літерою: він розробив діакритичні знаки (ті, що пишуться над літерами у вигляді точки й риски), що показують, як повинні вимовлятися дані літери. Зручна система правопису з діакритичними знаками вкоренилася в чеській мові і згодом вплинула на реформи правопису в інших мовах (словацька, литовська). У своїх творах Гус прямо звертався до широких читацьких кіл (праця «*Про пізнання істинного шляху до порятунку*»). Гус виробив особливий дохідливий стиль полеміки, не абстрактної, а життєво мотивованої, і по суті затвердив у чеській літературі новий тип прози. Крім цього, Гус перевів на чеську мову Біблію, яку спалили разом із ним.

Ця критика імпонувала шляхті, яка мріяла захопити церковні землі та багатства. Проповіді Гуса відповідали й вимогам бюргерства, яке прагнуло до «дешевої» церкви.

У Празькому університеті цього часу йшли нескінченні диспути. Боролися реформатори і прихильники старих порядків. За реформацію ратували чеські магістри, спираючись в основному на вчення Вікклефа. Антивікклефіти – передусім німецькі професори та магістри – в 1408 році домоглися засудження вчення Вікклефа та заборони читати його твори в Празькому університеті. Партії опоненти розділилися за національною ознакою – на чехів та німців.

Король Вацлав IV, повалений 1400 року з імператорського трону, підтримував із політичних міркувань реформаційну партію, а чехи – лінію короля. Німці ж стали стверджувати, що вся чеська нація впала в ересь. Суперечності вийшли за рамки університету, охопивши суспільство загалом. Чеські магістри домоглися від короля реформи університету. 18 січня **1409** року Вацлав IV підписав **Кутногорський декрет**, за яким німці позбулися всіх привілеїв у навчальному закладі. Тоді німецькі магістри, бакалаври та студенти залишили Прагу, так що університет став центром діяльності прихильників реформації.

Але й серед них відбувся поділ, сформувалася **радикальна група на чолі з Гусом**. 1409–1412 роки – час повного розриву Яна Гуса з католицькою церквою й подальшого розвитку його реформаційного вчення. Ян вважав, що існуючий порядок повинен бути змінений, люди повинні повернутися до того життя яку заповідав Христос, норми якої сформульовані в Біблії (ідеалом була **ранньохристиянська церква**); у суспільстві не повинно бути несправедливості, експлуатації та аморальності. Джерелом віри Ян Гус визнавав лише **Священне писання**, яке вище авторитету папи, церковних соборів і папських постанов, котрі, на його думку, суперечили Біблії. Рим вважав столицею антихриста. Що ж стосується методів боротьби за нове суспільство, то Гус був в основному **прихильником мирних засобів**, але іноді говорив і про можливість насильницького впливу на людей, які перебували в гріху. Гус пристосовував своє вчення до конкретної ситуації, зрозуміло, що на його ідеї спиралися дуже різні його послідовники.

1411 року становище Яна Гуса в Празі погіршилося, проти нього виступив празький архієпископ **Збінек Зайіц**, який визнав висловлювання Гуса підбурливими, еретичними і які підлягають суду інквізиції. Це звинувачення кинуло тінь на університет і на короля Вацлава IV, котрий підтримував Яна. Вацлав назвав заяву Збінека наклепом і наказав конфісковувати володіння тих священників, які поширювали цей «наклеп». Збінек втік до Угорщини, і невдовзі помер.

1412 року Ян Гус виступив проти продажу представниками папи індульгенцій, які збирали кошти на ведення війни проти неаполітанського короля. Він оголосив, що папа не Бог, а тому не може прощати гріхи. Папа Іоанн XXIII наклав на Гуса прокляття. Після цього Вацлав IV відмовився далі підтримувати небезпечного еретика, бо це завдало удару по його й без того слабкому міжнародному престижу. Після прибуття в Прагу продавців індульгенцій у травні 1412 року в місті почалися заворушення. Для остраху влада стратила трьох підмайстрів, а Гус був знову відданий анафемі, і йому довелося покинути Прагу, бо місту загрожував інтердикт. За порадою короля Ян виїхав до південної Чехії (спочатку в замок Козі-Градек, а потім у Краковець), де шляхта не підкорялася рішенням папи. Там він продовжив відкрито критикувати церковну і світську владу.

У вигнанні Ян Гус написав опус *«Про церкви»* (1413) з критикою всієї організації католицької церкви й церковних порядків. Гус заперечував особливе положення папи (офіційно стверджувалося, що папа і клір – це церква. Ян Гус вважав, що *церква – це всі парафіяни, а ті, хто живе не за законами Христа, навіть папа, є антихристами, оскільки єдиний глава церкви – Христос*), але **не відкидав католицькі догмати** й не закликав до знищення феодальної власності насильницьким шляхом. Не призиваючи до знищення наявного феодального ладу, він обмежувався, головню, закликами **про пом'якшення найтяжчих форм кріпосництва**. Так Гус закликав феодалів не зловживати своєю владою: *«бути милостивими із бідними та справедливо ними управляти»*. Він протестував проти образ, які приходилося терпіти біднякам у королівських судах. У низці своїх усних та письмових виступів Гус рішуче засуджував захоплення панамі майна померлих селян.

Водночас, Ян нещадно **критикував практику причастя**, за якою священнослужителі причащалися хлібом і вином, а миряни задовольнялися лише хлібом (рішення Латеранського собору від 1215 року). Гус доводив, що в ранньому християнстві всі віряни причащалися однаково (раніше в Чехії причащалися під двома видами). Ця теза мала особливе суспільне значення, оскільки зрівнювало служителів церкви з іншими верствами населення. Надалі учні та послідовники Яна Гуса почали причащати простий народ і вином.

У вченні Яна Гуса церква побачила найнебезпечнішу ересь. 1414 року проповідника викликали до німецького міста **Констанца** на церковний собор, що мав на меті відновити церковну єдність, здійснити реформи церкви і прийняти заходи з боротьби з релігійними ересями в Чехії. Причому імператор Сигізмунд обіцяв Яну особисту безпеку. Гус поїхав у Констанцу в надії відстояти свої переконання в диспуті з цілим Собором. Але попри охоронну грамоту, яка виявилася звичайною подорожньою грамотою, Гуса зупинили в дорозі й заточили у в'язницю Готліб. Коли деякі друзі Гуса звинуватили Собор у порушенні закону та імператорської клятви про безпеку Гуса, папа відповів, що він особисто нічого нікому не обіцяв і не пов'язаний обіцянкою, яку дав імператор. Коли ж Сигізмунду нагадали про дану ним обіцянку, він відмовився втручатися й захищати Гуса. Це принесло йому багато неприємностей згодом, коли в 1419 році він став королем Чехії й був залучений у гуситські війни.

Спочатку Гус відмовлявся говорити на допитах, і щоби він почав говорити, йому зачитали смертний вирок, який можна було відразу ж привести у виконання, якщо Гус не захищатиметься. Незабаром папа Іван XXIII втік із Констанца, оскільки Собор зажадав його зречення. Це ще сильніше погіршило становище Гуса, котрий раніше утримувався як бранець папи, а тепер був відданий Констанському архієпископу, який посадив його на хліб і воду. 8 травня 1415 року моравська шляхта направила Сигізмунду петицію з вимогою звільнити Гуса й дати йому слово на Соборі. 12 травня такий же протест висловили сейми Чехії та Моравії, а пізніше чеське й польське дворянство, що перебувало в Констанці.

Через 70 голодних і безпросвітних днів, 5 червня 1415 року Яна привезли в Констанцу, де зажадали зречення, не надавши слова. Була створена комісія, що знайшла 44 пункти в ученні Гуса, які суперечили канонам церкви. Ян погодився відмовитися від своїх думок, якщо Собор доведе Святим писанням хибність його висловів. 1 липня 1415 року в'язневі вручили текст зречення, складеного в м'яких виразах. Гусу пропонувалося відректися тільки від тих статей його вчення, які він сам знаходив еретичними, так що він міг ще уникнути смерті.

6 липня Яна Гуса привели до кафедрального собору й зачитали вирок, за яким, у разі якщо він не зречеться своїх поглядів, його відправлять на вогнище. Ян Гус вимовив: *«Не зречуся!»*, Після чого його позбавили сану священника і відразу ж стратили. З його стратою пов'язана низка легенд. Так, старенькій, яка з благочестивих спонукань підклала в'язанку хмизу в його багаття, він нібито вигукнув: *«О, свята простота!»*. А також передбачив появу через сто років великого реформатора, чії починання будуть знищені (**Мартіна Лютера**), сказавши: *«Я-то – Гусак, а за мною прийде Лебідь!»*. Та ж доля в 1416 році спіткала і його друга Ієроніма Празького. Прах Яна був розвіяний над водами Рейну. Його страта сколихнула чеське суспільство й поклала початок гуситського руху. Ян Гус був оголошений чеським святим.

Смерть Гуса викликала глибоке обурення в Чехії. Чеські та моравські пани заявили 2 вересня 1415 року письмовий протест щодо страти Яна. Празький університет не визнав справедливості рішень Собору. Серед міських жителів та селян про Гуса казали як про невинного страждальця та мученика. У Чехії почали спостерігатися масові відходи від католицизму. Населення стало відмовлятися від сплати десятини й ренти на користь церкви, захоплювало церковні землі, монастирі, виганяло католицьких священників і замінювало їх гуситськими. Створенні «еретичні общини» закликали до здійснення ідей Гуса про реформу церкви та громади, поглиблюючи у такий спосіб його вчення. Король Вацлав IV відмовлявся задовольнити вимоги про придушення в країні «еретицтва». Дії імператора Сигізмунда, який слав загрозливі листи до Чехії, у котрих він обіцяв утопити в крові всіх вікліфістів і гуситів, викликали сильний гнів людей.

Отже, після смерті Гуса *наростає революційний вибух і формуються політичні партії*. Заможні верстви суспільства прагнули позбавити церкву її

майна і привілеїв, зберегти за собою політичну владу, як і панування над народними масами. Останні ж виступали за знищення всякої експлуатації. Це призвело до поділу гуситів на два основні табори:

✓ **Утраквістів (чашників)** – це *феодали, бюргерство* (переважно міські жителі Праги), *університетські магістри* та інші *заможні верстви* утворили поміркований табір, що проголосив своїм головним завданням домогтися причащення з чаші і для мирян (тобто «*під двома видами*») – з усіма економічними та соціально-політичними наслідками такої міри.

✓ **Таборитів** (за іменем міста Табора, у якому згодом утворився їхній центр) – радикальне крило гуситів, куди входили *збідніле лицарство, найбільші ремісники, міський плебс, селяни*, що бажали радикальної перебудови суспільства, і програмою чашників не були задоволені. Виступаючи теж за позбавлення церкви привілеїв і за причащення двома видами для мирян, вони вимагали і глибших реформ. Так, у релігійній сфері виступали за створення **вільних церковних общин** без будь-якої вищої церковної ієрархії та повної свободи проповіді. У політичній сфері вони виступали за «державу без короля», тобто за **республіку**. Головною їхньою соціальною вимогою було **скасування кріпосного права та проголошення землі суспільною власністю**, тобто передача її селянству. Серед таборитів виділяють дві течії: **хіліастів** або **пікартів** – ліве радикальне крило, що вимагали ліквідації будь-якої власності й вірили про нове пришествя Христа (очолював **Мартін Гуска**) та **помірковані**.

В обидва табори гуситів входила переважна більшість жителів Чеського королівства.

На рубежі 1418 і 1419 років *чеські католицькі пани, патриціат, римська церква та німецький імператор Сигізмунд* об'єднали свої сили для наступу на гуситів, стали виганяти гуситських священників, домоглися призначення членами міської ради Праги (*коншелів*) рішучих противників гусизму. Тоді радикальні гусити стали готувати повстання. **30 липня 1419** року вони зібралися зі зброєю на проповідь популярного серед бідняків священника **Яна Желівського** й рушили до ратуші Нового Міста, вимагаючи звільнити людей, ув'язнених за протести проти старих порядків. Коншели відмовилися виконати цю вимогу. Тоді натовп узяв ратушу приступом, викинув із вікон представників влади та добив тих, хто ще був живий. Так почалася революція. Вацлав IV не був у змозі придушити виступ, йому довелося визнати зміну влади в Новому Місті й тікати з Праги.

16 серпня 1419 року Вацлав помер. Наступником на чеському престолі повинен був стати його брат, імператор Сигізмунд. Вчинок останнього в справі Гуса і його неприховані симпатії та зв'язки із німецькими феодалами робили його ім'я ненависним серед чехів.

Праві гусити (чашники) наприкінці серпня 1419 року виробили вимоги (відомі, як **програма «чотирьох празьких статей»**), які пропонували прийняти Сигізмунду Люксембурзькому, щоби визнати його чеським королем:

- гарантія причащення мирян із чаші, тобто двома видами – хлібом і вином;
- богослужіння чеською мовою; ще в XI ст. Вратислав прохав папу Григорія VII дозволити богослужіння чеською мовою;
- секуляризація церковного майна;
- заборона світського правління священників;
- покарання за смертельні гріхи;
- визнання усталеного в містах порядку.

Але радикали з цією програмою не погодилися. У цей час натовп селян і плебеїв прийшли до Праги й були з радістю зустрінуті празькою біднотою. Тоді католики захопили Празький Град і розмістили там свої війська. Новоміські радикали 25 жовтня зайняли Вишеград. Почалися сутички. Через десять днів між протестантами було укладено перемир'я.

До цього часу виникли нові гуситські центри: *Градец Кралове* на сході Чехії, *Пльзень* на заході й низка інших міст. Проповідники-хіліасти почали організовувати паломництва в гори, чекаючи пришествя Христа. Біля пагорба Табор у червні 1419 року зібралося понад 40 тисяч гуситів з усіх кінців країни. Оскільки Христос не являвся, було вирішено взяти долю у власні руки. 21 лютого 1420 року гусити захопили м. Сезімово Усті та створили там общину, як прообраз рівноправного товариства братів і сестер. Проте становище міста не забезпечувало його успішної оборони. Тому гусити вибрали інше місце (Табор) і стали будувати там укріплення. Кожен, хто приходив сюди, кидав свої цінності в спільну діжку. Головним принципом комуни був «Божий закон», усе, що суперечило йому, знищувалося. На чолі військових громад стояли чотири гетьмани, великий вплив мали священники і проповідники. Був обраний і власний єпископ. Програма Таборської комуни передбачала загальну рівність, вигнання порочної церкви та органів феодального права.

З 1419 року в Чехії йшли гуситські війни. З одного боку, це була збройна боротьба між чеськими гуситами та чеськими ж католицькими панамі, а з іншого, боротьба чехів-гуситів проти міжнародної реакції та іноземної інтервенції.

Чашники були готові на певних умовах прийняти Сигізмунда чеським королем. Але той вирішив придушити чеських «еретиків» силою. Нечисленні прихильники Габсбургів і католицької церкви в Чехії стали табором у Кутній Горі. Для їхньої підтримки римський папа оголосив **1 березня 1420** року хрестовий похід проти еретиків-гуситів. Сигізмунд зібрав у Сілезії військо з німецьких, польських та угорських лицарів, а також із піхоти, яку складало ополчення сілезьких міст та італійські найманці. Наприкінці квітня його армія вторглася до Чехії й рушила на з'єднання із захисниками Кутної Гори. У цей час на південному кордоні Чехії готувалися до наступу австрійські та баварські зағони, а на північно-західному кордоні зосереджувалися війська з Бранденбурга, Пфальца, Тріра, Кельна й Майнца.

Наприкінці травня Сигізмунд вступив у Кутну Гору й зажадав, щоби жителі Праги зняли облогу міської цитаделі, де засіли королівські солдати. Пражани послали гінців у Табор з допомогою. 9000 таборитів під командуванням **Яна Жижки** з Троцнова прибули під Прагу. Лицарі атакували їх на поході, але були відбиті вогнем бомбард і лучників, які захищали **вагенбург** – пересувне польове укріплення з возів. 20 травня Жижка вступив до Праги і прийняв командування над усією гуситською армією. Сигізмунд підійшов до Праги зі сходу, але атакувати ворога не наважився і 25 травня відступив. Тоді Жижка вирішив опанувати празькою фортецею. Але її захисники вогнем із бомбард знищили облогові машини гуситів. Приступ захлинувся. Незабаром до Праги, на цей раз із заходу, підійшов Сигізмунд. Йому вдалося провести у фортецю великий обоз із продовольством і вивести звідти кілька сотень коней, для яких в обложених не було фуражу.

Наприкінці червня загін німецьких лицарів і піхоти осадив Табор. З півдня до цього міста підходило військо австрійського герцога. Але загін, посланий Жижкою з Праги, раптово атакував противника з тилу, а гарнізон Табора зробив вилазку. Загін, що облягав місто був розбитий. Після цього Сигізмунд наказав австрійцям йти до Праги. Тут на Вітковій горі 14 липня 1420 року відбулася вирішальна битва гуситів і хрестоносців. Якби армія Сигізмунда опанувала цією горою, Прага опинилася б у блокаді. Однак лицарям не вдалося подолати рів, виритий на схилі гори, а контратака піхоти на чолі з Жижкою відкинула їх до підніжжя. У цей час у фланг війська Сигізмунда вдарило празьке ополчення. Армія хрестоносців відступила. Хоча вона й не зазнала великої поразки, а лише дрібну тактичну невдачу, між ватажками хрестоносців почалися розбрати. Тому 30 липня 1420 року Сигізмунд змушений був зняти облогу Праги. У листопаді його військо зазнало поразки під Вишеградом, і вся Чехія та Моравія опинилася в руках гуситів.

Після цього між гуситами відновилися чвари. *Помірне крило бажало затвердити в Чехії монархію, радикальне було проти.* Празжани навіть оголосили вчення таборитів єретичним. Військо таборитів залишило Прагу.

Однак дуже скоро утопічні уявлення таборитів зіткнулися з реальністю. Доводилося відходити від зрівняльних принципів. Такий розвиток подій був зумовлений реальною історичною ситуацією. Необхідність забезпечення Табора зброєю, одягом, харчуванням сприяли розвитку в ньому виробництва. Це змінило й соціальну структуру міста. Почалися суперечності між табористськими проповідниками. Група, що об'єднувалася навколо **Мікулаша** з Пелгржімова, оцінювала ситуацію більш тверезо, ніж радикали, а священник **Мартін Гуска** і його однодумці стояли на крайніх радикальних позиціях. Навесні 1420 року, коли військові дії досягли великого розмаху, на чолі таборитів встали чотири гетьмани з нижчого дворянства, вірні народному крилу руху, але розходилися в поглядах із хліастьськими проповідниками. Мартін Гуска і його прихильники були оголошені порушниками порядку та дисципліни. Навесні **1421** року гетьман Ян Жижка фізично винищив найбільш радикальні елементи, оголошені екстремістськими. Ця обставина разом із необхідністю матеріального забезпечення військ призвели до ліквідації первісної революційно-плебейської комуни.

У **червні 1421** року у м. **Часлав зібрався сейм**, котрий офіційно відхилив кандидатуру Сигізмунда на чеський престол і було обрано колективний орган із двадцяти осіб, який повинен був правити замість Сигізмунда. У ньому засідали вісім міщан, сім дрібних дворян і п'ять панів. Програмою гуситів стали «чотири празьких статті», які були оголошені земським законом.

Улітку 1421 року загострилися протиріччя між таборитами та чашниками. Єдине гуситське військо фактично розпалося. Скориставшись цим, Сигізмунд **28 серпня 1421** року почав другий хрестовий похід до Чехії. У вересні 1421 року хрестоносці осадили місто Жатец недалеко від кордону із Саксонією. Жижці вдалося із загоном таборитів прорвати кільце облоги і провести в місто обоз із продовольством. Однак контратака польських та угорських лицарів змусила таборитів відступити до Праги. Жижка зайняв оборонну позицію на горі Владар недалеко від міста Жлутец. Таборити побудували вагенбург, у якому встановили бомбарди. Протягом трьох днів польські та угорські лицарі атакували таборитів, але були відбиті артилерійським вогнем і ціпами. Після цього армія Яна Жижки змогла прорватися в Жлутец. Незабаром хрестоносці, що зазнавали труднощі з постачанням, покинули Чехію.

Наприкінці 1421 року вони знову вторглися в країну й дійшли до Кутної Гори. Там армію Сигізмунда зустріло військо таборитів. До того часу Жижка в одному з боїв позбувся другого ока й повністю осліп, що, однак, не заважало йому командувати. Сигізмунду вдалося захопити Кутну Гору, але 8 січня 1422 року він зазнав поразки біля Габра. Таборити відтіснили лицарів і переслідували їх до міста Німецький Брід. При переправі через річку Сазава деякі лицарі провалилися під лід і потонули. У руки таборитів потрапив кинутий на березі обоз. Через два дні вони заволоділи Німецьким Бродом. Кілька місяців по тому на допомогу гуситам прибув загін з-поміж православних підданих Великого Князівства Литовського, що боролися проти окатоличення своєї країни. Вісім років разом із таборитами вони билися проти польських, німецьких та угорських військ.

І знову почалися чвари між гуситами. Чашники вже на початку 20-х років XV ст. вступили в різкий конфлікт із празькою плебейською опозицією. Боячись зростання опозиційного руху в столиці, чашники поспішили загубити вожда празької демократії Яна Желівського. 9 березня 1422 року Желівський був обманом викликаний у ратушу, заарештований, тут же присуджений до смерті і страчений у самому приміщенні ратуші. По суті, це було політичне вбивство, скоєне членами міської ради таємно й дуже покvapливо зі страху перед

народними масами. Так завершилася перша фаза гуситської революції, для якої *характерна гегемонія бідноти й рішуча революційна програма*.

Нова фаза революції ознаменувалася *відділенням Яна Жижки від Табору 1423 року*, а також *війною між гуситами і внутрішніми католиками*. Командувач гуситами Ян Жижка завжди виходив переможцем у битвах. Перемоги гуситської армії над військами реакції пояснювалися не тільки військовим талантом Жижки. Оголошення всіх чехів єретиками означало загрозу їхнього поголовного винищення. Щоби зберегти себе, чеський народ повинен був надзвичайно напружитися. Відомо, що в періоди революційних рухів прокидаються народні сили, раніше скуті гнобленням і забобонами. У період гуситського руху чеський народ відчув себе вільним, рішуче став на захист нових ідеалів і висунув зі свого середовища чудових вождів, у тому числі і Яна Жижку, творця нової армії.

Гуситська народна армія складалася переважно із селян та міської бідноти й отримала принципово нову організацію. Основу становила піхота, були також кіннота та артилерія, й абсолютно нова зброя – **вагенбург – бойові вози**, які використовувались у вигляді своєрідних укріплень і забезпечували піхоті можливість успішно боротися з важкою кіннотою противника. Нововведенням була взаємодія родів військ. Жижка ввів легкі гармати, що пересувалися на возах. На останніх під час походів перевозилася піхота. Армія була спаяна міцною дисципліною, яка забезпечувалася глибокою переконаністю в справедливості цілей боротьби та військовим статутом, розробленим 1423 року Жижкою. Величезне значення мав моральний чинник, що визначався ентузіазмом простих людей, які взяли за зброю в ім'я досягнення царства Божого на землі. Як бойові засоби використовувалися сільськогосподарські знаряддя праці. Усе це зробило гуситське військо непереможним і дозволило розбити армії п'яти хрестових походів, а також здійснити успішні походи в Угорщину, Австрію, Саксонію, Баварію та Бранденбург.

1423 року велике військо таборитів вдерлося в Моравію й Угорщину. У середині жовтня воно вийшло до Дунаю між Комарно й Естергома. Тут гуситів зустріла численна угорська армія. Жижка не наважився вступити з нею в бій і наказав відступити. Угорці переслідували чехів, обстрілюючи супротивника з бомбард. Таборити зазнали втрат, але основна частина війська змогла відступити до Чехії. Невдача угорського походу сприяла загострення суперечностей між таборитами й чашниками.

7 червня 1424 року дві фракції гуситів зішлись в битві біля міста Матешов. Чашники зазнали поразки завдяки раптової контратаки кінноти таборитів. Крім того, останні пустили по схилу гори вози, які врізалися в ряди чашників і викликали там сум'яття. У такий спосіб Жижці знову вдалося об'єднати під своїм командуванням усе гуситське військо. Однак 11 жовтня 1424 року він помер від чуми: наступником Жижки – верховним гетьманом таборитів – став **Прокоп Великий**, також відомий як **Прокоп Голий**, виходець із патриціанської сім'ї з університетською освітою. З кінця 1420 року він належав до помірних таборитів. Військові та дипломатичні здібності висунули цю особу на чолі гуситської Чехії. Епідемія послабила чеське військо, і воно змушене було відмовитися на час від нових походів у сусідні землі.

1425 року почався третій хрестовий похід до Чехії. Головну роль відіграло австрійське військо на чолі з ерцгерцогом Альбрехтом. У Моравії воно зазнало поразки, і відступило до Австрії. 1426 року чеська армія обложила Усті-над-Лабем (Ауссіг), захоплений саксонськими військами. 25-тисячна армія Прокопа Великого складалася із загонів таборитів і празького ополчення. Для деблокади Ауссіга вирушило військо Саксонського, Мейсенського й Тюрінгського князівств, яке нараховувало 15-20 тисяч осіб. Німці атакували чеський вагенбург, що складався з

500 возів, і в одному місці увірвалися до нього. Але кіннота таборитів зробила вилазку і відтіснила ворога. Німці відступили, втративши до чотирьох тисяч осіб.

Четвертий хрестовий похід проти гуситів **1427** року очолив курфюрст Бранденбургу **Фрідріх Гогенцоллерн**. Прокоп Великий і другий гуситський гетьман **Прокоп Малий**, зі свого боку, вторглися в Австрію, завдавши біля Тахова поразки армії австрійського ерцгерцога. 1428 року таборити зробили успішний похід у Сілезію, напали на Верхній Пфальц і частиною сил узяли в облогу Відень, щоправда, безуспішно. Імператор Сигізмунд пішов на переговори, які відбулися на початку квітня 1429 року, але ні до чого не привели. Наприкінці 1429 року п'ять самостійних гуситських армій перейшли чеський кордон і вторглися в Німеччину. При підході гуситів до м. Бамберг його біднота вигнала своїх гнобителів і захопила владу. Від Нюрнберга гусити отримали викуп за відмову від штурму. У своїх закордонних походах гусити надавали великого значення пропаганді своїх ідей – і словом і мечем. Повернувшись із Німеччини в лютому 1430 року з трофеями, гусити потім здійснили ще походи 1431 року в Сілезію й Лужиці. Успіхи війська таборитів наводили жах на німецьких феодалів. Одного стуку військових повозок, на яких пересувалося гуситське військо, було досить, щоби німецькі лицарі починали тікати. Так встановилася **гегемонія армії таборитів у всій Чехії**.

Постійне ведення війни й велике число людей, для яких війна стала ремеслом, викликали вимогу поповнення різних припасів, причому знайти їх у спустошеній Чехії вже не було можливості. У цих умовах походи за кордон ставали засобом задоволення насущних потреб і дієвим заходом проти економічної блокади, що проводилася католицькими країнами. Тому на першому етапі закордонні походи були *вимушеною реквізиційною акцією*, а в міру розпаду Табора приймали й відверто *мародерський характер*, хоча гусити не забували і про свою революційну пропаганду. Необхідність реквізиції призвела до падіння популярності гуситських бійців, а розпад всередині військ послаблювало військову міць і вело до ізоляції армії від народу.

Європа не відмовилася від спроб придушити гуситів силою. **1431** року був організований п'ятий хрестовий похід під проводом кардинала Цезаріні. Німецькі князівства виставили 8200 кінних лицарів і значне число піхоти, підкріпленої 150 бомбардами. У серпні армія хрестоносців під командуванням Фрідріха Бранденбурзького була раптово атакована в таборі біля Домажлице гуситами і втекла, кинувши обоз і артилерію. Пізніше біля Тахова чехи розбили саксонських і баварських феодалів.

Відмовившись від плану нової атаки проти гуситів, папа Євген IV і імператор Сигізмунд вирішили змінити тактику. Вони поставили за мету розколоти гуситів і перетягнути на свій бік чашників. Останні все більше тяготились успіхами таборитів і боялися подальшого поглиблення народних виступів.

У Базелі з липня 1431 року засідав церковний собор, який запросив гуситів на переговори. На початку 1433 року чеське посольство на чолі з Прокопом Голім прибуло на Базельський собор. Переговори ні до чого не привели. Потім вони були перенесені в Прагу. Тут була складена особлива компромісна угода під назвою **«Празькі компактати»**, за якими католицьке й гуситське панство домовилися про **спільний виступ проти війська таборитів**. **30 травня 1434** року в битві під **Ліпанами** поблизу Праги армія таборитів була вщент розгромлена чашниками, активно підтриманими армією католиків. Обидва Прокопи були вбиті. Загинуло багато рядових таборитів. Останні продовжували й після цього боротися, маючи низку опорних пунктів у Південній Чехії. Місто Табор трималося до 1452 року, коли воно було остаточно взяте чашниками і зруйноване.

Причиною були не тільки зрада одного з гетьманів, а й суперечності всередині гуситського табору, стомлення народу від тривалих воєн, ізоляція таборитів у результаті постійних реквізицій, прагнення правих гуситів домовитися з церквою й Сигізмундом. Але попри розгром радикального крила, гуситство продовжувало залишатися вирішальною силою в країні. Помірні гусити погодилися за умови значних поступок із боку Сигізмунда визнати його чеським королем, а **5 червня 1436** року досягли угоди з католицькою церквою у формі так званих **«Базельських компактів»**, які засвідчували чотири вимоги гуситів:

- свобода церковних проповідей;
- причастя двома видами;
- позбавлення духовенства світської влади й земельної власності;
- скасування юрисдикції церкви в карних справах.

Уперше в історії католицька церква змушена була **визнати єретиків повноважними сповідувати свою віру**. Ідеологічна гегемонія церкви виявилася порушеною.

Битва під Ліпанамі та Базельські компактати були переходом до нової фази гуситського руху, яка являла собою **боротьбу за закріплення завоювань і за їх визнання феодалською Європою**. Зміни в чеському суспільстві стосувалися земельної власності, соціального становища окремих верств і державного устрою.

Земельні багатства церкви були захоплені шляхтою та містами. Для панів-гуситів секуляризація церковних земель була основою їхньої програми. Католицькі ж пани не зупинялися перед присвоєнням маєтків монастирів під приводом їхньої «охорони». Представники нижчої шляхти захоплювали коронні землі, а також і деякі церковні, з цього прошарку суспільства виросла **«погуситська аристократія»**. Гуситські міста захопили церковне майно не тільки в самих містах, але і в їх околицях, перетворившись у феодалських сеньйорів. Вони опанували й майном втеклих міщан-католиків. Відновити майнове становище церкви було вже неможливо.

Загалом основи соціальної структури феодалського суспільства порушені не були, але в становому устрої відбулися істотні зміни. Упав вплив церковної ієрархії, піднеслися деякі непривілейовані верстви й нижчі шари привілейованого класу, міста отримали представництво в сеймі й державних установах, позбулися від адміністративного й політичного контролю з боку короля і феодалів, самі стали вирішувати питання про вибори ради та ріхтаржа. Суспільна роль нижчої шляхти збільшувалася пропорційно інтенсивності бойових дій, а сама вона стала займати значну кількість місць в органах управління країною, оформилася в політичний стан і стала представником у сеймі. Вища ж шляхта вже не становила настільки однотайну групу, як раніше, перед 1419 роком.

Селянам і міській бідноті нічого не дісталось при розподілі «революційних трофеїв». Але все ж у польових військах з'явилися серед командирів дрібних підрозділів і вихідці із селянства, що раніше було неможливо. Зовсім невеликій частині селянства вдалося перейти у вищий соціальний прошарок населення. Головне завоювання селянства від гуситського руху – **позбавлення від поборів церкви і від погіршення становища загалом**, яке відсунулося на віддалене майбутнє.

Отже, гуситський рух – найпотужніший антифеодалський рух Європи XV ст. Він вирізнявся такими рисами й мав наступні наслідки:

- ❖ ясна, чітко сформульована ідеологія, спрямована проти церкви, світських феодалів і короля;
- ❖ боротьба одночасно проти соціального й національного гноблення;
- ❖ співпраця міської та сільської бідноти;
- ❖ загальнонародний характер;
- ❖ велика тривалість, ніж у всіх попередніх, порівнянних із ним виступів;

❖ успіхи гуситів пояснювалися їхньою згуртованістю перед обличчям роздроблених сил їхніх супротивників – Польщі, Угорщини, австрійського герцогства й німецьких князівств, лише номінально об'єднаних під верховенством німецького імператора;

❖ у цій війні широко використовувалася ручна вогнепальна зброя. Гуситська піхота завдала безліч поразок більшим арміями з важкоозброєними лицарями;

❖ поміркована частина гуситів пішла на компроміс з імперією та церквою, що і призвело до закінчення війни, хоча й не принесло якихось значних результатів жодній зі сторін, але ґрунтовно спустошило Центральну Європу;

❖ гуситські війни дали відсіч засиллю німців у Чехії й зупинили їх подальше проникнення в країну. Вони більш як на 100 років забезпечили Чехії повністю незалежний від Німецької імперії політичний розвиток.

23 серпня 1436 року імператор Сигізмунд зайняв чеський королівський престол. Попри підписання виборчих капітуляцій він *приступив до рекатолізації й до реставрації попередніх порядків*. Він призначив своїх ставлеників у міські ради, вигнав із Праги главу гуситської церкви **Яна** з Рокицан. 9 грудня 1437 року Сигізмунд помер. У країні виникло безвладдя, що дало можливість гуситській і католицькій шляхті зміцнити свої позиції завдяки королівській владі.

Відповідно до договору від 1402 року, укладеним між австрійським герцогом Альбрехтом IV Габсбургом і Сигізmunдом, у разі відсутності синів у Сигізmunда, йому повинні були успадковувати Габсбурги. І дійсно, збори станів Угорщини, а потім сейм Чеського королівства визнали **Альбрехта V Габсбурга** (1437–1439) королем, котрий 1422 року одружився з дочкою Сигізmunда і спадкоємницею **Єлизаветою Люксембурзькою**. За материнською лінією предками Єлизавети були королі Угорщини, Чехії та Польщі, що ставило Альбрехта V в центр династичних зв'язків Центральної Європи. У Чехії Альбрехт зіткнувся з опозицією частини гуситського дворянства, що орієнтувалася на Польщу й бажала бачити чеським королем представника правлячої в Польщі династії Ягеллонів. Гусити знову зміцнили Табор, а в країну вторглися польські війська. Альбрехту, однак, вдалося відтіснити поляків, примиритися з опозицією й утвердитися на чеському престолі.

Після смерті Альбрехта V в 1440 році був прийнятий документ, за яким влада в країні розділялася між групами шляхти, і здійснювалася з допомогою *«ландфрідів»*, тобто *політичних союзів панів, лицарів і міст окремих країв*. Їхні з'їзди замінювали центральний земський уряд.

Главою католицької партії в Чехії був могутній феодал **Ольдржіх** із Рожмберка. Ландфрід чашників визнав 1444 року головою гуситської церкви **Яна** з Рокицан. У тому ж році вищим гетьманом Східночеського союзу був обраний 24-річний утравквіст **Іржі** з Подебрад.

1448 року римська курія відмовилася визнати Яна з Рокицан архієпископом у Чехії. Тоді в ніч із **2 на 3 вересня 1448** року Іржі з Подебрад несподівано для католиків захопив столицю і став правителем усєї землі. Ольдржіх із Рожмберка спробував чинити цьому акту збройний опір, але зазнав поразки. **1452** року **Іржі** з Подебрад був офіційно визнаний земським губернатором (регентом) при неповнолітньому принцу **Ладиславі Постуму** (з латинської Посмертний), сину Альбрехта V. Заснована в Чехії **рада з 12 осіб на чолі з земським губернатором** дорівнювала за повноваженнями королівській владі.

Після визнання Іржі з Подебрад правителем країни чашники об'єднали свої сили, створивши передумови для утримання результатів гуситської революції. Іржі проводив політику щодо зміцнення центральної влади та придушення заколотів аристократів. У 1453–1454 роках чеський сейм прийняв низку постанов, спрямованих на врегулювання відносин селян із феодалами, судових процедур і

ліквідацію підгрунтя для сепаратизму й повстань баронів. **1453** року **Ладислав Постум (Габсбург)** був коронований королем, але регентство Іржі з Подебрад було продовжено ще на шість років, він і був реальним правителем країни. У 1457 році Ладислав раптово помер.

7 травня 1458 року королем був обраний **Іржі** (1458–1471), який обіцяв залишити панам-католикам захоплені ними коронні й церковні землі. Щоби заручитися згодою папи на свою коронацію, Іржі зважився залучити папську курію обіцянкою сприяння відновленню в Чехії католицизму шляхом церковної унії. Папа Пій II, намагаючись примусити Іржі до дії, скасував Празькі компактати 1436 року, під тим приводом, що вони стосувалися лише «одного покоління» гуситів і в нинішній ситуації не дійсні. Загравання короля з Римом зустріло відкриту опозицію в рядах утраквістів, які змусили його в 1461 році урочисто зобов'язатися зберегти гуситські обряди. Папа оголосив чашників єретиками, але на подальше загострення не пішов, за наполяганням імператора **Фрідріха III**, зобов'язаного Іржі своїм порятунком із Віденського замку й був із ним у союзі проти угорців.

Новий папа, Павло II, після невдалої спроби відновити переговори (з боку Іржі їх вів Ян із Рабштейна) відлучив Іржі від церкви та оголосив проти нього хрестовий похід. Іржі взяв верх над хрестоносцями, але, коли він посварився і з імператором, останній закликав проти нього колишнього союзника Іржі, угорського короля **Матяша Корвіна**, котрий у якості папського виконавця відлучення захопив більшу частину Моравії.

Католицьке дворянство Моравії надало йому підтримку. В Оломоуці 1469 року Матяш Корвін проголосив себе чеським королем, змусивши присягнути собі Моравію, Сілезію й Лужиці. Бувши політичним реалістом, Іржі скликав у Празі сейм, від якого зажадав обрання собі в наступники спадкоємця польського престолу **Владислава II Ягеллончика**, сина польського короля Казимира IV, з тим, щоби власні сини Іржі успадковували його приватне майно, і сейм послухався. Після цього Польща негайно ж встала на сторону Іржі, з яким тоді ж примирилися й імператор і власні католицькі піддані, так що й угорський король був змушений почати переговори. Але ще до укладення миру з угорцями Іржі з Подебрад помер 22 березня 1471 року. Його сини, Вікторин, Йіндржіх I та Гінек, успадкували великі володіння в Чехії та Сілезії, проте ніколи не заявляли претензій на чеський престол. З приходом до влади в 1471 році Владислава II закінчився гуситський період чеської історії.

Контрольні запитання й завдання:

1. Проаналізуйте політичний розвиток Чехії в IX – кінець XII ст. (Правління Болеслава I, Болеслава II, Болеслава III, Вратислава II, Владислава II, Конрада Оти).
2. Охарактеризуйте політичний розвиток Чехії в XIII – початок XIV ст. (Правління Пржемысла I, Вацлава I, Пржемысла II, Вацлава II, Вацлава III).
3. Розкрийте сутність правових та економічних відносин (види колонізації), які склалися в середньовічній Чехії між селянами та феодалами.
4. Висвітліть особливості німецької колонізації чеських земель та її наслідки.
5. Охарактеризуйте економічний розвиток середньовічної Чехії.
6. Проаналізуйте соціальну структуру населення середньовічної Чехії.
7. Оцініть статті «Золотої булли Карла IV від 1356 року», які стосувалися Чехії.
8. Розкрийте культурну політику чеського короля Карла I Люксембурзького.
9. Охарактеризуйте державні інститути Чехії у XIV–XV ст.
10. Визначте релігійні та суспільно-політичні погляди Яна Гуса.

11. Висвітліть хід і наслідки гуситських воєн для Чехії.

Література: Ванечек В. История государства и права Чехословакии. М., 1981; Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. ст. М., 1985; Гуса В. История Чехословакии. М., 1981; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; История Чехословакии: в 3-х томах. М., 1956. Т. 1; Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. М., 1988; Крахотвил М.В. Ян Гус / пер. с чеш. М., 1959; Лаптева Л.П. История Чехии периода феодализма (V в.–1640 г.). М., 1993; Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М., 1962; Любавский М.К. История западных славян (Прибалтийских, чехов и поляков). М., 1918; Мацек Й. Гуситское революционное движение / пер. с чеш. М., 1954; Мацек Й. Табор в гуситском революционном движении / пер. с чеш. М., 1959; Неедлы З. История чешского народа. Т. 1. М., 1952; Рубцов Б.Т. Ян Гус. М., 1958; Свердлов М.Б; Становление феодализма в славянских странах. СПб., 1997; Якубский В.А. Австрия, Чехия, Польша: Основные проблемы социально-экономического развития (XI–XVII ст.) // История Европы. Т. 3. М., 1993.

ЛЕКЦІЯ 5. Південнослов'янські землі в складі Османської імперії

План

1. Османська імперія в системі європейської політики XVI–XVIII століть. Політична еволюція імперії.
2. Адміністративний поділ, система влади та управління володінь Порти на Балканах.
3. Конфесійно-релігійне становище в Османській державі.
4. Криза Османської імперії та зміни в соціально-економічних відносинах.
5. Національно-визвольний рух у слов'янських володіннях Османської імперії.

1. Османська імперія в системі європейської політики XVI–XVIII ст. Політична еволюція імперії. Османська імперія (Висока Порти) – унікальний досвід існування поліетнічного та поліконфесійного співіснування в межах єдиної держави – проіснувала понад шість століть. Практично увесь свій вік імперія перебувала у ворожому середовищі, і боротьба з нею займала чільне місце в політиці європейських держав протягом завершального етапу середньовіччя та всього нового часу. Таке протистояння суттєвим чином впливало на суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток імперії.

Усю історію Високої Порти умовно поділяють на чотири періоди:

1. 1299–1453 рр. – від виникнення бейліка в північно-західній частині Малої Азії до завоювання Константинополя, після чого держава стала офіційно називатися імперією. Взяття османами Константинополя та перенесення сюди столиці імперії розглядається сучасними дослідниками як одна з ключових подій, котра відкрила нову сторінку в історію тогочасного світу. Це є цивілізаційна важлива точка в розвитку суспільства Європи та Азії (точка зору **В.І. Шеремета**).

2. 1453–1571 рр. – від взяття Константинополя до поразки османського флоту в битві з об'єднаним флотом Священної ліги при **Лепанто**. Цей період був часом *зовнішньої експансії османів* у трьох частинах світу та *періодом структурної еволюції імперії*. Саме в цей час формуються засади військово-ленної (тимарної) системи як військово-адміністративної та господарсько-фіскальної системи експлуатації завойованих територій, конфесійної системи міллетів тощо. Бувши насамперед військовим утворенням, державно-адміністративна система імперії функціонувала в умовах війни, збагачувалася війною і стимулювала нові війни. Тобто, **війна була головною умовою існування Порти**. Мета війни – поширення й захист ісламу. Саме наявність успішних загарбницьких воєн робило цю систему дуже ефективною.

У цей час Османська імперія перетворилася на абсолютного гегемона на Балканах (остаточно було підкорено Сербію, Боснію, Герцеговину, південь Греції, а також Албанію, 1499 року було встановлено контроль над Чорногорією), у Середземномор'ї, підкорені дунайські князівства – Молдавію й Валахію, 1475 року сильна турецька армія змусила Кримське ханство визнати себе васалом турок. На три століття Крим став форпостом османської цивілізації в Північному Причорномор'ї.

Наступники **Мехмеда II Фатіха (Завойовника)** (1451–1481) (мав титул «*Кайсер-і-Рум*» – імператор Риму, зосередив усю владу в одних руках, приступив до проведення низки радикальних економічних, військових і правових реформ) продовжили його політику в трьох напрямках: Південно-Східна Європа (1521 року був взятий Белград, 1522 року – Родос, після перемоги в 1526 році під Мохачем над об'єднаним угорсько-чесько-хорватським військом на чолі з королем Людовиком Ягеллоном (Лайошем II) у самому серці Європи було створено так звану *Османську Угорщину*), Північна Африка (захоплено Єгипет, Алжир, Туніс) та Аравійський півострів.

У період свого розквіту, у правління **Сулеймана I Кануні (Законодавця)** або Пишного (1520–1566) імперія простягалася від воріт Відня до Перської затоки й від Криму до Марокко. За таких умов уряди європейських країн змушені були об'єднуватись у різноманітні союзи та коаліції для протистояння османській загрозі. Ще із середини XV ст. лідером таких коаліцій намагалися виступати австрійські Габсбурги, проте після мохачської катастрофи їхній авторитет похитнувся. Найбільш масштабною коаліцією стала Священна ліга, яка проіснувала з 1571 до 1573 років й об'єднала у своїх лавах Іспанію, Венецію, Неаполь, Сицилію, Геную, Тоскану, Парму, Ватикан.

3. 1571–1699 рр. – від битви при Лепанто до підписання Карловицького договору. Поразка при Лепанто поклала кінець гегемонії турецького флоту в Середземному морі, а **Житваторокський мирний договір 1606** року з Австрією (договір поставив австрійського імператора в рівне становище із султаном) припинив просування османів в Європі. Результати цих війн показали, що **турки відмовляються від ідеї світового панування**, була похитнута ідея «вічної держави», проявилася слабкість османської військової організації. Практично до кінця XVII ст. у стосунках між християнською Європою та Портою зберігався своєрідний паритет, кордон на Балканах та Подунав'ї стабілізувався. У 1678 році після другого походу на Чигирин та **Бахчисарайського мирного договору (1681)** туркам вдалося тимчасово встановити контроль над Південною Київщиною, Брацлавщиною та Поділлям. Практично це були останні територіальні надбання Османської імперії в Європі.

Датою, яка чітко поділяє історію Османської імперії на два якісно відмінні періоди став **1699** рік – рік підписання **Карловицького мирного договору** між Портою і членами Священної ліги (Австрія, Річ Посполита, Венеціанська республіка) ознаменував **кінець османського домінування над християнським світом та початок австрійського домінування в Центральній Європі**. За умовами договору турки змушені були передати Росії Азов, Венеція здобувала Далмацію й Морею (Пелопоннес), до Австрії відійшли Північний Срем, Славонія, Угорщина та Семиграддя, а Річ Посполита повернула собі Поділля. Порта залишила за собою Банат, Південний Срем, Сербію.

4. З 1699 року й до кінця існування Порти (**1918** рік). Навіть офіційна турецька історіографія визнала рубіжність Карловицької угоди, кваліфікувавши її як початок **«епохи відступу»** («ріджат деврі») для імперії османів. Адже після перших гучних поразок кінця XVII ст. турки вперше почали втрачати території, захоплені протягом минулих століть у Європі. Якщо до цього Порта вела чисельні війни, які зазвичай завершувалися територіальними надбаннями, то з початку XVIII ст. ситуація кардинальним чином змінилася. Війни не припинилися, але змінився їхній характер. Тепер турки змушені були **вести оборонні війни**, усе більше поступаючись своїми позиціями на користь європейських держав. І якщо спочатку вони втрачали власне землі, населенні християнами (що було цілком логічно й менш болісно), то вимушена відмова від сюзеренітету над населеним правовірними Кримським ханством та подальше приєднання його до Російської імперії боляче вдарило по самолюбству османів. Логічним завершенням низки провальних воєн XVIII ст. стала поява так званого **«східного питання»** – комплексу міжнародних суперечностей із приводу нетурецьких володінь Османської імперії, під час розвитку якого Порта швидко перетворювалась із суб'єкта міжнародних відносин на їхній об'єкт і одночасно ставала напівколонією великих європейських держав.

2. Адміністративний поділ, система влади та управління володінь Порти на Балканах. Адміністративний поділ Османської імперії у XVI ст. поширювався на Румелію, Анатолію, Аравію та Північну Африку і ґрунтувався на військовій адміністрації з цивільними виконавчими функціями. Після завоювань

на Балканах усі європейські володіння Порти були об'єднані в найбільшу єдину адміністративну одиницю *бейлербейство* – Румелію (центр місто Софія) – на чолі з *бейлербеєм* (в османських джерелах він згадується як «емір емірів» (*міріміран*), з XVIII ст. – *вали*). Останній поєднував у своїх руках усю повноту цивільної та військової влади й підпорядковувався напряду султану. Він був вищим чиновником в еялеті і його посада означала ранг і титул. У період становлення держави на посаду бейлербеїв призначалися турецькі воєначальники, у правління Мехмеда II Фатіха – і девширме (навернені в іслам християни). Спочатку строки служби бейлербеїв, як і інших чиновників, були досить тривалими. З другої половини XVI ст. вони скоротилися до одного року і їх постійно переміщали з одного еялета в інший, що породжувало неспокій у провінціях, вело до корупції (дорожні витрати бейлербей покривав коштом населення).

Основними обов'язками бейлербеїв були: захист населення, забезпечення порядку в армії, не допускати пригноблення населення, управляти еялетом, брати участь у військових походах (у випадку воєнної перемоги, бейлербей нагороджувався халатом, шаблею, грошима від султана, у випадку поразки – його чекали суворі покарання, аж до смерті), надавати від імені султана тимари. Якщо в призначеного бейлербея був титул візира, то бейлербеї сусідніх областей повинні були підкорятися йому. До нього скаржилися індивідуально чи колективно і справи вирішувалися одноособово або через *провінційний диван* – представницький орган еялета, підпорядкований бейлербею (у ньому брали участь місцеві чиновники, кадїй, перекладач). Інколи за колективними скаргами кадїїв еялета бейлербеїв зміщували з посади й карали з конфіскацією майна.

Головними доходами бейлербея були: надходження з земельних пожалувань, від штрафів, судових, митних, торговельних зборів, за призначення на посади, від джиз'ї та інше. Основні витрати були: борги, утримання челяді, сім'ї, на подарунки, хабарі, благодійні внески, плата за роботу та інше. Після смерті бейлербея певна частина його майна, головно, військові припаси, відходили до держави.

З XVI ст. найбільшою адміністративною одиницею стає *еялет* (їх було приблизно 30). За статусом османські еялети поділялися на два типи: *тимарли*, у яких сформувалася тимарна система й *сальянели* – де земля не роздавалася у якості тимарів, усі податки з неї збиралися від імені держави, з них виплачувалася платня воїнам і чиновникам (характерна для арабських територій). На Балканському півострові було утворено три еялети, на чолі яких стояв паша – **Будський**, **Тимішоарський** та **Боснійський**. Крім еялетів були землі з особливим статусом: **Мекка** та **Медина** (емірат, що управлявся нащадками з роду Пророка); **Крим** управлявся як ханство, що було васалом Порти; **Тунісом** керував бей; **Алжиром** – виборний намісник; **Валахія** й **Молдавія** мали статус воєводств, керівники тут обиралися з місцевих християнських родин.

Еялети поділялися на менші адміністративні одиниці – *санджаки*, які й були головною військово-адміністративною одиницею. Санджаки, у свою чергу, поділялися на ще менші адміністративні одиниці – *кази* (пізніше вони називалися *нагїй*). Санджак, у якому проживав бейлербей, називався «санджаком паши». Поділ на санджаки в Османів не був постійним, час від часу змінювалася територія, кордони області. Наприклад, наприкінці XVI ст. в 30 еялетів було до 500 санджаків, а на початку XIX ст. у 25 еялетів їх нараховувалося до 290. На Балканах було 12 санджаків («знамен») – області, управління якими часто доручалося синам султана *санджакбеєм*. У їхні обов'язки входило: забезпечувати безпеку і спокій у регіоні, карати винних, жалувати тимари, наглядати за дотриманням законності й підтримувати справедливі відносини між сіпахами та населенням, забезпечувати збалансовану роботу місцевих чиновників і виборних осіб. Під час війни найтяжчим його завданням було забезпечити

участь у поході представників місцевої влади, сіпахів зі своїми солдатами (*джебелю*). Беї санджаків, розміщені на прикордонні, мали ширші повноваження, наприклад, вступали в контакти з владою сусідніх держав. Санджакбеї призначалися на строк від одного до трьох років, потім відправлялися у відставку й через рік знову призначалися беями інших санджаків чи бейлербеями. Доходи та витрати санджакбеїв були схожі на бейлербеїв.

У випадку відсутності бейлербею чи санджакбея через участь у військовому поході вони замість себе призначали *мютеселліма* (строком на один рік, зі знатних родин), який брав на себе функції управління, наприклад, збирав податки. Часто він для збагачення вводив тимчасові додаткові податки. У містах управління здійснювалося чиновником – *мухтесібом*.

З кінця XVI ст. в окремих містах і селах управління здійснювали *аяни* – поважні люди, котрих із кінця XVII ст. обирало населення для упорядкування відносин між місцевими мешканцями й державою, а з початку XVIII ст. влада призначала їх з-поміж авторитетних родин. Аяни були офіційно уповноважені збирати податки, встановлювати ціни, проводити експертизи, відати вакуфами, змінювати некомпетентних чиновників, слідкувати за виконанням підданими обов'язків перед державою й доводити до них відомості про діяльність уряду. Була пряма залежність від послаблення центральної влади (з XVII ст.) і посилення могутності аянів.

Термін «*османи*», «*османці*» означало підданство, або належність до правлячого класу. Як етнонім цей термін використовувався за межами Порти у формі «*оттоман*» (від грецької, а згодом французької вимови «осман»). Етнонім «*турок*» поширився за кордоном у середовищі нетурецького населення Османської імперії. У середині Порти слово «турок» («тюрк») означав простолюдін. В імперії, незважаючи на асиміляцію та ісламізацію, турки залишалися прийшлим населенням для Балкан і османський панівний стан вбирав у себе представників нетурецьких етносів.

Розшарування суспільства Порти йшло не за етнічною ознакою, а за релігійним принципом, а також за соціальним становищем і функцією особи в конкретній спільноті. Вищими соціальними станами в Османській імперії були:

- *аскери* («військові») – обіймали керівні посади в армії;
- *улеми* – це мусульмани, переважно турки, які отримали освіту в медресе й мали відповідний диплом (*іджазе*); вони опікувалися дотриманням законів, освітою, наглядом за мораллю й релігійним життям, мали адміністративну владу (призначалися на посади візирів, радників, членів дивана);
- *православні патріархи*.

Отже, починаючи з XVI ст. в Османській імперії з'явилися три окремі професійно-станові гілки: *сейфіє* («люди меча») – військовослужбовці, *калеміє* («люди пера») – чиновники та *ільміє* («люди книги») – богослови, учені, законознавці.

Султан вважався абсолютним правителем, божественним обранцем, джерелом влади, розпоряджався життям і власністю підданих, власник державних земель (*мірі*). Його влада обмежувалася через посередників. Він не міг порушувати норми релігійних законів (носіями мусульманської громадської думки були улеми, які впливали на дії султана), відповідав за добробут і безпеку в імперії, наглядав за дотриманням релігійного та цивільного законодавства. Загалом, закони та їх виконання мали велике значення в Порті. Головним релігійним законом ісламу вважався *шаріат*, джерелом якого був **Коран**. Султан міг додавати до нього власні закони – *кануни*, які об'єднувалися в кодекси законів (*канун-наме*). На практиці вони готувалися урядовцями, а затверджувалися султаном і видавалися у формі імперських законів – *фірмани*. Кожен султан після приходу до влади повинен був наново ратифікувати всі закони, видані його попередником.

Головні посади цивільної адміністрації та армії займали особи (нетурецького походження), які пройшли *куль* – систему рабського рекрутування. Рабів добували різними способами: султану належала п'ята частина рабів, захоплених під час війн; їх можна було купити; з кінця XIV ст. і до початку XVIII ст. існував податок кров'ю (*девшурме*) – кожні 3–5–7 років урядовці робили набір рекрутів від батьків-християн – хлопців 8-20 років, неодружених. У Константинополі їх екзаменували й розподіляли: здібні – ставали урядовцями, охоронцями султанського двору, інших відсилали в турецькі родини Анатолії, де вони вивчали мову, релігію і ставали *яничарами* – солдатами-піхотинцями, які були найефективнішою армією XVI–XVII ст. Їм заборонялось одружуватись і в мирний час вони виконували поліцейські функції. За один раз набирали до 200 тисяч рекрутів. Цей податок був горем для сім'ї, тому практикувався відкуп від нього. Мусульмани Боснії прагнули долучитися до девшурме, щоби стати урядовцями, приплачуючи урядовцям.

Основою турецької кінноти були *сіпахи* або *спахії*, що формувались окремо кожним регіоном. У мирний час вони виконували адміністративні обов'язки в провінціях, забезпечували порядок, захист населення, здійснювали збір податків. Оплатою для них виступали військові трофеї та земельні наділи: *тимари* (прибуток 3-20 тисяч акче), *зеамети* (20-100 тисяч акче). Власники наділів мали право в певних обсягах оподатковувати ці землі на свою користь (у формі панщини або натурального оброку). Побори повинні були забезпечити життєдіяльність сіпаха, його сім'ю, воїнів, з якими належало йти в похід. У цьому стані сіпахи – звичайні державні службовці, які відповідали за обробіток землі й не мали власницьких прав щодо *райя* (їх не можна було утискувати морально чи матеріально). Син сіпаха теж ставав воїном і, якщо доводив свою придатність до служби, йому надавався тимар. Отже, сіпах був зацікавлений у продуктивності сільського господарства, тому війни Порта вела з березня по вересень (жовтень) до початку збирання врожаю. У деяких районах Порти були *тимари-мюльки* (власність сіпаха), її господар міг не брати участь у походах, але повинен був виставляти певну кількість воїнів. Якщо ця умова не виконувалась, то річний дохід із землі йшов у казну державі. До 1530 року всі тимари жалували виключно бейлербеї. Опісля великі землеволодіння надавалися тільки за рішенням султанського дивану. Тимарний порядок наділення землею проіснував до кінця XVI ст., коли був змінений на відкупну систему.

Син цивільних службовців успадковував надану землю. Земельні наділи присуджувалися як платню, або пенсію цивільним посадовцям, а також фаворитам султана. Земля надавалася тільки мусульманам, раніше і християнам, султан і рабам міг пожалувати земельний наділ.

В Османській імперії були чотири форми освіти, спрямовані на різні цілі, і які діяли за різними методиками:

- *ендерун* – головний центр палацової освіти з підготовки кадрів управлінців;
- *калем* – державні канцелярії, де за принципом майстер – учень навчалися чиновники;
- *дергі* (монастирі), де навчання було побудоване на основі пізнання основ суфізму;
- *медресе* – школи, які готували вчених. Сулейман Пишний побудував у 1550–1557 роках *Сулейманії* – свого роду вищі навчальні заклади, які мали добре матеріальне забезпечення.

Учителем у медресе був *мударріс*, котрого спочатку призначали довічно, а потім на певний строк і для кандидатів влаштовували екзамени (підготувати повідомлення на задану тему, провести урок). Згідно з османською традицією, щоби прийняти кандидатів в ільміє, як і в інші організації, використовувалася *практика рекомендацій, що виродилося в непотизм*.

З духовенства призначалися державні судді – *кадії*, які слідкували за дотриманням шариату і виконанням законів султаном. Їхня юрисдикція поширювалася на мусульман і християн у тих регіонах, у яких не було надано повноважень місцевій християнській церковній владі, а також у суперечках між мусульманами та християнами. Османська система каділиків (судових округів під юрисдикцією кадіїв) включала три регіони: Румелію (ієрархія суддів складалася з дев'яти ступенів), Анатолію (десять) та Єгипет (шість). Загальна кількість судово-адміністративних округів була понад 1000. Спрощено судові округа можна поділити на дві групи: малі (каза) і великі – каділики санджаків та еялетів. У великих казах строк служби кадія був один рік, у малих – два роки або двадцять місяців.

Були також *муфтїї* – тлумачі законів шариату та декретів султана. На чолі улемів стояв *сегульїслам* (з 1425 року призначався султаном), який видавав *фетви* – своєрідні відозви щодо відповідності тих чи інших дій уряду мусульманським принципам. У нього не було засобів практичного втілення своїх рекомендацій, проте його судження сильно впливали на формування громадської думки в Порті. Він міг і часто визнавав долю самого султана.

Починаючи з XVII ст., улеми майже насильно втягувалися в політику. Кожне угруповання при владі намагалося долучити їх на свою сторону, щоби посилити свій вплив та авторитет. У XVIII ст., коли почалися спроби реформ, улеми були прихильниками нововведень і навіть – у деяких випадках – їх ініціаторами. На них лежала велика відповідальність за управління державою. З XIX ст. їх участь у політичній діяльності пішла нанівець. Діти улемів, як правило, наслідували справу своїх батьків, теж ставали вченими, отримуючи за це певні привілеї (грошові виплати, землю). Шлюби здійснювалися переважно між представниками стану улемів. Найбільш відомими сім'ями ільміє були: **Чандарли, Фенарізаде, Чівізаде, Бостанзаде, Арапзаде** та інші.

Нижчою соціальною категорією Порті були *райя* (паства, «захищена отара») – християнське населення Балкан, яке поділялося на дві категорії: *торговці* й *ремісники* та *селяни*. Християни не користувалися рівними правами з мусульманами. Вони сплачували більші податки: *йошур* – поземельний натуральний податок, або десятина, що сплачувалася феодалу й сягала навіть 30% врожаю; *харадж* – поземельний натуральний податок, що сплачувався державі й формально вважався викупом християн за звільнення від військової служби; *джиз'я* – загальний грошовий податок, який платили чоловіки віком від 14 до 75 років (з XVIII ст. він злився з хараджем); *іспендже* – грошовий податок, що йшов у дохід феодалу. Були ще кілька десятків екстраординарних податків та повинностей: підводна, утримання військ, будівництво та ремонт фортечних стін і доріг та ін. Підкорене християнське населення в Османській імперії не мало жодних політичних прав і підпорядковувалося низці принизливих правил: не мали доступу до державного управління, їм заборонялось їздити верхи, носити зброю, одягатися ошатніше за мусульман, споруджувати будинки вищі за мусульман (дво-, триповерхові житла були заборонені), відкрито пити вино та їсти свинину.

Турки проводили щодо селян політику «*їстималет*» («скористайся») – османи намагалися заручитися підтримкою селян проти їх попередніх власників. Так, селянин мав статус *спадкового орендаря* або *домовласника* й міг передавати землю, на якій працював, своїм нащадкам, користуватися нею, як вважав за потрібне. Ніхто не контролював його (що посажено, як обробляється земля). Правда передача в спадщину, або продаж землі, або передача права працювати на його наділі комусь іншому здійснювалася за згодою сіпаха і при відповідному оформленні (*танія*) і селянин не міг змінити способу використання землі (наприклад, розорати луг) без дозволу сіпаха. Згідно з законом або традицій будинок, сад, обшинні ліси й пасовища були приватною власністю селянина. **Кріпацтва на Балканах майже не було, селяни могли вільно обирати місце**

свого проживання. Ба більше, османська адміністрація ніколи не контролювала весь півострів; завжди залишалися гірські чи підгірські райони, де центральна влада досягти людини не могла.

Більшість балканських християн мешкали в сільській місцевості **малими общинами**, зорганізованими за традиційними, ще доосманськими зразками. Селом керував *староста*, який міг називатися по-різному, залежно від місцевої мови: *архон, кнез, чорбаджі, коца-баші* або *ходжа-баші*. Декого з них обирали шляхом голосування відповідно до звичаю з-поміж найбагатших чи найбільш сміливих, або зі знатної родини чи клану. Право голосу на таких виборах мали тільки чоловіки. Обранцю допомагали порадою найбільш визначні члени общини – *старшина*. Проте найважливіші рішення, від яких залежали життя та доля всіх мешканців села, приймалися на загальних зборах чоловічої частини його населення. Сільська старшина могла входити до офіційної місцевої адміністрації імперії або ж виступати неофіційним радником щодо питань, пов'язаних із побутом християнського населення, допомагали в справах оподаткування й оцінки власності кожного з членів общини. За свої послуги старшина отримувала низку привілеїв, наприклад, звільнялася від подушного податку, отримувала земельні наділи, мала право збирати певний обсяг податків. За роки служби державі представники старшин набували вкрай поганої репутації серед населення (багатіли коштом своїх підлеглих, виступали лихварями, впливали на ціни на продукти, скуповували землі і ставали великими землевласниками).

Попри численні зловживання, місцеві старшини виступали провідниками християнського життя своїх общин. Їхня роль особливо зросла із поступовим занепадом влади центрального уряду. Місцевому самоврядуванню судилося відіграти важливу роль у національних рухах. У регіональних спільнотах, поруч із купцями та ремісничими цехами в міських центрах, сільська старшина складала християнську еліту. Усі ці люди разом підтримували функціонування імперії навіть тоді, коли центральна османська влада поринала в смути та усобиці.

Деякі групи селян: *войнуки* (скотарі-волохи, які поставляли коней, овець султанській армії), *доганджі* (розводили соколів і беркутів для полювання турецьких феодалів), *дервентджі* (охороняли перевали й мали право носити зброю), *кюмурджі* (заготовляли вугілля) були підпорядковані безпосередньо державним органам і виконували спеціальні обов'язки, внаслідок чого користувалися фіскальним полегшенням і мали право на внутрішнє самоврядування.

Після окупації території виконувався повний перепис її населення та ресурсів, з тим щоби накласти на регіон відповідні податки. Завдяки жорсткому врегулюванню всіх податкових платежів і поборів, *селянин у Порті почувався краще, ніж у феодалну епоху. Особи, які прийняли іслам, звільнялися від рабства, мали торговельні привілеї, платили менше податків*. Тому купці та ремісники масово переходили в іслам.

Нерідко відбувалися масові переведення мирних жителів у рабство. У XVI–XVII ст. на рабів перетворювалися неспроможні боржники, учасники повстань. Під час каральних експедицій у різні області Балкан захоплювались у полон юнаки, красиві дівчата, діти. Раби використовувалися на громадських роботах, як веслярі на галерах, у якості домашніх слуг.

Перехід від одного стану до іншого був утруднений. Ідеалом Османської держави була *справедливість* та *збалансованість*: кожному належало окреме місце, визначене Богом. Добрим мусульманином чи християнином вважався той, хто виконував призначену йому роль. Тому *османське суспільство було статичним*, не знало еволюції чи прогресу, не спрямовувалося на якесь «покращення» соціального чи індивідуального статусу.

Безперервні війни важко відбилися на торгівлі Балканського півострова. Спостерігався розлад торгівлі по Середземному й Чорному морях і значне

скорочення торговельних зв'язків між Європою та країнами Сходу. Віддалення світових шляхів торгівлі від Балканського півострова в результаті великих географічних відкриттів ускладнювало розвиток торгівлі в захоплених Портою державах Південно-Східної Європи. Турецьке ярмо призвело в підкорених країнах і до занепаду культури. Виявлялось етнічне приниження немусульманського населення («зіммі») – були утруднені можливості розвивати національну культуру, релігію. Постійні війни важким тягарем накладалися на місцеве населення – забезпечення турецької армії продовольством, постоем військ, різними поборами, частішали грабежі яничар. Усе це призводило до економічного, політичного, культурного ізоляціонізму Південно-Східної Європи.

Однак результати завоювання були неоднаковими для окремих верств населення підкорених країн. Частина балканських феодалів, які прийняли іслам, влилася до панівної верстви Османської імперії. У перший час турецького панування були залишені в недоторканності й володіння феодалів-християн, які підкорилися владі завойовників.

Османські володіння в Європі являли собою строкатий конгломерат областей, населених різними народами, що відрізнялись один від одного не тільки за мовою й культурою, а і своїм громадським укладом та рівнем соціально-економічного розвитку.

До складу Румелійського бейлербейства, або еялету, що поєднував у XVI ст. балканські володіння Туреччини, входили й економічно розвинені області Греції, Болгарії, Сербії та гірські лісові райони Балкан, де феодалні відносини не отримали повного розвитку і зберігалися значні пережитки родоплемінного ладу. Тому турецький уряд не зміг увести на всіх завойованих територіях загальну систему управління. Області, що розташовувалися ближче до центру Порти, управлялися турецькими чиновниками, у них діяли спільні турецькі закони та порядки. В околичних областях, у низці гірських і лісових районів часто зберігалося самоврядування, й османське панування нерідко зводилося до збору з населення податків і данини.

Турецькі завойовники не змінювали феодалні порядки, що склалися в підкорених народів протягом століть, але вони старалися пристосувати старі феодалні інститути для задоволення потреб Османської імперії. Так, у Болгарії, Сербії, Боснії та Герцеговині, континентальних областях Греції великого поширення набуло військово-ленне землеволодіння. Військові ленники – сіпахи, у число яких влилася велика кількість балканських феодалів, збирали із селян земельну ренту й мали низку феодално-адміністративних прав у своїх маєтках. Земельні володіння, які надавались у власність світським особам, називалися *мюльк*.

Найбільш близько розташована до центру Порти була **Болгарія**. Скорена раніше інших держав Балканського півострова, вона служила турецьким феодалам плацдармом при здійсненні подальших завоювань у Європі. На болгарських землях розташовувалися *Нікопольський, Відінський та Сілістренський* санджаки. Влада турецьких чиновників і феодалів тут була набагато міцнішою, ніж в окраїнних областях імперії. У Болгарії розташовувалися великі турецькі феодалні володіння (*хаси*, дохід із них понад 100 тисяч акче), у тому числі, які належали мусульманській церкві – *вакуфи*. Уже з кінця XIV ст. йшла посиленна колонізація мусульманами (переважно татарами та ісламізованими малоазійськими греками) районів Пловдива і Старої Загори, а у XV ст. – міста Софії. По долинах річок Дунаю й Мариці, по узбережжю Чорного моря та на інших стратегічних шляхах створювалися поселення турецьких селян. У придунайських містах були розташовані сильні турецькі гарнізони.

Болгари-городяни, що склали більшість населення міст, частково несли ті самі повинності, що й селяни, оскільки займалися переважно сільськогосподарським виробництвом. Ремесло й торгівля суворо

регламентувалися османським законодавством. З XVI ст. починається практика об'єднання ремісників і торговців у корпорації – *еснафи*, організовані за конфесійною ознакою. Члени еснафа становили самоврядну громаду з характерною для цехової організації ієрархією – майстер, підмайстер (*калфа*) і працівник (*чірак*). Вони мали певну перевагу перед одноосібним виробником – скарбницю, склади, крамниці, майстерні та ін. Влада суворо регламентувала обсяг виробництва, якість виробленого товару та ціни на них.

У перші століття османського панування болгарські землі не тільки відновили свій господарський потенціал після спустошливої турецької навали, а і значно наростили його. Виникли й розвинулися нові міські центри (Габрово, Пазарджик, Карлово та ін.), набули нового вигляду старі міста (Тирново, Софія, Пловдив), які позбулися кріпосних стін і сконцентрували навколо ринку конфесійно відокремлені квартали – *махалли*, а також дунайські порти, пов'язані з торгівлею по річці і з задунайськими землями – Трансільванією та Валахією. Болгарська аграрна провінція, особливо родючі придунайські й підбалканські землі, стала надійним джерелом сільськогосподарської продукції для османських військ, джерелом фінансових і матеріальних ресурсів для турецької експансії в Центральну і Східну Європу.

У XVIII ст. відбулися помітні зміни в житті болгарських міст, куди стікалися маси знедолених і постраждалих від османських усобиць та свавілля селян. Усе більш помітно починає відчуватися конкуренція західних товарів, широку дорогу яким на Балкани відкривали капітуляції. Головну ж загрозу для розвитку міст несла зростаюча нестабільність самої Османської держави (досягли грандіозних масштабів безчинства банд так званих «*кірджаліїв*», які грабували болгарське населення, фактично вийшли з підпорядкування центральної влади цілі області Північної Болгарії). У боротьбі із сепаратизмом провінційної знаті султанський уряд намагався спертися на підтримку болгарського *чорбаджійства* – заможного селянства, які багатіли торгівлею худобою зі Стамбулом, Фессалоніками та іншими містами Туреччини й лихварських операцій серед власних земляків. Їм було дозволено створювати збройні загони для оборони від кірджаліїв на чолі з місцевими старійшинами.

У цих складних умовах торгово-ремісниче населення болгарських міст демонструвало виняткову підприємливість та активність. Болгарські ремісники витісняли зі сфери ремісничого виробництва мусульман і не відчували особливої конкуренції іноземних товарів, зосереджуючись на обробці місцевого сільськогосподарської сировини – льону, шкір, вовни й виробляючи товари специфічно балканського типу – наприклад, кручені вовняні шнури для прикраси одягу – *гайтани*. Ці ж товари становили основний зміст торгівлі на місцевих ринках та ярмарках, чия роль у XVIII ст. помітно зростала.

Протягом XV–XVI ст. були звернені в іслам жителі багатьох сіл в області Родоп. Православні болгары належали до **Охридської архієпископії**, що діяла до 1767 року. З кінця XVI ст. Константинопольське патріаршество почало проводити політику еллінізації болгар. На вищі церковні посади тут призначалися зазвичай греки. Грецьке духовенство прагнуло викоринити традиції національної культури, знищити болгарську писемність.

Сербія перебувала в дещо кращому становищі. Це пояснюється частково приєднанням Сербії до Туреччини як би за правом престолонаступництва (Баязид одружився із сестрою Стефана Лазаровича, Оліверою). Крім того, Белград вдалося підкорити туркам лише в 1521 році. Сербська династія Бранковичів, як і інші правителі Сербії, вимушені були емігрувати до Угорщини. Хоча серби проживали на величезних територіях Західних Балкан, центром їхнього національного розвитку став санджак **Смедерево**, що пізніше перетворився на **пашалик Белград**. Він став центром об'єднання майбутньої сербської держави й першою слов'янською територією Османської імперії, що отримала автономію.

Його особливість: один із найбільш *неспокійних пашаликів* Порти; географічне положення *на кордоні з Австрійською імперією*, що зробила його ареною австро-турецьких війн XVIII ст., у яких сербське населення пашалику брало участь у складі спеціального формування в рамках австрійської армії – *сербські фрайкори*, які діяли в Сербії, Боснії, Банату; його *етнічна однорідність* – більшість сербського населення становили православні серби, мусульмани ж (як турки, так і представники інших національностей) проживали в основному у фортецях та містечках. Мова, звичаї сербів цього району, що називався **Шумадія** (від сербського слова «шуму» – ліс), були єдиними; *соціальна однорідність* – більшість населення (30 тисяч осіб) складали селяни, причому процес диференціації на селі був слабким.

На відміну від Боснії, мусульманська шляхта концентрувалася в Сербії лише в містах і фортецях. Сербські селяни практично залишалися пайовиками на своїх землях, тобто віддавали частину врожаю за право користуватися землею. Землю селянин вільно передавав у спадок або ж міг її продати, але лише зі своїми зобов'язаннями. Особисто серби-селяни були вільними.

У країні зберігалася багато пережитків патріархально-родового ладу. У гірських районах збереглися великі патріархальні сім'ї – *задруги*. Найдрібнішою адміністративною одиницею була *кнежина* (район), до якої входило декілька сіл, які, у свою чергу, складалися із задруг. Кожна кнежина мала свою старшинську раду, яка обирала ватажка – *кнеза*. Представники обчинного самоврядування – кнези і *кметі* (багаті селяни) – збирали податки з населення, виступали посередниками у відносинах селян із турецькими феодалами й чиновниками, судили членів громад на основі традиційного звичаєвого права, організували місцеву поліцію. Ці сербські сільські громади захищали селян від свавілля турків. Нагляд за діяльністю сербського самоврядування здійснювали *субаши* – помічники санджакбея, які контролювали збір податків і розшукували збіглих селян.

1557 року за активного сприяння **Мехмед-паші Соколовича**, боснійця з Герцеговини, яничара, що дослужився до візира, (був убитий турецьким фанатиком) було відновлено самостійне сербське *патріаршество* в **Печі**, церковна влада якого поширювалася на православне населення Сербії, Боснії та Герцеговини, Чорногорії, деякі області Західної Болгарії, північної Македонії, Угорщини. Патріархом став його брат **Макарій**, який спрямував зусилля на зміцнення церковної організації та посилення її ролі в житті народу: повернув під юрисдикцію сербської церкви ті землі, що були втрачені за час перерви в діяльності, поширено вплив на нові території, заселені сербами. У такий спосіб було об'єднано сербів, в умовах відсутності державності. Сербська церква виявляла в цю пору неабиякий лібералізм у ставленні до народних звичаїв, що походили з язичницьких часів. Це сприяло тіснішому зв'язку церкви й народу.

Незалежність від Константинопольського патріаршества забезпечила сербам деяку свободу в релігійних справах. У XVI–XVII ст. вище сербське духовенство – печські патріархи, митрополити – відігравали велику роль у політичному житті країни та у визвольній боротьбі сербського народу. Вони вважали себе спадкоємцями сербської середньовічної державності й постулювали переконання, що османська влада є тимчасовою та незабаром промине, у той час як справжнім головним супротивником православ'я є католицька церква. Зміна ставлення Порти до Печського патріархату сталося після того, як у **1688–1690** роках патріарх **Арсеній III Цноєвіч** відкрито підтримав Габсбургів та ініціював велику еміграцію сербів до меж їхньої імперії. Майже 30 тисяч сімей сербів емігрували вслід за відступом армії в австрійські володіння біля Дунаю (області *Банат, Бачка, Срем, Баранья*) (сучасна **Воєводіна**). Сербі в Австрійській імперії отримали деякі національно-церковні автономні права. Їхня столиця – **Сремські Карловці** – резиденція православного митрополита (визнавали зверхність

Печського патріарха), була не тільки релігійним, духовним, а і просвітницьким центром для всіх сербів, як у межах імперії Габсбургів, так і в Порті.

Серби, які залишилися, зазнали утисків із боку турків: були пограбовані сербські монастирі (Дечани, Сопочани, Мілешеву), багато населення було перетворено в рабів, багато знищено стариків, дітей, чимало померло від голоду, втекло в гори. Сербські землі спорожніли, ці землі стали заселяти албанці (теперішнє **Косово**). З цього часу султан на вищі посади в патріархії став призначати греків-фанаріотів, що суттєво погіршило становище сербів.

З XVII ст. почався занепад Туреччини, і, водночас, став посилюватися гніт над сербами. Він позначився у знищенні сербського патріархату після чотиривікового існування (1346–1766 рр.) й у підпорядкуванні сербської церкви Константинопольському патріарху. У XVI ст. починаються війни Австрії з Туреччиною, у яких серби підтримували австрійців. Австрія давала широкі обіцянки сербському народу. У 1663 році вона навіть переконала сербського патріарха вінчати сербським «деспотом» **Юрія Бранковича**, останнього нащадка сербського роду Бранковичів, але потім, злякавшись його широких планів, уморила його у в'язниці. За *Пожаревацьким мирним договором 1718* року Австрія приєднала Сербію до своїх володінь, але австрійський гніт виявився для сербів ще важчим, ніж турецький (у Белград було заселено німецьких ремісників замість турецьких і місто ставало центром католицизму), і в новій війні 1738–1739 років серби були вже здебільшого на боці Туреччини. У **1739** році Сербія повернулася під владу останньої. Друга зрада сербського патріархату (Арсеній IV закликав сербів боротися проти турків) ослабила церкву. **1766** року була ліквідована православна патріархія Печа, а в наступному році – архієпископство Охрида. Усі сербські землі опинилися під юрисдикцією Константинопольського патріарха. З цього часу починається процес заміни сербських єпископів грецькими.

Російсько-турецька війна 1768–1774 років цей регіон оминула. Але 1788 року у війну на боці Росії вступила Австрія і її армія вторглася в Сербію, хоча невдовзі зазнала невдачі. За умовами *Сістовського миру 1789* року Порта надала амністію сербам (біля 50 тисяч осіб повернулися додому). Белградський пашалик отримав значні привілеї, оформлені спеціальними фірманами султана в 1793–1794 роках. Було впорядковано оподаткування, визначений фіксований розмір грошової данини на весь пашалик, дозволено будівництво церков, введені елементи місцевого самоврядування з правами та обов'язками кнеза, заборонено проживання на території пашалика яничарів. Це було дуже актуальним рішенням для кінця XVIII ст., бо в цей час яничарська вольниця спустошувала непосильними податками і прямими грабежами села по всьому Балканському півострову. У відповідь на ці привілеї серби зобов'язувалися нести прикордонну варту, що означало створення загонів міліції та право носіння зброї, хоча вся інша райя були цього права позбавлена, бо служба в армії – почесний обов'язок тільки «правовірних».

Вельми важким було становище поневоленого населення в **Боснії та Герцеговині**. Після підпорядкування цих земель Порті переважна частина місцевих феодалів і деяка частка селян прийняла іслам. До того ж пізніше сюди переселилося чимало мусульман із територій, які почали захоплювати християнські держави. Боснія, у такий спосіб, перетворилася на твердиню мусульманства й місцевого патріотизму. Проте частка мусульман у Боснії ніколи не перевищувала третини населення (проти більш ніж 40% православних і майже 20% католиків). До того ж масове прийняття ісламу спричинило факт, що хоча вся політична й адміністративна влада перейшла до мусульман, у більшості своїй вони були слов'янами за походженням і представниками старої шляхти. Це була військова знать і чиновники, яких називали *бегами*, або *беями*, їх налічувалося кількасот осіб і їхня влада була майже безмежною. На сходинку нижче стояли *аги*

– дрібні землевласники, сіпахи та яничари. Султанську адміністрацію очолював **великий візир Боснії** (вважається, що розквіт провінції збігся з перебуванням на цій посаді **Алі паші Гекім Оглу** (1735–1740), який погоджував свої рішення з радою найбільш значних людей провінції. До боснійського суспільства влився також чималий військовий елемент. Лише протягом XVIII ст. тут було роздано 144 зеамети і 3617 тимарів. Навіть більше, у XVII–XVIII ст. тут було розквартировано чимало яничарів. Деякі з них проживали в селах, проте основна їх частка постійно перебувала в Сараєві. Оскільки з часом держава стала значно затримувати їм платню, чимало яничарів стали купцями, ремісниками тощо. Бувши прикордонною провінцією Порти, що перебувала в стані поступового занепаду, Боснія мусила нести на собі важкий тягар воєнних повинностей і постійно, практично до 1908 року, була театром збройних сутичок.

Встановивши своє панування над усіма народами Балканського півострова, турецькі феодала так і не добилися повного підпорядкування своєї влади маленької гірської країни – **Чорногорії**. 1499 року Чорногорія увійшла до складу Османської імперії, але зберегла внутрішню автономію. На цій території землі ніколи не роздавалися в тимар, і єдиним чинником присутності тут османів був порівняно *невисокий подушний податок* і той туркам доводилося збирати з допомогою військової сили. Єдиним представником центрального уряду в Чорногорії був чиновник, який часто безуспішно збирав цей податок. Чорногорці повинні були *нести прикордонну службу*, особливо після 1699 року, коли їхня земля стала межувати з венеціанськими володіннями в Далмації. Проте під час військових сутичок чорногорці часто билися не на боці османів.

Країна була вкрай слабо розвинена в економічному сенсі. Головною галуззю господарства в Чорногорії було пасовищне скотарство (розводили корів, овець). Землеробством чорногорці займалися мало. Населення часто страждало від голоду. Безперервна військова напруга, слабкий зв'язок із зовнішнім світом сприяли збереженню економічної відсталості Чорногорії, живучості в ній патріархально-родових пережитків. Країна була розділена на низку територіальних громад – «племен». На чолі цих громад стояли **вожді**, які в майновому та соціальному відношенні виділялися серед селян-общинників і по суті були прошарком дрібних феодалів. Племена жили відособленим життям і часто ворогували між собою. Вони об'єднувалися тільки православною церквою (релігійний центр – м. **Цетине**), що зберегла значні володіння. У XVII ст. завдяки цій обставині посилювалася і світська влада глави православної церкви – **митрополита**, або **владики**. 1697 року в країні була встановлена влада династії **Петровичів-Негошів**. Чорногорія, разом з Албанією, до кінця XIX ст. залишалась однією з найбільш законсервованих і найвідсталіших частин не лише Балкан, а, можливо, й усієї Європи.

В **Албанії**, як і в Чорногорії, був племінний устрій, тут збереглося багато пережитків первіснообщинного ладу. Частина племен Албанії трималася православ'я, інші – католицизму. У XVI–XVII ст. багато племен під тиском турецької влади прийняли іслам. Релігійні відмінності сприяли збереженню політичної роз'єднаності племен і ворожнечі між ними, яка посилено розпалювалася Портою. Багато албанських феодалів прийняло іслам та перейшло на службу до турків. З-поміж албанських феодалів-мусульман турецький уряд призначав пашів, правителів окремих частин Албанії. Феодала регіону брали участь зі своїми військами в турецьких походах, здійснювали нерідко грабіжницькі напади на сусідні області. Трудове ж населення Албанії піддавалося феодалському гніту.

Області Балканського півострова, заселені **греками** (Епір, Фессалія, Морея, острови Егейського та Іонічного морів), були істотно розорені. Протягом XVI–XVII ст. вони страждали від частих воєн між Туреччиною і Венецією. Населення різко скоротилося через війни та внаслідок масової еміграції в інші

країни (насамперед, до берегів Італії, де в королівстві Двох Сицилії та біля Венеції розрослися великі грецькі колонії. Пізніше з подальшим розширенням європейської торгівлі та активній участі в ній греків, їхні колонії утворилися й у найбільших європейських містах: Лондоні, Відні, Марселі, Одесі. Тут греки об'єднувалися довкола православної церкви, що допомогло їм зберегти свою мову і відчуття релігійної та національної ідентичності).

У Греції зберігався общинний устрій. Представники общинного самоврядування в грецьких областях фактично перебували на службі в завойовників і збирали для них податки. Турки проникли в грецькі міста й села більше, ніж у сербські. Тільки певна частина константинопольської знаті та грецького купецтва, яка проявила повну покірність завойовникам, зуміла скористатися економічною й політичною відсталістю Османської імперії у своїх інтересах. Грецька знать стала отримувати високі державні посади. Купці-греки добилися для себе низки торговельних привілеїв і поступово захопили у свої руки значну частку внутрішньої та зовнішньої торгівлі Порти.

Проте найбільш привілейованою групою християнського населення імперії були, усе ж, не купці й невисокі православні ієрархи, а члени окремого олігархічного утворення, звані **фанаріотами** (завдячують своєю назвою району Фанар, тобто району константинопольського маяка й резиденції патріарха). Саме там проживала більшість християнського населення Стамбулу. Групу склали етнічні греки, проте траплялися серед них і нащадки еллінізованих італійських, румунських та албанських родин. Вплив фанаріотів ґрунтувався на багатстві, набутому завдяки високим постам в османській адміністрації. Вони виступали як **драгомани** (перекладачі, тлумачі, посередники) на переговорах із європейцями (турецьким вельможам не надто давалося вивчення іноземних мов), були референтами із зовнішніх справ, посідали посади губернаторів князівств Валахії та Молдавії, заправляючи там усім політичним життям. Найбільш відомим державним діячем із середовища фанаріотів був **Александрос Маврокордатос**, котрий посідав пост верховного драгомана з 1673 до 1709 рік.

У ролі драгоманів фанаріоти мали доступ до державних таємниць Порти й могли підтримувати зв'язки з іноземними урядами. Завдяки фінансовій могутності, фанаріоти контролювали більшість церковних інституцій, впливали на патріарха, поступово проводячи політику еллінізації християнських церков Балкан. 1766 року їхніми зусиллями була ліквідована сербська митрополія в Печі, а 1767 року – болгарська в Охриді й передані під управління екзарха. Такий хід найбільше загрожував культурній тотожності болгар, оскільки серби зберігали альтернативний релігійний центр у Сремських Карлових на території імперії Габсбургів. Перебуваючи на високих посадах, фанаріоти мали на меті зовсім не процвітання чи посилення Порти. Найзначніші роди фанаріотів вважали себе спадкоємцями традицій давньої Візантії. Їхньою метою було **відновлення Візантійської імперії**, керованої шляхтою грецького походження і з грецькою загальнодержавною мовою, тобто вони прагнули **замінити мусульманську адміністрацію на православну грецьку**. У ХІХ ст. цю концепцію буде покладено в основу Великої Ідеї, що спрямовуватиме грецький націоналістичний рух аж до 1922 року. Фанаріоти розраховували на підтримку Росії.

Після падіння незалежності Угорщини слов'янська міська республіка **Дубровник** визнала свою залежність від Османської імперії. У ХVІ ст. Дубровник був найбільшим ремісничим і торговим центром на Адріатичному узбережжі Балкан. У місті були розвинуті різноманітні ремесла, особливо текстильне, шкіряне, ювелірне, малася кораблебудівна промисловість. Місто мало свій флот і вело широку торгівлю в Середземномор'ї. Дубровницькі купці підтримували тісні торговельні зв'язки із Сербією, Боснією, Болгарією, Портою. Вони ввозили в турецькі володіння вироби місцевого ремесла, товари з італійських міст та інших областей Західної Європи. Дубровницькі купці

отримали від Порти великі торгові привілеї: вони ввозили товари в Туреччину, сплачуючи вкрай низькі мита (2%), а іноді й зовсім без мит, користувалися монополією на ввіз і вивіз деяких товарів. Дубровник мав свої колонії у низці балканських міст, нерідко виступаючи посередником у відносинах мешканців цих міст з Австрією, італійськими містами, Іспанією. У XVII ст. Дубровник почав підупадати у зв'язку із загальним занепадом середземноморської торгівлі.

Низка міст Балкан, розташованих на загальнотурецьких торгових магістралях, у XVI–VII ст. досягла значного розвитку. Такі міста, як Белград, Скопле, Салоніки, Софія, Пловдив були найбільшими ремісничими й торговельними центрами Османської імперії, підтримували торговельні зв'язки з низкою європейських держав. На торговельних шляхах виникали нові міста. Так, у Боснії у XVI ст. виросло місто Сараєво. У XVII ст. у гірських районах Болгарії починають виникати нові міста, заселені переважно болгарськими ремісниками й торговцями (Слівен, Габрово, Самоков).

Отже, слов'янське населення Балканського півострова перебувало в подвійному підпорядкуванні османській адміністрації та місцевим владним структурам. Третім чинником влади була православна церква. Окремі ієрархи підтримували Порту, а інші, зокрема сербські патріархи та чорногорські єпископи, намагалися спонукати населення до повалення влади османів. Подібним чином підтримували імперію ті представники шляхти, котрим ситуація дала можливість збагатитися, або ті, хто не бачив альтернативи османському правлінню; інша частина шляхти виступала проти імперії. Хоча Османська держава і вважалася централізованою східною деспотією, центральна влада напряму дуже мало впливала на життя пересічного християнства на Балканах. Порта переважно керувала через посередників – церковну владу або виборну старшину. Упродовж усього XVIII ст. центральний уряд поволі втрачав контроль над місцевими адміністраціями провінцій.

Османські завойовники забезпечили збереження етнічної ідентичності місцевих етносів. Наприклад, албанці, які зазнавали сильного релігійного, етнічного та культурного тиску з боку греків і слов'ян, прийнявши іслам, зуміли зберегти свої етнічні структури. Закінчився період їх слов'янської та грецької асиміляції. Була зупинена асиміляція слов'янами валахів і греків, поставлена перепона тиску угорців-католиків і латинян. Отже, встановлення османського правління, юридичної системи, яка базувалася на ісламському праві, і міцна центральна влада стали основою існування балканських народів і зберегли етнічну мозаїку Балкан.

3. Конфесійно-релігійне становище в Османській державі. Османська імперія створювалася та функціонувала як держава мусульман, держава для мусульман. Іслам у Порті виконував функції державної релігії. Проте в складі її століттями проживали та співіснували представники чисельних конфесій – різних напрямків християнства, іудаїзму тощо. Османський досвід співіснування та співробітництва різноконфесійних народів по сьогодні вивчений мало. Це при тому, що твердження про релігійну нетерпимість османів та про тотальне навернення в іслам давно стали нормою в історичних працях, а релігійний чинник століттями використовувався імперіями Габсбургів та Романових як привід до втручання в справи Порти задля захисту інтересів християнського населення.

Створена тюрками-мусульманами Османська імперія ніколи не була мусульманською за релігійною належністю основної маси населення. Якщо говорити про Балкани, то навіть на період найбільшої концентрації турецького населення тут співвідношення мусульман і немусульман коливалося в межах 1:4. Для всіх підкорених народів належність до релігії пророка Мухаммеда була необхідною умовою входження до складу верхівки османського панівного прошарку.

Особливо актуальним питання міжконфесійних взаємин для османів стало після взяття 1453 року Константинополя. Одразу після цього султан **Мехмед II Завойовник** почав вважати себе спадкоємцем правителів Візантії й першим повелителем світу. Він мав особисте зацікавлення в грецькій теологічній думці та релігійній доктрині і ставився з величезною повагою до цивілізації, яку підкорив. Задля спокою християнського населення султану був потрібен такий ієрарх православної церкви, з яким він би міг легко співпрацювати. Мехмед II призначив патріархом знаного вченого **Геннадія Схоларія** (після перейменування міста на Стамбул султан залишив титул Константинопольського патріарха), який належав до противників унії, запропонованої на Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1439 років, і вважав за краще бачити в Константинополі турецьку чалму, ніж папську тіару. Це був взаємовигідний компроміс, оскільки, з одного боку, вносив певну визначеність у становищі немусульманського населення імперії, а з іншого – султан отримував в особі церкви своєрідного посередника у взаємовідносинах із православним людом. Патріарх закликав християн до покірності, османське правління вважав даним Богом, говорив, що треба покаятись і Бог верне Візантійську державу.

За ісламським уявленням, усі християни відносилися до *«людей Писання»*, тому з ними можна укласти угоду (*зиммет*). Вони «дадуть відкуп своєю рукою», після чого можуть проживати в країні ісламу, де їх майно та життя будуть під захистом. Такими людьми договору (ахд аз-зіммі, або скорочено *зіммі*) і ставали православні християни. Вони могли зберігати свою віру, дотримуватися своїх релігійних обрядів, одружуватися, розлучатися, успадковувати майно на основі своїх правових норм.

Система міжконфесійних відносин в Османській імперії базувалася на системі міллетів. **Міллет** (буквально «релігія», «нація», «община») – самоврядні об'єднання осіб однієї віри з власними адміністративними установами, судами, соціально-культурними закладами (школи, лікарні тощо), які були в спеціально відведених для цього місцях (кварталах) міст. Мусульмани були *міллет-і-хакіме*, тобто панівною верствою, представники ж інших релігій – *міллет-і-макхюме*, тобто керовані, підкорені.

Членам міллетів, окрім свободи віросповідання та здійснення обрядів, гарантувалися недоторканість храмів, церковного майна, судова автономія, самостійне регулювання укладання шлюбів, здійснення розлучень, успадкування майна. Статус міллета визначався двосторонньою угодою, а також *фірманом* (султанською грамотою), який отримував *міллет баша* (голова міллету) при зайнятті посади. У фірманах було положення про те, що община підкоряється своєму міллет баші, як і все духовенство. Останні вважалися помічниками керівника міллету у виконанні всіх обов'язків, які диктувалися султанськими приписами. Отже, міллет баші ставали фактично представниками султанської адміністрації, а самі общини набували статусу автономного існування.

Практично єдиним відступом від задекларованих норм була система *девиурме*, згідно з якою дітей відривали від сім'ї, наvertsали в іслам і в майбутньому перетворювали на яничарів. Цю колізію ісламські законодавці пояснювали у такий спосіб: в умовах потреби у війнах можливим є залучення на султанську службу немусульман на заміну джиз'ї, яку вони до цього сплачували. Показово, що на збірні пункти хлопчиків вели батько та священник – тобто не лише сім'я, а й міллет передавав хлопця для подальшого навернення в іслам. До того ж, за канонами мусульманського права: *«Кожна дитина народжується за законом природи, це вже потім батьки роблять її мусульманином, християнином, іудеєм»*. Відповідно, до 18 років юнак ще не став повнолітнім, тому мова йшла не про зміну віри, а про перехід до істинної віри. В інших випадках перехід в іслам – було справою добровільною, й основним стимулом до цього було бажання зробити кар'єру.

Першою за часом виникнення та чисельністю в Порті була якраз православна община – *рум-міллеті*. Її релігійно-адміністративним центром стала Константинопольська патріархія, яка розташовувалась у стамбульському кварталі Фанар. Хоча її інколи називають грецькою, її влада поширювалася на всіх православних: болгар, сербів, молдован, валахів, православних арабів тощо. Формально всі чотири східних патріархів (антіохійський, єрусалимський, олександрійський, константинопольський) вважалися рівноправними, але останній був авторитетнішим. Хоча султан і погодився, щоби православною церквою й надалі керував патріарх та Святий синод, що складався з митрополитів, проте залишив собі право контролю за станом справ у церковній організації. На папері патріарха обирав синод, але практично його кандидатуру затверджував султан. Зі свого боку, патріархи рідко виступали в опозиції до офіційної політики Османів. Інші церковні ієрархи високого рангу призначалися патріархом або синодом, проте від султана залежало остаточне затвердження їхніх посад. Патріархат контролював усі православні церкви імперії та розпоряджався їх майном. Духовенство мало власні судові інституції та не сплачувало податки. Церква існувала коштом добровільних пожертвувань, дотацій та прибутків із її майна. Пізніше були створені *вірменський, католицький, єврейський міллеті*.

Влада патріарха до XVIII ст. непомірно зросла. Він був міллет баші (голова міллету) та *етнарх* (цивільний правитель) усього православного населення імперії. Перед султаном патріарх відповідав за лояльність та належну поведінку своєї пастви. На нього ж покладалися деякі обов'язки щодо збору податків та підтримання громадського порядку. Його судові функції особливо були важливі для християнського населення: церква мала повноваження вирішувати доволі широке коло проблем, включно з питаннями сім'ї та шлюбу, а також комерції, якщо справа стосувалася лише християн. Хоча кримінальні справи, такі як убивство чи крадіжка, формально перебували під юрисдикцією мусульманської судової влади, проте й вони вирішувалися православними судовими установами, особливо якщо в злочині не був вплутаний мусульманин. Судочинство відбувалося відповідно до норм канонічного права, візантійського статутного права, місцевих традицій та окремих церковних актів. Церковна влада могла присудити до ув'язнення, штрафу, вигнання, а також до заборони причащатися чи до відлучення від церкви.

Оскільки патріархат був достатньою мірою інтегрованим в османську державну структуру, на ньому неминуче повинні були позначитися всі ті процеси ослаблення та занепаду, які підточували адміністративні інституції Порти. Як і в решті імперії, патріарший пост тепер діставався тому, хто міг за нього більше заплатити. Тому державі було вигідно, щоби таке прибуткове місце постійно змінювало свого власника. З 1595 до 1695 років посада патріарха передавалася з рук у руки 61 раз, хоча патріархів за той період налічуємо лише 31, оскільки претенденти займали це місце по кілька разів кожен. Ситуація поступово покращувалася. У XVIII ст. бачимо вже тільки 31 призначення і 23 успішних кандидати. Купівля посади патріарха кожним новим кандидатом аж до 1763 року компенсувалася з церковного бюджету, що породжувало корупцію. Відшкодовувати ці витрати доводилося коштом вірних, прибутками від церковного майна, збільшенням повинностей селян, які обробляли церковні землі.

Попри тісну співпрацю з центральною владою імперії та внутрішню корумпованість, православна церква в житті місцевого християнського населення відіграла неабияку роль. Церква допомагала дотримати ідеологічної єдності всередині християнської спільноти аж до часу пробудження національних рухів. Всіляко формувалося відчуття християнської виключності, неподібності на решту населення імперії. Перемоги мусульман церква пояснювала гріхами християнського народу, що стягнув на себе кару Божу. Проте панування невірних проголошувалося недовговічним: незабаром надійде час, коли християнська віра

знову тріумфуватиме. І хоча християнин Порти почував себе громадянином другого сорту, православні ієрархи навчали його вважати себе вищим через власні моральні якості. У своєму особистому повсякденному житті балканський селянин був оточений символами християнства, хрестами й іконами, а не знаками мусульманського панування. Завдяки контролю церкви над шлюбом, вірогідності змішування вір та національностей майже не було. Усі релігійні інституції забороняли мішані шлюби. Прийняття християнства мусульманином було малоімовірним, оскільки такий вчинок карався смертю.

Одним із завдань патріарха була оборона ортодоксальної віри проти ересей інших сект, а також боротьба проти католицизму. Православним ієрархам було набагато легше знайти спільну мову з османською адміністрацією, ніж із будь-якою католицькою владою. У цьому інтереси патріарха повністю сходилися з поглядами офіційної Порти, чікими головними ворогами були католицький королівський дім Габсбургів та Венеція. З іншого боку, союзником турків була католицька Франція, але ця країна інструментом поширення католицької віри на Балканах не стала. Водночас, упродовж усього XVIII ст. православна Росія перетворилася для Османської імперії в серйозну зовнішню загрозу. Патріарх та більшість православних Балкан сподівалися на допомогу саме від цієї держави. Численні православні посольства з підкорених турками земель шукали в Росії фінансової, але інколи й військової допомоги, але про наміри змінити підданство мови не велося.

Релігійні общини жили відокремлено, тому в результаті турки-османи були відчужені від підкорених народів, що унеможливлювало етнокультурний синтез. Складними були і внутрішньоміллєтні взаємини. Скажімо, у найчисельнішому православному міллєті поступово наростало незадоволення домінуванням на керівних посадах греків. Адже саме вони отримували відрахування від митних та судових зборів. До грецького повстання 1821 року саме греки-фанаріоти перетворилися на найбільш заможній прошарок християнського населення імперії. Спостерігалася неприязнь між общинами вірмен-католиків і вірмен-протестантів.

Оцінка системи міллєтів в історіографії неоднозначна. Історики пишуть про те, що така система допомогла зберегтися нетурецьким народам, не втратити свою самобутність, культуру, мову. У сучасній науці зазвичай пишуть про те, що міллєтна система, розмежовуючи релігійні общини в замкнені групи, сприяли консервації суспільства та перешкоджала зросту національної самосвідомості окремих народів імперії. Водночас, міллєтна система була тією структурою, яка допомогла набуті імперії певної стійкості, організувати співіснування мусульманського суспільства та немусульманських спільнот. Її створення стало результатом якраз відмови мусульманської держави від політики ісламізації. Остання мала місце, проте **в Османській імперії ніколи не було політики ісламізації**. Навернення в іслам було справою добровільною й ніколи не набувало масового характеру. У державі проголошувався принцип: *«Мусульмани панують, а немусульмани тільки живуть поруч і обмежуються в правах»*. До того ж Порта була зацікавлена в збереженні чисельної групи своїх платників податків.

4. Криза Османської імперії та зміни в соціально-економічних відносинах. Початок XVIII ст. позначився для Османської імперії витоком глибокої системної кризи, яка до кінця століття загострюється, а в XIX ст. набуває загрозливих, навіть катастрофічних рис. І навіть «століття реформ» не обергло імперію від краху. Криза проявлялася практично у всіх сферах життя держави. Століттями державна машина Порти процвітала завдяки таким чинникам:

- монопольному контролю за транзитними торговельними шляхами;
- багатій військовій здобичі;

- обкладанню податками немусульманських підданих імперії.

На рубежі XVII–XVIII ст. глобальна ситуація у світі зазнала кардинальних змін. Успішні завойовницькі війни Порти вже стали історією. Це унеможливило регулярне наповнення державної скарбниці військовою здобиччю та прибутками від торговельної монополії, яку імперія остаточно втрачає ближче до середини XVIII ст., коли починають складатися основи капітуляційного режиму. Відтак, криза починає руйнувати основи воєнно-експансіоністського режиму держави, що, так само, зумовило кризу територіальної цілісності Порти. Остання була викликана як виникненням та загостренням «східного питання», так і наростанням національно-визвольного руху в нетурецьких володіннях імперії.

Криза торкнулася й системи управління імперією. Функціонування уряду визначалося здібностями султана (він очолював уряд, був головнокомандувач). Якщо перші десять султанів були людьми непересічних якостей, опісля – спостерігався занепад їхніх моральних та розумових здібностей. Сини султана з 12 років виїжджали в провінції, аби навчатися адмініструванню. Потім їх селили в спеціальні кімнати гарему й там вони проводили увесь час, відірвані від життя. Тому надалі ставали слабкими султанами.

Проблемою влади була невизначеність у питанні призначення спадкоємця, що вело до боротьби за престол. Султан, який приходив до влади винищував усіх потенційних небезпечних родичів, які могли претендувати на правління. Порушив цю традицію **Ахмед I** (1603–1617), який вступив на престол і не вбив свого брата, тим самим відкрив йому дорогу до влади. Отже, затвердилася традиція **сходження на престол старшого члена династії**. Після султана **Сулеймана II** (1687–1691) практика успадкування була змінена, **престол займав старший син**, хоча законодавчо ця норма довго не була затверджена. Реально влада в державі опинялася в руках тих, хто був ближче до трону (*валіде султан* – мати султана, євнухів, дружини, палацових слуг).

Приріст населення, зафіксований з початку XVI ст., породив серйозні проблеми. Безземельне молоде населення вимушене було звертатися до придворної та військової служби в беїв, пашів, султана. Державні місця стали займати не яничари, а турки-мусульмани, християни, фанаріоти, яким вдавалося придбати посаду за гроші.

Турецька армія втрачала минулу дисципліну. У війнах, особливо з Габсбургами, виявилася перевага піхоти, яка була озброєна вогнепальною зброєю; збільшилася кількість яничар та інших військових, які використовували мушкети, а потреба в сіпах зменшилася.

Криза болісно вдарила по основах господарства, фіскальній та аграрній сфері, що суттєво змінило становище основної маси населення, передусім немусульманського, у тому числі – слов'янського населення Балкан.

Перший удар по фінансових позиціях імперії було нанесено *«революцією цін»* унаслідок великих географічних відкриттів. Заповнення турецького ринку з 1580 року американським сріблом викликало інфляцію. Плата чиновників і воїнів залишалася попередньою, а ціни виросли вчетверо, що стало однією з причин соціальних безладів. Відповідно, знецінилися стратегічні запаси скарбниці, зменшилися фіксовані прибутки держави. Султанам стало бракувати коштів для модернізації та належного утримання свого війська (окремі дослідники цим пояснюють низку гучних поразок XVII ст.). Правителі намагалися виправити ситуацію посиленням податкового тиску на «іновірців». Це, природно, спровокувало низку повстань поневолених турками народів, появи розбійницьких банд, учасниками яких були сіпахи, у яких були відібрані тимари, а також місцеві беї, паші. Придушення цих виступів ще більше виснажило ресурси Порти.

Хронічний бюджетний дефіцит змусив султанів терміново шукати кошти – навіть ціною часткової відмови від своїх земельно-деспотичних прав, що стало початком системного розкладу імперської системи. Від кінця XVII ст. влада

започаткувала практику **ільтізам** – передавання приватним особам на відкуп прав на збирання податків (передусім – державного поземельного податку), за умов, що обсяг податків, який уряд планував зібрати із селян тієї чи іншої провінції, такий відкупник (*мюльтазім*) відразу внесе до скарбниці. Придбавши ільтізам на певну територію, кожен відкупник перебирав на себе контроль над місцевою поліцією та іншими регіональними фіскальними органами й сам вибивав податки з місцевих селян (які йшли вже не в державну скарбницю, а в кишеню мюльтазіма), намагаючись за такої умови, зазвичай, не лише відшкодувати внесені в скарбницю кошти, а й отримати прибуток – тому обирав платників податків до нитки, розорюючи цілі області. Спочатку ільтізам давали на певний термін, тому мюльтазіми поводили себе на відкуплених територіях як «тимчасовці» – грабували селян, не думаючи про завтрашній день та збереження господарської інфраструктури. Визнавши згубність цієї практики, уряд став давати ільтізам у довічний відкуп (*малікяне*). Такі довічні відкупники (*маліки*) змушені були тепер дбати про розвиток селянських господарств, про збільшення врожайності й, відповідно, податкової бази підконтрольного регіону.

Проте запровадження системи малікяне мало не лише соціально-економічні (нехай і позитивні) наслідки; нею підірвалася традиційна суспільна структура Османської імперії. Передавши малікам довічні права на збирання податків у певних місцевостях, султанська влада, фактично, позбавляла себе можливостей виконувати на цих землях свою регулятивну функцію, притаманну східній деспотії. Продавши свої податкові права, султанський уряд тим самим утратив можливість до збільшення податкових надходжень, що за умов «революції цін» спричинили як знецінення бюджетних коштів, так і зміцнення регіональних династій. Так, уже з початку XVIII ст. державна скарбниця Порти отримувала не більше як 20% податкових зборів із її підданих – решта осідала в кишенях її відкупників або місцевих аянів і беїв, автономність яких підкріплювалася династичним характером їхньої влади. За таких умов зарплати турецьким чиновникам та жалування військовим (передусім яничарам) впали набагато нижче прожиткового мінімуму, що спричинило небачені корупцію та хабарництво. За свідченням європейців, у XVIII–XIX ст. до 75% державних коштів імперії елементарно розкрадалися.

Така ситуація з державними фінансами мала логічним наслідком падіння боєздатності турецької армії. Наслідком же військових поразок стало укладання нерівноправних торговельних угод із європейськими країнами. Початком їм поклали «*Генеральні капітуляції*», які в 1740 році султан **Махмуд I** дарував французам. За ними, французи в межах султанських володінь здобули:

- консульську юрисдикцію (непідсудність турецьким судам);
- широкі торговельні пільги (включно з мінімізацією мита до 3% вартості товару, тоді як місцеві купці платили 10%);
- звільнення від усіх внутрішніх османських податків і поборів;
- майнові гарантії.

У такий спосіб османський ринок був цілковито відкритий перед експансією французьких технологічних товарів (сукно, шовкові тканини, кераміка, вироби з металу) в обмін на дешеву турецьку сировину (бавовна, овеча й ангорська вовна, олія, зерно, шкіри). Французько-турецька торгівля бурхливо розвивалась: її обсяги в середині XVIII ст. збільшилися в шість разів і сягали приблизно 60-70 млн ліврів на рік, але ціною такої зовнішньоторговельної активності стало поступове руйнування місцевої османської торговельно-ремісничої галузі, стагнація місцевого виробничого комплексу.

До того ж надалі означений нерівноправний договір став своєю моделлю, за якою й інші європейські країни дістали можливість перейти спочатку до фінансово-економічного, а потім і до політичного поневолення Оттоманської Порти. Слідом за французами на османський ринок почали активно проникати зі

своїми високотехнологічними товарами венеціанці (продавали скло, папір, шовкові тканини, парчу), голландці (сукно, металеві вироби), англійці (одяг, олово, свинець, годинники), отримуючи натомість дешеву турецьку сировину. Очевидно, що, крім руйнації власного виробництва, для Османської імперії це мало ще й наслідком відтік «дзвінкої монети» через негативний торговельний баланс.

Зазначена тенденція, яка була системоутворюючою, була актуальна для всієї імперії, проте найгостріше її прояви помітними були в європейських провінціях імперії. Географічна близькість, а також той факт, що торгівлею в Порті займалися переважно немусульмани, полегшували проникнення європейського капіталу саме на Балканах. Наслідком стала цілковита стагнація, а потім руйнація ремісничої галузі, експортна орієнтація аграрного сектору. **Економіка набуває характеру колоніальної.**

Військово-політична криза імперії мала ще один наслідок, який прямим чином впливав на соціально-економічне становище слов'янських володінь імперії. Сіпахи, які володіли землями на умовах військової служби і які саме від останньої мали найбільші прибутки, з припиненням завойовницьких воєн змінюють своє ставлення до землі. Земельні пожалування розглядаються ними не як можливість забезпечення себе всім необхідним для військової служби, а як можливість збагачення. Поступово, протягом XVIII ст. землі сіпахів (тимари та зеамети) перетворюються на фактично приватні маєтки – **чифтліки**, орієнтовані на ринок. Не лише сіпахи ставали їх власниками, ними могли бути чиновники, мюльтазіми, малікяни. Саме перехід землі у фактичну приватну власність (юридично земля все ж належала державі) з правом збирати податки на ній спричинили ситуацію, коли влада почала виходити з-під контролю султанських намісників і зосереджувалася в руках регіональних напівавтономних ватажків **аянів**, часто пов'язаних із місцевими кримінальними колами.

Така трансформація земельних відносин суттєво погіршувала становище селянина. Працюючи на державній землі, селянин мав певні права і виконував окреслені обов'язки перед урядом та його сіпахом. Нових власників майже не контролювали, і вони, як правило, користувалися значним впливом в органах місцевої влади. І хоча більшість нових маєтків засновувалися на пайовій участі, на практиці селянин більшу частину врожаю був змушений віддавати господарю. Збільшилися й додаткові платежі, натуральні побори, і частка фізичної праці на власника.

У різних регіонах Балкан становище селянина було неоднаковим, тому важко робити якісь узагальнення. Частина селян продовжувала сидіти на державній землі, розділеній на тимари. Загалом жилося їм краще, ніж селянам у приватних маєтках. Низка територій, особливо привілейованих та надто віддалених (наприклад, Чорногорія, де не було ні тимарів, ні чифтліків), сплачували податки в рідкісних випадках. У Боснії селяни, які проживали в *агаліках* (державних землях) зберегли права на свої наділи й лише сплачували певний податок. Ті ж селяни, які жили в *бегліках* (приватновласницьких маєтках), були в іншому правовому полі: тут усе залежало від угоди між селянином та землевласником. Проте і грошові виплати, і трудові повинності тут були гіршими. У Сербії дослідники констатують практичну відсутність практики перетворень наділів сіпахів на великі приватні помістя-чифтліки. У Болгарії ж та Македонії навпаки, зміни в системі земельної власності позначилися куди сильніше. Великі помістя-чифтліки виникали, головню, у родючих місцевостях, як от долина річки Мариця на північ від Фессалонік. Гірські райони та передгір'я заповнювали невеликі ферми.

Султан **Селим III** (1789–1807) намагався провести низку реформ у державі за європейським зразком. За його дорученням невелика група представників знаті підготувала й частково реалізувала **програму перетворень** («*нізам-і джедит*»).

1793 року Селим III видав указ про створення нової армії, що формувалася за європейським зразком, головно, французьким (вводилися частини бомбардирів, саперів, артилеристів; на 1804 рік чисельність нової армії не перевершувала 12 тисяч осіб). Багато султан зробив для розвитку військового флоту (введені нові закони, налагоджена дисципліна серед офіцерів та матросів, запрошені інженери зі Швеції і Франції для будівництва й обслуговування кораблів; замість колишніх громіздких суден почали будувати швидкісні кораблі). У 1792 – 1793 роках розширив морське інженерне (діяло з 1773 року) та відкрив сухопутне інженерне училище в Стамбулі. В 1795 році у м. Ускюдар за розпорядженням султана збудовано велику друкарню, де видавалися праці європейських авторів із математики, військової справи та інших галузей знань. Провів перетворення в еялетах Анатолії та Румелії – у них були спрямовані здібні правителі, котрі повинні були слідкувати за тим, щоби кадії виконували свої обов'язки, не вимагали в людей додаткових коштів і не допускали несправедливості. З допомогою нових законів була впорядкована система тимарів, доходи з виморочних наділів направлялися в державну скарбницю. Було заборонено використовувати імпортні дорогі тканини для шиття одягу, перевага надавалася місцевим кравцям (мало короточасний ефект).

Щоби налагодити відносини з європейськими країнами в Лондон (1793), Відень (1797) і Берлін (1797) були спрямовані послы. Ці посольства відіграли важливу роль, бо сприяли вихованню багатьох представників духовної еліти, вивченню іноземних мов, знайомству з європейськими ідеями. З поверненням у Порту кожний із них ставав свого роду «вікном» у Європу. Поступово ці турки витісняли християн-фанаріотів як посередників у зовнішніх відносинах. Реформи Селіма III не дали значних результатів, але викликали опір та відкрити протидію феодално-клерикальної реакції на чолі з улемами. Опорою опозиції став яничарський корпус. 1807 року султан зрікся престолу й у наступному році був убитий.

Отже, криза в Османській імперії суттєво вплинула на соціально-економічне становище слов'янських народів, погіршення якого стало одним зі стимуляційних чинників наростання національних рухів.

5. Національно-визвольний рух у слов'янських володіннях Османської імперії. Тривалий час у радянській історіографії всіляко перебільшувалися прояви національно-визвольного руху в слов'янських володіннях Османської імперії. Подібний підхід пояснюється невірним трактуванням умов розвитку підкорених турками народів. У розмаїтті ж форм методів опору нетурецьких (не лише слов'янських) народів почасти складно розмежувати власне соціальний протест від національно-визвольних змагань. Адже й чисельні втечі селян у гори від податків, діяльність гайдуцьких чет, які часто набувала форм відвертого криміналу та спрямовувалася не завжди проти турків, важко віднайти національну ідею. Щодо останньої, то вона з'являється як усвідомлювана дійсність не раніше другої половини XVIII ст. у зародках національно-культурного відродження.

У літературі загальноприйнятою стала теза про етно- та культурозберігаючу роль православної церкви на Балканах. Проте не слід забувати, що церковні ієрархи отримували від султанської влади реальні важелі адміністрування на землях, заселених слов'янами. Православні ієрархи вбачали своїми ідейними супротивниками зовсім не мусульман, а католиків. До того ж гостра боротьба точилася в межах самої православної церкви, під час якої слов'янські (болгарські, сербські) сановники виступали не стільки проти турків, скільки проти греків, які окупували вищі православні церковні посади в імперії. Тому служителі церкви, які мали значний вплив на населення, у більшості

випадків тривалий час виявляли лояльність до султанської влади. Хоча частина ієрархів Чорногорії та Сербії все ж таки опозиціонували їй.

Щодо місцевої слов'янської знаті, то вона боронила передусім свої вузькі інтереси, і представники її прагнули лише земель, влади, зайняття ніші у владній ієрархії імперії. Задля цього значна їх частина перейшла в іслам і отримувала можливість тепер реалізувати свої прагнення з допомогою Порти. Селянство ж і жителі міст, які почасти практично не контактували з представниками османської адміністрації, тривалий час були політично пасивними та неорганізованими, а їхні протестні акції носили переважно соціальний характер.

Слід також мати на увазі, що слов'янський чинник завжди намагалися використати уряди європейських країн, які безперестанно воювали з Портою. Тому сплески антитурецьких настроїв, особливо в прикордонних смугах, завжди припадали на періоди військового протистояння в регіоні. Коли ж Османська імперія вступила в смугу затяжної кризи, яка суттєво погіршила становище основної маси населення, посилювалися протестні настрої в нетурецьких володіннях Порти, які окрім соціальних почали носити й національні риси. Останні стали можливими якраз в умовах початку національно-культурного відродження, яке зародилося в церковних установах. Поява національної ідеології суттєво посилювала позиції місцевих слов'янських еліт, опозиційно налаштованих щодо Туреччини.

Щодо відкритих антиосманських виступів, то перерахуємо найбільш яскраві випадки в різних слов'янських провінціях.

Партизанську боротьбу проти турків у Болгарії та Сербії вели *гайдуки*, на узбережжі Далмації, у Хорватії, – *ускоки*, у Греції – *клефти*, *арматоли* (загони внутрішньої варти в поневоленій турками Греції, які перебували на службі в турецького уряду; командири (капітани) загонів арматолів відповідали за безпеку торгових шляхів у певному районі, населення якого сплачувало їм плату за службу). Загони партизанів іноді досягали великих розмірів і діяли організовано. Вони здійснювали не тільки дрібні напади, але іноді й набіги на великі міста. Живучи в лісах і горах, партизани підтримували тісні зв'язки з навколишнім населенням, отримували від нього постійну підтримку та допомогу.

Перші збройні виступи проти османів мали місце в Болгарії у Відинському й Піротському округах у **1404–1422** роках під керівництвом **Костянтина** і **Фружина**. Пізніше болгари підтримали невдалі хрестові походи проти Османської імперії **1443–1444** років. **1594** року під час австро-турецької війни, турецькі васали – трансільванський князь **Стефан Баторій**, молдавський господар **Арон Воєвода** та волоський господар **Михайло Хоробрий** утворили союз для боротьби з Туреччиною. Особливо велику активність виявив волоський господар Михайло Хоробрий, який ставив своєю метою звільнити від турецького панування Молдавію, Валахію і Трансільванію та об'єднати їх під своєю владою. Наприкінці 1594 року Михайло почав похід проти Порти й дійшов до Балканських гір. У битвах проти турецької армії брали участь також болгарські та сербські гайдуки. 1594 року піднялося на боротьбу сербське населення Банату, яке розраховувало отримати допомогу від австрійських військ і трансільванського князя. Повсталі зайняли кілька міст і підступили до Темешвару. Однак австрійські війська не надали їм підтримки. Загони повстанців скоро були розбиті турецькою армією. 1595 року гайдуцький загін під керівництвом **Баба-Новака** напав на Софію. 1596 року ускоки тимчасово заволоділи містом Клісом на Далматинському узбережжі. У 1596–1597 роках спалахнули повстання в південній частині Сербії, Герцеговині, Чорногорії та Албанії. Однак ці повстання були придушені.

Найбільшим антитурецьким виступом XVI ст. стало **Тирновське повстання 1598** року. Тут у підготовці повстання брали участь представники купецької та ремісничої верхівки міст Північної Болгарії, окремі феодалі-

болгари, а також вище духовенство. Керівники (тирновський митрополит **Діонісій Ралі**, нікопольський торговець **Тодор Баліна**) розраховували на активну участь у повстанні й селянства, налагодили контакти з Дубровником, Молдавією, Валахією, Трансільванією. Водночас вони заручилися підтримкою австрійського імператора, який обіцяв послати до Болгарії допоміжне шеститисячне військо й допомогти грошима. Центром повстання було місто Тирново, де можливий нащадок болгарських царів був проголошений царем під ім'ям **Шишмана III**. Але погано підготовлене повстання не прийняло загальнонародного характеру й було придушене на самому початку. Його керівники втекли за Дунай. Найважливішим результатом повстання було те, що воно знову звернуло увагу Європи на болгар – народ, котрий до того сприймався не тільки європейцями, а й османами як безлика частина християнського населення імперії.

Наприкінці XVII ст., в умовах погіршення зовнішньополітичного становища Порти, відбулися ще два повстання. Одне з них, центром якого знову стало **Тирново**, в **1686** році очолив нащадок болгарських царів **Ростислав Срацимірович**. Активну участь у ньому брав російський дворянин **Савелій Дубровський**, який очолював чету (загін) у 800 осіб. Керівники повстання сподівалися на відродження Тирновського царства. Центром повстання **1688** року стало гірниче містечко **Чипровці** в Північно-Західній Болгарії. Приводом стало зайняття Белграда австрійськими військами і просування їх до Софії. У повстанні взяли участь ремісники й торговці (католики), а також православні селяни навколишніх сіл. Загони повстанців (на чолі з воєводами **Г. Пеячевічем**, **І. Станіславовим**, **Б. Мариновим**), були розбиті військами угорського феодала І. Текелі, союзника турків. Чипровець і повсталі села були розграбовані, частина жителів винищена, інші втекли. Окремі загони повстанців продовжували боротьбу до 1689 року. Разом із чипровськими болгарками проти турків билися селяни Македонії на чолі з гайдуком **Карпошем** і гайдуцькі загони з Південної Болгарії, на чолі з воєводою **Страхілом**.

Найбільш масовим та значним проявом національного руху в Сербії стало Велике переселення сербів **1690** року, ініційоване патріархом **Арсенієм III** в австрійські володіння – у Банат, Бачку, Срем, Баранью. Приводом для переселення стало розорення країни та Белграду під час австро-турецької війни у 1688–1690-х роках. Ще одне масове переселення сербів до володінь Габсбургів сталося після невдалої для Австрії війни 1737–1739 років. Велике повстання на території Белградського пашалика відбулося під час російсько-турецької війни 1787–1792 років.

Через історичні обставини, розкриті вище, Боснія не стала ареною організованої антиосманської боротьби. Тут майже постійно діяли гайдуцькі чети, активність яких зростала під час австро-турецьких воєн XVIII ст., ареною котрих часто були боснійські землі.

Чорногорія, яка лише формально входила до складу Порти, була постійним головним болем імперії. Правителі регіону завжди проводили незалежну політику, особливо після налагодження контактів із Росією та російської місії **Михайла Мілорадовича** 1711 року. Чорногорці з цього часу регулярно нападали на турецькі фортеці, каральні ж експедиції турків не завжди були успішними.

Контрольні запитання й завдання:

1. Визначте політико-адміністративний устрій південнослов'янських земель у складі Османської імперії у XVI–XVIII ст.
2. Проаналізуйте суспільний лад Османської імперії у XVI–XVIII ст.
3. Розгляньте соціально-економічний розвиток слов'янських володінь Османської держави у XVI–XVIII ст.

4 Охарактеризуйте конфесійно-релігійне становище населення в Османській імперії у XVI–XVIII ст. Розкрийте систему міллетів у Порті. З'ясуйте роль православної церкви в житті християнського населення.

5. Назвіть риси системної кризи Османської імперії у XVIII ст.

6. Висвітліть спробу проведення реформ у Порті за європейським зразком Селима III.

7. Проаналізуйте національно-визвольний рух на Балканах проти османського панування та охарактеризуйте його форми.

Література: Достян И.С. Борьба сербского народа против турецкого ига (XV – начало XIX вв.). М., 1968; Славич Барбара Історія Балкан. XVIII і XIX століття / пер. с англ. К., 2003; Еремеев Д.Е., Мейер М.С. История Турции в средние века и новое время. М., 1992; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / пер. з англ. К., 1998; История Болгарии: в 2-х т. М., 1954. Т. 1; История Османского государства, общества и цивилизации. Т. 1. М., 2006; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; Історія південних і західних слов'ян: Підручник для історичних факультетів вузів / О.С. Бейліс та ін. К., 1987; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; Исханоглу Э. История Османского государства, общества и цивилизации. Т. 1. М., 2006; Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. М., 1987; История Югославии: в 2-х т. М., 1963. Т. 1; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII вв. / отв. ред. И.Б. Греков. М., 1984; Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. М., 1990.

ЛЕКЦІЯ 6. Південнослов'янські народи в складі Австрійської імперії (XVI–XVIII ст.)

План

1. Основні етапи становлення та розвитку імперії Габсбургів.
2. Балканські володіння Габсбургів та їх суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток.
3. Політика імперії Габсбургів щодо слов'янського населення.
4. Народності Балкан під владою Османів та Габсбургів: порівняльний аналіз.

1. Основні етапи становлення та розвитку імперії Габсбургів. *Імперія Габсбургів, Австрійська імперія, Дунайська монархія*, в австрійській історіографії – просто «*Монархія*» – одна з великих держав, яка протягом століть відіграла важливу роль у долях великих і малих народів європейського континенту від Німеччини, Іспанії та Нідерландів на заході до Польщі та Балкан на сході та південному сході. Імперію прийнято було називати «*конгломератом*», що характеризує нестійкий, лабільний її стан, котрий випливає з невизначеності та проблематичності державно-правової ідентифікації цього державного утворення. На відміну від Османської імперії, створеної в результаті військової експансії, де Порті не потрібно було запобігати перед місцевою шляхтою – всю регіональну аристократію, якщо тільки вона не упокорювалася й не приймала ісламу, знищували й після цього весь край переходив у підданство особисто султану, австрійські Габсбурги приєднували нові території переважно шляхом *династичних шлюбів* та *мирних угод*, і часто, в обмін на приєднання, мусили гарантувати дотримання історичних прав тієї чи іншої території. Саме тому державу часто називали й у самій Австрії, і за її межами терміном «*володіння Габсбургів*», позбавленого географічної, політичної чи етнічної визначеності.

Хоча споконвічні землі дому Габсбургів розташовувались у **Швейцарії**, на **Верхньому Рейні** та в **Ельзасі**, основними провінціями імперії були **Верхня та Нижня Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна, Карніола, Істрія, Тіроль, Трієст**, графство **Гориця і Градишка** та **Форарльберг**. Династичні шлюби додали Габсбургам **Іспанію** з її заморськими територіями, **Нідерланди** та частину **Італії** (**Ломбардію**, герцогство **Мілан**, пізніше **Венецію**). Після смерті чеського й угорського короля Людовика Ягеллона (Лайоша II) під час битви при Мохачі 1526 року, під контроль імперії перейшли також **Чехія, Моравія, Сілезія, Верхня та Нижня Лужиці** (до 1635 року), **західні райони Угорщини** разом зі словацькими землями, частина **Хорватії**. За Карловицьким мирним договором 1699 року Австрія анексувала ще **Трансільванію, Славонію** та частину **Хорватії**. У 1718 році було приєднано **Банат**. В останній третині XVIII ст. до володінь Австрійського дому увійшли **Буковина, Мала Польща** (з українськими землями) під назвою *Королівство Галичини та Лодомерії*, а наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – **Далмація**. Усі ці територіальні набутки ускладнювали етнічну та політичну структуру країни. Монархи з династії Габсбургів також були імператорами Священної Римської імперії в 1439–1806 роках (за винятком періоду 1740–1745 років).

Розрізнені й розмежовані між собою шматки країн і земель, які належали Габсбургам, окрім постаті монарха спочатку мало що пов'язувало. Чехія, Моравія, Сілезія, Угорщина й після 1526 року управлялися своєю «власною» шляхтою. Тенденції до відсторонення урівноважувалися й нейтралізувалися дією трьох чинників: *християнством латинського обряду, римським правом і зовнішньою загрозою з боку Франції та Османської імперії*, які часто діяли заодно. Саме боротьба з турками об'єднала навколо австрійців слов'ян та угорців. Півтора століття знадобилось імперії, щоби стати реальним лідером у боротьбі з Портою, реалізувати свій потенціал на практиці. Сталося це **1683** року в битві під

Віднем, яка поклала початок домінування Габсбургів у Європі. Пізніше єдиним суперником залишилася Франція.

Габсбурги також активно займалися німецькими справами. Володарі Австрії йменувалися також правителями Священної Римської імперії, а це звання означало, що його носій є тимчасовим правителем усього західного християнського світу. Незважаючи на примарність цього титулу, Габсбурги, принаймні, до 1871 року, спрямовували свої інтереси, головню, на Західну й Центральну Європу, та в Італію. А після того, як було приборкано османську загрозу й південний сусід перейшов до оборони, питання східних кордонів узагалі відійшло для австрійців на другий план. Імперію Габсбургів більше б задовольнили мир та рівновага на Балканах, ніж завоювання тут додаткових земель.

В Османській імперії, принаймні теоретично, стосунки держави та церкви не повинні були складати великої проблеми. Султан був і релігійним, і політичним лідером держави. Так само поєднували духовну владу з політичною православні ієрархи. В імперії Османів християнські та мусульманські установи дійшли згоди одне з одним і між ними ніколи не виникало відкритої релігійної ворожнечі. Ненависть православних, як правило, спрямовувалася не всередину, проти мусульман, а назовні – проти зазіхань католиків.

В імперії Габсбургів релігійний чинник, навпаки, чи не найактивніше сприяв поділу країни, хоча католицизм було визнано державним віросповіданням. Верхівка суспільства була охоплена конфліктом між повноваженнями церкви та держави, й у XVIII ст. цей конфлікт тільки посилювався. Ще гострішою, особливо на східних землях імперії, була міжконфесійна боротьба католиків, протестантів й православних. Значних успіхів реформація досягнула на угорських землях і в Трансільванії. Після повторного завоювання цих земель католицька церква особливо ретельно взялася проводити контрреформацію й наворотити населення на свій бік. Головними цілями навернення стали румунські та сербські православні. У той спосіб, релігія жодним чином не сприяла ні укріпленню імперії, ні об'єднанню населення.

На початку XVIII ст. відбулося також законодавче закріплення державно-правової системи королівства та країн, які становили ядро імперії. Це мало для всіх народів Габсбурзької держави далекосяжні наслідки. **1713** року був прийнятий перший закон загальноімперського значення, перший і єдиний державний акт Австрійського дому, який зберіг силу до 1918 року – **Прагматична санкція**. Вона встановила загальні та обов'язкові для всіх підвладних династії країн і земель *правила успадкування престолу за старшинством незалежно від статі* та зафіксувала *принцип єдності та неділимості володінь Австрійського дому*, перетворивши цим рихлий, погано збитий конгломерат практично самостійних держав в імперію зі стійкою внутрішньою структурою та непоганими шансами на стабільність та інтеграцію. Хорватський сабор першим затвердив Прагматичну санкцію 1713 року, тоді ж вона була затверджена станами Чехії. Державні збори Угорщини санкціонували цей документ із суттєвими обмовками лише в 1723 році.

У XVIII ст. імперією Габсбургів правили п'ять монархів: **Карл VI** (1711–1740), **Марія Терезія** (1740–1780), **Йосиф II** (1780–1790), **Леопольд II** (1790–1792) та **Франц II** (1792–1804). Усі вони з різним успіхом намагалися подолати проблему, яка залишалася для їх імперії головною аж до її розпаду 1918 року, – **шукали способів централізувати владу і віднайти підґрунтя для об'єднання різних земель та народностей**. Ця проблема була не з легких. Якщо османський султан вважався намісником Бога на землі й мав абсолютну владу над усіма своїми людьми й територіями, то правителям імперії Габсбургів завжди доводилося мати справу з численною місцевою шляхтою, котра завзято боронила свої споконвічні права і, зі свого боку, панувала над більшою частиною

населення, котрі були кріпосним селянством. У той спосіб місцева шляхта в державі Габсбургів відігравала ту роль, яку в Порті виконували імперська бюрократія, православний міллет та сільські общини.

На початку XVIII ст. політична влада в країні фактично належала провінційним елітам. Шляхта керувала місцевими адміністраціями, правосуддям і збирала податки. За винятком кількох територій, ми не знайдемо в імперії Габсбургів структур, подібних до османських общин, у яких справами населення займалася виборна старшина. Усією округою зі свого помістя керував пан, що й уособлював для людей на його землі найвищу владу. Він відповідав за збір податків, судочинство, дотримання порядку та рекрутування новобранців. Від шляхтича, та ще від церковної влади, залежала доступність для населення медичної опіки, освіти та інших соціальних благ.

Провінційна шляхта повністю контролювала закріпачене селянство й вивищувалася над іншими прошарками населення. Вони були єдині у своїх прагненнях і легко могли кинути виклик центральному уряду у Відні. Члени цих еліт займали високі посади в державному апараті й у церковному клірі. З них же складався офіцерський корпус імперської армії. Шляхта або взагалі не платила податків, або сплачувала їх за найнижчою ставкою. Земельні наділи, які були у їхній власності, не зобов'язували шляхтичів служити в збройних силах, як те ми бачили в сіпахів.

На рівні провінцій шляхта для впливу на центральний уряд об'єднувалася в регіональні парламенти – *ландтаги*. Перші ролі в них належали великим землевласникам – магнатам, хоча угорським парламентом заправляла дрібнопомісна шляхта. Ухвалюючи на таких зібраннях колективні рішення, шляхтичі усвідомлювали себе політичною нацією. Участь у ландтагах ґрунтувалася на принципі представництва, а не походження: тут збиралася не лише шляхта, але також і представники церкви, вільних міст та цехів.

Функції центрального уряду зводилися, головню, до ведення зовнішньої політики (імператор вів переговори з іншими країнами, призначав послів, оголошував війни, укладав мирні договори й союзи), організації збройних сил та збору точно визначених загальнодержавних податків.

Шляхтичі склали лише невелику частину населення, проте й самі ділилися залежно від багатства, маєтності та знатності походження. Об'єднувало їх те, що шляхта мала дуже примарне почуття лояльності до імперії, крім тих випадків, коли йшлося про їхні безпосередні інтереси, наприклад, панування над кріпаками чи звільнення від сплати податків. Шляхтичі більшості територій (у тому числі і слов'янських) плекали вірність власним провінційним центрам: хорватському, угорському чи трансільванському ландтагам і своїй «нації», яку вони розуміли не як етнічне утворення, а як привілейований прошарок суспільства. Скажімо, і Хорватське Триєдине королівство (Хорватія, Славонія, Далмація), і королівство Угорщини походили від Австрійського дому, а тому шляхтичі, рід яких можна було простежити ще з давніх часів, користувалися майже містичною повагою та авторитетом. Давнє походження окремих родів спонукало шляхту опиратися будь-яким спробам централізації, а це суттєво стримувало розвиток і внутрішньої, і зовнішньої політики імперії. Це також послаблювало Австрію в протистоянні із сусідніми централізованими монархіями – Францією, Пруссією та Росією.

Метою австрійських монархів у XVIII ст., зокрема Марії Терезії та Йосифа II, було:

- зміцнення імперії, щоби можна було протистояти Пруссії;
- розбудова армії та розширення податкової бази держави, що мала стати більш надійним джерелом надходжень;
- забрати реальну владу з рук місцевої аристократії та передача її центральному уряду;

➤ витворити ситуацію, за якою агенти монарха – призначене чиновництво – ефективно контролюють місцеве врядування. У той спосіб, представники центрального уряду мали б замінити функціонування провінційних парламентів-ландтагів;

➤ шляхта може й надалі бути привілейованою верствою імперії, проте шляхтичі повинні перебувати на службі в державі, а не захищати інтереси своїх регіональних каст і, в такий спосіб, вони просто можуть влитися в державну бюрократичну систему;

➤ реформи Марії Терезії та Йосифа II торкнулися багатьох аспектів національного життя країни: управління, судочинства, релігії, економічної політики і стосунків між селянином та його паном;

➤ для хорватів, румунів, словенців та сербів найбільшу вагу мали зміни статусу селянства (земельним актом 1780 року селяни ставали особисто вільними, проте кріпаки в Хорватії й Славонії могли залишити свої ділянки лише за умови, що їх зобов'язання перед паном були виконані, а останній не заперечує проти їхнього відходу), врегулювання церковних конфліктів та кроки щодо покращення освіти.

Така спроба побудови монаршого абсолютизму, на зразок королівської влади у Франції чи Пруссії, була принесена на невдачу, головню, через потужність місцевих еліт, що було особливо помітним в Угорщині. Місцева влада всіляко намагалася знизити обсяг коштів, які відсилалися на військові цілі до центральної скарбниці, і вимагала, натомість, усе більших привілеїв. Часто Габсбурги були змушені сплачувати державні потреби з власного маєтку чи прибутків від їх приватних земель. Вороги Габсбургів (зокрема, Франція, Порта, Пруссія) намагалися схилити до союзу місцеві еліти імперських провінцій і спровокувати їх на виступ проти влади монарха.

Католицька та протестантська церкви асоціювали свої інтереси зі шляхтою того чи іншого регіону, оскільки найвищі церковні посади належали, як правило, вихідцям із місцевих аристократичних родин. Церквам належали також великі земельні угіддя, на яких працювало багато кріпаків. Церкви, звісно, відігравали важливу роль у забезпеченні населення освітою, утриманні лікарень, сирітських притулків та інших подібних інституцій. Проте реальною силою, яка б спонукала до реформ, вони не були. Водночас православна та уніатська церкви не мали таких позицій. Вони об'єднували румунське та сербське населення, яке не мало власної родової шляхти і своїх ландтагів, а тому з більшою симпатією ставилося до реформ та ініціатив центрального уряду.

Середній прошарок суспільства становили вільні селяни, ремісники, купці, чиновники, вчителі та представники інших професій. Проте більша частина населення перебувала на найнижчих щаблях соціальної структури: сюди належали закріпачені селяни та інші групи населення, об'єднані спільним політичним та економічним безправ'ям. Саме ця маса несла на собі тягар практично всіх державних і церковних податків. Плата за користування землею була надзвичайно високою.

Залежні селяни поділялися на дві групи:

➤ **кріпаки**, що були особисто залежними. Ці люди були прив'язані до оброблюваної землі, віддавали землевласнику значний натуральний оброк, виконували трудові повинності. Саме їх життя цілковито залежало від пана;

➤ **орендарі**, які платили певні кошти за користування землею, проте могли змінювати місце проживання, одружуватися за своїм вибором і переходити в ремісництво – тобто робити все те, що кріпакові було заборонено. Слабкість ситуації орендаря полягала в тому, що він працював на чужій землі, яку в нього могли відібрати за першим бажанням пана. Кріпак, навпаки, був хоча б упевнений у тому, що його наділ перейде в спадок його дітям.

Обидві групи були залежними від землевласників, а тому повністю обслуговували інтереси місцевої шляхти.

Панські землі поділялися на дві категорії:

➤ **фільваркові**, які повністю належали пану і він міг обробляти її силами кріпаків або ж віддавати в оренду. Кріпаки на цій землі виконували панщину, орендарі ж сплачували оброк та грошові суми;

➤ **сільські**, які передавалися селянам у користування, проте за це потрібно було сплачувати високі податки. Платежі могли бути натуральними, грошовими або компенсуватися додатковою працею на пана, були й додаткові повинності.

За стягувану плату та підневільну роботу пан, теоретично, мав перед своїми підлеглими певні зобов'язання. Він повинен був провадити у своїх володіннях справедливий суд і захищати селян, з одного боку, організовуючи місцеву поліцію, а з іншого – служачи в імперській армії. Спільно з церквою він також відповідав за мінімальний соціальний захист селян. Звісно, багато залежало від конкретної вдачі пана і від традицій тієї чи іншої місцевості, а тому становище селян у різних районах країни було не однаковим.

XIX століття стало періодом подальшої політичної еволюції імперії, перетворення її на Дуалістичну монархію в 1867 році, проте це буде розглянуто в інших курсах.

2. Балканські володіння Габсбургів та їх суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток. Упродовж XVII ст. з південнослов'янських народностей до Габсбурзької монархії входили хорвати та словенці. За Карловицьким мирним договором 1699 року, до імперії долучилося неслов'янське румунське населення, а також хорвати та серби Славонії, а Далмація, що раніше входила до Триєдиного королівства, дісталася Венеції. У 1718 році, з анексією Банату (історична місцевість на прикордонні сучасної Сербії, Румунії та Угорщини), додалося румунське та сербське населення цього краю. Окрім цього, в імперії селилися численні біженці, котрі тікали від воєн та переслідувань, серед яких серби, що емігрували 1690 року з Арсенієм III, та хорватські католики з Боснії та Далмації. Раніше всі перераховані приєднані території долучалися до королівства Угорщини й долі хорватів, словенців та сербів тісно переплелися з долями підданих трону святого Стефана і вельми залежали від рішень угорського, хорватського та трансільванського ландтагів.

Габсбурзький уряд взявся облаштовувати централізоване управління новими територіями, приєднаними за Карловицьким договором, незважаючи на те, що до завоювання Османами вони належали угорській короні. Майже половина земель Хорватії й Славонії увійшли до **Прикордонного Округу (Воєнного кордону)** – району, що тягнувся вздовж кордону з Османською імперією й перебував під прямим адмініструванням Відня. На цю частину населення впливали не лише імператорські реформи, але й війни, які Габсбурги вели з Портою. Решта завойованих територій, іменовані **Цивільна Хорватія** та **Цивільна Славонія**, стали окремими адміністративними районами.

Центром хорватського політичного життя стала **Цивільна Хорватія** з ландтагом у Загребі. Влада в цьому районі належала середній та дрібній шляхті, представники котрої були хорватами за національністю та католиками за віросповіданням. Серед великих землевласників були й хорвати, й угорці. Хорватські шляхтичі опинилися в скрутному становищі. Їм доводилося протистояти тиску й австрійської, й угорської адміністрації, і вони прагнули зберегти свої привілеї щодо земель та кріпаків. Сильні позиції в Хорватії мала католицька церква, що пізніше вплинуло на стосунки хорватів із сербами.

Керівництво Цивільною Хорватією здійснював **бан**, який призначався королем і був, як правило, угорцем, проте його заступник та інші чиновники обиралися асамблеями графств. Бан являв собою реальну владу. Він збирав

податки, мита, частину яких відправляв до Відня. Управління **жупаніями** (менші адміністративні одиниці) з XIII ст. передавалося в руки окремих феодальних родів на умовах спадковості, внаслідок чого з'являються династії графів **Зрінських, Франкопанів, Модрузьких, Крбавських, Брибирських** та ін.

До однопалатного ландтагу, що називався **сабором**, входили великі землевласники та представники дрібнішої шляхти, яких обирали на асамблеях графств, католицькі прелати, представники вільних міст та деякі інші урядовці. Сабор висилав представників до угорського ландтагу: трьох до нижньої палати, у якій ті сиділи окремо, а одного – до верхньої.

Існування незалежно від прямого угорського чи австрійського правління завжди становило для Хорватії найбільшу проблему. На жаль, хорватській шляхті не вдалося висунути визначного національного лідера. **1671** року після поразки проосманського заклоту були покарані **Фран Крсто Франкопан** та **Петер Зрінські** – ця страта звела нанівець вплив двох наймогутніших угро-хорватських родин.

Роз'єднане хорватське дворянство, яке втратило після смерті своїх лідерів надію на визволення з-під влади Габсбургів, мусило піти на зближення з мадярами й відмовитися від національно свідомої політики. Цей крок також не дав вагомих результатів: використовуючи хорватів як союзників у протистоянні з Віднем, угорці послідовно намагалися мадяризувати їх.

Упродовж XVIII ст. хорватська шляхта, намагаючись зберегти свою внутрішню автономію та привілеї, у суперечках між Віднем та угорською опозицією підтримувала то одну, то іншу сторону. Так, під час повстання Ференца II Ракоці 1703–1711 років хорвати виступили на боці Габсбургів. Хорватський ландтаг перший підтримав Прагматичну санкцію 1713 року, але лише в обмін на надання спеціальних прав та вольностей. Так, коли угорський сейм прийняв рішення про те, що постанови хорватського сабору набувають чинності тільки в тому випадку, якщо вони не суперечать угорському законодавству, Карл VI відмовився його затвердити. У той самий час було підписано спільну декларацію і про відносини з Угорщиною: це мав бути рівноправний союз, гарантований австрійським імператором. Незважаючи на подібні декларації, Карл VI пообіцяв угорському ландтагу зберегти єдність земель корони св. Стефана й не підтримувати руху хорватських сепаратистів.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II змінили хорватську адміністрацію. **1767** року замість ландтагу починає скликатися **Королівська рада** (урядова намісницька рада) на чолі з баном, яка виконувала функції регіонального уряду (найбільшим досягненням цієї установи була реорганізація шкільної системи та заснування Королівської академії, пізніше перетвореної на Загребський університет), проте і вона була розпущена **1779** року. З цього часу Цивільна Хорватія та Цивільна Славонія підпорядковувалися **Регентській раді Угорщини** (урядова рада), до складу якої були введений представник від Хорватії й хорватський бан. Після цієї зміни бан та сабор втратили свої повноваження і влада австрійського монарха стала абсолютною.

Антихорватський характер реформ Марії Терезії виявився в переданні м. Рієка та кількох районів (Рієцького, Бакарського та Винодольського) у володіння угорців із запровадженням образливої для хорватів назви «**Угорське примор'я**». Марія хотіла задовольнити прагнення угорців здобути вихід до Адриатичного моря.

Імператор Йосиф II скасував поділ Угорщини на графства й зорганізував її в окремі райони, очолювані призначеними короною чиновниками. Хоча посада бана була збережена, Віднем призначався до Хорватії **імперський комісар** із широкими повноваженнями. Графські асамблеї припинили своє існування.

Таке відверте порушення традиційних привілеїв об'єднало угорську та хорватську шляхту. І великі, і малі землевласники виступили проти скасування

кріпацтва та оподаткування шляхтичів; масла у вогонь підлили обмеження привілеїв католицької церкви та закриття монастирів. Угорці й хорвати протестували також проти зміни традиційної адміністративної латини на німецьку, але надалі їх інтереси розділилися. Суперечки спонукали угорців проголосити державною мовою королівства свою власну, проте для хорватів це було несприятливим: нова мова обмежила б їх представництво в угорському ландтагу та можливості перебувати на державних посадах. У 1791 році на спільному засіданні ландтаг вирішив залишити мовою діловодства латину, а угорську ввести як обов'язковий предмет у школах Угорщини, і як вибірковий у Хорватії й Славонії.

Виступаючи проти реформ Йосифа II та централізації імперії, хорвати передовірили багато власних повноважень угорському ландтагу. Так, **1790** року хорватський сабор прийняв рішення про укладення **вічного союзу** між **Триєдиним Королівством Хорватія, Славонія й Далмація та Угорським королівством**, передаючи угорському сейму право встановлювати військовий податок, сплачуваний Хорватією, і відмовляючись від власного права накладати вето на рішення угорського сейму, що стосувалися внутрішніх справ Триєдиного королівства. Головні функції ландтагу в Загребі тепер зводилися до делегування представників в угорську асамблею й обговорення ухвалених там рішень. Так завершився довгий спір угорців і хорватів про статус хорватських земель у складі земель «Корони св. Стефана». Після 1790 року стара адміністративна система була відновлена, проте колишні повноваження хорватському ландтагу вже не надавалися.

Ситуація в **Цивільній Славонії** значно відрізнялася від становища хорватів, які мали більше прав і користувалися певною автономією. Після відступу Османів ця територія була практично сплюндрована, й аж до 1745 року перебувала під подвійною владою цивільної та військової адміністрації. Намагаючись відродити регіон, австрійський уряд продавав або ж просто віддавав землі в Славонії шляхтичам, державним чиновникам, купцям, які були переважно німцями та угорцями. Окремі території зі статусом вільних переселенців віддавалися німецьким селянам. Селилися тут також втікачі-хорвати, і перебіжчики з османських земель. Славонія складалася з великих маєтностей, котрими володіла купка шляхтичів мішаного національного походження.

1745 року Славонія повністю перейшла під контроль цивільної адміністрації, частину земель приєднали до Прикордонного Округу, а ще частину – до Угорщини. Решту території краю розділили на три графства, які мали власні дворянські асамблеї й обирали представників до ландтагів Угорщини та Хорватії. Проте статус Славонії в імперії був надто непевним.

Історія південнослов'янських народів у складі імперії Габсбургів нерозривно пов'язана з **Воєнним кордоном**, який мав суттєві відмінності від решти адміністративних регіонів Австрії. Перманентні війни з Портою та масове переселення балканських слов'ян із володінь останньої змусили Габсбургів особливо турбуватися про свої кордони. Кожна з імперій мала певні труднощі з укріпленням та охороною кордону. Ці території зазнавали наскоків з обох боків. Солдати добровільних османських формувань чинили напади щоб захопити місцевих мешканців для продажу в рабство або простого грабунку їхнього майна. Населенню з обидва боки кордону докучали численні банди. Імперіям важко було тримати на цих землях війська увесь час.

На початку XVI ст. держава Габсбургів спробувала укласти з місцевим населенням угоду (у **1630** році були видані **Влашські статuti**): за гарантії безпечного православного віросповідання, передачу у вільне користування земель, надання автономії та самоврядування деякі з жителів погодилися на роль військових колоністів. Вони вели господарство, щоби прогодувати себе, а також були відповідальними за охорону кордону. Уряд звів на території Прикордонного

Округу низку укріплених поселень та аванпостів, гарнізони яких склалися із самих колоністів та невеликої кількості кадрових солдатів. Регіон перейшов під пряме керівництво імператора, а землі залишилися у власності держави.

Наділи надавалися не окремим особам, а великим сім'ям – *задругам* (містила 50-60 осіб, представників чотирьох поколінь), у яких зберігався патріархальний уклад і, які, натомість, зобов'язувалися нести військову службу. Кожна задруга на час війни повинна була спорядити одного або декількох солдат, забезпечувати їх провіантом та спорядженням. Головою задруги був найстарший і найшановніший чоловік у родині (*газда, домовласник*). Він не ніс військової служби й керував життям у сім'ї, включно з розподілом робіт, представництвом перед владними структурами, фінансові й матеріальні питання, вирішення внутрішніх конфліктів. Задруги поєднувалися в села, обирали власних керівників – *воєвод* та *кнезів* – а ті, поруч з імперськими чиновниками, несли відповідальність за стан справ у всьому регіоні. Австрійська влада відчула вигідність для себе задруги, а тому підтримувала її збереження.

У Воєнному кордоні оформилися три великі адміністративні територіальні одиниці: **Банська Крайна**, ще залишалася у віданні хорватського бана й сабору, **Карловацьке** та **Вараждинське генеральство**, що перейшли під управління віденської влади.

Окрім сербів, які становили переважну більшість населення Воєнного кордону, граничарами ставали хорвати, німці, мадяри, румуни та представники інших етнічних груп. Сербські граничари називалися «*сербською народною міліцією*». У солдатів міліції тривалий час не було єдиного обмундирування, єдиного озброєння, єдиної системи військових звань. У 1730-х роках було проведено реформу, результатом чого стало перетворення сербської міліції в регулярне дисципліноване військо.

Населення Австрійського Воєнного кордону поділялося на декілька категорій:

➤ *міліція* – несла активну військову службу по гарнізонах та під час походів за межами поселень. До її складу входили піхота (*гайдуки*) та кіннота (*гусари*), які групувалися в роти, капітанії та обер-капітанії;

➤ *чардацьке військо* (від слова «чардац» – дерев'яні вартові вежі, при яких постійно перебували залоги) – здійснювало безпосередню охорону кордонів та виконували функцію прикордонних застав. При небезпеці вони подавали сигнал про збір військ граничар. Крім цього, чардацькі формування були своєрідним санітарним кордоном для перешкодження проникненню в межі габсбурзьких володінь чуми та інших захворювань. Усіх мандрівників, які прибували до монархії Габсбургів, примушували чекати на спеціально відведених для цього територіях до трьох тижнів, а їхні речі та всі листи дезінфікували з допомогою примітивних засобів того часу. По всьому кордону облаштувалася мережа карантинів, а також коло них розташовувалися «*растели*» – місця для прикордонної торгівлі.

Ці дві категорії граничар отримували в спадкове користування земельні наділи, розмір яких визначався військовим знанням та кількістю чоловіків у сім'ї, здатних носити зброю. Земельний наділ вважався платою за військову службу й покривав приблизно 2/3 жалування рядових та офіцерів, решта видавалася грошима. Військовослужбовці також звільнялися від сплати контрибуції, панщини та ще низку податків та зборів.

➤ *відставні воїни* – володіли землею й мали такі ж податкові пільги, як і служиві граничари, проте лише довічно. Наділ такого «пенсіонера» підлягав контрибуції після його смерті;

➤ *позаштатні жителі* – до них належали непридатні до військової служби цивільні особи. Вони отримували трирічне звільнення від податків при

занятті землеробством, а при постійному занятті ремеслом й торгівлею вони мали такі ж пільги, як і решта граничар.

Основу господарства Воєнного кордону становило землеробство, ремесло й торгівля. Усі землі регіону поділялися на орні поля, луки, сінокоси, пасовиська, фруктові сади, городи, виноградники та ліси. Були тут також плантації бавовнику, тутових та горіхових дерев. В округах працювали шість шовкових прядильень. Значного розвитку набули різні галузі скотарства: граничари розводили коней, овець, свиней, велику рогату худобу; велику роль відігравало бджільництво. Прикордонний Округ перетворився на потужний промислово-торговельний район. Його жителі виробляли промислові товари не лише задля задоволення потреб граничар, але й на експорт. Тут робили одяг, капелюхи, килими, вироби зі шкіри, сукно, мило, свічки тощо. Прибутковою галуззю було виробництво вина, хлібної та картопляної горілки і фруктового пива. В окремих районах виготовляли скло, поташ, селітру, смолу.

На початку XIX ст. понад дві тисячі осіб займалися торгівлею. З округів вивозили хліб, худобу, вино, бавовняні тканини, тютюн, залізо, сукно та інші товари. Загалом, вартість експортованих товарів значно перевищувала вартість імпорту. Важливими торговельними артеріями були річки: Сава, Дунай, Тиса, Марош та інші. Центрами торгівлі були міста: *Карловац*, *Брод*, *Старо-Градишка*, *Глина* та інші. У Воєнному кордоні була також мережа освітніх закладів – середніх і нижчих (початкових). Австрійські граничари платили державі поземельний податок та податок із прибутків від ремесла та торгівлі.

З кінця 1730-х років розширювалися функції граничарських військ, які нараховували приблизно 70 тисяч вояк. До 1739 року граничари не використовувалися у військових діях за межами Воєнного кордону. Після укладання Белградського миру вони уже залучалися до бойових дій під час численних воєн, які вели в Європі Габсбурги. Висока боєздатність граничарського війська підтримувалася жорстокою військовою дисципліною та суворістю законів Воєнного кордону.

Проте Прикордонний Округ був також джерелом постійних проблем – головно, через конфлікти з хорватським ландтагом. Австрійський кордон усе далі посувався вглиб османських територій і хорватська шляхта розраховувала перебрати нові землі під свій контроль, встановивши там феодальне право. Натомість, уряд Габсбургів організовував набуті території, як це було вигідно для імперії. Клопотів додавала й католицька церква, якій вадив особливий статус православних християн цього регіону. Австрійська внутрішня управа, яка мала забезпечувати Воєнний кордон військовим спорядженням, також не бажала йти на надто великі витрати. У військовому відомстві процвітали корупція та некомпетентність, а серед солдатів, які були водночас ще й селянами, було надзвичайно важко підтримувати дисципліну. Спершу, цим воякам дозволялося брати трофеї, а тому вони грабували навіть дружні поселення. Часто колишні солдати ставали бандитами і вчиняли криваві заколоти.

Реформи Марії Терезії мали на меті дисциплінувати населення прикордонних територій. Солдатів об'єднали в полки, що належали до того чи іншого району, й обмежили їх право обирати командирів. В адміністративному сенсі в середині XVIII ст. Воєнний кордон був розподілений на три генералата: **Хорватський (Карловицький)**, який охоплював вісім полкових ділянок, **Славонський** (три полкові ділянки), **Банатський** або **Угорський** (три полкові ділянки). У 1754 році структуру цих збройних формувань було зроблено ще більш жорсткою: тепер у регіоні всі селяни були солдатами, залученими в охороні кордону. Офіцери (переважно німці), на відміну від простих солдат, мали державну платню. Поступово почав утворюватися корпус офіцерів-слов'ян.

Остаточного вигляду Австрійський Воєнний кордон набув у 1780-х роках. Він простягався уздовж турецького кордону від Адріатичного узбережжя (в

районі міст Кнін і Задар) до річки Златна Бистриця на кордоні з Буковиною, мав площу 8631 кв. миль із населенням майже 900 тисяч осіб. У мирний час число стройових граничар не перевищувало 45 тисяч осіб, а під час війни – збільшувалося вдвічі до 90 тисяч. У складі кордону нараховувалося шість крайн, або генералатів: **Банська, Карлштадтська, Вараждинська, Славонська, Банатська і Трансільванська**, у яких було розміщено 17 полків. Окрім піших та кінних полків, у складі граничар була й річкова флотилія.

У 1785–1787 роках генерал **Жевейн** провів реформу Военного кордону, змістом якої було введення «*кантональної системи*». Кожному граничарському полку відводився округ (кантон) з населенням, і він ставав базою для поповнення граничарського війська. Очолювали прикордонні округи-кантони офіцери (так звані «*офіцери економії*»), звільнені від військової служби, проте їх обов'язком був контроль за громадським порядком, нагляд за граничарським господарством, судові та інші функції. Одночасно в кожному кантоні було й військове керівництво, тобто до округу надавалися «*похідні офіцери*», на чолі з полковником або майором. Також вводилася нова структура полків: *полк – дивізіон – рота*. Усі жителі кантонів підлягали юрисдикції полкового суду. Усі обов'язки граничар за такою умовою залишалися незмінними. 1807 року був прийнятий «Основний граничарський закон», який був чинний до кінця існування Военного кордону до **1881** року.

Сербське населення Габсбурзької імперії жило у відмінних умовах. Сербам належала визначена територія (*Банат, Бачка, Срем, Баранья*) (сучасна **Восводіна**) і за ними визнавалося право на православне віросповідання, яке в інших частинах монархії всіляко переслідувалося. Серби користувалися певними привілеями й тому навіть сербські селяни були в кращому становищі, ніж селяни інших національностей. Такий вигідний статус виник після надання сербам гарантій Леопольдом I **1690** року в час міграції патріарха **Арсенія III** і 30 тисяч сімей його прихильників. Сербські біженці в Австрійській імперії отримали деякі національно-церковні автономні права, які нагадували становище православного міллету в Порті. Православні серби користувалися своїми правами незалежно від місця їхнього розселення в державі Габсбургів.

Як і в Османській імперії, сербські духовні сановники стали виконувати адміністративні функції й утворили у своєму центрі **Сремських Карловцях** щось на зразок цивільного уряду. Регулярні зустрічі ієрархів нагадували збори національних асамблей. Головною функцією таких зустрічей були вибори єпископів та настоятелів монастирів, проте тут обговорювалися й більш загальні питання щодо життя сербської общини. Збори приймали скарги та виступали з протестами. Вони представляли інтереси всієї сербської громади. Після 1749 року до складу зборів входили всі єпископи, 25 представників нижчого духовенства, 25 делегатів від Прикордонного Округу та 25 посланців інших територій та міст із сербським населенням.

Після розформування архієпископату в місті Печ 1766 року, Сремські Карловці стали єдиним сербським релігійним та освітнім центром. Ця метрополія була в набагато кращому фінансовому становищі, ніж будь-які інші православні інституції в Османській чи Габсбурзькій імперії. У Карловцях з'явилися розкішні барокові будівлі й відкривалися перші сербські заклади вищої освіти. Більшість теологів прибуло сюди з Києва, а також почав поширюватися сильний російський вплив. Літературною мовою того часу стала *сербо-слов'янська* – штучна мова, близька до церковнослов'янської, але далека від розмовної мови сербського населення. Церковне малярство та література орієнтувалися на старі взірці.

До кінця XVIII ст. сербські колонії утворилися не лише в сільській місцевості, але й у містах. Подібно до греків, сербські крамарі стали важливим елементом комерційного життя Габсбурзької імперії. Вони часто сягали процвітання, проте їх православна віра ставала на заваді розгортанню якоїсь

ширшої діяльності. Як правило, їм не дозволялося купувати нерухоме майно і ставати повноправними членами міської общини.

Незважаючи на такі перепони, до кінця XVIII ст. сербське населення монархії зберегло свої привілеї й створило сильну общину, що складалася з різних соціальних станів. До вищого класу входили купці, православне духовенство, вчителі та офіцери Воєнного кордону. Далі йшли солдати-селяни з прикордонних територій, які були не лише вільними громадянами, але й умілими бійцями. Православна церква переросла статус простої релігійної інституції: їй належали також функції цивільного урядування та плекання пам'яті про славне сербське минуле.

Попри всі труднощі, сербське населення радше співпрацювало з центральним урядом у Відні, який гарантував сербам їхні привілеї. Якби не ця підтримка, православним сербам не вдалося б довгий час протистояти тиску католицьких Угорщини та Хорватії.

За *Пожаревацькою мирною угодою* (австро-турецька війна 1716–1718 років) під зверхність Австрії потрапили сербські землі на південь від річок Сави та Дунаю. Однак надії сербів на поліпшення умов життя не виправдалися. Австріяки виявилися навіть гіршими за турків. До соціально-економічного й національного гноблення додалися релігійні утиски, спрямовані на витіснення православ'я католицизмом або запровадження уніатства. Не випадково протягом 1718–1739 років безперервно тривало переселення сербів на землі, що залишилися під зверхністю Порту.

Коли річки Сава та Дунай знову стали кордоном між Габсбурзькою імперією й Портою (*Белградський мирний договір 1739 року*) становище сербів було майже однаково тяжким з обидва боки кордону. Була загроза етнічному існуванню сербів. Надії на порятунк і самозбереження серби пов'язували з різними обставинами: легальна діяльність у межах устрою Габсбурзької та Османської держав; інші виступали за повстання; деякі були прихильниками об'єднання всіх сербів під прапором певної ідеї; дехто прагнув підвищувати рівень освіченості та культури; були і прибічники нових переселень. Так, групи сербів під проводом **І. Хорвата**, **І. Шевича**, **Р. Прерадовича** рушили до Росії, заснувавши на території сучасної Кіровоградської та Луганської областей райони розселення сербських емігрантів, які мали назву **Нова Сербія** та **Слов'яно-Сербія** (1751–1764 роки).

Банат – історична місцевість на прикордонні сучасної Сербії, Румунії та Угорщини – мав бурхливе минуле. Ця прикордонна територія постійно ставала місцем битв, а тому вкрай знелюдніла, крім невеликих заселених смуг довкола укріплених пунктів. Селяни, головню, займалися розведенням худоби, яку в непевні часи можна було легко перегнати в безпечніше місце. У 1718 році, коли провінцією заволоділи Габсбурги, постало питання про її політичне майбутнє. Незважаючи на тиск із боку Угорщини, яка вимагала приєднання цієї території до своїх земель, Банат спершу перетворили на військову зону прямого імперського підпорядкування. Територія Банату поділили на 11 районів; села перебували у владі місцевих кнезів. Габсбурзький уряд повністю контролював використання землі, що стала тепер державною власністю. Уряд почав проводити політику активної колонізації цих територій.

Від початку регіон був румунським, проте сюди спрямовувався потужний струмінь сербської еміграції. Населення складало, переважно, селяни, проте тут проживали також ремісники та крамарі. Після анексії уряд Габсбургів докладав зусиль, щоби привабити в даний регіон німецьких поселенців, оскільки вважалося, що вони вміють обробляти землю найкраще. Колоністам надавався статус вільних селян, а також – звільнення від податків на певний строк. Тут і справді були запроваджені нові методи обробітку землі, розпочалося

виращування нових культур, зокрема рису й бавовни. Угорську імміграцію в цей регіон уряд, зі зрозумілих політичних причин, не підтримував.

Габсбурзька адміністрація також надавала величезні наділи землі окремим особам у нагороду за їх службу, або ж просто впливовим людям імперії. Маєтності в цьому регіоні мали й католицька, і православна церкви. Більшість населення належали до православного віросповідання, проте серби були в кращому становищі, ніж румуни. Але й румуни користувалися певними привілеями, оскільки часто входили до сербських церковних братств. Частина Банату була перетворена на Прикордонний Округ, подібний до аналогічних структур у Хорватії й Славонії. Банат перебував під прямим контролем Відня аж до кінця XVIII ст. Потім регіон було приєднано до Угорщини, у складі якої він і надалі залишався, маючи статус автономного округу.

3. Політика імперії Габсбургів щодо слов'янського населення.

Традиційним стало характеризувати імперію Габсбургів як «в'язницю народів», підкреслюючи цим самим панівне становище австрійського (німецького) етнічного компонента. Проте складність і неоднозначність даного питання вимагає з'ясування принципів міжетнічної взаємодії на прикладі слов'янського елемента.

Дослідники імперії Габсбургів одностайні в тому, що слов'янському чиннику, поряд із німецьким та угорським, належала провідна роль у становленні середньоевропейської спільноти. Слід також врахувати неможливість чіткого визначення частки та значення автохтонного слов'янського населення неслов'янських держав – Угорщини та Австрії. Слов'янський компонент був присутній в обох цих країнах задовго до того, як тисячу років тому Австрія стала Австрією, а Угорщина – Угорщиною. Іншими словами, обидві ці держави ніколи не були однорідними в етнічному сенсі. Але так само етнічно чистими не були Чехія, Моравія чи Сілезія. Інша справа, що тут слов'яни були «державоутворюючими» етносами. В Австрії та Угорщині такі функції виконували, відповідно, німці та мадяри.

Процес формування цих держав проходив дуже довго і складно, у взаємодії з місцевими слов'янськими племенами. Мова йде про *словенців* в Австрії та про предків сучасних *словаків* в Угорщині, а також залишків слов'янського населення римських провінцій Дакія й Паннонія напередодні приходу сюди угорських племен. Дуже складно точно визначити місце й роль слов'ян на ранніх стадіях становлення австрійської та угорської державності, проте це ніяким чином не заперечує тези про наявність слов'янського елемента населення цих країн, що формувалися.

Політика ж Габсбургів щодо слов'ян була *вибірковою, імперською* в прямому розумінні слова і відповідала ролі й місцю території, заселеній тим чи іншим слов'янським народом у межах імперії. Уже до кінця XVII ст. під владою Габсбургів опинилися величезні території, населені слов'янами. Уперше за багато століть відбулося змикання етнічних територій західних та південних слов'ян. Останні стали важливою опорою габсбурзької влади на південних рубежах королівства Угорщини завдяки створенню суцільної лінії військових поселень від Адріатики до південно-східних острогів Карпат (Воєнний кордон). Хорватським і сербським полкам австрійський уряд доручив захист найважливіших і найбільш вразливих ділянок кордону імперії. І династія не залишилася в боргу перед «своїми» південними слов'янами. Вона щедро наділила сербів родючими землями Славонії та південно-угорських комітатів.

Саме до кінця XVII ст. належить формування в складі Угорщини області, відомої нині як Воєводина, зобов'язане своїм виникненням гостинності династії. 1690 року десятки тисяч балканських сербів на чолі з патріархом Арсенієм III

отримали тут притулок. Це був рідкісний для тієї жорстокої епохи акт гуманності, щоправда, коштом Угорщини.

Сербська православна церква отримала в Угорщині від Габсбургів привілеї, яких не мала жодна некатолицька конфесія в імперії. Сербські військові формування віддано служили династії в боротьбі проти всіх ворогів, як проти зовнішніх, так і проти внутрішніх, зокрема, коли загострювалися австрійсько-угорські відносини. Так, під час повстання **Ференца II Ракоці** у 1703–1711 роках, коли виникла небезпека переходу сербів на бік повстанців, Відень ладен був обіцяти їм усе що завгодно. Після вагань серби виступили проти мадярів і зробили вирішальний внесок у перемогу австрійців. За це імператор *трьома спеціальними дипломами* (24 лютого, 7 серпня, 29 вересня 1706 року) підтвердив усі пільги, надані сербам раніше.

Утворення сербських анклавів на території володінь Габсбургів змінили шляхи історико-культурного розвитку угорських та балканських сербів, які залишилися в межах Османської імперії. Ця обставина мала далекосяжні наслідки для долі сербської нації, частина якої потрапила до принципово нової цивілізаційної орбіти.

Наприкінці XVII – першій третині XVIII ст. зміцнюються зв'язки сербів із Росією, які відтепер поступово поширюються не тільки на релігійно-духовну, а й на державно-політичну сферу. Від Петра I (у 1698 році мав особисті контакти із сербами) Росія спрямовує свої дипломатичні зусилля на залучення сербів до спільної боротьби проти турків. Це відбувалося під двома головними гаслами: *православна солідарність* і *слов'янська єдність*.

1710 року в Москві з'явилися перші посланці від сербів з Австрії, котрі прохали Петра I подбати про «землю сербську», пригноблену чужинцями. У березні 1711 року до Чорногорії, Герцеговини, Македонії, Албанії вирушили російські емісари з царськими грамотами, у яких містилися заклики до повстання проти османів (емісар **Михайло Милорадович**, серб із Герцеговини). Протягом усього XVIII ст. серби та чорногорці неодноразово виступали зі зброєю в руках, підтримуючи воєнні операції російської та австрійської армії у боротьбі проти Порти.

Позитивною, за оцінками деяких сербських авторів, була культурно-просвітницька діяльність «освіченого абсолютизму» для порівняно молодій сербській нації. Так, професор університету в Нові Саді **С.К. Костич** пише, що *«..сербів в імперії остаточно розпрощалися із середньовічними традиціями. До кінця правління Марії Терезії стала помітною важлива тенденція: російський культурний вплив на сербів перестав бути винятковим та абсолютним, і намітився поворот до заходу, який дедалі посилювався»*.

Така винятково «парникова» політика Габсбургів щодо сербів мала ще один далекосяжний наслідок, проєкції якого помітними будуть у наступних століттях. Надаючи особливі автономні права сербам та їхній православній церкві, наділяючи їх кращими землями та привілеями військової служби з усіма її перевагами на території Угорщини, Хорватії, Далмації, габсбурзький уряд цим самим протиставляв сербів місцевим народам. Адже ні хорвати, ні мадяри таких привілеїв та преференцій не мали, а це породжувало ґрунт для майбутніх міжконфесійних (сербів – православні, угорці, хорвати – католики) та міжетнічних непорозумінь та конфліктів економічного, побутового, культурного, мовного характеру.

Очевидно, що не всім слов'янам так пощастило, як сербам. Чимало *словаків і русинів* північно-східних комітатів Угорщини, які опинилися в таборі повстанців князя Ференца II Ракоці у 1703–1711 років, склали свою голову в боротьбі за незалежність спільного Угорського королівства. Ще більш відчутні втрати понесли *чехи*, остаточно завойовані на самому початку Тридцятилітньої війни внаслідок програної ними битви на Білій Горі 8 листопада 1620 року та

остаточно підкорені під час жорстоких гонінь епохи контрреформації. Саме такі історичні обставини спричинили доволі насторожене ставлення правителів габсбурзького дому до цих слов'янських народів.

4. Народності Балкан під владою Османів та Габсбургів: порівняльний аналіз. Багато в чому діяльність урядів обох імперій була подібною, в іншому – дуже відрізнялася. Для керівників обох держав найбільш гострим у XVIII ст. було *питання балансу влади між центром та регіонами*. Проте вирішували його в обох імперіях по-різному.

❖ Габсбурги ставили собі за мету перебрати під контроль ті феодалні володіння, якими вони не володіли раніше.

❖ Османські султани, навпаки, намагалися відновити свою, колись сильну, владу.

❖ Опір австрійському централізму чинили місцеві національні аристократії, не менш родовиті, ніж самі Габсбурги.

❖ Порті загрозувала різношерста ватага аянів та беїв, християнських та мусульманських військових провідників та відвертих бандитів – тобто груп, які не мали столітніх традицій політичного управління.

Реформу в обох державах підштовхувала постійна загроза зовнішніх військових поразок.

❖ Ситуація Османів була порівняно більш небезпечною, оскільки іноземні держави ставили собі за мету *повне знищення й розподіл цієї імперії*. Порті загрозували Австрія, Росія та Персія, а головними союзниками були: спершу, Франція, а потім, десь від середини XIX ст., – Пруссія. Отже, внутрішня реформа була покликана покращити готовність держави до опору зовнішнім агресорам. Османські *реформи були не масштабними*, а їх мета – суто прагматичною: необхідно було *реформувати армію*, інакше центральному уряду судилося б стати жертвою, як не зовнішнього нападу, то внутрішнього перевороту.

❖ Зусилля австрійської влади були складнішими. Тут було зроблено спробу *змінити всю політичну структуру країни*, щоби збирати вищі податки й мати безпосередній доступ до населення, з якого можна набрати більше рекрутів. Сповідуючи ідеологію просвітництва, австрійські монархи вбачали свою роль у відповідальності за долю всіх своїх підданих.

❖ Нічого подібного не було в Порті, де *реформи мали вигляд повороту до старих традицій* і не ґрунтувалися на нових концепціях обов'язків володаря.

Становище балканських народів у двох імперіях.

❖ В Османській імперії християн відверто вважали людьми другого сорту. Проте вони користувалися перевагами *справжнього самоуправління*, у формуванні якого значну роль відігравав не лише церковний міллет, але й місцеві сільські общини.

❖ На місцевому рівні християнином керували люди його ж національності, котрих він сам і мав право обирати, і котрі походили з авторитетних у цій місцевості родин. Так само від місцевої старшини могли залежати збір податків та підтримання порядку.

❖ Представники християнських адміністрацій підкорялися місцевій мусульманській владі або напряму залежали від Стамбула. Ба більше, окремі території імперії були недоступними агентам центральної влади й тому були певною мірою вільними. Невдоволенням селянам завжди можна було податися в ліси або в гори й там перебувати, не відчуваючи над собою будь-якої влади.

❖ У державі Габсбургів діяла *система фільварків*: землею і владою повсюди володіла шляхта, а переважна більшість *селян були кріпаками*. Статус особи залежав не стільки від її національності чи віросповідання, скільки від соціального стану.

❖ З-поміж балканських народів *власну родовиту шляхту* мали тільки *хорвати*; серби, словенці та румуни власної аристократії не мали. Ці народи на той час склалися майже виключно із селян, а тому не користувалися політичними правами й не розвинули інститутів самоуправління. Судова та фіскальна влада належала панству.

❖ Винятками були лише ті території, у яких габсбурзька влада перейняла колишні османські інституції: у *Прикордонних Округах* села користувалися самоуправлінням, подібним до автономії сіл у Порті, а іммігрантам-сербам було надано в імперії окремий статус та дозволено розвивати інституції, дуже подібні на християнський міллет.

Зовнішні відмінності двох різних цивілізацій.

❖ В очах європейців Османська імперія була *відсталою й, навіть, варварською країною*. Тут легко вішали чи обезголовлювали міністрів і генералів, які зазнавали невдачі або чимось іншим накликали на себе гнів султана. Одразу ж після оголошення війни якійсь державі ув'язнювали всіх її послів та інших представників, поміщаючи їх у надзвичайно жорсткі умови. Диким видався звичай виставляти на площах міст відрубані голови та тіла злочинців.

❖ У порівнянні з європейськими, турецькі міста були *брудними, перенаселеними і примітивно розпланованими*. Демонструвати власне багатство було небезпечно: розкіш та добробут панували хіба що всередині будинків, захищені від стороннього ока.

❖ Імперія Габсбургів, навпаки, була одним із головних європейських центрів вишуканого стилю. В епоху бароко культура імперії процвітала. Аристократія мала змогу зводити прекрасні палаци і плекати мистецтва. Середній клас також жив у відносному комфорті.

❖ Всюди панував *закон і порядок*: країною не блукали банди грабіжників, а спеціальні чиновники стежили за дотриманням певних життєвих стандартів. Тогочасна австрійська *бюрократія* була порівняно *чесною, ефективною й помірно корумпованою*. Для всієї імперії існували єдині санітарні норми.

❖ У Порті *корупція* була *масштабною й неприхованою*. Окрім проблем із підтриманням порядку та безпеки, існували страшні загрози здоров'ю громадян імперії. В османських землях постійно лютували епідемії смертельних хвороб (чуми, скарлатини).

Становище селян в імперіях.

❖ Балканські народи займалися майже виключно *сільським господарством*. Лише невелика кількість греків та сербів були крамарями або ремісниками й жили в містах, проте для більшості румунів, сербів, хорватів, словенців головні економічні питання стосувалися землі та сільськогосподарського виробництва.

❖ Більшість селян на території Габсбурзької імперії були *кріпаками й не мали жодних прав*, окрім права обробляти землю. Саме вони платили більшу частину державних та церковних податків, а також сплачували панові за користування землею. Марія Терезія, Йосиф II спробували, головню, у державних інтересах, реформувати статус селянина, проте так і не змогли забезпечити йому право власності на землю, яку він обробляв.

❖ На відміну від селянина-християнина Порті, кріпак Австрійської держави не мав жодної змоги виказати свої бажання навіть з допомогою бунту. Селом чи районом керував не виборний староста, а особисто пан, а, крім того, не було збройних загонів самооборони на зразок гайдуків, клефтів, ускоків, арматолів в Османській імперії. З усіх підданих Габсбургів досвід збройної боротьби та відповідну організацію мали лише *серби Воєнного кордону*, проте їхня активність спрямовувалася на османську територію.

❖ Селянина цікавили, насамперед, *аграрні*, а не політичні, національні чи релігійні проблеми. Високі досягнення імперської культури – в архітектурі,

малярстві, музиці – цього прошарку населення аж ніяк не стосувалися: більшість селян мали лише початкову освіту.

❖ Селяни в Османській імперії, попри порівняно *нижчий рівень життя*, мали *переваги щодо власності на землю*, як не в теорії, то точно на практиці. Селяни могли вільно розпоряджатися власним наділом землі й обробляти його на свій розсуд, за винятком Молдавії, Валахії, Боснії й Герцеговини, у яких панувала національна шляхта і зберігся феодальний устрій. В імперії траплялися й доволі великі території, на яких основою існування було *вільне фермерство* або *розведення худоби на гірських пасовищах*. Поступово, протягом XVIII ст. землі сіпахів (тимари та зеамети) перетворюються на фактично приватні маєтки – *чифтліки*, орієнтовані на ринок.

❖ Османські християни користувалися *перевагами місцевого самоврядування*, самі обирали своїх керівників, а інколи мали і *власні збройні загони*, які могли захистити їхні інтереси в земельних суперечках. До того ж, у межах Османської імперії завжди залишалася доволі вільної землі, на яку можна було перейти, коли становище селян у тому чи іншому регіоні погіршувалося.

Після завершення наполеонівських воєн консервативні сили в обох імперіях відновили старий порядок. Головні проблеми не були вирішені. Порті, як і раніше, загрожували зовнішня агресія і внутрішня міжусобиця, а Габсбургам і надалі належалося намагатися об'єднати абсолютно різні за своїм укладом землі. Ситуацію ще більш ускладнювали нові проблеми, що ґрунтувалися, головню, у зміні економічних відносин цієї епохи.

Контрольні запитання й завдання:

1. Розкрийте основні етапи становлення та розвитку імперії Габсбургів.
2. Проаналізуйте соціальну структуру імперії Габсбургів у XVI–XVIII ст.
3. Висвітліть становище сербського населення в складі Габсбурзької імперії у XVII–XVIII ст.
4. Розкрийте структуру, категорії населення, заняття жителів Прикордонного Округу у володіннях Габсбургів.
5. З'ясуйте суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток Цивільної Хорватії, Цивільної Славонії та Банату.
5. Сформулюйте політику імперії Габсбургів щодо слов'янського населення.
6. Зробіть порівняльний аналіз становища слов'ян у складі Османської та Габсбурзької імперії.

Література: Єлавіч Барбара Історія Балкан. XVIII і XIX століття / пер. с англ. К., 2003; Исламов Т.М. Империя Габсбургов. Становление и развитие XVI–XIX ст. // Новая и новейшая история. 2001. № 2; История Венгрии. М., 1971–1972. Т. 1-2; История Югославии: в 2-х т. М., 1963. Т. 1; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; Історія південних і західних слов'ян: Підручник для історичних факультетів вузів / під ред. О.С. Бейліса та ін. К., 1987; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. М., 1998. Ч. 1; Цольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001.

ЛЕКЦІЯ 7. Польська держава у XVI–XVIII ст.

План

1. Політичний розвиток Польщі, внутрішня та зовнішня політика держави у XVI – першій половині XVIII ст. «Екзекуціоністський рух» шляхти. Утворення Речі Посполитої.
2. Стани й соціальні групи в Польщі у XVI–XVIII ст.
3. Економічний розвиток Польщі у XVI – XVIII ст.
4. Причини економічного та політичного занепаду Речі Посполитої другої половини XVII – початку XVIII ст.
5. Політична ситуація у 1760–1790-х роках. Спроби реформувати державу. Три поділи Польщі.

1. Політичний розвиток Польщі, внутрішня та зовнішня політика держави у XVI – першій половині XVIII ст. «Екзекуціоністський рух» шляхти. Утворення Речі Посполитої. Як і більшість країн Європи, Польща на початку XVI ст. стояла перед проблемою централізації адміністративної системи і створення ефективного державного апарату. Однак якщо в інших країнах Заходу королівська влада в боротьбі за централізацію могла спертися на зростаючий вплив міст і городян, то в Польщі міщанство було фактично відлучено від якої б то не було політичної ролі й питання про централізацію вирішувалося виключно в рамках відносин між монархом і шляхтою. Шляхта ж не була однорідна. Якщо у XV ст. середня шляхта ще не зуміла оформитися в самостійну політичну силу, то протягом першої половини XVI ст. вона виступає на політичній арені як суперник і навіть противник магнатерії. У 1520-ті роки шляхта домоглася права обирати на сеймиках послів у польський сейм, і поступово посольська ізба отримала чисельну перевагу над сенатом (у 1511 році в посольській ізбі налічувалося 34 послы, а в 1528 – уже 88). Сейм став сценою політичної боротьби між шляхтою й магнатами. Король стояв як би «над сутичкою» і міг спертися на шляхту в прагненні зміцнити центральну владу. Але шляхта, підтримуючи короля, дуже побоювалася його абсолютистських намірів, і тому не могла стати надійним союзником короля. Багато що в цих умовах залежало від особистості монарха. Однак останні представники династії Ягеллонів **Сигізмунд I Старий** (1506–1548) і **Сигізмунд II Август** (1548–1572) виявилися нездатні твердо і спритно вести політику централізації. Політична боротьба в роки династичних криз 1570–1580-х років, з якої королівська влада вийшла різко ослабленою, зробила остаточно неможливим перехід до абсолютизму в Речі Посполитій, а відсутність абсолютизму зумовило подальше ослаблення польсько-литовської державності у XVII–XVIII ст.

«Екзекуціоністським» рухом називають шляхетський рух за державні реформи в Польщі XVI ст., націлені на зміцнення адміністрації, фінансів, армії, за відсування від влади аристократії і зміцнення політичного впливу шляхти в державі. Назва має на увазі «виконання» (executio) законів, які повинні забезпечити Польщі добробут. Перші кроки в боротьбі за обмеження влади магнатерії середня шляхта робить уже за короля **Олександра** (1501–1506), чие правління почалося прийняттям **Мельницького привілею 1501 року**, який поставив політику короля в залежність від сенату, тобто органу, який відображав волю магнатів. У такий спосіб влада в країні переходила до сенату. Король позбавлявся права призначати senatorів. Потрапити до сенату могла лише людина, яка обіймала певні посади. Шляхта, очолена **Яном Лаським**, домоглася заборони передавати в тримання королівські землі без схвалення сейму й займати одночасно кілька вищих державних постів.

У 1505 році була прийнята **Радомська конституція** (перша в Європі), яка:

- обмежувала королівську владу на користь магнатів;

- забороняла королю запроваджувати будь-які зміни у державі без згоди сейму, проголошувалося гасло: «**нічого нового**», тобто жодних законоположень без згоди обох палат сейму: сенаторської та посольської;
- підданим надавалося право на протест проти короля;
- остаточно визначився вальний сейм, який складався з *короля, сенату* – орган аристократії (входили духовні і світські сановники: священники, воєводи, каштеляни, деякі міністри) і *посольської ізби* – складалася з депутатів, обраних шляхтою на сеймиках із наданими інструкціями від своїх виборців.

1506 року були надруковані й розіслані по судах так звані «*Статути Ласького*» – підготовлений Яном Лаським звід правових норм, який повинен був лягти в основу кодексу польського права. Однак прихід до влади Сигізмунда I змінив ситуацію. Король відсторонив від політичних справ Яна Ласького, і став спиратися у своїй політиці на магнатів.

Король сам став ініціатором низки реформ, які виражали його абсолютистські прагнення. Так, він (точніше, його владолюбна дружина, італійка **Бона Сфорца**) взявся наводити порядок у королівському майні (включало 1/6 орних земель Польщі, надходження від соляних копалень, торгових та судових мит) щоб збільшити його прибутковість. З 1535 року йшла боротьба за «*екзекуцію майна*» – повернення королівських земель від магнатів. Була проведена грошова реформа і відновлений краківський монетний двір. Король спробував увести податок на шляхетські володіння, щоб утримувати постійну армію. Хотіли також оподаткувати церковні землі, розмежувати повноваження церковних і світських судів. Королівська сім'я спокусилась і на принцип «вільних виборів» монарха, домігшись в 1529 році визнання спадкоємцем Сигізмунда його малолітнього сина Августа.

Усі ці заходи покликані були забезпечити різке зміцнення скарбниці, створення постійної армії замість посполитого рушення, посилення влади короля. Усе це означало б кардинальну зміну ролі шляхти та її сейму в суспільному житті. Результат – опір шляхти («*рокош*»), яка звинувачувала магнaterію в згубному впливі на короля, і вимагала скликати «сейм справедливості», який домігся б суворого виконання чинних законів, обмежив би вплив магнатів і зупинив би домагання короля на повноту влади та незалежність від сейму. Водночас, шляхетські лідери визнавали необхідність військової, фінансової, юридичної та низці інших реформ.

Конфронтація призвела до прямого зіткнення короля і шляхти. У 1537 році зібране під Львовом для походу на Молдавію військо відмовилося коритися королю й зажадало перетворень у державному житті. Був вироблений компроміс: шляхта погодилася на обкладення податком її маєтків, але домоглася підтвердження принципу «вільної елекції». Вибори нового короля мали відбутися тільки після смерті попереднього.

Патова ситуація тривала аж до вступу на престол **Сигізмунда II Августа**. При ньому розрив короля і шляхти поглибився. Монарх не приймав програми «екзекуціоністів», а після того як сейм у 1559 році відмовився затвердити податки для ведення Лівонської війни, король протягом чотирьох років його не скликав. Тим часом «екзекуціоністський» рух став впливовою силою серед шляхти, висунув своїх ідеологів, а в сеймі склалась «*партія екзекуціоністів*». Програма цієї «партії» передбачала:

- відновлення королівського земельного домену;
- зміцнення королівської скарбниці;
- проведення податкової реформи;
- створення невеликого найманого війська;
- зміцнення системи виконавчо-адміністративної влади;
- правова інтеграція земель у Польщі та консолідація Польсько-Литовської держави шляхом укладення нової унії;

- проведення церковної реформи;
- впорядкування законів і судів.

Ця програма була націлена на зміцнення держави в рамках тієї станово-представницької системи, яка вже склалася. Важко сказати, наскільки така програма була реалістичною, наскільки утопічною. «Екзекуціоністи» заявляли про свою готовність узяти на себе відповідальність за долю країни й суспільства; шляхта виявилася здатною висунути програму, яка не була підпорядкована виключно її становим інтересам. З іншого боку, ні в якій мірі не ставилося під сумнів панування дворянства в суспільстві і його провідна роль в управлінні державою.

Поворотний момент в історії «екзекуціоністського» руху настав на початку 1560-х років. Сигізмунд II Август переконався, що війна з Росією через Лівонію стала затяжною й що сил для її ведення не вистачає. Підтримка польського сейму, де в цей час «екзекуціоністи» відігравали провідну роль, стала необхідною. Тому король змушений був піти на компроміс. Після чотирирічної перерви сейм був скликаний і на низці його сесій в 1562–1565 роках були прийняті рішення про реформи.

- Була проведена інвентаризація всіх королівських земельних володінь із тим, щоби відновити монарший домен і забезпечити тим самим казну необхідними засобами. Усі землі, віддані в утримання, починаючи з 1504 року, підлягали поверненню. (Королі позичали в магнатів гроші для ведення війн, віддаючи їм за це під заставу королівські землі).

- Всі доходи від королівщини ділилися на п'ять частин, 1/5 йшла власнику королівщини, а інші йшли у казну. 25% надходжень в казну – «кварта» зосереджувалась у спеціальній касі і призначалась виключно для наймання постійного *кварцяного війська*.

- Жоден із вищих сановників не міг призначатися на дві й більше державних посад. Передбачалося також ввести посади своєрідних *ревізорів*, які від імені сейму мали контролювати діяльність вищих посадових осіб держави.

- В рамках початих реформ здійснювалась інтеграція всіх територій Польщі та Литви в єдину державу. **1569 року була укладена Люблінська унія**, за якою була створена нова держава – **Річ Посполита Корони Польської та Великого князівства Литовського** (*Res publica*, республіка, «спільна справа»).

- Умови унії передбачали об'єднання сеймів двох країн, спільні вибори короля, введення єдиної монети, проведення єдиної внутрішньої та зовнішньої політики, право мешканців селитися в обох частинах держави і право обіймати посади. Українські землі включалися до складу Польського королівства. Велике князівство Литовське складалося з Білорусії та власне Литви. У ньому зберігалися окрема армія, скарбниця, судова система, традиційні державні та земські посади, старі закони. Шляхта наділялася тими ж правами, що і шляхта Польщі. Річ Посполита була федерацією, що складалася з таких частин: *Велика Польща, Мала Польща, Велике князівство Литовське*, окремо стояло *Ліфляндське воєводство*, васальні володіння Речі Посполитої: *герцогства Курляндське, Пруське*. Повітами Битовським, Лауенбургським володіли курфюрсти Бранденбурзькі.

- Була зроблена церковна реформа: вирішено скасувати збір десятини зі шляхетських маєтків, звільнити шляхту від церковної юрисдикції з яких би то не було питань, шляхта могла вибирати віросповідання (*лютеранство* (у Великій Польщі) *кальвінізм* (у Малій Польщі)), обкласти церковні володіння податком на військові потреби держави. Проголошувалася незалежність короля від римського папи, невтручання римської курії в справи польської католицької церкви.

- Реформісти **Ієронім Оссолинський, Рафаїл Лещинський, Микола Синицький** розробили програму церковної та державної перебудови («екзекуція права»), виступили на сеймі 1555 року з пропозицією: встановлення **національної церкви** (під головуванням короля), як було в Московії та Візантії, ліквідації

целібату духовенства, літургію вести слов'янською мовою, проти конфіскації маєтків у шляхти, які піддалися церковному відлученню. 1570 року «реформісти» підготували Сандомирський договір, за яким лютерани, кальвіністи, чеські брати мали виробити спільне національне сповідання. Але Сигізмунд Август його не прийняв. Отже, національна церква не була створена і протестантські церкви стали ворогувати між собою.

Отже, «екзекуціоністський» рух домогся значного успіху. Однак прийняті рішення мали непослідовний характер. Не вдалося домогтися створення сильної виконавчої влади, дієздатної постійної армії, кодифікації права, реального обмеження політичної ролі магнатурії, запобігти династичній кризі, на довгий час оздоровити державні фінанси. Не був вироблений механізм виборів нового монарха. Не був створений ефективний орган вищого апеляційного суду (ця функція залишалась у руках королівського надвірного суду, але він працював дуже нестабільно, сотні справ роками зоставалися без розгляду й рішення). Реформи зупинилися на півдорозі. Та й сам союз монарха і шляхти виявився німецьким. Король був розчарований відмовою шляхти піти на обкладення податком її маєтків; шляхта була незадоволена відмовою короля зосередити всі владні повноваження в руках сейму.

У XVI ст. Польща разом із багатьма іншими європейськими країнами стала ареною гострої конфесійної боротьби. Головною особливістю польської Реформації було те, що вона *спиралася, головно, на шляхту*. Це зумовило і швидкий успіх реформаційних рухів у середині XVI ст., і їх нестійкий характер, оскільки шляхта виявилася не настільки надійним соціальним оплотом протестантизму як бюргерство. Інша риса – існування тут протягом тривалого часу *політики релігійної терпимості* і вкорінення завдяки цьому в досить широкому масштабі *радикально-реформаційних течій (антитринітарії, анабаптисти)*.

Першим серед протестантських віросповідань у Польщі поширилося **лютеранство**. Воно знайшло прихильників переважно серед міського німецького бюргерства Сілезії, Великої Польщі, Помор'я. У Помор'ї релігійні конфлікти тісно переплелися із соціальними, що призвело до народних повстань у Гданську та в Самбії в 1525 році. У 40-ті роки XVI ст. в Польщі з'явилися **громади чеських братів**, спадкоємців гуситської традиції, що зайняли особливе місце в центральноєвропейському протестантизмі. У середині XVI ст. міцне місце в шляхетському середовищі завоював **кальвінізм** (у Малій Польщі). Його популярність серед шляхти може бути пояснена особливим, як би демократичним ладом кальвіністських громад, який повинен був імпонувати польському дворянству. Успіхи ж польських кальвіністів у боротьбі проти католицької церкви пояснюються їхнім тісним зв'язком із табором екзекуціоністів, для яких вони розробили програму реформи церкви.

Загалом, здавалося, що Польща втрачена для Риму. Проте, успіхи реформаційного руху виявилися не міцними. Шляхта, задовольнившись досягнутим, стала холонуту до протестантського вчення, релігійно-культурний зміст якого залишався їй малозрозумілий. У самому реформаційному таборі стався розкол: з кальвіністської церкви виділилися **громади антитринітаріїв**, яких називали також **польськими братами** або **аріанами** (реформаторів, які заперечували християнське вчення про Трійцю). З іншого боку, з 1560-х років у всій Європі католицька церква перейшла в контрнаступ. Духовенство було мобілізовано на активну боротьбу з протестантами, було вжито низку дисциплінарних та інших реформ всередині церкви, створений орден єзуїтів став ударним загоном Контрреформації. З **1564 року єзуїти розгорнули діяльність і в Польщі**.

У цих умовах протестанти змушені були перейти до оборони. У 1570 році кальвіністи, лютерани й чеські брати уклали союз для протидії натиску

католицизму, а в **1573** році в момент вступу на престол Генріха Валуа їм вдалося домогтися прийняття сеймом і королем акта «**Варшавської конфедерації**», яка гарантувала надання протестантам і взагалі іновірців релігійних свобод. Надалі саме цей акт дозволяв протягом десятиліть ставити перешкоду розгортання релігійних переслідувань у Польщі.

З останньої чверті XVI ст. починається спад реформаційного руху в Польщі. Протягом першої половини XVII ст. католицька Контрреформація поступово відвойовує (переважно мирними засобами) позиції, а в *середині XVII ст. одержує остаточну перемогу*.

Культурне значення Реформації в історії Польщі полягало у формуванні нового типу релігійності. Крім того, протестанти внесли великий вклад у розвиток освіти, книгодрукування, розвиток наукової думки, релігійної філософії та літератури. Значний був і непрямий вплив реформації на польську культуру: виклик, кинутий протестантами, призвів до пожвавлення католицизму, перебудові традиційної освітньої системи, пробудженню під час полеміки новаторства в релігійній проповіді та філософії.

Особливу роль у розвитку польської християнської культури відіграли антитринітарії. Справа полягала не лише в тому, що їхнє вчення відрізнялося великою сміливістю й новизною, стверджуючи принципи раціоналізму в релігійному мисленні, а й у тому імпульсі, який вони надали розвитку наукових, політичних, соціальних ідей, вчення про людину. Польські брати стали активними захисниками ідей віротерпимості й одними з перших у Європі хто теоретично обґрунтували вчення про свободу совісті.

Відсутність прямих спадкоємців у момент смерті Сигізмунда II Августа в 1572 році призвело до нового безкоролів'я і глибокої політичної кризи. На ньому обірвалася династія Ягеллонів. Обрання нового монарха – представника французького королівського дому **Генріха Валуа** (1573–1574), сина французького короля Генріха II та Катерини Медичі супроводжувалося прийняттям **1573 року Генріхових артикулів**, які стали синонімом «золотих шляхетських вольностей»:

- непорушним проголошувався принцип вільних виборів короля;
- сейм мав скликатися не рідше одного разу на два роки і продовжуватися шість тижнів;
- король не мав права самостійно вводити нові податки або скликати посполите рушення;
- зовнішня політика монархії була поставлена під контроль сенату (укладення миру, початок війни);
- король мав піклуватися про кордони держави та сприяти поверненню захоплених земель;
- шляхта отримувала від скарбниці винагороду за участь у закордонних походах;
- постійна армія утримувалася тільки коштом «кварту»;
- гарантувалося збереження віротерпимості;
- шляхті було гарантовано право «рокошу» – опору королю в разі невиконання ним законів Речі Посполитої та порушення шляхетських привілеїв;
- вводився інститут *сенаторів* (**Рада резидентів, Прибічна рада**). Це були 16 призначених сеймом сенаторів, які в період між сесіями сейму мали контролювати діяльність монарха;
- у короля залишалось тільки одне істотне право: призначати на державні посади;
- під час прийняття рішення сеймом існувало право «**ліберум вето**» – кожний з учасників сейму міг накласти «вето» на прийняття рішення вимовивши слова: «*Не позволям!*» (Не дозволяю). Одноголосність рішення призводило до безпорадності сейму. Так, з 1652 до 1736 років було зірвано 26 сеймів (13 – за

протестами окремих осіб). Результат – урядова діяльність починає плавно перетікати в провінції до сеймиків воєводств. Вони втували податки, формували місцеві скарбниці, наймали жовнірів, організовували й контролювали суд. І саме це до певної міри рятувало країну від повного краху, хоча посилювало відцентрові тенденції. Через це стали формуватися приватні союзи шляхти – **конфедерації** – задля прийняття потрібних їй рішень силою. Конфедерації склалися в період безкоролівства на **конвокаційному сеймі**. Для захисту держави сейм оголошував себе **генеральною** або **каптуровою конфедерацією** і приймав рішення більшістю голосів. Конфедерації були до того часу, коли не досягали мети, вели до міжусобиці. Це було «золотою вольністю шляхти».

Крім того, були написані **pacta conventa** («письмовий договір» між королем і сенатом) для самого Генріха. Король мав підтримувати вічний мир із Францією, виставляти допоміжні французькі війська для війн, які вела Польща, спорудити власним коштом флот, виплатити борги Сигізмунда II. Генріхові артикули закріпили ті початки політичного устрою країни, які згодом призвели до її краху, хоча політична модель виявилася досить стійкою й дієздатною. **Річ Посполита була республікою з виборним королем.**

Генріх Валуа правив у Польщі близько року, а в червні 1574 року, виявившись спадкоємцем французького престолу, покинув Річ Посполиту, щоби зійти на французький трон. Шляхта не пішла на об'єднання в руках Генріха польської та французької корон і обрала 1576 року новим монархом трансільванського князя **Стефана Баторія** (1576–1586). Бувши прихильником сильної центральної влади та великою особистістю Стефан не міг схвалити польських державних порядків і намагався відновити порушену рівновагу між королем і сеймом. Однак це йому не вдалося. Новий компроміс шляхти та короля призвів до створення 1578 року **Коронного трибуналу** – вищого апеляційного шляхетського суду, членами якого були обрані шляхтою представники. Він розглядав справи, які раніше надходили в королівський надвірний суд (апеляційна інстанція для гродських, земських та міських судів) і лежали там роками без руху. Було сформовано невелике наймане військо з угорців та німців. 1579 року польський грош став головним платіжним засобом. Стефан підтримував єзуїтів, створюючи в містах колегії для них. На цьому державні перетворення, які могли б внутрішньо зміцнити Польщу, зупинилися.

Визнавши правителя Бранденбургу регентом герцогства Пруссії, Стефан Баторій погіршив зовнішньополітичні позиції Польщі. У 1579–1582 роках Стефан брав участь у завершальному етапі Лівонської війни з Московією, унаслідок якої 1582 року Лівонія відійшла до Польщі. Формально Баторій вважався першим гетьманом і законодавцем запорізького козацтва. Він збільшив кількість реєстрових козаків в 1583 році до 600 осіб, надав їм низку привілеїв, у тому числі було вперше передано козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву та печатку), дано у володіння Трахтемирів із Зарубським монастирем.

Шляхта, яка раніше ратувала за зміни, була задоволена досягнутим. Їй були забезпечені такі привілеї й такі позиції в суспільстві та державі, якими не могло похвалитися дворянство жодної іншої європейської країни. Шляхта злилася з магнатерією, з поборників реформ перетворилися на ревних захисників шляхетських вольностей. Показова доля Яна Замойського одного з лідерів «екзекуціоністів». Тепер він став власником величезних латифундій, представником магнатської еліти. «Екзекуціоністський» рух себе вичерпав, і тим самим відкрилася дорога для трансформації «шляхетської демократії» в магнатську олігархію.

Смерть Стефана Баторія в 1586 році ввергла Річ Посполиту в чергову політичну кризу. Головними претендентами на престол були **Сигізмунд III Ваза** (1587–1632), син шведського короля Юхана III Вазы й сестри Сигізмунда II Августа Катерини Ягеллонки, дочки Сигізмунда I та ерцгерцог **Максиміліан III**

Габсбург. За кожним стояла своє шляхетське угруповання. Під час військових зіткнень перемогла партія прихильників Сигізмунда III на чолі з великим коронним гетьманом **Яном Замойським**.

Сигізмунд III залишився досить суперечливою фігурою в історії Польщі. З одного боку, його довге правління припало на найвищу точку могутності країни. З іншого, при ньому проявилися перші ознаки занепаду, які в майбутньому призвели до загибелі польсько-литовської держави.

Раніше головною метою «екзекуціоністи» вважали укріплення держави через зміцнення королівської влади, тепер виступили проти спроб Сигізмунда розширити повноваження короля. Ян Замойський став на чолі тих політиків, хто прагнув запобігти руху в бік абсолютизму. У 1606 році на цьому ґрунті в Речі Посполитій спалахнула громадянська війна: значна частина шляхти утворила антикоролівську конфедерацію (рокош) у відповідь на пропозиції Сигізмунда III ввести в сеймову практику принцип голосування більшістю голосів замість *liberum veto*, обмежити права сеймів, перетворити колишні посади в залежні від короля чини, збільшити армію, поповнити казну. Рокошани зажадали детронізації Сигізмунда III. Регалісти створили свою власну конфедерацію й до 1609 року перемогли у війні проти рокошан. Проте реформи були зірвані.

Надалі правління Сигізмунда III пройшло без великих внутрішніх потрясінь. Він прагнув відродити католицизм (призначав на державні посади тільки католиків, обмежуючи права протестантів, посилювався вплив єзуїтів (вони з'явилися в Польщі 1564 року), **Варшава** (столиця з **1596** року) стала оплотом католицизму. Інститути сеймової демократії функціонували справно. Головною проблемою внутрішньої політики ставали стосунки з українськими козаками, які домагалися скасування Берестейської церковної унії 1596 року (православні вважалися уніатами й мусили коритися римській курії, незгодні виявилися поза законом, це призвело до переходу руської шляхти в католицизм і викликало масовий протест селян та міщан) та поширення на козацтво шляхетських привілеїв.

Наприкінці XVI ст., після перемоги в Лівонській війні, зовнішньополітичні позиції Речі Посполитої здавалися дуже міцними. Вона була однією з європейських держав, що змагалася з Габсбургами за лідерство в Східній Європі. Коли 1592 року Сигізмунд III став шведським королем, він об'єднав під своєю унією обидві держави. Але після повернення до Польщі він змушений був призначити в 1595 році регентом Швеції свого дядька **Карла, герцога Седерманландського**, який, підтримуючи протестантизм, здобув прихильність народу і явно прагнув до престолу. Під час другого перебування у Швеції (1598 рік) Сигізмунд відштовхнув від себе багатьох прихильників і остаточно втратив підтримку шведської знаті. Після битви біля Стонгебру він був усунений від престолу (1599 рік), а його дядько **1604** року був проголошений королем під ім'ям **Карла IX**. Сигізмунд не хотів відмовлятися від своїх прав на шведський престол і втягнув Річ Посполиту в шістдесятирічну невдачу для неї війну зі Швецією (1600–1611 рр., 1617–1620 рр., 1621–1629 рр.), а також із Туреччиною (1617 р., 1620–1621 рр.).

У 1605–1618 роках Сигізмунд III вів боротьбу проти Московського царства, у якій брали участь українські козацькі полки (приблизно 30 тисяч осіб) під командуванням Петра Сагайдачного. Виношуючи плани експансії на схід, Сигізмунд III підтримав Лжедмитрія I, уклавши з ним таємну угоду. За опанування Москвою самозванець обіцяв віддати Польщі Чернігово-Сіверську землю. Після смерті Лжедмитрія I Сигізмунд 1609 року особисто очолив облогу Смоленська, а польські війська під командуванням Станіслава Жолкевського 1610 року захопили Москву. Бояри обрали на московський престол сина Сигізмунда, **королевича Владислава**, котрий зберігав за собою титул великого князя Московського до 1634 року. Після звільнення Москви земським

ополченням 1612 року російсько-польська війна тривала до **1618** року й завершилася підписанням *Деулінського перемир'я*, за яким за Польщею залишалася Смоленська, Чернігівська та Сіверська землі.

Після того, як у 1611 році польський сейм віддав спадкові права на Східну Пруссію Бранденбургу, в 1618 році ці дві території Пруссії об'єдналися під владою **Гогенцоллернів**. Це породило для Речі Посполитої загрозу, подібну до тої, яка мала місце до Грюнвальдської битви. З півдня Польща піддавалася атакам Османської імперії. 1620 року поляки зазнали поразки від турків під Цецорою, а перемога під Хотиним 1621 року стала завдяки козакам, на чолі з Петром Сагайдачним. Польщу ослабили й селянсько-козацькі повстання під проводом Кшиштофа Косинського, Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Федоровича.

Правління **Владислава IV Ваза** (1632–1648) пройшло під знаком тих самих розбіжностей. Чергові спроби посилити королівську владу закінчилися нічим. Незважаючи на боротьбу з козаками, його правління було одним із найблагополучних в історії Речі Посполитої. Ще королевичем він брав участь у багатьох війнах: російсько-польській 1605–1618 рр., з турками 1620–1621 рр., зі шведами 1626–1629 рр. Ставши королем, Владислав ретельно ставився до військової справи й армії. У 1632–1634 роках він почав війну з Московією, яка намагалася відвоювати Смоленщину. Владислав зумів зняти облогу від Смоленська, оточив росіян і змусив їх капітулювати. За *Поляновським миром* **1634** року Річ Посполита зберігала Смоленщину, Москва сплачувала 20 тисяч крб як компенсацію за відмову короля від претензій на московський престол. Під час війни король розпочав модернізацію армії, роблячи ставку на піхоту та артилерію.

У війні з Портою 1633–1635 рр. Владислав домогся вигідних для себе домовленостей. Обидві сторони погодилися спільно утримувати козаків та татар від їхніх рейдів за кордон кожної з держав та про спільний кондомініум над Молдавією та Валахією. Вдалося врегулювати проблеми на півночі. Втягнута у 30-річну війну Швеція підписала **1635** року *Штумсфордське перемир'я*, за яким Річ Посполитій поверталися зайняті раніше шведами території.

Владислав багато уваги приділяв зміцненню обороноздатності Польщі. Так, на Балтиці він планував побудувати флот (невдало), хоча 1635 року запросив козачу флотилію з 30 чайок на чолі з Костянтином Вовком для війни зі шведами. Для контролю за життям Запоріжжя на Дніпрі було збудовано фортецю Кодак. Намагався загравати з українським козацтвом, проте це часто не мало успіхів. І хоча повстання 1637 року Павлюка і 1638 року Острянина були придушені, був встановлений *режим «золотого десятирічного спокою»*.

Бувши зятим католиком, Владислав у релігійній політиці сповідував віротерпимість і не поділяв ідеї радикальної Контрреформації під час тридцятилітньої війни. **1633** року, прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні видав, всупереч позиції магнатів у сеймі, так звані *«Статті для заспокоєння руського народу»*, у яких було узаконено існування на території України двох українських митрополій – *православної* та *греко-католицької* й обіцяв рівні права для підданих католицького, православного і протестантського віросповідання. Він призначив на посаду Віленського воєводи кальвініста Кшиштофа Радзівіла, а 1635 року призначив його литовським гетьманом. Проте після того, як дворяни-протестанти блокували його спробу розпочати війну зі Швецією, Владислав став схилитися до союзу з католицькими Габсбургами. Окрім цього, Владислав підтримував розвиток мистецтва, (мав прекрасну колекцію полотен), займався меценатством, створив амфітеатр у своєму палаці у Варшаві. За нього зароджується опера, зведено Колону Сигізмунда – один із символів нинішньої Варшави, почато будівництво Вілли Регія (нині Казимирівський палац).

При браті Владислава, **Яні II Казимирі** (1648–1668) – найбільш «невдалому» королю в польській історії – вибухнула найгостріша криза. Він мав небагатьох друзів серед польської шляхти, оскільки відкрито симпатизував Австрії й демонстрував байдужість та презирство до польської культури. Недружній, потайний, ділячи свій час між марнотратним гулянням і релігійним роздумом, не люблячи політику; він не мав ні сильної владної бази, ні впливу при польському дворі.

Протягом 1648–1654 років тривали війни з українськими козацько-селянськими військами під проводом Б. Хмельницького (польські історики називають цей період «*домовою війною*»), які завдали низку поразок польській армії. Шляхта взяла реванш під Берестечком 1651 року, але війна затягнулася на довгі роки. Б. Хмельницький звернувся з допомогою до Росії, і та почала військові дії проти Польщі (1654–1667 рр.). 1654–1655 роках російська армія зайняла більшу частину Великого князівства Литовського. Після нападу Швеції на Річ Посполиту з Московською державою було укладено **Віленське перемир'я**.

Влітку **1655** року у війну вступила Швеція («*Потоп*»), війська котрої зайняли Познань і Варшаву, а на початку жовтня – Краків. Король **Карл X Густав** перший у Європі зміг налагодити масовий випуск легких та результативних чавунних гармат (він ефективно використовував артилерію, що засвідчило перевагу Швеції у війнах, починаючи з 1630 року). Частина польської та литовської шляхти в результаті угод під Уйсьцем і Кедайняї, вважали Карла X польським королем. Слабкістю Речі Посполитої спробували скористатися ще два її противники – Бранденбург і Трансільванія. ***Уперше було поставлене питання про поділи Речі Посполитої.***

Сила армії Карла X Густава стривожила сусідів. Це призвело до створення сильної антишведської коаліції, куди ввійшли Данія, Московія, польська опозиція, німецький імператор, Нідерланди, Бранденбург, яка й виграла війну. Польська держава й незалежність були врятовані майже дивом. Подібно до Московії в 1612–1613 роках широкий загальнонаціональний рух допоміг Яну не тільки повернути трон, а й відновити втрачені позиції.

Війна зі Швецією завершилася **Олівським миром 1660** року, за яким Ян Казимир відмовлявся від претензій на шведський трон, погоджувався зі шведським контролем Лівонією й Ригією, а династія Гогенцоллернів отримала підтвердження своїх прав у Пруссії, яка до цього вважалася васалом Речі Посполитої. **1667** року з Московією було укладене **Андрусівське перемир'я** на 13,5 років. Річ Посполита поступалася Москві Смоленськом, Чернігівщиною, Сіверщиною, Стародубським повітом, Лівобережною Україною. Правобережна Україна та Білорусь залишалась у складі Польщі. Київ відходив до Росії, Запорізька Січ переходила в спільне керівництво обох держав.

Річ Посполита вийшла з потрясінь середини XVII ст. дуже ослабленою в усіх сенсах – політичному, економічному та демографічному (4 млн людських втрат). І незважаючи на це, початі в 1660-ті роки спроби зміцнити королівську владу та державні інститути знову зустрілись з опором шляхти та магнатів. Ян Казимир хотів призначити спадкоємцем при житті французького герцога Енгієнського, але шляхта оголосила королю рокош на чолі з гетьманом Юрієм Любомирським. Магнати вступали в самостійні союзи з ворожими Польщі країнами. Морально надломлений Ян 1668 року зрікся престолу, став абатом французького монастиря св. Мартіна. Він не мав нащадків, тому династія Ваза припинилася.

Пік політичних чвар припав на правління безвольного 29-річного **Михайла Корибута-Вишневецького** (1669–1673), сина Яреми Вишневецького, правнука Дмитра Байди Вишневецького, котрий був обраний на престол саме тому, що влаштував усіх своєю нездатністю змінити що-небудь у ситуації, що склалася. За його правління в Речі Посполитій послабилася королівська влада. Польський

історик **Адам Шибош** пізніше напише: «*Король Михайло правив чотири роки Польщею в один із найскладніших періодів нашої історії...цей король-українець випив до дна гірку чашу королівської влади*».

Водночас, Михайлу вдалося провести низку реформ, які дозволили Речі Посполитій частково вибратися з політичної й економічної кризи. Це адміністративна реформа, що дозволила реорганізувати державні інститути й підвищити їхню функціональність; економічна реформа, що надала торговельні привілеї всім населеним пунктам і сприяла їхній побудові та розвитку; військова реформа, яка підвищила функціональність коронного війська. Михайло провів невдалу війну з Османською імперією 1672 року. Завдавши низку поразок польським військам під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського, турецько-українська армія на чолі із султаном Мехмедом IV і гетьманом Петром Дорошенком здобула фортецю Кам'янець-Подільський і розпочала наступ на Галичину. На початку вересня почалася облога Львова. За цих умов польський уряд був змушений укласти 1672 року **Буцацький мирний договір**, за яким від Речі Посполитої до Порти відходили Подільське воєводство, а Брацлавське та південь Київського – під контроль П. Дорошенка. Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова й щорічно платити 22 тисяч злотих данини.

Та попри всі досягнення польського короля (давав також кошти на відбудову монастирів), з подачі Яна Собеського та магнатів простий люд вперто продовжував називати короля Михайла «мавпою», «дурнем», «ледарем» та «імпотентом». Було навіть декілька спроб вбити небажаного монарха «з допомогою отрути та стилету». Помер Михайло у власному ліжку, можливо, і від отрути.

Наступник Михайла, **Ян III Собеський** (1674–1696), був обраний польською шляхтою на сеймі 19 травня 1674 року після блискучої його перемоги над турками в битві під Хотином 11 листопада 1673 року. Кандидат від Габсбургів **Карл Лотарінгський** не набрав достатньої кількості голосів. Ян був видатною особистістю (знав п'ять мов), правителем вольовим та енергійним. Він намагався здійснити низку реформ, спрямованих на посилення королівської влади, укріплення армії, але і йому не вдалося зупинити анархію в Речі Посполитій. Сейми зривалися один за іншим, центральна влада виявилася майже паралізованою.

Попри союзницькі відносини Яна з Францією він підписав 1 квітня 1683 року договір з австрійським імператором Леопольдом. У разі нападу турків на столицю одного із союзників інший мав поспішити йому на допомогу. Сприяння Собеського знадобилося восени того ж року, коли турки взяли в облогу Відень. Польський полководець прибув до стін міста з 25-тисячною армією й у силу свого королівського статусу прийняв командування об'єднаним 75-тисячним військом. Під його командуванням коаліція християнських держав завдала нищівної поразки туркам 12 вересня 1683 року на Каленберзі, назавжди зупинивши просування Османської імперії вглиб Європи. Християнські правителі переслідували турок по території Угорщини, коли між польським та австрійським монархами виявилися суттєві розбіжності. Собеський прагнув наступати в бік Дунайських князівств, мріючи розсунути межі Речі Посполитої до Чорного моря. Проте всі його молдавські походи закінчилися невдало, причому під час завершальної кампанії (1691 рік) він ледь не потрапив у полон.

1684 року Ян став ініціатором утворення антитурецького союзу Австрії, Венеції, Ватикану та Польщі. 1686 року він уклав **Вічний мир** із Московією, який закріпив поділ України. 1699 року (вже після смерті Яна Собеського) Габсбурзька імперія підписала з Портою **Карловицьку угоду**, однією з умов якої було повернення Речі Посполитій Поділля та Київщини.

Останні п'ять років життя Собеського були затьмарені безупинними недугами й династичним розбратом. Його старший син Якуб не ладнав із матір'ю

Марією, французенкою, вдовою краківського воєводи Яна Замойського й молодшими братами. Передчуваючи швидку смерть короля, кожен із синів сподівався зачепитися за престол завдяки підтримці тієї чи іншої іноземної держави. Марія від імені чоловіка майже відкрито торгувала посадами. Значні доходи спрямовувалися на прикрашання сімейних резиденцій у Яворові, Золочеві, Помор'яхах і Жолкві. Улюбленою ж резиденцією Собеського був побудований за французькими зразками Вілянувський палац поруч із Варшавою, де він і помер.

Після його смерті на трон був обраний курфюрст Саксонії, протестант **Август II Сильний** (1697–1733), котрий для того, щоби зайняти польський престол, прийняв католицизм. Його спроби внутрішніх реформ та посилення королівської влади обернулися провалом, одночасно дозволивши Російській імперії посилити вплив у цьому регіоні.

Август II проводив непослідовну політику. Бувши пов'язаний військовим союзом із Петром I під час Північної війни, він, однак, неодноразово укладав таємні угоди зі своїм противником Карлом XII. Після перемоги шведів 1700 року над росіянами під Нарвою, Карл XII напав на Річ Посполиту. 1701 року шведи взяли Варшаву, в 1702–1703 роках розбили поляків під Торунью, Краковом, Данцигом, Познанню. 1700 року Пруське герцогство перетворилося на королівство і Фрідріх-Вільгельм приєднав до своїх володінь частину Познанського воєводства.

14 січня 1704 року польський сейм детронізував Августа II й обрав новим королем шведського ставленика **Станіслава Лещинського** (1704–1709). Август II визнав його королем, розірвавши союз із Росією, проте більша частина шляхти відмовилася це зробити. 1704 року Август II, щоби зберегти за собою хоча б частину Польщі, увійшов у контакт із Фрідріхом I Пруським і запропонував йому проект розподілу Речі Посполитої між Пруссією, Саксонією, Росією та Данією. Пізніше, коли розгром російськими військами шведів під Полтавою 1709 року призвів до різкого повороту під час всієї війни, Август II відновив союз із Петром I й за його сприяння повернувся на престол, проте продовжив колишню політику: бувши формально союзником Росії, укладав спрямовані проти неї таємні союзи. 1717 року на так званому «Німому сеймі» Август II примирився з польською шляхтою, яка визнала його своїм королем, ціною серйозних обмежень королівських повноважень. Отже, за підсумками Північної війни Август II зберіг престол Речі Посполитої, проте головної мети участі цієї держави у війні – повернення Лівонії – він не досяг, ця територія відійшла до Росії.

У другій період правління Августа II і при його наступнику, сину **Августу III** (1733–1763), котрий, не володіючи політичними здібностями свого батька, він, проте, успадкував від нього його пристрасть до розкоші й мистецтва; за його прикладом утримував чудовий двір і витрачав величезні суми на придбання картин Дрезденської галереї та інших знаменитих музеїв, а також на утримання придворної капели, правителі Росії особливо не церемонилися з Польщею. За Петра I Росія призначала герцогів у Курляндію, яка була васальним володінням Речі Посполитої, а за Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни через польську територію неодноразово курсували російські війська, як через власні володіння. Будь-який вплив Речі Посполитої на міжнародній арені було зведено нанівець і вона перетворилася на другосортну «хвору» державу.

Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. були часом триумфу контрреформації, посилення нетолерантності католицизму до інших віровизнань, до інакодумства, величезного впливу церкви на культуру. Під тиском єзуїтів сейм 1668 року суворо заборонив відступ від католицької релігії, а сейм 1673 року – позбавив некатоликів права отримання шляхетської гідності; сейм 1717 року – заборонив протестантам (кальвіністам і лютеранам) відбудовувати свої,

пошкоджені під час війни зі шведами, храми, будувати нові храми, закрити протестантам доступ до центральних посад і володіння королівськими маєтками. За постановами сейму 1724 року іновірці втратили право обиратися послами на сейм і депутатами до трибуналу та займати земські уряди. Усі ці обмеження увібрала в себе постанова сейму 1733 року. Примас періоду правління Августа II **Костянтин Феліціан Шанявський** висловлював не тільки особисте переконання, коли зазвичай промовляв: «*Польський король не може бути паном двох релігій*».

На зламі XVI–XVII ст. в Речі Посполитій було до 500 кальвіністських храмів. У результаті наступу контрреформації в середині XVII ст. їх залишилося майже 250, а в середині XVIII ст. – тільки 60. Зменшення кількості лютеранських храмів проходило значно повільніше. Щодо лютеран католицька церква не проявляла такої агресивності, як щодо кальвіністів, з тієї причини, що останні були поляками, литовцями, до певної міри русинами, тоді як перші – в основному німцями.

Релігійний фанатизм і нетерпимість яскраво проявилися і в ставленні католиків до православних. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. всі православні єпархії стали уніатськими (Перемишльська 1692 року, Львівська 1700 року, Луцька 1702 року). Відтоді до кінця XVIII ст. на всіх українсько-білоруських землях Речі Посполитої панувала греко-католицька церква (разом із римо-католицькою церквою). Внутрішня структура й обрядовість уніатської церкви були вироблені на її Замойському соборі 1720 року. Лише невеликі острівки православ'я були на півдні Київського воєводства та подекуди в Білорусі.

2. Стани й соціальні групи в Польщі у XVI–XVIII ст. У XV–XVIII ст. в Західній Європі станові відносини стали поступово поступатися місцем іншому типу соціальних зв'язків, для яких визначальним моментом був уже не правовий статус, а його матеріальна могутність, економічна міць, місце й роль у системі виробництва. Це не означає, що традиційні станові критерії втратили своє значення та їхній вплив ставав усе більш обмеженим. Польща аж до кінця XVIII ст. залишалася країною, у якій станові перегородки були головним чинником соціальних відносин. Головною тенденцією їхнього розвитку був не розпад станових структур, а, навпаки, їх окостеніння, взаємне віддалення і внутрішня консолідація. Польський історик **Я. Мачішевський** пропонує таку періодизацію еволюції соціальних відносин у Речі Посполитій.

❖ Період між Нешавськими статутами (1454) і Генріховими артикулами (1573) характеризувався зростанням впливу шляхти й був часом розквіту польської державності.

❖ У 1573–1648 роках могутність шляхти обернулася занепадом городян як стану, початком руйнування та деградації селянства, ослабленням держави, швидким зростанням ролі магнатів у суспільстві й торжеством консервативних тенденцій у культурі.

❖ Між 1648 і 1764 роками магнатерія визначає тонус суспільного і політичного життя в Речі Посполитій, що тягне за собою наростання анархії, катастрофічну децентралізацію, кризу основних інститутів державної влади; у культурному плані цей час безроздільного панування католицької реакції.

❖ На останні десятиліття XVIII ст. (1764–1795 роки) припадає початок перебудови соціальних відносин, оздоровлення держави, регенерація культури та її залучення до досягнень Просвітництва.

Дамо характеристику станів Речі Посполитої у XVI–XVIII ст.

Шляхта. Річ Посполита разом з Іспанією були країнами, де дворянство було численним і мало велику частку в соціальній структурі суспільства. У XVII ст. шляхта становила **8-10%** населення країни (у Франції – 1%, в Англії 3,7%

разом із духовенством, в Іспанії – 10%). Річ Посполита не знала типової для Заходу ієрархії, складеної із сеньйорів і васалів. Усередині шляхти виділяють три шари: *магнатерію, середню і дрібну шляхту*. Критерії їх взаємного відокремлення визначити вельми непросто, оскільки дуже великі були регіональні відмінності. Так, у Великій Польщі серед середньої шляхти переважали власники одного села, а магнатом вважався той, у кого було 20 і більше сіл. На південному сході Речі Посполитої, в Україні «середнім» був власник 5-10 сіл, а магнатські латифундії включали не тільки сотні сіл, а й десятки міст. Невизначеним є й поняття «дрібна шляхта». У неї входили не тільки власники маленьких фільварків, а й ті, хто мав лише частину фільварку й села, або наділ рівний одному або декільком селянським ланам, або зовсім не мав землі.

Поряд із майновим становищем, велике значення для статусу сім'ї або індивіда всередині шляхетського стану мала належність до певного *магнатсько-шляхетського угруповання, генеалогічні й родинні зв'язки, роль у сеймі та сеймиках, зв'язок із церковними колами, володіння державною або земською посадою*. Усе це робить умовним поділ шляхти. Об'єднавчою силою виступала не стільки феодална власність на землю, скільки сформовані в Польщі правові та соціокультурні інститути і традиції, сукупність публічно-правових та приватноправових привілеїв, якими був наділений шляхетський стан незалежно від соціального й майнового статусу його окремих представників. «Золоті вольності» забезпечували шляхті як стану не тільки монополне право володіти землею, а й панування в церкві й державі, домінування в торгівлі, особливі позиції в кримінальному праві, необмежену владу над селянином, фактичну незалежність від королівської влади та право контролювати з допомогою представницьких інститутів усі дії органів вищого державного управління, у тому числі й самого монарха. Усе це законодавчо закріплювалося в *«шляхетському праві»*.

Іншим критерієм шляхетства було *походження й певний спосіб життя*. Радомський сейм 1505 року ввів цей критерій навіть до законодавства: *«лише той може вважатися шляхтичем, кожен із батьків якого шляхтич і походить зі шляхетської родини. І він, і його батьки повинні проживати як колись, так і в даний час – у своїх маєтках, містечках або селах відповідно до звичаїв вітчизни і звичкою шляхти, живучи за статутами й законами, прийнятим серед шляхти нашого королівства»*. Ця норма міцно увійшла в суспільну свідомість та юридичну практику Речі Посполитої у XVI–XVIII ст.

Велике значення для інтеграції шляхти як стану мала й сама традиційна *практика публічного життя*, що створювала ілюзію участі всієї шляхти в управлінні державою. Особливо важливим це було для дрібної шляхти, яка брала участь у виборах повітових чиновників, у з'їздах, у сеймику, у щорічних військових оглядах, у посполитому рушенні. Кожен шляхтич прагнув мати хоч яку-небудь посаду, які часто не були пов'язані ні з якими реальними обов'язками, але побутувало переконання, що *«шляхтич без посади однаково що пес без хвоста»*.

Величезне значення мали *родинні зв'язки й сусідство* – це сукупність зв'язків спілкування, яке об'єднувало територіально групу дворянства. Реалізовувався цей зв'язок у взаємних візитах та спільному проведенні часу.

Шляхетство було носієм *особливої субкультури* з притаманними тільки їй уявленнями про світ, специфічною етикою, естетикою, самосвідомістю, ментальністю. Шляхетство розглядалося як якийсь особливий, чи не божественний дар. Істинний шляхтич нібито генетично успадковує численні переваги (розумові, фізичні, силу, свободу, відповідальність), такий собі *становий нарцисизм*.

Конституційні акти 1505, 1550, 1565, 1637, 1677 років забороняли шляхті під загрозою втрати герба й пов'язаних із ним привілеїв *селитися в місті*,

займатися ремеслом, торгівлею, приймати призначення на міські посади. Але вже в другій половині XVII ст. заборона мешкати в місті перестала діяти, хоча формально вона була скасована лише 1775 року. Причиною було те, що перехід шляхтича в місто супроводжувався поліпшенням його матеріального становища і він реально зберігав особливі права і значну частину «золотих вольностей».

Шляхта через розорення могла перетворюватися на селян. Але більш характерна була протилежна ситуація – проникнення селян і міських плебеїв до лав шляхти. Хоча в 1578 році сейм спробував зупинити процес розширення рядів шляхти, позбавивши короля права нобілітації плебеїв. Сейм **1601** року прийняв спеціальну постанову «про нову шляхту», закріпивши виключно *за сеймом прерогативу зводити й затверджувати в шляхетстві.*

Численними були *шляхетські мезальянси*, у яких шляхтич ошчаслилював своїм благородством дочку заможного купця, ремісника або селянина. Яскравим пам'ятником, що відобразив ці процеси, стала складена **Валеріаном Некандой-Трепкой** у першій половині XVII ст. так звана «*Книга хамів*» – перелік приблизно 2400 прізвищ, носії яких шахрайським шляхом узурпували шляхетство. Книга складена автором у результаті вивчення судових записів, гербовників, локальних хронік, збирання чуток. До шляхетського герба вело багато шляхів:

- взяти в служіння селянського сина і приставити до його прізвиська закінчення *–цький* або *–ський*;
- шляхтичі віддавали своїх дочок заміж за селян і ті, в обхід закону, починали називати себе дворянами;
- плебей, працюючи стряпчим у суді чи канцелярії, потайки вписував у земські книги своє ім'я з позначенням «*nobilis*»;
- можна було підкупити якогось пана, який звинувачував плебея в узурпації шляхетства, а два інших підкуплених свідків спростовували цей «наклеп», ініціатор цієї махінації в результаті був записаний у судові книги як шляхтич.

Традиційний шлях нобілітації за заслуги перед державою – особливо високою була в другій половині XVII ст. (під час війни зі Швецією, Московією) і в другій половині XVIII ст., (із загальною зміною ставлення до шляхетства). Якщо у XVII ст. відбулося тільки 20 нобілітації, то в період з 1669 до 1764 років – 205, а за 31 рік правління Станіслава Понятовського 900 і частково відновлено право короля на нобілітацію без санкції сейму.

Відчуття станової переваги було характерно для самосвідомості всього європейського дворянства у XVI–XVIII ст. І все-таки польська шляхта своїм гонором виділялася на цьому тлі. Специфічну ідеологію і спосіб життя, систему цінностей і життєвих установок польської шляхти позначають як «*сарматизм*». Його основою був міф про походження польської шляхти від сарматів, які завоювали слов'янське населення польських земель. До цього міфу приплітали низку інших, що склали разом унікальний комплекс уявлень, які знайшли відображення в усіх проявах польської шляхетської культури XVII–XVIII ст. Серед міфологем шляхетської самосвідомості – міф *шляхетської рівності*, особливої *шляхетської доблесті* та *політичної відповідальності*, міф про життєву *важливість польського хліба* й *польського фільварку* для існування Західної Європи, міф про особливе *історичне покликання поляків як захисників Європи від турецької небезпеки*, міф про *лицарства польського шляхтича* і про шляхтича як *добročесного землероба*. Серед усіх цих ідей особливо слід виділити уявлення про *повну рівність усіх польських дворян*. Воно мало велике значення для консолідації шляхетського стану, для політичного життя, для дестабілізації польської держави.

Сарматська міфологія посилювала поряд зі становим і *родову самосвідомість польської шляхти*. XVI–XVII ст. принесли великий інтерес до генеалогії. Шляхтич бував надзвичайно гордовитий, якщо знаходив згадку про

свій герб або рід в «*Історії славного Польського королівства*» Яна Длугоша. Хто не знаходив, то в достатку створювалися фантастичні генеалогії. У першому зводі генеалогічних переказів у Б. Папроцького було поміщено опис гербів Ноя і його синів, прямими спадкоємцями яких були оголошені польські шляхтичі. Литовська шляхта відповіла на це легендою про своє римське походження. Багато знатних родів шляхти зайнялися пошуком пращурів у Стародавньому Римі, у біблійні часи, серед будівельників Вавилонської вежі. У XVI ст. шляхетський герб став знаком належності не стільки до роду, скільки до стану. Отже, із «сарматизму» народжується уявлення про **польський «народ-шляхту»**, у якому шляхта узурпувала права національного представництва.

Економічна та політична криза, у яку занурилася Річ Посполита в середині XVII ст. супроводжувалася кризою традиційних соціальних структур. Головною рисою соціальної кризи можна вважати дезінтеграційні процеси в міжстанових і всередині станових відносинах, а також у зв'язках між територіями Речі Посполитої, між центром і периферією. У середині і другій половині XVIII ст. разом з економічним підйомом і політичними реформами традиційна станова структура суспільства стала перебудовуватися. Трансформувалася вигляд головних соціальних груп, з'явилися нові соціальні верстви, змінювався характер міжгрупових зв'язків між регіонами Речі Посполитої.

Соціальний вигляд шляхетського стану змінився в другій половині XVII – початку XVIII ст. у двох відносинах. З одного боку, магнати все більше відривалися від основної маси шляхти, серед якої все більш численною ставав прошарок безземельної або малоземельної шляхти – **голоти**. Вона попадала в залежність від магнатів і становила їх клієнтелу в політичному житті. Але й середня шляхта в умовах кризи фільваркового господарства виявлялася залежним від магнатів і складала іншу частину магнатської клієнтели. Та частина середньої та дрібної шляхти, яка була пов'язана з тією чи іншою латифундією, утворила нову групу так званої «**двірської шляхти**». Водночас шляхта однієї землі виявлялася відірваною від шляхти інших територій, регіональні соціальні зв'язки посилювалися на шкоду загальнонаціональним.

З іншого боку, у шляхетській самосвідомості все посилювалося уявлення про **єдиний «народ-шляхту»**. Всякі вказівки на реальні соціальні відмінності між бідною шляхтою й магнатами ретельно викорінювалися з сеймових документів та офіційної політичної риторики. Правова уніфікація статусу шляхти була доведена до всіх мислимих меж. Скасування «руської мови» в судах і канцеляріях Великого князівства Литовського зняло останню перепону на шляху повного злиття дворянства двох частин Речі Посполитої. Католицька культура бароко, однорідна система виховання та освіти, світська міфологія «сарматизму» і взагалі вся станова субкультура шляхетства забезпечували живучість та міцність інтегральної шляхетської самосвідомості. І водночас, події першої половини XVIII ст. показали, що шляхта як стан уже не здатна була управляти Польщею й забезпечити суверенітет польської держави.

Середина і друга половина XVIII ст. принесли швидкі зміни. Стала формуватися так звана «**нова шляхта**» й «**нова магнатерія**». Те, що відрізняло їх від «старого» дворянства складалося не стільки в правовому статусі або економічній ролі, скільки в культурі, укладі життя, світогляді. Інтелектуально й ціннісно це дворянство було орієнтоване на Захід. Саме ці соціальні групи склали головну опору зроблених у Польщі перетворень.

Духовенство залишалося найстабільнішим і найбільш відокремленим від інших станом. Воно охоплювало менш як 0,5% населення, нараховувало у XVI ст. майже 30 тисяч осіб, але його політичне, культурне та економічне значення було дуже велике. Воно рекрутувалося з різних верств населення, однак його вищий прошарок піддавався аристократизації. У 1496–1538 роках було прийнято низку

сеймових постанов, які закріпили за шляхтою монопольне право займати вищі церковні посади (єпископ, прелат, канонік, абат).

Становий статус **селянства** у XVI–XVII ст. погіршувався. Кожен сейм, починаючи з **1436** року, приймав постанови про обмеження права селянського виходу і права посилати селянських дітей у місто, про затримання втікачів, про прикріплення до землі так званих «*люзних людей*» (безземельних). Панщина отримала законодавчі санкції. Іншою стороною погіршення станового статусу селян був розвиток **вотчинного доменіального суду**: селян позбавили права апелювати до королівського суду; у гродських і міських судах селянин міг виступати тільки в присутності свого пана; з 1520 року встановлена заборона подавати скарги на пана в суд.

Поступово були обмежені права селян і на ту землю, якою вони користувалися. Якщо раніше вона була практично невідчужуваною, то тепер землевласник отримав право забирати в селянина частину наділу, перевести його з однієї території на іншу, з 1532 року селянину не дозволялось уходити від пана без його дозволу, в **1520–1521** роках була встановлена **панщина один раз у тиждень** із кожного селянського лану.

Відповіддю на все це були селянські втечі. Вони вели до збереження соціальної мобільності селян і сприяли колонізації нових територій. У XVI–XVII ст. **10%** селян постійно перебували «у бігах». Серед селянства з XVI ст. стали переважати кріпаки, хоча зберігався і прошарок селян, які сплачували чинш. Головною тенденцією в зміні майнового стану селян було зменшення числа кметів, зростання частки малоземельних і безземельних селян – *загородників, коморників, халупників*. Попри погіршення умов життя у XVI–XVII ст. у Польщі не було широких селянських повстань (козацький рух – явище особливе). Було лише невелике повстання селян у Підляшші 1592 року і приєднання селян до релігійних рухів початку XVI ст. у Помор'ї.

Головною характеристикою в еволюції селянства в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. стало різке погіршення його матеріального та правового статусу і внутрішня диференціація. Помітно збільшилася частка найбідніших верств села – *загородників, халупників і коморників*. Попри законодавчі заборони приймати селян без землі, у селі ставало все більше «люзних людей», у використанні робочої сили яких були зацікавлені землевласники. Через скорочення сфери товарно-грошових відносин і звуження контактів із містом ослабли зв'язки селян із навколишнім світом.

Усе це супроводжувалося посиленням влади землевласника над селянами та обмеженням їх традиційних станових прав. Зв'язок селянина з землею все частіше розглядалося не як *емфітевтичне право* (право невідчужуваного і спадкового користування), а як *безстрокова оренда*. Це дозволяло феодалу зганяти селян із земель, продавати їх без наділу, хоча останнє не одержало широкого поширення. Найчастіше такі випадки були як би покаранням за самовільний вихід. Злочином вважався й несанкціонований шлюб – землевласник вважався вправі розпоряджатися сімейним життям селян. Громада як форма корпоративної організації селян практично перестала бути.

В умовах воєнних руйнувань та загального господарського занепаду помітно знижувалася матеріальна культура села. Помітно погіршилась якість житла та харчування, звичним став голод, про гігієну побуту не доводилося й говорити (худобу знову стали розміщувати в хатах), підвищилася захворюваність і смертність, селянство просто фізично деградувало від недоїдання, хвороб та надмірної праці (панщина доходила до 12 днів із лану на тиждень).

Усе це вело до зростання напруженості й соціальних конфліктів на селі. Наприклад, колективні відмови виконувати повинності, акти збройного опору селян сваволі землевласника, організовані спільні відходи на нові території, проте загалом польське село не зіткнулося в роки навіть найжорсткішої кризи із

серйозними селянськими виступами. Причиною була, мабуть, можливість піти на східні території, на яких польська держава була безсила контролювати селянські пересування.

У середині та другій половині XVIII ст. в міру подолання господарської кризи становище селян стало поліпшуватися, хоча й дуже повільно. Водночас тривала соціальна диференціація сільського населення. Халупники й коморники, яких ставало все більше, іноді вже виступали як робоча сила в господарствах заможних селян та поміщиків. Знову з усією гостротою постала проблема «люзних людей». З іншого боку, формувався прошарок багатого селянства, здатного навіть брати участь у підприємстві. Усе це було ще далеко від капіталістичного розшарування села, але ясно говорило про кризу феодальних структур і формування нових соціальних груп на селі.

Городяни. XVI ст. – час продовження зростання міського населення. За часів Стефана Баторія було приблизно 1000 міст, серед яких переважали маленькі, з 1-2 тисяч жителів. Міське населення Малої Польщі становило майже **20%**, у Великій Польщі майже **30%**. Найбільшим містом був **Гданськ** (50 тисяч), Краків, Познань, Торунь, Львів, Люблін (10-20 тисяч). Внутрішня структура міського населення залишалася незмінною. Становий статус городян погіршувався внаслідок політичної та господарської експансії шляхти. Остання прагнула закрити доступ городянам у свої ряди й дискримінувати їх у політичному житті. Тому сейм 1496 року *заборонив міщанам купувати землю*, потім закрити їм доступ спочатку *до державних*, а пізніше й *до вищих церковних посад*. Городяни були позбавлені права *бути представленими в сеймі*. Краківські послі, допущені до сейму 1505 року, в 1565 році були позбавлені права голосу з будь-яких питань, крім міських. З 1569 року з такими ж повноваженнями в сейм були допущені депутати Вільно. Деякі інші великі міста посилали до сейму своїх спостерігачів. Крім того, шляхта регламентувала ціни на міських ринках, вводила дискримінаційні торговельні мита, обмежувала зовнішньоторговельну діяльність купецтва. Особливо помітним був диктат шляхти в маленьких містах та містечках. Тому XVI ст. стало початком деградації міського стану в Речі Посполитій.

Економічна, політична та військова криза в другій половині XVII – середині XVIII ст. ще сильніше вдарила по городянах. Число їх у цей час помітно скоротилося, тому що приплив нових переселенців був дуже незначним і ніяк не заповнював демографічних втрат міст. Участь у політичному житті було практично зведено до нуля, хоча Краків, Вільно і Гданськ (а з другої половини XVII ст. також Львів, Люблін і Кам'янець-Подільський) мали право посилати своїх спостерігачів у сейм і сеймики. Міста виявилися практично в повній залежності від шляхти, тому що більша частина їх перебувала в приватних володіннях, а в містах на королівських територіях значна частина землі належала феодалам. У правовому сенсі городяни залишалися дискриміновані як і раніше.

Міста Речі Посполитої були досить неоднорідні в етнічному та конфесійному сенсах. Тут були представлені поляки й литовці-католики, православні українці та білоруси, німці (протестанти), євреї, вірмени. Однією з особливостей цього періоду було швидке зростання частки єврейського населення в містах. І саме **етнічні та релігійні конфлікти**, а не зіткнення патриціату і плебсу, або всіх городян із феодалами стали переважною формою внутрішньої соціальної конфронтації в польському місті.

Матеріальна культура міст у ці роки деградувала чи не більше, ніж у селі. Втім, багато містечок мало чим відрізнялися від сіл. Невігластво, жорстокість, голод, хвороби, страх, темні марновірства стали культурними домінантами міського життя в другій половині XVII – початку XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. принесла стрімке зростання соціального, економічного, політичного та культурного значення міського стану в житті Речі

Посполитої. Особливо помітною була роль Варшави. У ній і кількох інших великих містах став формуватися, з одного боку, пролетаріат (або предпролетаріат), з іншого – прошарок заможних купців, підприємців, банкірів, за стилем життя близьких магнатерії. Одночасно формувалися специфічні професійні групи вчителів, лікарів, адвокатів, людей мистецтва – майбутня інтелігенція. У роки Великого сейму й за Конституцією 3 травня 1791 року польські городяни отримали, нарешті, низку найважливіших станових прав – право володіти землею й займати державні посади, недоторканність особи, низку нових прав у судочинстві тощо.

3. Економічний розвиток Польщі у XVI–XVIII ст. Це час панування панщинно-фільваркової системи та кріпацтва, які не тільки визначали хід розвитку економіки, а й наклали глибокий відбиток на соціальні відносини й культурне життя країни. Економічний та соціальний розвиток Речі Посполитої був невідривно пов'язаний із демографічними процесами. Населення країни становило 7,5 млн осіб у 1500 році, 11 млн у 1650 році й 14 млн у 1772 році. На території Речі Посполитої у XVI–XVIII ст. тривали колонізаційні процеси, які посилювали нерівномірний розвиток окремих регіонів. У цю епоху країна пережила дві справжні демографічні катастрофи: у роки шведського «потопу», польсько-козацьких і польсько-російських війн, та в період Північної війни. У багатьох регіонах ці події забрали близько третини населення та знищили більш ніж половини виробничого потенціалу.

Фільваркове (помісне) господарство, орієнтоване на ринок і засноване на кріпацькій праці стало головним чинником розвитку польської економіки, починаючи з XVI ст. Перехід до панщинно-фільваркової системи та «друге видання кріпацтва» були явищем, характерним для багатьох країн Східної, Центральної та Південно-Східної Європи.

У Західній Європі перемогли капіталістичні тенденції й розвиток економіки пішов іншим шляхом. Причини були різні, і соціокультурні та політичні чинники відігравали тут не меншу роль, ніж власне економічні чи технологічні. Спільним для всієї Європи було те, що дворянство опинилося в стані кризи і його рівень життя та споживання швидко падав на тлі зростання добробуту та соціально-політичної ролі бюргерства. Найбільш заповзятливі з дворян прореагували на це переходом до нових форм господарювання, пристосованим до ринкової кон'юнктури. З цієї точки зору, процеси на Заході та Сході Європи були однакові. Проте в західноєвропейських країнах через сформоване до XVI ст. співвідношення сил уже неможливо було ні закріпити селян, ні підпорядкувати міста інтересам дворянства, ні поставити державу на службу одному стану. Дворянство змушене було включитися в капіталістичне підприємництво.

У Східній Європі ситуація була іншою. З одного боку, розвиток ринку в Польщі, попит на польське зерно на Заході, падіння вартості грошей і тим самим чиншу підштовхували до розгортання великого фільваркового господарства, орієнтованого на ринок. З іншого боку, панівні соціально-політичні позиції шляхти й нездатність слабкої королівської влади забезпечити баланс станових інтересів створювали спокусу задовольнити нові споживчі запити дворян завдяки селянству й городянам. Фільварок складався не в результаті дії сил ринку або змін у стані техніки й агрокультури, а внаслідок і економічних, і політичних, і соціокультурних змін у Речі Посполитій та всієї Європи.

Фільварок за панської садиби функціонував і раніше XVI ст. Але він був дуже невеликим, обслуговував лише споживчі потреби феодала і його сім'ї, не будучи залученим у ринок. Проте вже у XV ст. фільваркова оранка (насамперед у церковних володіннях) стала розширюватися, а річна норма панщини – помітно зростати. На сеймах **1520** і **1521** років вона була законодавчо закріплена, причому

визначений був не максимум, а мінімум відпрацювань – *один день на тиждень із селянського двору*. Шляхетські фільварки стали кількісно швидко збільшуватись і вимагали все ширшого використання панщинної праці. Звідси – постійні постанови сеймів про необхідність затримувати і прикріплювати до землі «люзних людей», які не зникали, бо шляхтичі радо приймали їх та переселенців у своїх володіннях.

Спочатку розширення фільварків здійснювалося не шляхом згону селян із землі, а завдяки використанню пусток, освоєнню нових земель і викупу солтиств – а розміри панщини були помірні. Тому зростання фільварку міг поєднуватися з порівняно благополучним розвитком селянських господарств. Це крихка рівновага зберігалася протягом усього XVI ст. Фільварок охоплював у середньому **60-80 га землі**, засіяної зерновими. Врожайність піднялася до 5-6 і до 7-9 центнерів жита чи пшениці з гектара. Розвивалося тваринництво, створювалися великі рибні ставки, інтенсивно експлуатувався ліс. Велика частина продукції всіх галузей фільварку йшла на ринок.

Зростання доходів шляхти був разючим. Один лан фільваркової землі приносив у 15-20, і, навіть, у 30 разів більше грошей, ніж лан селянина, що платив чинш. Така кон'юнктура не могла триматися довго. Уже наприкінці XVI ст. прибутковість фільварку починає скорочуватися, дають про себе знати перші ознаки наближення кризи панщинної системи. Але аж до середини XVII ст. фільварок дозволяв середньому шляхтичу якщо не процвітати і швидко збагачуватися, то жити безбідно і стабільно.

Селянське господарство у XVI ст. переживало період підйому разом зі шляхетським фільварком. Прибутковість одного лану селянського наділу хоч і була вдвічі нижчою, ніж у фільварку, але помітно зростає. Поліпшувалась агрокультура, зростала врожайність. Панщина ще не підривала сил селянської сім'ї, додатковий продукт забезпечував її зростання рівня життя, наявність вільних грошей дозволяв селянину брати участь у торгівлі. Селянин міг і піти від феодала, і зберегти певну свободу господарювання.

Інтереси фільварку та селянина прийшли в суперечності лише у XVII ст. Щоби компенсувати падіння цін на зерно і свої доходи, шляхта стала збільшувати фільваркову оранку, відбираючи землю в селян. Розширення оранки вимагало нових робочих рук, і тому в маєтках шляхти стала зростати панщина. Заради економії коштів і зерна шляхтичі відмовлялися від застосування найманої праці і скорочували поголів'я худоби. Усе це давало короткостроковий ефект, але вело до виснаження ґрунтів, погіршення агрокультури, падіння врожайності та валового збору зерна. Ця тенденція простежувалась як стійка з 1570-х років. Стагнація стала наростати помітно після 1520 року, коли в результаті загальноєвропейської грошової кризи, викликаній постійним припливом золота і срібла з іспанських колоній, почалася інфляція. Держава не могла зупинити ці процеси. Правове безправ'я селян позбавляло їх можливості опору.

Аж до **20-х років XVIII ст. сільське господарство перебувало в стані глибокого занепаду**. Припинилася колонізація нових земель, стають пустками раніше освоєні території. Через брак робочих рук, різкого погіршення технічної оснащеності селянських господарств (селяни поверталися від залізних знарядь – до дерев'яних), деградації агротехніки, швидко знижувалася продуктивність праці та врожайність. Якщо у XVI ст. вона досягала рівня сам-5, сам-6, то тепер цей показник став на рівні сам-3. Хлібний експорт через Гданський порт у другій половині XVII ст. становив майже **50%** того, що було вивезено в першій половині століття; а в першій чверті XVIII ст. – тільки **30%** того ж рівня. Водночас ціни на імпортовані товари росли набагато швидше, ніж на польський хліб, тому фінансове становище шляхти ставало все складнішим.

Власники фільварків намагалися протистояти падінню доходів, збільшуючи норму експлуатації, тобто примушуючи селян до все більш тривалої

панщини і скорочуючи селянські наділи. Але селянська праця ставала все менш продуктивною. У результаті доходи землевласників не росли, а селяни повністю розорялися. У деяких випадках шляхта намагалася зайнятися *розведенням худоби та торгівлею вовною* (як це було у Великій Польщі), іноді – *заміняла панщину чиншем*. Але це зміни були спорадичними. Більш стійкою тенденцією було зростання виробництва *пива та горілки*, за яку селяни розплачувалися останніми грошима і здоров'ям. Згубність цієї тенденції була очевидна, але монопольне право пропінатції приносило доходів не менше, ніж продаж хліба та продуктів тваринництва.

У цих умовах виживали тільки найсильніші. Тому якщо у XVI ст. переважною формою організації землеволодіння був шляхетський фільварок, то в **другій половині XVII – першій половині XVIII ст.** нею стала **магнатська латифундія**. Поряд із руйнуванням шляхетських господарств причинами такої перебудови феодального землеволодіння можна вважати освоєння протягом XVI–XVII ст. українських територій, де латифундія на відміну від Польщі з самого початку переважала над фільварком. Іншою додатковою причиною аграрної перебудови була поразка «екзекуціоністської» програми, яка так і не зуміла зупинити зосередження королівщини в руках магнатів.

Магнатські латифундії перетворювалися по суті справи в міні-держави. Вони мали свій центр (столицю) з головним управителем і його апаратом, зі своїм двором та придворними, з військовими загонами, а іноді навіть із власною дипломатичною службою. Звідси управлялися окремі території латифундії – **ключі**. У містечку, що складав центр ключа, велася торгівля і працювали ремісники. Тут прикажчик або орендар магната керував 10-15 селами й фільварками, що входили в ключ і відданими, у свою чергу, в оренду. Магнати вели війни та переговори один з одним, захоплювали чужу землю й селян, а в епоху паралічу центральних державних інститутів стали ніби місцевими князями, зосередивши у своїх руках всю повноту адміністративної, судової й навіть законодавчої влади. У результаті формувалася ніби на новій основі **квазіфеодальна ієрархія**, що складалася з людей, найменше зацікавлених у процвітанні Речі Посполитої й у підтримці селянського добробуту.

Проте саме латифундії не дозволяли сільському господарству остаточно занепасти. Ба більше, саме адміністратори магнатських володінь, які розпоряджалися значними ресурсами, у разі крайньої потреби рятували селян від голоду й повного краху, даючи їм зерно, худобу, інвентар і посуд. Саме в магнатських володіннях до того, як на Річ Посполиту обрушилася хвиля військових бід і негараздів, і після того, як ця смута минула, робилися спроби запровадити нові виробництва, виписати з-за кордону фахівців і навіть особливе устаткування, розгорнути гірське добування мінеральних ресурсів або масштабне тваринництво. Наприклад, в українському Поділлі вирощували *волів* на експорт, Лещинські у XVII ст. намагалися організувати *ткацькі мануфактури* у своїх Великопольських володіннях, Сенявські – видобуток *цинку* в Малій Польщі, Радзивілли створили у XVIII ст. низку мануфактур у своїх литовських землях та ін. Зазвичай, усі ці ініціативи робилися на феодальній, а не капіталістичній основі, але так чи інакше магнатські латифундії дозволяли «перезимувати» деяким основам нового виробничого укладу, який зміг забезпечити досить швидкий економічний підйом Польщі в середині та другій половині XVIII ст.

Новими явищами в сільському господарстві Речі Посполитої у **XVIII ст.** були *перехід селян із панщини на чинш і застосування найманої праці в поміщицькому господарстві*. Це було викликано тим, що стара система експлуатації селянської праці себе вичерпала. Обсяг сільськогосподарської продукції зростав. Намітився прогрес серед знарядь виробництва (знову з'являлися коси замість серпів, у дерев'яному інвентарі ставало все більше залізних деталей), розширився масштаб тваринництва, виникли нові культури

(*тютюн і картопля*), покращилася агротехніка. Однак важко сказати, чи був підйом виробництва досягнутий унаслідок зростання продуктивності праці або через повторне введення в обіг колись покинутих земель. Відомо також, що іноді введений чинш був настільки великий, що селяни відмовлялися від нього і просили знову повернутися до панщини. Загалом, досягнуті у XVIII ст. економічні успіхи виростили як і раніше на феодальному ґрунті й забезпечувалися в основній масі кріпацькою працею фільваркового селянства.

Розвиток міста, ремесла й торгівлі. Інтереси фільваркового господарства рано чи пізно повинні були зіткнутися з інтересами городян. Загальна економічна ситуація сприяла розвитку ремесла й торгівлі. Наявність грошей і в шляхтичів, і в селян забезпечувало збут міської продукції за вигідними цінами, а державна політика регулювання міського ринку поки ще не позначилася негативно на торгово-ремісничій діяльності бюргерів.

Ремесло досить динамічно розвивалося в містах та містечках. Особливо виділялися в цьому сенсі Краків, Гданськ, Познань, Вроцлав, Вільно та Львів. У Великій Польщі з'явилися перші розсіяні мануфактури, а подекуди виникали досить великі сукновальні, фарбувальні, цегляні та металургійні майстерні, які застосовували й найману працю. Удосконалювалася технологія, виникали нові галузі (такі як *книгодрукування й паперове виробництво*). Поряд із залізом ріс видобуток міді, свинцю, срібла, а в соляних копальнях Бохні й Велички було зайнято майже 1000 осіб.

Перелом намітився наприкінці XVI – початку XVII ст., коли шляхта стала систематично законодавчо обмежувати зростання цін на міські продукти, викупувати кузні та використовувати в них кріпосну працю, гальмувати розвиток міського ремесла та торгівлі, вважаючи, що фільваркове виробництво (при якому часто були й ремісничі майстерні) здатне й тут замінити міське господарство.

Військові розорення та економічний занепад загалом найбільш катастрофічно позначилися на стані польських міст. Навіть у другій половині XVIII ст. міста й міське виробництво ще не досягли рівня початку XVII ст. Причиною настільки глибокого і тривалого занепаду були не тільки *військові потрясіння*, а й *розорення селян*, які виявилися не в змозі купувати ремісничі товари і брати участь у міській торгівлі, і *споживча орієнтація шляхти* на багато якіснішу західну, а не польську міську продукцію, а також *відсутність політики державного протекціонізму*, й, навпаки, тривала в інтересах шляхти *дискримінація городян в економічній сфері*, дуже несприятлива для Польщі *міжнародна економічна кон'юнктура*, породжена західноєвропейською господарською депресією XVII ст.

Результатом було скорочення міського населення, деградація ремісничого виробництва, загальна аграризація міста. В особливо тяжкому становищі опинилися малопольські міста, у тому числі Краків. Швидше за інших із кризи стали виходити Гданськ і Варшава, а також міста західної Великопольщі. Гірничорудні промисли не прийшли до повного занепаду завдяки саме тому, через що розорялися міста – *військових потреб*, що змушувало королівський двір підтримувати видобуток металів і солі. Зовнішньоторговельний обіг різко скоротився через військові дії на Балтиці, стану західноєвропейського ринку, зростання конкуренції з боку Росії. Спроби активізувати торгівлю зі Сходом виявилися безуспішними. Цьому сприяла і криза грошового обігу. 1688 року було припинено лиття власної монети, а якість тієї, яка була в обігу, постійно погіршувалась, що посилювало інфляцію.

Загалом, яку б сферу господарського розвитку в другій половині XVII – початку XVIII ст. не взяти, скрізь воно було відзначено печаткою глибокого занепаду. Однак у середині XVIII ст. польська економіка стала поступово вибиратися з цього критичного стану й *економічна стагнація стала*

змінюватися господарським пожвавленням, а позитивні тенденції зміцнилися вже в другій половині XVIII ст., починаючи з 1760-х років. Удвічі зріс обсяг хлібного експорту. У багатьох районах, наприклад, у Великій Польщі, поміщики переводили селян із панщини на чинш. Стала зростати продуктивність праці і врожайність, збільшилися обсяги внутрішньої торгівлі.

У **магнатських латифундіях** знову стали створюватися мануфактури. Наприклад, у малопольських володіннях магнатського роду **Малаховських** виникли перші *металургійні мануфактури*, обсяг продукції яких був досить значний. До кінця XVIII ст. виробництво заліза в Польщі становило 1,8 кг на душу населення, у той час як у Німеччині – 1,2 (а в Англії – 3,7). У Великій Польщі поряд із *залізобробними* виникли *текстильні, фаянсові, шкіряні* підприємства. 1788 року тут дві тисячі ткачів були об'єднані в декілька мануфактур, причому частина їх продукція йшла на експорт. У володіннях Радзивіллів були підприємства з виробництва полотна, кераміки, килимів та ін. Крім того, виникала маса невеликих напів майстерень, напів мануфактур у сільській місцевості – млинів, пивоварень, майстерень із випалювання цегли. В одній тільки Великій Польщі до кінця 1780-х років налічувалося 4200 таких підприємств.

Стали виникати **напівдержавні компанії** та **королівські мануфактури** (особливо знаменитими були мануфактури **Тізенгаузена** в литовських землях), але ця ініціатива виявилася успішною тільки у видобувній промисловості, насамперед, у *солевидобутку*. Королівська влада виступила й ініціатором створення перших акціонерних компаній – *Компанії вовняних мануфактур, Товариства полотняних заводів*.

Дивовижним було і зростання Варшави, чие населення збільшилося в останні десятиліття XVIII ст. з 30 до 100 тисяч осіб. Завдяки державній підтримці почався підйом *гірничодобувної промисловості*, створювалися нові шахти й відновлювалися старі, розгорнувся видобуток *кам'яного вугілля*.

Мануфактури, як і сільськогосподарське виробництво, спиралися, головню, на **кріпосну працю**. Більшість із них проіснувало недовго, а ринок збуту їхньої продукції залишався дуже вузьким. **Економіка** як і раніше залишалася **аграрною**. Проте, мануфактури були принципово новою формою господарювання – підприємства, по-перше, були незрівнянно більшими, ніж середній фільварок, по-друге, працювали насамперед на ринок, по-третє, ламали старі цехові структури виробництва. Навіть кріпосна праця в них за деякими параметрами зближувалася з працею найманих робітників, створюючи тим самим передумови для появи в суспільстві нової соціальної групи.

Разом із мануфактурами, що працювали на ринок, формувався й сам ринок, який передбачав досить інтенсивну торгівлю і грошовий обіг. Для його обслуговування потрібні були банки – і вони стали формуватися в Польщі у XVIII ст. Творцями їх були купці, спочатку – іноземні. 1723 року гугеноти заснували у Варшаві банк, котрий володів великим на той час капіталом, який став у другій половині XVIII ст. одним із найбільших навіть за європейськими масштабами фінансових установ. Слідом за ним почали виникати й інші банки. Фінансова ситуація в Речі Посполитій загалом ставала все більш стійкою.

Характер, масштаб і причини цього позитивного зрушення по-різному пояснюються істориками. Одні вважають його зовсім не значним, з огляду на глибину та руйнівність попереднього господарського занепаду й поняття кризи поширюють на весь період аж до кінця XVIII ст. Інші, навпаки, підкреслюють швидкість і значущість змін, що забезпечили стрімке піднесення Польщі та посилення держави в другій половині XVIII ст. Але потрібно мати на увазі, що Річ Посполита складалася з багатьох регіонів, одні з яких, дійсно, рушили вперед (наприклад, Велика Польща), інші залишалися глибоко відсталими (значна частина Мазовії, Малої Польщі, східних земель країни). Загалом, наприкінці

XVIII ст. Річ Посполита залишалася слабкою в економічному сенсі та відсталою з погляду соціально-виробничих структур державою.

4. Причини економічного та політичного занепаду Речі Посполитої другої половини XVII – початку XVIII ст.

В історіографії склалися два основних підходи до пояснення причин економічного занепаду в Польщі в другій половині XVII – початку XVIII ст. Одні історики вбачають їх у *військово-політичних чинниках* – руйнування, принесених шведським «потопом» 1655–1660 років, війною з Росією та українським козацтвом, Північною війною. Ця теза утвердилася у польській довоєнній історіографії. У післявоєнній історіографії (марксистській) головна причина кризи вбачалася в самій *природі панщинно-фільваркової системи*. Початок її занепаду та розпаду історики відносили до кінця XVI ст. Війни ж і руйнування лише поглибили цю кризу. У 1960–1970 роках ця думка частково була переглянута. Цьому сприяли масштабні дослідження демографічних і матеріальних втрат, спричинених війнами, епідеміями, міграціями, контрибуціями, мародерством. До того ж усе європейське господарство у XVII ст. переживало депресію, і водночас у деяких районах поширення фільваркової системи криза не вибухнула.

Фільваркове господарство дало спочатку блискучий, але не міцний економічний ефект. Саме по собі воно виявилось дуже ненадійним фундаментом для економічного зростання. *Перші ознаки стагнації стали помітні наприкінці XVI ст.* У XVII ст. почалося падіння цін на сільськогосподарську продукцію. Шляхта відповіла збільшенням маси експортованого зерна. Заради цього була збільшена панщина. У 1618 році обсяг хлібного експорту через Гданськ досяг апогею. Але, водночас, була порушена та міра експлуатації селян, яка забезпечувала поступальний розвиток і фільварку, і селянського господарства, і міста. Потенціал екстенсивного розвитку було вичерпано. Для підвищення продуктивності праці та ефективності фільварку потрібно було змінити стиль і принципи господарської діяльності. Може бути, шляхта і виявилася б здатна на це, але смуга військово-політичних потрясінь, що почалася з 1648 року створила абсолютно нову ситуацію, коли головною проблемою стало не економічне зростання, а елементарне виживання. Протягом 70 років Річ Посполита була ареною воєн. За такої умови принцип армій, що воювали: «війна повинна сама себе годувати» – випробуваний у роки 30-літньої війни, припускав широке використання грошових контрибуцій і продовольчих конфіскацій, грабіж і розорення території противника. Це була послідовна і свідома військова політика.

Так, 1661 року в районі Варшави з 467 поселень 46 були повністю знищені; зі 101 фільварку в Мазовії 13 були спустошені; у 27 були спалені всі будівлі, у 20 – винищена худоба. У Східному Помор'ї третина сіл припинила існування, інша третина втратила половину населення. Поділля й Галицька Русь втратила 58% селянських господарств. У Великій Польщі кількість селянських господарств скоротилося на 65%, а кількість селян на 51%. У Східному Помор'ї – на 60%. Результатом було запустіння земель.

Але ще важчий удар було завдано польським містам. До 1661 року 60% міських будинків у Великій Польщі були занедбані. Міське населення Мазовії зменшилася на 70%. У містах і в селах були розорені ремісничі майстерні, знищені інструменти та інвентар, зруйновані млини. У середньому число знищених війною сіл і містечок у різних районах Речі Посполитої коливалося від **10% до 30%**. На початок 1660-х років валовий збір зерна не перевищував 40% довоєнного рівня.

Руйнівні наслідки Північної війни були не меншими за масштабом. Особливо важким ударом для польського господарства стали грошові контрибуції, які склали загалом 60 млн талерів – еквівалент двох річних

національних доходів у масштабі 1717 року. Війни супроводжувалися епідеміями. Вони – разом із війнами та голодом – забрали до 1660-х років приблизно **30% населення** Речі Посполитої. Після Північної війни населення скоротилося ще на **20%**. Ці втрати були багато більші, ніж у роки Другої Світової війни!

Відбулась еволюція державного ладу Речі Посполитої. XVII ст. був епохою абсолютизму в історії європейських держав. Польська *«шляхетська демократія»* наприкінці XVI–XVII ст. поступово перероджувалася в *магнатську олігархію*. Аж до потрясінь 1648–1668 років польська політична система зберігала дієздатність, яка забезпечувалася не стільки політичними інститутами, скільки традицією поваги до королівської влади й політичною відповідальністю. Анархізація політичного життя починалася з середини XVII ст. Магнатські угруповання діяли вже в інтересах не Речі Посполитої, а своїх власних.

У чому це виражалось?

❖ *В ослабленні королівської влади.* Його прерогативи розчиняються в повноваженнях сейму, сенату, сеймиків, центрального та місцевого адміністративного апарату (канцлер, гетьман, підскарбій, воєводи, старости й каштеляни). Початок цьому процесу було покладено «Генріховими артикулами», введенням інституту сенаторів-резидентів, підписанням «*роста conventa*» при вступі на престол чергового монарха, створенням коронного трибуналу, який позбавив короля права бути верховною апеляційною інстанцією в судових спорах. Згодом було обмежено право короля виробляти нобілітації, посилені контрольні функції сенаторів-резидентів, була скорочена королівська гвардія, королю було заборонено без дозволу сейму виїжджати за кордон, вирішувати самостійно шлюбні справи. У XVII ст. знаряддями королівської політики могли бути тільки особистий авторитет, роздача посад і королівщини, а також апеляція до традицій «доброго старого часу». І польська державна машина справлялася зі своїми завданнями аж до 60-х років XVII ст., коли рівновагу між шляхтою й королівською владою було порушено й у політичному вииграші виявилися одні лише магнатські угруповання.

❖ У міру обмеження повноважень короля, усе *більш численними ставали функції сейму*. Водночас, він починав працювати все менш і менш ефективно, тому що сеймова трибуна ставала найчастіше ареною зіткнення своєкорисливих інтересів магнатських кланів. Поступово складалося переконання, що *шляхетська посольська ізба є найвищим органом влади*, що стояв і над королем, і над сенатом. Вона ставала провідником магнатських впливів. Це робило політичне життя Польщі нестійким, тому що магнатська олігархія могла б керувати країною більш ефективно, ніж депутати посольської ізби, які інтригували на користь своїх шляхетських груп.

❖ Поступово росло переконання, що завдання сейму не у встановленні нових законів, не в зміні вже чинного права, а тільки в тому, щоби *забезпечувати непорушність і виконання прийнятих колись правових норм*. Це згубно позначалося на стані польської державності. Принцип «*liberum veto*» у XVII ст. став розглядатися як наріжний камінь польської «шляхетської демократії». Уперше він був відкрито застосований 1652 року, коли шляхтич Сіцінський своїм одноосібним вето перешкодив продовженню сеймової сесії, 1669 року сейм був зірваний до того, як закінчився 6-тижневий термін його роботи, 1688 року через застосування «*liberum veto*» сейм припинив діяльність навіть її не почавши. У 1558–1668 роках з 19 сеймів змогли прийняти рішення лише 12, в 1669–1685 роках – лише 9 з 14, в 1688–1695 роках – лише один із шести.

❖ Теоретично, сенат міг би зосередити у своїх руках всю повноту державної влади та забезпечити її ефективність у рамках олігархічного режиму правління. Але в Польщі *сенат був поступово підпорядкований контролю нижньої палати – посольської ізби* і став розглядатися як посередник між

шляхтою й королем, який виконував рішення сейму. Сенат стежив за виконанням рішень королем, але не претендував на справді самостійну роль.

❖ *Не були визначені принципи співвідношення влади сейму й сеймиків*, які постачали послів інструкціями, як вирішувати те чи інше питання. Сейм був не зможі домогтися виконання своїх рішень на місцях, де вся реальна влада зосередилася в руках сеймиків і магнатських груп, що стояли за ними. Сеймики стали відігравати роль органів місцевої влади, вершити суд, вводити податки, приймати обов'язкові для даного повіту постанови. З іншого боку, і сеймики не могли домогтися рішень, які мали б обов'язкову силу на всій території Речі Посполитої. Результатом була не тільки *анархізація*, а й *регіоналізація* польського політичного життя, наростання в ній відцентрових тенденцій.

❖ Якщо *виконавча влада* в інших країнах Європи посилювалася, то в Речі Посполитій вона *ставала все більш безсилою*. Головні державні посади, будучи довічними, фактично забезпечували незалежність і не підконтрольність їх власників. Інститут старост, який раніше був опорою королівської влади в регіонах, стає інститутом земського самоврядування. Влада канцлера й підканцлера стає все більш примарною, фінансове відомство виходить із під контролю короля, гетьмани стають усе більш незалежними. Суд мав славу продажного, а виконувати судові рішення не було кому.

❖ **Любавський М.К.** констатує *моральну деградацію шляхти*, яка походила від загальної бездіяльності та розкоші. Будь-які ідеали перестали бути авторитетом, їх місце зайняли бажання задоволень та насолоди життям, падав патріотизм, зникла повага до закону, яку замінила протекція сильних. Правосуддя стало заручником магнатської сваволі та інтриг. Відбулося падіння культурного рівня шляхти та міщан. Магнати служили іноземним державам, отримуючи гроші.

Отже, протягом XVII – першої половини XVIII ст. державний апарат Речі Посполитої приходив у непридатність. Події Північної війни та наступне за нею перетворення Речі Посполитої в об'єкт постійного втручання ззовні й політичного маніпулювання ставили з усією гостротою питання про державні перетворення.

В історіографії по різному оцінюються внутрішні та зовнішні причини економічного та політичного занепаду Польщі. При аналізі цієї проблеми дослідники ставлять перед собою чотири питання, відповідаючи на які, і формуються певні точки зору:

1. Чому доволі сильна держава зникла з політичної карти кінця XVIII ст.? Які причини та передумови цієї трагедії?

2. Чи є поділи аномальним явищем у контексті загальної логіки розвитку міжнародних стосунків у Європі в епоху пізнього абсолютизму, чи ми маємо справу із закономірним результатом загальних тенденцій?

3. Чи потрібно розглядати поділи 1772, 1793 і 1795 років як фази єдиного процесу (так звана «теорія змови»), коли кожен із них зумовлений своїми причинами?

4. Яка міра відповідальності кожної з держав – учасниць поділів?

Поряд із цим в історичній науці давно ведуться суперечки про те, які чинники – внутрішні чи зовнішні більше сприяли виникненню кризи в Польщі. Розглянемо позиції учених.

• Серед польських дослідників **Фелікс Лойко** (1717–1779) ще з 1772 року за наказом короля розпочав вивчення політично-правового питання першого поділу країни. У 1773 році він видав трактат «Відомості про Галичину і Владимир», у якому доказував, що австрійські королі ніколи не володіли російськими землями.

• Представник шляхетської історіографії **Гуго Коллонтай** (був прибічником ліквідації «ліберум вето» в сеймі, введення спадкової королівської

влади, ліквідації кріпацтва) у книзі *«Про встановлення й занепад польської Конституції 3 травня 1791»* (1793) головною провиною поділів Польщі називав держав-сусідів, які напали на країну в період, коли вона лише почала відроджуватися після послаблення.

- **Адам Нарушевич** (1733–1796) за наказом Станіслава Августа готував працю з історії Польщі. Для її підготовки він створив штат архівістів, завданням яких був збір, обробка та перепис документів. Створив 230 томів «тек Нарушевича», якими й зараз користуються польські історики.

- Німецькі вчені (**К. Шльоцер, Є. Герман**), частина польських дослідників (*«краківська школа»*) покладали основну відповідальність за поділи Польщі на Катерину II.

- Австрійський історик **А. Беєр** пов'язує причини поділів із *«розкладом європейської системи держав у другій половині XVIII ст. і зумовленою цим бездіяльністю держав»*.

- Широку підтримку має *теорія «змови проти Польщі»*, (низка французьких, польських авторів (**Т. Цегельський, Л. Кондзея**)).

- Одна група польських істориків (так звані *«песимісти»*) вбачає в поділах Польщі військову, політичну та дипломатичну слабкість Речі Посполитої, друга – (так звані *«оптимісти»*) – у несприятливому для Польщі співвідношенні сил європейських держав та її стосунках із Росією і Пруссією.

- Російські історики вважають основним архітектором поділів прусського короля Фрідріха II, розглядаючи роль Росії, як вимушену обставинами російсько-турецької війни 1768–1774 років, для закінчення якої необхідно було нейтралізувати відкриту протидію Австрії та приховану – Пруссії. Катерині II вказувалося чи не єдине дорікання – у посиленні Пруссії та передачі української Галичини Австрії. **М. Бакунін** і **О. Герцен** закликали повернути незалежність Польщі, поділеної *«між однією німкенєю та двома німцями»*.

- Під впливом **С.М. Соловйова**, який опублікував 1863 року, році чергової польської кризи, перше в Росії комплексне дослідження поділів Польщі – *«Історію падіння Польщі»*, сформувалася і стала базовою та перейшла потім у радянські підручники історії *«національна» концепція*, відповідно до якої Росія, беручи участь у поділах Польщі, тільки повертала у свій склад українські та білоруські землі, не приєднавши ні п'яді території корінної Польщі (питання про Литву й Курляндію трактувалось як таке, що мало для них позитивні наслідки у зв'язку з тим, що *«Росія була більш економічно розвинена, ніж Річ Посполита»*). Водночас відзначалося, що *«російський царат... разом із Пруссією та Австрією відповідає за участь у цьому несправедливому акті»*. Це невірний підхід, оскільки оцінка історичних подій давнини на основі реалій і моральних постулатів пізнішого часу стає підґрунтям для політизованих спекуляцій.

- Значна частина українських та російських дослідників (**М.І. Костомаров, Н.Д. Чечулін, Ф.Ф. Мартес**, із сучасних – **Г.А. Санін**) пов'язують розпад Речі Посполитої з глибокою та тривалою кризою, внутрішнім розкладом польського державного ладу, всевладністю та корисливістю шляхти, політикою сусідів Польщі (Пруссії, Австрії, Росії) у поділі території країни.

- На сучасному етапі розвитку виділяється велика група істориків, які вказують, насамперед, на внутрішню причину поділів Речі Посполитої: саме польська нація, її громадські та державні діячі (Браницькі, Ржевуські, Чарторийські, Огінські із запроданцем Станіславом Августом) не зробили нічого, щоби завчасно запобігти занепаду Польщі. Вони, навпаки, доклали всіх зусиль, щоби підготувати загибель держави власними руками. Цей розклад відомий під терміном *«шляхетщини»* (недієздатний державний устрій, консервативна суспільна структура Речі Посполитої, практика «вільної елекції», привілеї шляхти, кастовість, панщина, недосконалі закони, занепад звичаїв).

- Об'єктивні оцінки поділів Польщі можливі лише за умови системного підходу, що передбачає їх розгляд у рамках еволюції міжнародних відносин у Європі. Такі спроби робилися, як раніше (наприклад, французьким істориком **А. Сорелем**, російським – **В.Й. Ключевським**), так і в останні роки – німецькими дослідниками **М.Г. Мюллером** та **М. Шульце-Весселем**, російським інститутом слов'янознавства, що видав збірник «*Польща і Європа у XVIII столітті. Міжнародні і внутрішні чинники розділів Речі Посполитої.* – М., 2000».

Можна стверджувати, що відокремлено ні зовнішні, ні внутрішні чинники не призвели б до падіння Речі Посполитої. Вони були зумовлені дією одночасно, як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

5. Політична ситуація у 1760–1790-х роках. Спроби реформувати державу. Три поділи Польщі. Роль магнатів та шляхти в польській історії є досить вагомою. Вони блокували серйозні реформи. Польські монархи вже із середини XVI ст. не мали достатньої сили для проведення змін влади. Польська буржуазія й міста не відіграли значної ролі в історії країни того часу.

У Польщі в другій половині XVIII ст. можна було спостерігати три політичні угруповання:

1. «Патріоти», пов'язані з родом Чарторийських, очолювані руським воєводою **Августом Олександром Чарторийським**. Навколо «*Родини*» (спиралася на підтримку російського уряду) згуртувалися прихильники поміркованих реформ, які б не порушували фундаментальних засад Речі Посполитої. Вони виступали за зміцнення держави, впорядкування її устрою, за розширення прав міського населення.

2. Прибічники короля виступали за посилення влади монарха, уряду без порушення зв'язків із Росією.

3. Консерватори – представники старої аристократичної шляхти (**Ф. Браницький, С. Потоцький, С. Жевуський**) виступали за збереження привілеїв шляхти, проти будь-яких реформ.

Смерть польського короля **Августа III** (5 жовтня 1763 року) дала поштовх до запеклої суперечки за польську корону. Всупереч бажанню «Фамілії», яка планувала звести на престол А.О. Чарторийського або його сина **Адама Казімєжа**, королем Речі Посполитої 6 вересня **1764** року голосами 5600 шляхти під тиском Катерини II і в присутності російських військ був обраний фаворит імператриці, племінник А.О. Чарторийського, стольник литовський 30-річний **Станіслав Антоній Понятовський** (1732–1798), як король отримав ім'я **Станіслава Августа**. Катерина II сподівалася, що в його особі матиме покійного собі правителя. Символічним була його коронація в день св. Катерини (25 листопада).

Польський король поставив перед собою складне завдання реформувати Річ Посполиту і водночас зберегти російське панування. С. Август здобув добру освіту, був прихильником реформ сейму, просвітництва, але як політик відомий своєю м'якістю та непослідовністю. При королі діяла **конфедерація** (як кабінет міністрів у складі канцлерів, та інших осіб). Він сприяв відновленню діяльності державного монетного двору та створенню правового порядку в королівських містах. Король прагнув до самостійних дій у проведенні реформ і поступово почав виходити з-під впливу «Родини», розраховуючи на російську підтримку, радився зі своїми трьома братами, яким дав князівські титули.

Обрання на польський престол С. Понятовського і встановлення російської гегемонії в Польщі, передбачало нове оформлення польсько-російських відносин, створення їхнього союзу. Росія розраховувала за це на участь поляків у можливій російсько-турецькій війні й були готові дозволити обмеження «анархії» в Речі Посполитій.

Уже після смерті Августа III припадають перші спроби проведення державних реформ у Польщі. У розробці програми реформ активну участь узяв **Анджей Замойський** (1717–1792), нащадок канцлера й гетьмана Яна Замойського. Від грудня 1764 року він був канцлером.

Реформи були проголошені на **конвокаційному сеймі** (рішення приймалися більшістю голосів) у травні – червні **1764** року біля Варшави в присутності російських військ, що прибули на прохання «Родина». Сейм прийняв важливі постанови, що вносили зміни в систему державної влади:

- сеймові послы були звільнені від обов'язку дотримуватись інструкцій сеймиків, якщо ті розходилися з думкою сеймової більшості;
- було введено обмеження застосування права *liberum veto*: ухвала економічних питань тепер приймалася більшістю голосів;
- створювалися коронна та литовська скарбові комісії, яким було доручено відати фінансами (займалися й торгівлею, ремеслами та шляхами сполучення);
- скасовувалися приватні («партикулярні») мита й запроваджувалося генеральне мито, уніфікувалися міри та ваги;
- у королівських містах відновлювалося втрачене ними самоврядування, ліквідовувалися магнатські й церковні юридики. Реформовано асесорський суд, вищу судову інстанцію для королівських міст;
- коронний трибунал було поділено на два, повноваження одного (з центром у Любліні) повинні були поширюватися на Малопольщу, а іншого (у Пьотркові) – на Великопольщу;
- для підготовки офіцерських кадрів була створена Лицарська школа.

Загалом політика реформ не відповідала стратегії правителів Пруссії та Росії, які прагнули **зберегти Річ Посполиту як буферну державу**. Так вони підтримували ті кола, які захищали непорушність *liberum veto* та інших шляхетських вольностей. Катерина II як привід для тиску використала **дисидентське питання**: стала вимагати зрівняти в правах християн-некатоликів (протестантів (лютеран) і православних, крім греко-католиків) з католиками. Надання їм представництва в сенаті та польській ізбі, зайняття державних посад. Катерина II керувалася не гуманно-релігійними міркуваннями, а прагненням посилити вплив у Польщі.

У XVIII ст. децентралізація Речі Посполитої посилилася. Держава розпадалася на самостійні області, які діяли нарізно. Шляхетські сеймики підпорядковували загальнодержавні інтереси інтересам магнатів різних воєводств. Вони об'єднувалися у військово-політичні угруповання – **конфедерації**, які спиралися на допомогу сусідніх держав (Пруссії, Росії, Австрії) та виступили проти короля.

Небажання польської сторони поступитися в дисидентському питанні призвело до того, що зусиллями російського посла у Варшаві **Миколи Рєпніна** й під прикриттям російських військ (40 тисяч), 1767 року були скликані дві конфедерації: **православна** на чолі з білоруським архієпископом **Юрієм Кониським** у Слущку і **протестантська** на чолі з **Георгом Вільгельмом Гольцем** у Торуні, які поставили вимоги надати дисидентам політичні права.

Дисидентське питання розглянув варшавський сейм, який відбувався з 5 жовтня 1767 року до 5 березня 1768 року під егідою **Радомської конфедерації** (скликана **католиками**) і диктатом Катерини II. Вибори складу його польської ізби пройшли під контролем російських військ. За наказом М. Рєпніна розробка законопроектів проходила не в посольській ізбі, а в групі із 66 «делегатів», призначених із її складу. З огляду на це, сейм був прозваний «**делігаційним**» або «**рєпнінівським**» за втручання.

На сеймі проти їхніх рішень та російської сваволі організувалася опозиція, куди увійшло чимало радомських конфедератів. Рєпнін брутально придушив

опозицію, заарештувавши краківського єпископа Ю.А.Зулуського, гетьмана Вацлава Жевуського та його сина Северина і відправив їх до Росії (вони отримали п'ять років ув'язнення). Але Станіслав Август не висловив протесту щодо порушення Росією суверенності сейму й не призупинив його роботу. Лише А.Замойський демонстративно склав повноваження канцлера. Сейм ухвалив рішення **зрівняти дисидентів у правах із католиками**, хоча визнав **католицизм панівною релігією**.

Йдучи на зустріч консервативним колам Речі Посполитої, Катерина II дозволила сейму прийняти постанову про «**кардинальні права**», яка підтвердила положення Генріхових артикулів 1573 року, інші політичні права шляхти, про збереження *liberum veto* (з економічно-фінансових питань допускалося голосування більшістю голосів), про вільну елекцію монарха, право непокори королю. Заборонялося шляхті карати своїх підданих смертю (за навмисне вбивство селянина пан мав каратися смертю). Сейм схвалив російсько-польський договір про непорушність кордонів Речі Посполитої. Гарантом незмінності цих законів була проголошена Катерина II. Це означало крах реформ конвокаційного сейму 1764 року.

Після сейму 1767–1768 років усі три конфедерації були розпущені. Видавалося, що політика Росії в Речі Посполитій перемогла. Але в країні зріло величезне обурення. **29 лютого 1768** року в містечку **Бар** Подільського воєводства було скликано конфедерацію патріотичної шляхти й католицького духовенства під гаслами проти поступок дисидентам, захисту католицизму, прав шляхти й незалежності держави. Конфедерати виступали проти польського короля та Росії. Їх підтримувала Франція. Маршалком був обраний **Юзеф Пуласький**. Невдовзі Барська конфедерація поширилася на інші українські, польські землі й Велике князівство Литовське. У країні розгорнулася **громадянська війна**. Франція, щоби зберегти свій вплив у Польщі, спровокувала напад Туреччини на Росію. Поява російських військ на Правобережжі України сприяла розгортанню тут **гайдамацько-селянського руху (Коліїщина)** у травні 1768 року на чолі з **Іваном Гонтою** та **Максимом Залізняком**. Повсталі знищували шляхту, католицьке духовництво, орендарів, лихварів, євреїв. Польський уряд звернувся до Катерини II із закликом придушити повстання, що й було зроблено.

Боротьба Барських конфедератів, з огляду на присутність російських військ у Речі Посполитій затихала. 20 червня вони втратили Бар (його захопили польський генерал Ф.Браницький і російський П.Апраксін). Активніші з конфедератів виїхали до Порту та в Молдавію. Проте боротьба спалахнула з новою силою після того, як Туреччина в жовтні 1768 року оголосила війну Росії. Конфедератів підтримувала Туреччина (тим, що воювала з Росією та морально) і Франція (фінансами й військовими спеціалістами); до них лояльно ставилася Австрія (у Словаччині відкрито діяв керівний орган конфедерації – Генеральність). На чолі конфедерації стояли брати **Красінські – Міхал** (у жовтні 1770 року обраний її маршалком) і кам'янецький єпископ **Адам**. Згодом, як керівник конфедерації, прославився **Казімеж Пуласький**. У червні 1770 року в Польщу був введений додатковий контингент російських військ.

У загонах конфедератів перебувало до 200 тисяч вояків (переважно кіннота). Часто слабо організовані, був брак піхоти і зброї. Були незгоди в керівництві руху. Дії поляків були приреченні на виснажливу партизанську боротьбу. За політичними цілями рух конфедератів був **шляхетським**, хоча 2/3 його війська становили вихідці з низів, серед командирів були міщани. Незважаючи на всі зусилля генерала Дюмур'є, посланого Францією очолити конфедератів, рух польської шляхти був розгромлений.

Засліпленні ненавистю до короля, конфедерати відмовилися вести з ним переговори і, захоплені Францією, 22 жовтня 1770 року проголосили його

детронізацію, а 3 листопада 1771 року була спроба полонити короля у Варшаві. Це було помилкою. У серпні 1772 року Барська конфедерація остаточно зазнала поразки. Конфедерати продемонстрували лицарський героїзм. Багато тисяч із них загинуло в боротьбі проти російських військ, понад 10 тисяч їх потрапило до Сибіру.

Політичні результати конфедерації були сумні. Вона гальмувала проведення державних реформ, посилила позиції тих правлячих кіл Росії, які були переконані, що Річ Посполиту потрібно ліквідувати як державу якщо не відразу, то поетапно. Маєтки багатьох конфедератів були конфісковані. Частина їх керівництва опинилася в еміграції.

З початком 70-х років XVIII ст. постає питання поділу Польщі. Механізм поділів спирався на два міркування: була потрібна російська інтервенційна армія для придушення польського реформістського руху; російський наступ на Річ Посполиту становив загрозу для сусідів Пруссії та Австрії. Надто Пруссії, яка після Семилітньої війни не мала змоги починати ще одну війну проти Росії. Натомість з'явилася думка, що пруські та австрійські інтереси можна захистити, погодившись на російські дії в Польщі в обмін на територіальне відшкодування.

Катерина II дала згоду на частковий поділ Речі Посполитої, до якого її штовхав **Фрідріх II** (1712–1786). Ідея поділу Польщі вже давно заволоділа ним. 1764 року він уклав із Катериною II таємний договір, за яким обидві держави зобов'язувалися силою зброї сприяти збереженню польської конституції від спроб реформ. Така політика давала надію встановити контроль над польськими справами. Коли Росія загрузла у війні з Портою, і не маючи сил вторгнутися в Польщу, погодилася на варіант поділу запропонований Пруссією.

Австрія була «куплена» пропозицією отримати південні частини Польщі з Краковом і Галіцією. Австрійський двір вагався, але бажання отримати великі території без застосування зброї було сильнішим. Марія Терезія, немов, мучила своє сумління, вона сказала про цю подію, що *«відданість і віра втрачені назавжди»*. Дізнавшись про це, Фрідріх II заявив: *«Плаче, але бере!»*.

25 липня 1772 року (5 серпня) у Петербурзі відбулося підписання двох секретних конвенцій: між Росією і Пруссією, та між Росією й Австрією, які прагнули показати, що ініціатива поділу Польщі належала Пруссії та Росії. Згідно зі статтею чотири обох конвенцій Австрія та Пруссія зобов'язувалися сприяти укладенню миру Росії з Туреччиною. За результатами першого поділу Польщі:

➤ **Росія** отримала східну Білорусію, повернула такі відірвані від неї у XVII ст. міста, як Гомель, Рогачев, Могилів, Вітебськ, Велиж і Полоцьк. Разом **92 тисяч км² з населенням 1, 3 млн осіб**.

Пруссія та Австрія захопили більші території, ніж було передбачено трактатами.

➤ До **Пруссії** відійшли Королівська Пруссія (Вармія й Помор'я без Гданська й Торуні та північна частина Великопольщі; понад домовленостей – північ Куявії; разом **36 тисяч км² з населенням 580 тисяч осіб**. Пруссія отримала у вічне володіння Лемборкське, Битовське і Драгімське староства, мотивуючи дії мати ці території як санітарний кордон, від епідемії чуми.

➤ **Австрія** зайняла південну, розташовану на право від Вісли, частину Краківського й Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Хомської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західну частину Подільського воєводства (між лівими протоками Дністра Збручем і Стрипою), а також південно-західний кут Волинського воєводства; разом **83 тисяч км² з населенням 2, 6 млн осіб**.

Найбільше отримала Австрія, менше – Пруссія, але захоплені нею землі з'єднали воєдино її основну територію зі Східною Пруссією, і дозволили отримати нижню течію Вісли, і тому тісно «взяти за горло» польську торгівлю. Усього Річ Посполита втратила майже **30% території і третину населення**.

Дипломатія держав обґрунтовувала свої дії наявністю «незаперечних» прав цих держав на землі, котрі їм дісталися. Вони опублікували в 1772–1773 роках брошури, у яких доводили свої історичні права на приєднання територій Польщі. Проти поділу протестував Станіслав Август. Він звернувся було за підтримкою в Париж та Лондон, але не дочекався відповіді, проти виступив лише король Іспанії.

Поділ Речі Посполитої був ратифікований на сеймі 1773 року, який був перетворений у *генеральну конфедерацію* (вирішували питання більшістю голосів) Сейм працював під тиском російських, пруських та австрійських військ. Проти протестувало лише кілька послів, особливо бурхливо – новогрудський (з Білорусії) **Тадеуш Рейтан**. Він ліг на порозі, загородивши дорогу королю; його оголосили божевільним.

Поділ Польщі – стало вершиною «кабінетних війн», нещастям для польського народу. «Історична провина» за ці дії лежать на всіх трьох державах, але, насамперед, – на Пруссії, яка закріпила своє положення великої західноєвропейської держави. «Король у Пруссії» Фрідріх II прийняв титул *«короля Пруссії»*, що підтверджувало значення анексії польських територій для підвищення його міжнародного статусу.

Після поділу Річ Посполита була в стані залежної держави. Російський уряд хотів зберегти Польщу, як слабку державу. Станіслав Август і його оточення розуміло необхідність проводити реформи, які могли вивести країну зі стану занепаду. *Варшавський конфедераційний сейм 1773–1775 років провів кілька важливих реформ:*

➤ У 1773 році школи, які були під управлінням розпущеного 1773 року єзуїтського ордену, за наказом папи римського, перейшли під відомство **Едукаційної комісії** (Комісія національної освіти) – першого в Європі міністерства освіти, яка підпорядковувалася сейму й королівському наглядові. Матеріальною основою для її функціонування слугували доходи з переданих їй сеймом єзуїтських маєтків. До комісії входили чотири сенатори та чотири сеймові послы. Вона підготувала *державний освітній кодекс*, у якому було викладено організаційну структуру польської освіти, взяла під свій контроль Краківську і Віленську академії, усі середні навчальні заклади (їх було 74 плюс 4 військові школи), у тому числі єзуїтські колегії, які перетворилися у світські школи, багато приходських шкіл. 1775 року при Комісії було створено *Товариство формування підручників* для початкових шкіл.

➤ На 1775 рік припадає початок діяльності **Постійної ради** – вищого виконавчого органу держави, що складалася з 18 послів, обраних сеймом, 18 сенаторів, короля, який її очолював. Її склад на 2/3 поновлювався з наступною сесією сейму. Рада працювала в перервах між сеймиками й була підзвітна сейму. Вона посіла місце колишнього інституту сенаторів-резидентів (за «Генріховими артикулами»). Рада поділялася на *департаменти* (за функціональною ознакою): зовнішніх справ, поліції, військ, юстиції та скарбу; стежила за виконанням сеймових постанов; складала законопроекти й виносила їх на розгляд сейму; пропонувала королю кандидатів на вакантні сенаторські та міністерські посади. Залежність Ради, яка діяла до 1789 року, від волі російського уряду зробила її не популярною серед магнатів, шляхти й інтелектуалів (хоча вона проводила велику корисну роботу), через що її глузливо йменували *«Постійною зрадою»*. Створення постійного уряду відповідало державним інтересам Речі Посполитої.

➤ На сеймі заявила про себе консервативна магнатсько-шляхетська опозиція. Під її тиском (і з мовчазної згоди Росії) в 1773 році були значно обмежені права дисидентів, вони втратили можливість бути сенаторами та міністрами, а в посольській ізбі їхня кількість не перевищувала трьох осіб.

➤ 1775 року сейм підтвердив кардинальні права й додав до них заборону обирати на королівський престол іноземця, а також дітей і онуків Станіслава

Августа. Росія знову виступила їх гарантом, а слідом це зробили Пруссія та Австрія.

➤ 1776 року сейм доручив А. Замойському скласти **проект кодексу процесуального, цивільного та кримінального права**. Винесений на розгляд сейму 1780 року цей проект містив пропозиції розширення прав міщан та послаблення гніту селян. Пропонувалося, щоби міста мали самоврядування, а міщани королівських міст – своїх представників на сеймових засіданнях; міщанам передбачалося надати права набувати землеволодіння в радіусі до трьох миль від міст, проводити щорічні з'їзди делегатів міст, одержувати шляхетську гідність.

➤ У селянському питанні містилися пропозиції надавати особисту свободу синам селянина, крім першого і третього; дозволяти панові розшукувати селянина-втікача лише впродовж року, а якщо останній утік з інвентарем – до чотирьох років; забезпечити право піти селянину від пана по закінченні строку укладеного між ними договору; дозволялося укладати змішані шляхетсько-міщанські та шляхетсько-селянські шлюби. Ці помірковані реформи щодо селян і міщан шляхта зустріла негативно: усі сеймики, які відбувалися перед сеймом 1780 року, висловилися проти них, особливо в селянському питанні.

➤ Гродненським королівським мануфактурам дозволялося ввозити з-за кордону необхідні матеріали та обладнання.

➤ Почали військово-фінансову реформу щоб створити постійну 30-тисячну армію.

➤ Економічна політика сеймів проводилася в дусі **меркантилізму**. Але не було чіткої економічної програми. Деякі постанови залишалися лише на папері, а багато з них, унаслідок слабкості державного апарату, виконувалися не повністю.

У 1780-х роках у Речі Посполитій відбувся перелом у суспільних настроях. З'явилася група осіб, які рішуче виступали за проведення державно-політичних реформ. Чільне місце в ній займали **Станіслав Сташіц** (1755–1826) та **Гуго Коллонтай** (1750–1812). Помітно активізувалася діяльність масонських лож. Їх прихильники сподівалися винести на розгляд сейму відповідні проекти.

Сформувався дві групи польських діячів, які запропонували свої програми виходу з кризи. Перша, так звана «**патріотична партія**» (до неї входила «Родина» А. Чарторийського) розраховувала спертися на англо-пруський союз у боротьбі проти Австрії та Росії й повернути Польщі хоча б галицькі території. Друга, куди входило проросійськи налаштоване угруповання, розраховувало створити в Польщі владу аристократичної олігархії.

Скликаний **1788** року сейм був, як і сейм 1773 року, перетворений у конфедерацію й залишався ареною політичної боротьби аж до **1792 року**. Йому вдалося провести низку істотних реформ і тому увійти в історію під назвою «**Великого сейму**»:

➤ Була зроблена *реформа міського права*, що стало відповіддю на «*чорну процесію*» 1789 року, коли до Варшави з'їхалися представники 141 міста Речі Посполитої й зажадали допустити городян до участі в роботі сейму, дозволити володіти землею й займати державні посади, забезпечити компетентність у суді й недоторканність особи. Ці та низка інших прав були Великим сеймом дані польському бюргерству.

➤ Реформа сеймиків полягала в тому, що права голосу в них були позбавлені безземельні шляхтичі, що завдавали удару по магнатській олігархії, оскільки позбавляло її підтримки клієнтелою.

➤ Головним досягненням Великого сейму стало **прийняття Конституції 3 травня 1791 року**, яка реформувала засади соціального та державного ладу Речі Посполитої, мала змінити «Генріхові артикули» й кардинальні права. Вона була прийнята майже одноголосно. «*Закон про*

управління» складався зі вступу, 11 статей і трьох додатків, з яких два були законами про міста й сеймики. Основні положення документу:

- Конституція виходила з поняття «*громадянства*», а не зі станових принципів, хоча шляхта отримала провідне місце серед інших соціальних груп;
- Конституція підтвердила *політичну гегемонію шляхти*. Проте шляхта, маєтковий ценз якої становив менш як 100 злотих річного доходу, позбавлялася політичних прав;
 - даровані раніше міщанам права були підтверджені;
 - селяни, влада шляхти над якими зберігалася, розглядалися як стан, що був під спеціальною державною опікою, а угоди, які укладали між собою селяни та пани, повинні були дотримуватися обома сторонами;
 - в основу Конституції було покладено **поділ влади на законодавчу виконавчу й судову**;
 - встановлювались єдині органи державної влади, за такої умови ліквідовувався конфедеративний характер Речі Посполитої;
 - королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалася виборність королівської династії (після смерті Станіслава Августа престол повинен був перейти до саксонської династії Веттінів, ним мав стати **Фрідріх Август III**, внук польського короля Августа III, котрий правив Великим герцогством Варшавським при Наполеоні);
 - вищий орган законодавчої влади – **сейм** – мав скликатися королем кожних два роки і впродовж їх збиратися тоді на засідання, коли в цьому була потреба. Рішення на сеймі мали прийматися більшістю голосів. Отже, принцип *liberum veto* було скасовано;
 - сенатору було надано право затримувати реалізацію ухвал посольської ізби шляхом застосування вето, але лише до скликання наступного сейму: якщо той у друге приймав цю ухвалу, то вона ставала чинною;
 - раз на 25 років слід було скликати сейм для внесення істотних змін у Конституцію;
 - послы були звільнені від обов'язку слідувати даними їх сеймиками інструкціям;
 - вищим органом виконавчої влади ставала **Сторожа законів** у складі *короля*, як його голови, *примаса* і призначених королем на сеймі *п'яти міністрів* (поліції, друку, закордонних справ, оборони та скарбниці), відповідальних перед сеймом, а також, з дорадчим голосом *наступника трону й маршалка посольської ізби*;
 - сейм не менш як 2/3 голосів міг висловити міністрам недовіру;
 - органами місцевого самоврядування проголошено **цивільно-військові комісії порядку**, підпорядковані Сторожі законів;
 - католицька віра проголошувалася панівною, але зазначалася свобода совісті;
 - Конституція скасувала гродські суди, а встановила *провінційні* (для Малопольщі з українськими землями, Великопольщі з Помор'ям, Куявією, Мазовією й Підляшшям, Великого князівства Литовського) та *референдарські суди* в справах селян королівських маєтків. Суд ставав колегіальним, і в ньому посилювався вплив середньої шляхти.

У доповненні до Конституції, прийнятому сеймом 22 жовтня 1791 року було зазначено, що зберігається **федеративний, польсько-литовський характер Речі Посполитої**, проте скасовується дуалізм посад скарбу і війська. Фактично запроваджувалася **конституційна монархія**. Не дивлячись на всі обмеження, Конституція була для Польщі кроком уперед. Це був другим за часом появи основним законом у світі після прийняття конституції США 15 листопада 1777 року. Зараз у Польщі щорічно 3 травня відзначається як національне свято.

Проти польської Конституції виступила як внутрішня, так і зовнішня реакція. Уже 4 травня 1791 року в книгу варшавського Бродського суду (один сенатор та 27 послів) був внесений проект протесту проти «незаконного» прийняття Конституції. А 5 травня сейм визнав будь-які подібні протести такими, що не мають сили. Оскільки Пруссія та Австрія поставилися схвально до Конституції, то частина польського населення почала сподіватися, що в них з'явилася надія врятувати свою державність. До реформ Чотирирічного сейму й Конституції, вороже поставилися в Росії, оскільки вони зміцнювали Річ Посполиту і виводили її з-під опіки Російської імперії.

Уже влітку 1791 року почало змінюватися ставлення Пруссії до польських реформ. Її уряд змирився з успіхами Росії на турецькому фронті і вже був не зацікавлений у посиленні Польщі. Тому Берлін оголосив, що Конституція 3 травня суперечить духові польсько-пруського оборонного союзу від 26 березня 1790 року, тому цей союз втратив силу.

На початку 1792 року міжнародне становище Речі Посполитої різко погіршилося. Після укладення Росією в січні 1792 року Яського миру з Туреччиною Катерина II почала приділяти більше уваги Польщі. За її твердженням: *«Варшава стає другим після Парижа революційним вогнищем у Європі, загрожує усталеному порядку, тому його потрібно ліквідувати»*.

Привід для російського втручання Катерині II дали польські магнати, вороги реформ генерал **Станіслав Потоцький**, гетьман **Северин Жевуський**, які заручившись підтримкою імператриці, 27 квітня 1792 року в Петербурзі підписали **Акт генеральної конфедерації**. З тактичних міркувань місцем його появи названо Торговицю (Брацлавське воєводство). **Торговицька конфедерація** була реакційним союзом польських магнатів, яка оголосила війну реформам Чотирирічного сейму та королю, й **18 травня** закликала росіян надати військову допомогу. На засіданні сейму 21 травня була прочитана декларація Катерини II, яка містила обґрунтування виступу Росії на боці торговичан: *«Зважаючи на любов до порядку і справедливості, а також добрий намір для польського народу, для стабілізації слабкої польської монархії»*. Король за Конституцією 3 травня, узяв на себе командування військом. Польовим командувачем він призначив свого племінника – князя **Юзефа Понятовського**, а його заступником – **Тадеуша Костюшка**. Після того, як російські війська вступили у Вільнюс, 5 червня 1792 року виникла конфедерація у Великому князівстві Литовському, аналогічна Торговицькій. Її очолював **Шимон Коссаковський**. На цьому фронті Станіслав Август командувачем призначив **Людвіга Вюртемберзького**, який виявився слабким військовим.

Уряд Речі Посполитої мав 60-тисячну армію, у дії проти росіян і торговичан було залучено 40 тисяч вояків. З 100-тисячної російської армії 64 тисяч діяло в Україні, 36 тисяч – у Великому князівстві Литовському. Війська Речі Посполитої чинили шалений опір. Проте зазнали удару з тилу: **23 липня 1792** року Станіслав Август, відповідаючи на адресоване йому Катериною II звернення відступитися від «революції 3 травня», й у такий спосіб він може врятувати себе як короля, приєднався до Торговицької конфедерації й наказав армії припинити воєнні дії. На знак протесту Ю. Понятовський і Т. Костюшко подали у відставку, а Г. Коллонтай, маршалок литовський і Потоцький, маршалок сейму С. Малаховський, емігрували в Саксонію.

Російська армія за два місяці розбила армію Речі Посполитої, основні бойові дії велися на території Білорусії (у містечках Орша, Мир, Сельва, Брест). Лише простий народ проявляв прагнення боротися за незалежність країни. У серпні 1792 року Варшава опинилася в руках конфедератів та росіян. Було встановлено **військово-політичний режим**. Реформи Великого сейму були проголошені недійсними, їхні прихильники – поставлені «поза законом», запроваджено сувору цензуру. Катерина II з допомогою проросійської партії

серед шляхти інспірувала Конституцію на захист старого ладу. Король пообіцяв престолонаступництво князеві Костянтину. Шляхта масово приєднувалася до Торговицької конфедерації.

Перед другим поділом Польща розглядалася лише в ролі потенційного союзника Росії та Австрії. Катерина II вирішила здійснити новий поділ Речі Посполитої, і їй був необхідний Станіслав Август, щоби надати цій акції законності, хоча його згоди на проведення поділу вона не питала.

Катерина II прискорила другий поділ Польщі під впливом того, що в державі поширюються нав'язані Французькою революцією згубні ідеї, сильний революційно-визвольний рух, які загрожують політичному й суспільному ладу сусідніх держав. Пруссія приєдналася до Росії задля того, щоби не дати імператриці одній використовувати у своїх інтересах боротьбу в Польщі. Австрія, запевнена Пруссією, що посприє їй у здобутті Баварії, інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не проявила. Двостороння угода між Пруссією та Росією про поділ була підписана **23 січня 1793** року.

➤ **Пруссія** отримала міста Гнезно, Познань, Калиниш, Серадз, Плоцьк, Торунь, порт Гданськ, та решту Великопольщі й Куявії, північно-західну частину Мазовії; разом **58 тис. км²**, з населенням **понад 1 млн осіб**. За нею також залишилося Сєверське князівство, яке вона інкорпоровала 1790 року.

➤ **Росія** дістала центральну частину Білорусії (з містами Мінськ, Слуцьк, Пінськ), Київське, Брацлавське й Подільське воєводства та східну половину Волинського воєводства (у тому числі Житомир, Кам'янець-Подільськ, Брацлав і Звенигородку) – приблизно по лінії Друя-Пінськ; разом **250 тис. км²** і **понад 3 млн мешканців**. Річ Посполита з територією у **215 тис. км²** і населенням **3,7 млн осіб** опинилася під протекторатом Росії.

На знак протесту проти цього поділу всі три керівники Торговицької конфедерації виїхали на Захід, що не завадило їм пізніше знову домогтися прихильності Катерини II.

Як і за першим поділом, до Пруссії відійшли території з етнічно-польським населенням, тоді як Росія отримала території, де поляки склали незначну меншість, хоча й переважали серед багатих прошарків. Кожна з держав наводила ті чи інші аргументи, намагаючись пояснити законність своїх «надбань». **17 червня 1793** року в Гродно в Литві під загрозою російських гармат зібрався останній сейм в історії Речі Посполитої. Представники аристократії, яким загрожувала конфіскація майна, схвалили умови другого поділу. Під тиском російського посла **І.Я. Сіверса**, **17 серпня** Гродненський сейм ратифікував договір із Росією про поділ Польщі. **23 вересня**, при загальному мовчанні було оголошено про ратифікацію договору з Пруссією. Одразу після цього Торговицька конфедерація була розпущена як непотрібна.

Схвалений тим же сеймом у жовтні 1793 року російсько-польський союзний договір дозволив Росії вводити свої війська на територію Речі Посполитої «за погодженням із польським урядом», заборонив їй вступати в союзи, укладати договори без згоди Росії, у випадку нападу на одну зі сторін друга була повинна прийти їй на допомогу. Російське дворянство й польська шляхта повинні були користуватися рівними правами в обох державах. Росія гарантувала майбутню польську Конституцію.

23 листопада 1793 року Гродненський сейм прийняв **нову Конституцію**. У її підґрунтя були покладені відновлені торговичанами кардинальні права та Конституція 1775 року, яка враховувала інтереси царизму, у дечому доповнена та виправлена з урахуванням реформ 1790–1791 років. Основні статті Конституції 1793 року були наступними:

- відновлювалася Постійна рада, під контролем російського посла, посилювалася її влада;
- відновлювалось обрання польських королів;

- вищим законодавчим органом країни залишався сейм, який скликали раз у чотири роки;
- рішення сейму приймалося більшістю голосів, з важливих питань 2/3 голосів;
- королю надавалося право вето на сеймові рішення;
- безземельна шляхта позбавлялася політичних прав;
- міщанству надавалося право особистої недоторканості, право набувати землеволодіння та самоврядування.
- військо держави сейм зменшив до 15 тисяч.

Нова Конституція повністю перетворила Річ Посполиту у васала Російської імперії.

Другий поділ Речі Посполитої був для неї катастрофою не тільки політичною, а й економічною. Його наслідком був розрив господарських зв'язків між землями, різко підскочили ціни на сільськогосподарську продукцію та промислові товари. Краху зазнала банківська система, казна спорожніла. У країні зростало незадоволення, державі загрожувала остаточна загибель. Щоби врятувати країну, потрібно було скинути правлячий у Варшаві режим, залежний від Росії й поставити нове керівництво. За умов присутності російських військ у країні це можна було зробити *тільки збройним шляхом*.

Селянське повстання спалахнуло проти старости Мануці на Братиславщині, у районах Пінська, Любовни й Десни. Найбільшими противниками торговчан у містах були міські низи. Різке погіршення матеріальних умов існування відчувалося саме в столиці, куди взимку 1793–впливом військової розрухи, зібралося від 30 до 40 тисяч селян, міщан і декласованої шляхти. Підготовка повстання проходила як усередині країни, так і в еміграції в Саксонії. Її взяли на себе «патріоти» як помірковані (**І. Потоцький**), так і радикально налаштовані (**Г. Коллонтай**), які погоджувалися з тим, що державний устрій відновленої Речі Посполитої має ґрунтуватися на Конституції 3 травня. Але радикали виступали за обмеження прав короля (символічно-представницької) як головного винуватця катастрофи країни, дехто висунув ідею ліквідувати інститут короля і встановити республіканську форму правління. Еміграція зробила спробу заручитися підтримкою повстання революційною Францією, де запанувала яacobінська диктатура. Для переговорів із французьким урядом був призначений Т. Костюшко, якого еміграція хотіла бачити на чолі повстання.

Конституція 3 травня, що зберігала нерівність суспільних прошарків і кріпосницьку залежність селянства, зовсім не була політичним ідеалом Т. Костюшко. Він з інтересом слідкував за ходом революції у Франції, схвалював повалення монархії й рішуче знищення феодальних інститутів. Т. Костюшко виклав програму суспільного реформування Польщі на *республікансько-демократичних антифеодальних засадах* під час повстання. «Я не буду битися за лише одну шляхту, я хочу свободи всієї нації й лише заради неї буду жертвувати своїм життям». Надії Костюшка на допомогу Франції не справдилися.

Т. Костюшко, нелегально прибувши восени 1793 року в околиці Кракова, переконався, що повстання підготовлене погано й домігся його відстрочки. Наприкінці лютого 1794 року за наполяганням російського посла у Варшаві **Осипа Ігельстрьома** Постійна рада постановила провести значне скорочення польської армії. На початку березня 1794 року командуванню російських військ вдалося викрити таємну організацію «патріотів». Розпочалися масові арешти у Варшаві та Вільнюсі.

Безпосереднім сигналом до повстання послужив виступ кавалерійської бригади в кількості 1200 осіб, очоленої генералом **Антонієм Юзефом Мадалінським**, учасником таємної організації «патріотів». Цей виступ, що

розпочався 12 березня з Остроленки (на північ від Варшави), був спрямований у напрямі на Краків на знак протесту проти скорочення армії. У відповідь на виступ бригади А. Мадалінського російський посол О. Ігельстром розпочав концентрацію російських військ. Окремі їх загони, розкидані по різних містах півдня Польщі, повинні були об'єднатися в Радомі. Думаючи, що Краків стане початковим вогнищем повстання, О. Ігельстром наказав російському гарнізону цього міста залишити його. Після виходу росіян із Саксонії до Кракова через Прагу прибув Т. Костюшко. Він був урочисто призначений верховним керівником національних збройних сил, з диктаторськими повноваженнями. Очолюючи повстання, Костюшко розраховував, що воно перетвориться в масовий національно-визвольний рух. Зважаючи на досвід французької революції та війни США за незалежність, він пропонував довести повстанську армію до 300 тисяч осіб.

24 березня 1794 року польський гарнізон Кракова під командуванням генерала Юзефа Водзицького приніс присягу Костюшкови. Після цього на центральній площі Кракова Костюшко проголосив початок повстання й заприсягнув «*Акт повстання громадян, мешканців Краківського воєводства*». Цей Акт виступав «за національне самоврядування... і за свободу для всіх». У цьому маніфесті були визначені головні цілі повстанців: звільнення від іноземної окупації, боротьба за повну суверенність Речі Посполитої, відновлення кордонів 1772 року, повернення реформаторських рішень Конституції 3 травня 1791 року, ліквідація тиранії чужоземців і зрадників. Лозунгом повстання стали три слова: «*Свобода, цілісність, незалежність!*».

Точні цифрові дані про соціальний склад учасників повстання 1794 року відсутні, але не лише шляхта, але і трудове населення було важливою рушійною силою боротьби. Провідне положення загалом займала *середня та багата шляхта*, серед радикальної частини повстанського керівництва – польських якобінців переважала *польська інтелігенція*. Наприклад, прибічник Т. Костюка, **Кароль Княжевич**, який був командувачем Першого Легіону. Варшавськими ремісниками керував швець **Ян Кілінський**; селянська група на початковому етапі не висунула кандидатуру свого лідера, пізніше інтереси селян відображав один із польських якобінців – **Ф. Гожковський**.

Костюшко намагався дипломатичним шляхом забезпечити нейтралітет Австрії. З цією метою він вступив у відносини з Вебером, «комендантом прикордонних областей Габсбурзької імперії», й обіцяв йому, що повстанці не будуть порушувати австрійські кордони.

1 квітня 1794 року Костюшко виступив із Кракова і приєднався до загону Мадалиньського (загалом було чотири тисячі солдатів). Потім до його армії приєдналося дві тисячі селян Краківського воєводства, озброєних піками й косами (названих за це «*косинерами*»). 4 квітня відбулася перша битва між повстанцями й 15 тисячним російським військом, котрим керував генерал Денисов. У зіткненні під селом **Рацлавіце** (північний схід від Кракова), Т. Костюшко здобув першу перемогу, змусивши відступати тритисячний корпус російського генерала Олександра Тормасова. У битві особливо відзначилися «*косинери*», котрих Костюшко кинув в атаку на батареї противника. Селянину **Войцеху Бартошу**, котрий шапкою загасив гніт у гармати, було надано офіцерське звання хорунжого й іменували прізвиськом Гловацький. Рацлавіцька перемога, що мала більше морально-психологічне, аніж військове значення, не відкрила Т. Костюшкови шлях до Варшави; він мав надто мало сил, щоби примусити відступити росіян. На звістку про цю перемогу повстання поширилося на Люблінське й Сандомирське воєводства.

У ніч з **17 на 18 квітня** вибухнуло повстання у **Варшаві**. Російський посол О. Ігельстром мав у Варшаві великий гарнізон (7,5 тисяч солдатів) Поблизу Варшави був розміщений прусський загін (1,5 тисячі солдатів). У місті був

тритисячний польський гарнізон. Отримавши звістку про Рацлавіцький бій, О. Ігельстрьом намірився роззброїти польський загін і зайняти арсенал. Але повстанцям вдалося його випередити. На вулицях Варшави розгорнулися бої, у яких росіянам протистояли польські вояки й населення столиці. Організаторами повстання у Варшаві були майстер шведського цеху **Ян Кілінський** (згодом Костюшко надав йому звання полковника) та радикально налаштований ксьондз **Юзеф Мейєр**. Головною рушійною силою повстання були міська біднота й численні ремісники. Розрізнені загони гарнізону легко ізолювалися один від одного, піддавалися нападам та знищувалися. Одночасно з виступом проти російського гарнізону варшавське міщанство прийняло спішні заходи проти російських чиновників, які перебували у Варшаві. Їхні квартири піддавалися нападам, самі вони були заарештовані.

Під тиском повстанців розгромлений російський гарнізон змушений був зупинити опір і 18 квітня він капітулював. Частина російського гарнізону з О. Ігельстрьом ледве втекли з Варшави і знайшли притулок у пруському війську, що дислокувався неподалік столиці.

19 квітня був оголошений акт Мазовецького воєводства про його приєднання до повстання під керівництвом Т. Костюшка. Перемогою варшавських міських мас вирішив скористатися шляхетсько-буржуазний блок, щоби захопити владу в столиці та заволодіти рухом. Комендантом Варшави був призначений генерал **Станіслав Мокроновський**. У квітні перемогло повстання у Вільнюсі (Вільно).

7 травня Костюшко видав *Поланецький універсал*, яким селянам дарувалася особиста свобода, скорочувалися розміри панщини, визнавалося спадкове право селян на оброблювані ними землі. Проте шляхта всіляко саботувала проведення цього універсала, а в самій Варшаві почалися зіткнення між Головною національною радою й городянами на чолі з **К. Конопко**, котрий виступав за більш радикальні дії.

Тим часом у червні пруські війська вступили до Кракова, а росіяни – у серпні взяли Вільнюс. У листопаді, не витримавши натиску армії О.В. Суворова, здалася й Варшава.

Придушення повстання 1794 року потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої. Катерина II довго не погоджувалася на кінцевий поділ Польщі, як буфера між Росією, Пруссією та Австрією. Серйозні протиріччя негативно впливали на табір держав-учасниць поділів країни. Росія та Австрія не хотіли допустити посилення Пруссії, яка намагалася захопити майже всі польські землі. **3 січня 1795** року був підписаний договір про поділ Речі Посполитої між Австрією та Росією. Перед цією коаліцією Пруссія була змушена підписати договір **24 жовтня 1795** року в Санкт-Петербурзі.

➤ **Австрія** отримала землі до Піціли та Бугу на півночі й до Вісли на заході (північні частини Краківського та Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Хомської землі й Мазовії), які були названі «*Новою Галичиною*»; разом **47 тис. км², 1,5 млн осіб**.

➤ **Пруссія** отримала решту Мазовії (з Варшавою) і частину Литви та Білорусії до Німану, а також західну частину Підляшшя й невелику частину Краківського воєводства біля Сіверського князівства; разом **48 тис. км², 1 млн осіб**. Ці території отримали назву «*Нова Південна Пруссія*».

➤ **Росія**, не захопивши нічого з етнографічних польських земель, приєднала Курляндію, решту Литви, Білорусії й Підляшшя, західну частину Волинського воєводства, захід Холмської землі й Белзького воєводства; разом **120 тис. км², 1,2 млн осіб**.

У дечому третій поділ Польщі був позитивним, оскільки вперше українські землі були об'єднані в єдине ціле, хоча й перейшли під владу російського

самодержавства. Основна частина польських земель була захоплена Пруссією. Її кордон пересунувся на схід до Німану і проходив по лінії Каунас-Гродно-Брест.

До підписаної **26 січня 1797** року в Санкт-Петербурзі конвенції, як додатку до Санкт-Петербурзького договору 1795 року, був включений таємний протокол, у якому зазначалося, що Росія, Австрія і Пруссія зобов'язувалися не згадувати в титулатурі своїх правителів назв «Польща», «Польське королівство», ліквідувати польське громадянство, спільно протидіяти спробам відновити Польську державу й пам'ять про неї повинна згинати. Конвенція послужила основою для укладення тісного союзу Росії, Австрії і Пруссії, який **1815** року переріс у *Священний союз* захисника імперських режимів у Європі. 25 листопада 1795 року в день святої Катерини, під тиском російської імператриці Станіслав Август у Гродні зрікся престолу, виїхав до Росії, де 12 лютого 1798 року помер у Санкт-Петербурзі. Він був похований у костьолі св. Катерини, перепохований 1938 року в приходському костелі села Валчин, де народився. У 1989 році його останки перевезено до Варшави. Тут вони від 1995 року покояться в архикафедральній базиліці св. Йоанна Хрестителя.

У результаті трьох поділів, Росія захопила більш ніж половину території Польщі – приблизно **460 тис. км²** з **6 млн** жителів – менш розвинену в економічному та культурному сенсах, переважно з білоруським та українським населенням. Литовці та поляки склали незначну меншість, хоча й переважали серед багатих прошарків. Саме до них почали застосовувати жорстку асиміляцію та політику обмеження прав парафіян греко-католицької та римо-католицької церков. Населення цих територій легше піддавалося асиміляції, і, відповідно, чинило менший спротив русифікації. На українських землях, які відійшли до Росії, запроваджували загальноімперські порядки: поділ на намісництва (згодом – на губернії), вводилася російська судова система. Завдяки поділам, державні кордони Російської імперії були розширені на захід, що ще більше закріпило її панівне становище в Східній Європі й посилило вплив у Європі.

Австрія отримала найменші здобутки – **132 тис. км²** з населенням **3,9 млн** осіб, більшість із яких склали поляки при значній частці українців. На цих територіях діяв м'якший режим щодо населення, яке на них проживало. Були це також землі економічно слабозрозвинуті. Окуповані Австрією землі в 1772 році отримали назву «*Королівство Галиція та Лодомерія*», як результат офіційного обґрунтування включення українських земель до складу австрійських володінь: віденська влада твердила, що угорська королівська корона, якою Габсбурги володіли з 1526 року, має історичні права на землі колишньої Галицько-Волинської Русі від XII – XIII ст. і відтоді угорські королі титулувалися, як королі «Галиції та Лодомерії». Управління «Королівством», поділене на **дистрикти** (округи), очолював призначений імператором *губернатор*, резиденція якого була у Львові; округами управляли *старости*. Судовими й фінансовими справами відало відомство, безпосередньо підпорядковане Відню. Виборні посади шляхти були ліквідовані, а їхнє місце зайняла чиновницька ієрархія. За австрійським взірцем шляхту було поділено на магнатів і шляхту. До магнатів зараховано всіх носіїв титулів князя і графа, які в 1772 році в Речі Посполитій були сенаторами, каштелянами, воєводами, міністрами або їхнім нащадками, подавали заяви та вносили за нього визначену суму. Північна Буковина в 1774 році була захоплена віденськими військами. А в 1775 році ці здобутки були закріплені Константинопольською конвенцією.

1775 року було проголошено про створення в Королівстві провінційного сейму, як в інших землях Австрійської монархії. У сеймі засідали магнати, шляхта і представники державних міст. Вони могли лише обговорювати питання (так звані «постулати», від чого сейм іменували постулатним), законопроекти з яких виносив на їх розгляд уряд. Але й до цього безсилового сейму уряд ставився з

недовірою. Уперше він був скликаний імператором 1782 року, потім – 1786 і 1788 роках. Після цього сейм до 1817 року не збирався.

Головний же ініціатор та організатор поділів Польщі – Пруссія – заволоділа дещо більшою територією, ніж Австрія, – **148 тис. км² з населенням 2,8 млн осіб**. Войовнича німецька політика на польських землях проявилася в назвах утворених адміністративних одиниць. Після першого поділу це була **Західна Пруссія**, після другого та третього – **Південна** й **Новосхідна Пруссія** та **Нова Сілезія**. На цих землях було встановлено-адміністративний поділ на регенції та землі.

Населення в більшості на цих територіях складали поляки. Після третього поділу значні корінні польські території й колишні польські піддані склали майже 50% території й населення Пруссії. Ці території були дуже привабливі для економічного розвитку, а особливо для зміцнення Пруссії. Берлін найбільш послідовно здійснював **антипольську політику** (активно підтримував колонізаційне переселення німців на польські землі, надаючи їм значні пільги, і цим самим обмежували поляків) і завжди активно виступав проти будь-яких проєктів відновлення Речі Посполитої, які змогли б призвести до втрати Пруссією захоплених нею польських територій, володіння якими гарантувало їй статус великої західноєвропейської держави.

Корінні польські землі були в основному поділені між Пруссією та Австрією, і лише після **1815 року Росія заволоділа територією Царства Польського**, а з нею отримала й польську проблему, яка надовго погіршила відносини між двома народами. Другий та третій поділи Польщі спричинили нову хвилю еміграції польських політичних патріотів до Західної Європи.

Отже, причини падіння Речі Посполитої є наступні:

❖ Державний устрій Речі Посполитої, що ґрунтувався на засадах шляхетської демократії й у функціонуванні якого все більш деструктивну роль відігравали магнати, послідовно послаблювали її, а державні реформи, завданням яких було вивести країну із занепаду, проводилися з великим запізненням і без належної рішучості, майже не порушуючи станово-шляхетський характер устрою.

❖ Річ Посполита перебувала в оточенні могутніх абсолютистських держав, котрі не були зацікавлені в її існуванні, тому противилися її реформуванню, а коли воно розпочалося, то, занепокоєні цим, вдалися до її ліквідації.

❖ Знищення Речі Посполитої було частиною боротьби європейської реакції проти революційного та національно-визвольного руху. Польські магнати зуміли зберегти свої земельні володіння ціною втрати незалежності своєї держави. Загалом, польська шляхта на рівні з Росією, Пруссією та Австрією несе відповідальність за ліквідацію Речі Посполитої і встановлення ярма над польським народом.

Контрольні запитання й завдання:

1. Охарактеризуйте політичний розвиток польської держави за правління Сигізмунда I Старого, Сигізмунда II Августа, Стефана Баторія, Сигізмунда III Вази, Владислава IV Вази, Яна Казимира, Михайла Корибута-Вишневецького, Яна Собеського, Августа II Сильного, Августа III.

2. Розкрийте сутність «екзекуціоністського» руху польської шляхти у XVI ст.

3. Проаналізуйте умови Люблінської унії 1569 року.

4. Охарактеризуйте положення «Генріхових артикулів» 1573 року.

5. Проаналізуйте соціальну структуру Польської держави у XVI–XVIII ст.

6. Висвітліть економічний розвиток Польської держави (селянське господарство, розвиток міст, ремесла, мануфактур, торгівлі) у XVI–XVIII ст.

7. Визначте причини господарської та політичної кризи Польщі у XVII–XVIII ст. Історіографія проблеми.
8. Визначте передумови, механізм, наслідки Першого поділу Польщі 1772 року.
9. Висвітліть передумови, механізм, наслідки Другого поділу Польщі 1793 року.
10. Розкрийте передумови, хід, наслідки повстання поляків під проводом Тадеуша Костюшка.
11. Проаналізуйте передумови, механізм, наслідки Третього поділу Польщі 1795 року.

Література: Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980; Геровский Ю.А. Польша среди европейских держав (XVI–XVIII вв.) // Вопросы истории. 1977. № 12; Дыбковская А., Жарин М., Жарин Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава, 1995; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1.; История Польши: в 3-х т. М., 1955. Т. 2; Конзеля Л., Цегельский Т. Концерт трех черных орлов. Споры о разделах Польши // Историки отвечают на вопросы. М., 1990; Краткая история Польши с древнейших времен до наших дней / под ред. Ф. Г. Зуева, В.А. Светлова. М., 1993; Любавский М.К. История западных славян (Прибалтийских, чехов и поляков). М., 1918; Островер Л.И. Тадеуш Костюшко. М., 1961; Польша і Європа в XVIII столітті. Міжнародні й внутрішні фактори розділів Речі Посполитої. М., 2000; Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. М., 2004; Стегний П.В. Первый раздел Польши и российская дипломатия // Новая и новейшая история. 2001. № 1. С. 152-175; № 2. С. 107-125; Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. М., 2002; Цегельський Т., Кондзедя Л. Поділи Польщі. 1772 – 1793 – 1795. Варшава, 1990.

ЛЕКЦІЯ 8. Західнослов'янські землі в складі імперії Габсбургів (XVI–XVIII ст.)

План

1. Державний і суспільний устрій Чехії на початку XVI ст.
2. Економічний розвиток Чехії у XVI ст.
3. Утворення Габсбурзької імперії й перехід під її владу чеських та словацьких земель.
4. Повстання 1547 року. Релігійна боротьба у XVI ст. Чеське повстання 1618–1620 років.
5. Чехія в Тридцятилітній війні. Політичні та соціально-економічні наслідки її для чеських земель.
6. Політика «освіченого абсолютизму» Габсбургів та її вплив на становище західнослов'янських земель у XVIII ст.

1. Державний і суспільний устрій Чехії на початку XVI ст. Становище Чехії визначала «Золота булла» Карла IV (чеський король був першим князем, першим зі світських курфюрстів імперії, мав право брати участь в імперських сеймах, на його дії не можна було скаржитися імператору, був вільним у зовнішніх зносинах, укладав договори, вів війни). Водночас Чехія не була князівством імперії як інші, імператор не мав право передавати чеський престол за власним бажанням, спадкоємця обирав земський сейм, влада імператора не поширювалася на внутрішні питання Чехії.

Отже, Чехія в складі імперії залишалася самостійною державою, головним ядром якої була *Чеська земля* або «*королівство Чеське*» (утворилася при Пржемысловичах). До неї входили: **Моравія** (приєднав до Чехії Бжетислав I 1029 року (до того Моравія була під владою угорців, потім поляків). У XIV ст. при королях Люксембурзьких до Чехії були приєднані **Сілезія, Верхня й Нижня Лужиці**, багато дрібних володінь у межах Німеччини, які вважалися ленними землями чеських королів. Карл IV грамотою від 1348 року визнав Моравію в складі трьох її частин: *маркграфства Моравського, біскупства Ольмуцького і воєводства Опавського*.

Спочатку ці володіння були тільки ленами чеської корони. Король не правив у них безпосередньо: правителями були його васали – *маркграф, біскуп, воєвода, князі*. Поступово ці землі підпадали під владу короля, але вони не втрачали своєї самобутності. Так, у Моравії збирався власний сейм, діяв свій суд, видавалися місцеві закони. Усі посади заміщалися моравцями. Така ж ситуація була в Сілезії.

Отже, наприкінці XV – на початку XVI ст. Чехія була схожою до Польщі:

- ❖ Верховна влада належала сейму.
- ❖ Встановилася виборча і слабка королівська влада. Без погодження із сеймом король не міг видавати закони, оголошувати війну, запроваджувати податки, розпоряджатися державним майном (привілей Владислава 1510 року).

- ❖ **Права короля** – захисник чеської церкви (король повинен був дотримуватися Базельських компактатів 1436 року про рівноправність церков); мав вищу військову владу, призначав головнокомандувача (польного гетьмана); представляв державу за кордоном; оголошував війну, укладав союзи, мирні договори; сейм давав згоду лише, коли треба було відправляти війська за кордон; збирати надзвичайний податок («*берну*») на військові потреби; належала вища судова влада, приймав апеляції на дії інших суддів; мав законодавчу владу в так званих спеціальних законах (привілеї містам, селам, монастирям, особам); мав королівські землі («*коморні*»), які роздавав у тимчасове чи спадкове володіння; будував міста, замки, підприємства.

- ❖ **Доходи казни** (комори) були з: постійного поземельного податку, який платили міщани королівських міст; екстреного податку («*берни*»), яка поступово

перетворилась у постійний; поземельного податку із селян королівських земель; податку з монастирів, які вважалися королівськими; інші стани платили податки на коронацію короля та на одруження його дочок; митні, торговельні, промислові збори, які бралися в королівських містах; податок із євреїв з усіх земель; судових штрафів і конфіскацій. Суми цих зборів король витрачав як на себе так і на державу.

❖ Король спирався у своїй діяльності на вищих урядників:

- **Земських**, які забезпечували участь в управлінні представників станової громади. Чиновники земських установ призначалися королем або маркграфом, але були підзвітні і становій громаді. Головна земська посада – **бургграф (пуркграф) Празький**. Він заміщав короля, турбувався про безпеку держави, здійснював покарання над повстанцями, інколи командував земськими збройними силами, очолював земську раду й земський суд, стояв на чолі бургграфського суду, що складався із шести шляхтичів і розглядав боргові зобов'язання.

- **Двірських**. Головним чиновником двору був розпорядник королівського майна **найвищий коморник** (помічник **підкоморій**, який контролював фінанси короля). Решта посад при дворі, що перетворилися поступово в спадкові й заміщалися представниками найбільш знатних родів, були призначені для обслуговування особи короля і з часом стали почесними. Канцелярію очолював **канцлер**, яким завжди був **Пробст Вишеградський**. Він писав і підписував королівські грамоти, приймав петиції до короля, говорив від імені короля на засідання ради чи сейму, оберігав державну печатку. З розширенням діяльності королівської канцелярії її управління перейшло в руки **протонотарія**, а канцлер став посадою почесною. Із середини XIV ст. з'явилася посада **канцлер короля**, цей чиновник був помічником государя й ним же призначався. У другій половині XIV ст. канцелярія стала найважливішим інструментом королівської адміністрації.

Серед інших посад були: **карлштейнські бургграфи** – зберігачі державних актів; **гетьман Праги** – комендант міста й охоронець короля; **найвищий міністр** – керував гірською й монетною справою, судив зі справ щодо добування металів, розрахунків із казною, допомагали йому **міністри** й **мінцари**.

❖ Судові інстанції Чеського королівства були такі:

– **земський суд** складався з вищих сановників і членів сейму (бургграф – голова, найвищий коморник – представник короля, суддя земський, писар земський, 12 кметів з панів і 8 владик (лицарів). Компетенція суду – поземельні спори панів, кримінальні справи, крім повстань. Він вів письмову реєстрацію своєї діяльності в книгах, які називалися «земськими дошками»; за них відповідав спеціальний земський писар. Земський суд був найважливішою становою інституцією. Він вирішував справи шляхти на основі звичаєвого права, його рішення оскарженню не підлягали, тому він був центром політичної влади шляхти і її впливу в країні. Він рішуче був проти всяких спроб короля кодифікувати чеське право;

– **менший земський суд** – складався із заступників перерахованих вище членів, розглядав менш значущі справи;

– **двірський суд** – його значення зменшилось, розглядав справи про ленні землі короля, його доходи;

– **коморний суд** – королівський суд, юрисдикція поширювалася на королівських дворян, слуг, утримувачів королівських ленів, міст, сіл. На чолі стояв двірський суддя, заступники – декілька панів і четверо владик;

– **підкоморський суд** – поступали справи місцевих судів.

У Моравії, Сілезії, Лужицях були свої судові інституції.

❖ Більшість вищих сановників держави і члени земського (інколи двірського, коморного) суду входили в **земську раду** – дорадчий орган короля. Рада обговорювала й розв'язувала важливі державні питання не тільки разом із королем, але і з його намісниками за його відсутності. Тобто, рада зосереджувала у своїх руках **вищу політичну й судову владу**. Вона була першою інстанцією з надзвичайних справ і вищою апеляційною інстанцією щодо справ інших судів.

❖ Зростало засилля знаті. На сеймі **1497** року було вирішено, що всі вищі посади в країні заміщаються панами.

❖ Вищим політичним органом у Чехії ставав **сейм**, який складався з представників трьох станів: *вищої шляхти (панів)*, *нижчої шляхти (лицарів)* і *представників від королівських міст*. У Моравії до них ще додавалися представники вищого духовенства – **прелати**. У Сілезії перший чин складали **князі й пани**, другий – послы від дрібної шляхти, підвладні королю й уповноважений від міста Вроцлава, третій – представники міст. На земських сеймах стани виступали під керівництвом *празького пуркрабія* та *моравського гетьмана*. Кожний стан у сеймі становив окрему курію. Обговорення питань проходило по куріях, рішення приймалося більшістю голосів. Остаточне рішення сейму приймалося на спільному засіданні трьох станів і за погодженням короля. В особливих випадках король міг скликати **генеральний сейм** усіх земель чеської корони, збирався з 30-х років XIV ст. Сейм, як правило, збирався для надання королю субсидій або «берни», обговорював зовнішньополітичні питання. Дуалістичне правління в Чехії не було стабільним: залежно від обставин більший авторитет набувала то влада государя, то влада станів.

❖ **Посилилася політична, економічна та військова роль міст**. Чеські міста в основному виникли з ініціативи королівської влади. Король підтримував їхній розвиток привілеями, визначав їхнє правове становище і використовував їхню економічну силу. Це поширювалося насамперед на *міста королівські*; але й на створення *панських міст*, заснованих окремими феодалами, потрібна була згода государя. Міське самоврядування перебувало під контролем короля, а самоврядування панських міст – феодала-засновника. Основою міського самоврядування було *судове право, громадське й поліцейське управління та керування міським господарством, майном і доходами*. Представник короля головував у суді, виробляв рішення; але їх затвердження залежало від присяжних, запропонованих містом і схвалених королем.

У «гірницьких містах» (Кутна Гора та ін.) повноправне населення відіграло велику роль у громадському житті (обирали *ріхтаржів* (раніше король призначав), суддів, надавали субсидії королю, а не платили податки, міщани могли купувати маєтки. Міська громада, особливо патриціат, стали феодалними землевласниками, експлуататорами підданих, а політично – цілком незалежними. У них з'явилися власні збройні сили.

Міська рада стала вищим органом влади в самому місті й належних йому маєтках. Був розгалужений апарат міських чиновників, вирішення важливих питань залежало не тільки від патриціату, але й від ремісників та їхньої цехової організації. Поступово рада набула провідну роль в управлінні і відтіснила на другий план королівського представника (*ріхтаржа*). Міська рада збиралася на засідання, її рішення вписувалися в міську книгу (найстаріша книга – Празька, від 1310 року). Склад ради та її чисельність залежали від величини міста. У двох празьких містах було від 18 до 24 *коншелів*, в інших по 12, у малих – по 3 – 4. Рада обиралася щорічно і при нових виборах залишалася тільки частина колишнього складу. Членом ради міг бути городянин, який у місті мав нерухомість, проживав у ньому не менше трьох років і платив міські податки. Житель передмістя не міг бути членом ради. Для розв'язання найважливіших питань скликала **міська громада** з повноправних громадян. У панських містах вищою інстанцією управління був їхній **власник**. У порівнянні з догуситським

періодом внутрішнє життя міст значно демократизувалося. Городяни добилися участі в земському сеймі й у вирішенні всіх обговорюваних питань.

З кінця XV ст. загострилися відносини королівських міст із феодалами, які повноправно брали участь у сеймі й політичному житті. Ці міста також змагалися з підприємницькою діяльністю феодалів та їхніх міст. **1500** року за «**Законом про земський устрій**» у міст забирали голос на сеймі і при обранні короля. Виник збройний конфлікт, що призвів до компромісної **Святовацлавської угоди 1517** року, за якою шляхта визнавала **статус міст як третього земельного стану** та їхню автономію в судових справах, водночас позбавивши міста певних господарських привілеїв (виробництво хмільних напоїв). Міські ринки проголошувалися вільними (і для товарів шляхетських маєтків). Міста стали головним конкурентом влади, але все ж не могли забезпечити свою участь у державному апараті, вищих земських установах і судах нарівні зі шляхтою.

❖ У напруженій боротьбі міст із великими феодалами нижче дворянство стало зрештою на бік магнатів; у результаті міста позбулися низки своїх колишніх привілеїв. Тенденція до закріпачення селян, що проявилася на цей час, вела до різкого скорочення припливу нового населення в міста. Старим містам заважала також конкуренція нових ринків і міст, що виникли у володіннях панів. Перемога магнатів над містами негативно позначилася на подальшому розвитку країни.

❖ Вплив іноземців у Чехії було значно послаблений.

❖ Чеська мова була панівною в судах, адміністрації, в освіті, у літературі, літургії, у законодавстві, у приватному житті, витіснивши латинь і німецьку мову. Вона удосконалювалася завдяки складанню граматики і словників.

З XV – до початку XVII ст. в Чехії була **становою опозиція**, яку представляли окремі особистості, окремі стани або вся станова громада. Її головною метою було розширення станових прав і протидія королівській владі. Програма та структура станової опозиції змінювалися залежно від обставин.

Нижча шляхта поправила своє майнове становище й перетворилася в лицарський стан. Її верхівка прагнула проникнути в панський стан, а незнатні лицарі стояли ближче до міщан. Якщо в період гуситської революції нижча шляхта була учасником міщансько-лицарської коаліції, то із 70-х років XV ст. вона перейшла на сторону вищих станів. Але фінансові можливості більшості лицарів залишалися невисокими, як і їхній політичний вплив. Головною ареною їхнього політичного життя були місцеві, «країнські» організації.

Вища шляхта в гуситський і післягуситський час привласнила собі майна більше, ніж інші верстви суспільства. Найбільші панські роди посилювалися настільки, що кожен із них міг політично змагатися з государем. Вища шляхта знову зміцнила свою могутність, але за владу велася боротьба як між окремими феодалними групами, так і між цілими становими корпораціями. Дворянство чеське в 1605 році нараховувало 254 знатних родів і 1128 лицарських.

Селяни і плебейські верстви міста й села не брали участі в управлінні державою. Після багаторічних воєн і деякого поліпшення економічного становища вони не виявляли активності, навіть слабо відгукнулися на селянську війну в Угорщині 1514 року, у Німеччині й Тіролі 1524–1525 років. Після гусизму змінилась організація управління маєтком: селяни мали право, розплатившись із боргами, переходити в підпорядкування до іншого феодала, якого вважали більш справедливим. Міщани панських міст мали майже таке ж самоврядування, як і жителі міст королівських. Свавільля феодалів, що ставало звичайним явищем у догуситський період, був обмежений новими юридичними нормами.

Продовжувалася диференціація селян. Осілі залежні селяни – **седлаки** – мали землю, тягло, знаряддя праці, виконували найважчі феодалні повинності, платили найвищі податки, більшу частину державних податків і поборів на користь церкви. Решта селян іменувалися **халупниками, загородниками** й

домкаржами. Їхні можливості були істотно нижче, ніж селяків, вони виконували переважно ручні роботи. Досить численною була *сільська біднота* – безземельні, власники малих ділянок і *челядь*, яка працювала за найманням у панському маєтку.

У 1605 році нараховувалося селян-власників земельних ділянок: у королівських маєтках – 14375, у панських – 67125, у лицарських – 54413, у церковних – 7339, разом – 143352 осіб; крім того, міщан-землевласників королівських – 5326, муніципальних, не королівських – 2282, разом – 7608 осіб.

Специфічною особливістю чеської держави XV – початку XVI ст. було *двовір'я*, що спиралося на **Базельські компактати**, які, попри скасування їх римським папою в 1462 році, були земським законом. Однак вони діяли лише в Чехії та Моравії, де утраквістам належала більшість населення, а в Сілезії та в Лужицях монополію утримувала католицька церква. Чеські католики отримували підтримку з-за кордону, а також від усіх чеських королів, крім Іржі з Подебрад. По суті конфесійні суперечки були боротьбою за соціально-економічні блага, за владу. **Кутногорська угода 1485** року визнавала рівноправність католицизму й утраквізму, але *Громада чеських братів* постійно переслідувалася, проти неї діяв **Святоякубський мандат 1508** року аж до XVII ст. Але все ж релігійна терпимість досягла високого рівня, й основним принципом станової політики стала *незалежність від церковної ідеології та підпорядкування церкви світській владі*.

Отже, для історії Чеської держави XV – початку XVI ст. було характерно *ослаблення королівської влади, її обмеження станами, рівновага в розподілі влади між панським, лицарським і міщанським станами, занепад політичного впливу духовенства, стабілізація станових інституцій*, що зумовила можливість вирішення внутрішньополітичних конфліктів мирними засобами.

2. Економічний розвиток Чехії у XVI ст. До кінця XV ст. міста переживали економічний підйом. Найбільші панські міста з їх структурою не відрізнялися від королівських. Останні аж до 30-х років XVI ст. розвивалися по старому шляху. Основою їх ремісничої продукції було виробництво харчових продуктів, одягу, текстилю, залізних і шкіряних виробів. Ці ремесла займали 80% всіх учасників ремісничого виробництва. Більшість їх працювало тільки на місцевий ринок, але в деяких містах усе ж вироблялося сукно на експорт (наприклад, сукнороби збували свою продукцію в Східній та Південно-Східній Європі, хоча до початку XVII ст. зберігали свої позиції лише сукнороби Іглави і Броумова. Зате піднялося виробництво полотна в Північній і Північно-Східній Чехії, стимульоване масовим попитом на світовому ринку).

Більшість ремесел мало цехову організацію, а *сукновиробництво* й *пивоваріння* відрізнялися поділом праці предмануфактурного типу. Росла спеціалізація ремесел. Створювалися нові ремесла й цілі галузі виробництва (*друкарська справа, білення тканин, виробництво полотна*). Водночас почала виникати розсіяна мануфактура в Північній і Північно-Східній Чехії, у Лужицях і в Сілезії. Ткачі віддавали товар торговцям, які і збували його, створюючи первісну капіталістичну кооперацію. Розвивалося мануфактурне виробництво також у видобутку металів і мінералів, як і в суміжних областях. Але питома вага його була зовсім невеликою. Для інтенсивного розвитку мануфактури бракувало вільної робочої сили й сировини, а також ініціативи торгового капіталу. Поступово міське ремесло приходило в занепад через конкуренцію фільварків.

До початку XVI ст. від потрясінь воєнних років оговталася й торгівля. Пожвавилися торговельні зв'язки Чехії з католицькими центрами, яким раніше церква такі зв'язки забороняла. Значно зросла кількість місцевих ринків. Розширилася зовнішня торгівля з Німеччиною, Польщею, Італією та Нідерландами. Поряд із сільськогосподарською продукцією, яка частково також уже була предметом експорту, вивозилися чеські та моравські сукна. Досить

жвавою була торгівля з Московією. З останньої надходили до Чехії соболіні, лисячі й вовчі хутра, шкіри. До Московії йшли скляні вироби й сукна, які доставлялися через польські землі – Познань, Краків. Для XVI ст. було характерно слабкий розвиток чеської торгівлі в порівнянні з іншими країнами Європи і транзитної торгівлі через країну. Центрів світової торгівлі в Чехії не було.

У XVI ст. в Європі проявляється тенденція до створення світового ринку і становленню капіталістичного способу виробництва. Чехія ж належала до економічно відсталих частин Європи, хоча й більш розвинених поміж інших слов'янських держав. Головне місце в її економіці займало землеробство та дрібне виробництво. Більшість шляхти вже прагнуло виробляти продукцію на продаж, розвивати товарну активність. У пивоварінні вона витіснила з місцевого ринку міста, підсиливши експлуатацію селян. Продавалася також і інша продукція.

Починався новий підйом гірської промисловості. Ключове значення мали видобуток і вивіз металів. Наприкінці XVI ст. були виявлені нові поклади срібла й засноване нове гірницьке місто Яхимов. У 1521–1544 роках тут видобувалося щорічно по 900 кг срібла – 19% європейського або 15,4% світового видобутку. Чехія давала 68% усього видобутку олова. Видобуток інших металів мав другорядне значення. Широко розвивалося виробництво скляних виробів.

У XVI ст. в Чехії спостерігається зростання чисельності населення шляхом народжуваності та імміграції, особливо німців узв'язку з розвитком гірського підприємництва, а також у прикордонні області та великі міста. Була й італійська імміграція – переважно в міста. З приходом Габсбургів у Чехії збільшилася кількість представників іноземної шляхти. Вихідці з Австрії, Німеччини та Сілезії пристосувалися до місцевих умов, але зберігали німецький характер.

У панських господарствах підвищилася роль вівчарства, лісового господарства та пивоваріння, рибальства (часом рибні ставки влаштовувалися на землях, відібраних у селян; у Чехії нараховувалося майже 78 тисяч ставків). Тривав процес утворення великих магнатських володінь. Їх основним доходом була грошова рента, але стимулювався й розвиток міст та містечок, які стали претендувати на роль центрів ремесла й торгівлі поряд із королівськими містами. 1467 року був прийнятий закон, що усував контроль корони над скупкою феодалами вільних земель. Тривав і занепад дрібнопомісного землеволодіння.

На деякий час покращилося становище селян. У дрібних селянських господарствах зростала землеробська і тваринницька продукція, що було спричинено підвищенням зовнішнього і внутрішнього попиту на неї. У техніці землеробства коса стала замінити серп, стала краще удобрюватися й розпушуватися земля.

Водночас усе більш виявлялися важкі для чеського народу наслідки поразки гуситських воєн, насамперед у формі розповсюдження **панцино-кріпосницьких порядків**. Прагнучи підвищити прибутковість господарства і збільшити його товарність, феодали намагалися відновити й розширити свої права щодо селянства, у чому їх рішуче підтримував уряд. Так, рішеннями сеймів і постановами земських судів:

- селянам було заборонено відхід у міста без відпускнуї грамоти пана;
- законом 1487 року заборонявся вільний відхід селян від своїх панів;
- було введено великі штрафи за приховування збіглих;
- здійснювалися постійні насильства панів над селянами;
- законом 1497 року було заборонено виходити заміж дівчатам без дозволу пана;
- закон 1575 року заборонив селянам полювати в лісах, ставити тенета на птахів, ловити рибу в панських володіннях;

- підвищувалася рента, накладалися нові повинності, як безплатне риття водою для панських ставків, ловля риби для панів за мізерну плату, на плечі селян перекидалася земська берна, що виплачувалася королю;

- у товарних фільварках підданих примушували споживати вироблені в маєтку продукти й товари;

- законом 1512 року заборонялося селянам дарувати, відчужувати майно.

Водночас, тим, селяни мали право продавати продукти свого господарства, мати рухоме майно, судилися як за цивільними, так і за кримінальними справами у своїх суддів і присяжних, яких щорічно призначав уряд, обирали «церковників», які наглядали за церковним начинням, доходами, витратами та ін.

Втеча селян від феодалів наприкінці XV – початку XVI ст. прийняла масові розміри. Частим явищем були збройні виступи селян, які вимагали збереження «старих прав і звичаїв», що було своєрідною формою боротьби проти нових поборів і повинностей. У містах підмайстри, учні та наймані робітники вели напружену боротьбу проти міської та цехової верхівки. Спостерігалися страйки і хвилювання гірників.

3. Утворення Габсбурзької імперії й перехід під її владу чеських та словацьких земель. У 1471 році на чеський престол був обраний син польського короля Казимира IV – **Владислав Ягеллончик** (1471–1516). Водночас Моравія, Сілезія й Лужиці перебували в руках угорського государя **Матвія Корвіна**, який готувався до війни й за чеський престол. У **1478** році між правителями був укладений **Оломоуцький мир**, який зберігав попереднє положення. Владислав, що спирався раніше тільки на прихильників покійного Іржі з Подебрад, пішов на компроміс із панством із Зеленогірського союзу. Королівська рада поступово послабила владу государя, протидіючи його союзу з нижчою шляхтою й городянами. Знову посилилася боротьба між католиками та утраквістами. 1483 року спалахнуло повстання останніх. **1485** року був укладений **Кутногорський релігійний мир**, що забезпечував рівноправність католицької та утраквістської церков. Це стабілізувало клас феодалів, який надалі виступав єдиним фронтом, і сприяло тому, що в **1487** році римський папа визнав королівський титул Владислава.

1490 року помер Матвій Корвін, і Владислав був обраний угорським королем. Виникла нова велика держава, але міцного об'єднання не вийшло. Новий король переніс свою резиденцію до Угорщини. **1500** року були прийняті **Владиславські постанови**, що юридично закріпили могутність шляхти й безсилля королівської влади.

1516 року помер Владислав Ягеллончик, залишивши єдиного десятилітнього сина **Людовика Ягеллона (Лайоша II)** (1516–1526). У 1515 році у Відні імператор Максиміліан усиновив Лайоша, а в 1517 році організовано його весілля з внучкою імператора, Марією Габсбурзькою. У країні настало як би безвладдя, що вилилося в гостру боротьбу між шляхтою й міщанством, між панством і лицарством. Людовик Ягеллон виявився безсилим примирити суперників, однак тут у події втрутилися обставини міжнародного характеру.

У Центральну Європу вдерлися турки. Армія султана Сулеймана I (100 тисяч воїнів і 300 гармат) **29 серпня 1526** року в битві біля м. **Мохача** розбила об'єднану угорсько-чесько-хорватську армію (25 тисяч солдатів із 80 гарматами). Загибло приблизно 15 тисяч християн, полонених турки знищили, король Лайош II потонув. Значна частина Угорщини була приєднана до Порти, Трансільванія потрапила у васальну до неї залежність, словацькі землі, Австрія й Чехія опинилися перед турецькою загрозою.

В Австрії відбулася централізація державного управління, тоді як у Чехії, Угорщині та Польщі спроби централізації зазнали невдачі. У цей час **Габсбурги виступили як захисники народів Південно-Східної та Центральної Європи від**

турок. Зростанню їх авторитету сприяла також участь у придушенні селянської війни в Німеччині.

Зі смертю Лайоша II розпалася чесько-угорська персональна унія. Шляхта Угорщини у м. Токай обрала королем воєводу Трансільванії **Яноша I Запольяї** (1526–1548), а чеські стани (як і Державні збори Угорщини) обрала мадярським королем – **Фердинанда Габсбурга** (1526–1564), ерцгерцога австрійського. Брат імператора Священної Римської імперії та іспанського короля Карла V, здібний політик, він володів усіма австрійськими землями і прагнув створити в Центральній Європі міцну опору Габсбурзької династії і **встановити гегемонію Габсбургів на всьому континенті.**

Фактично в Угорському королівстві було два правителі, які вели боротьбу між собою за владу. У 1527–1528 роках армія Фердинанда вторглася в Угорщину, розбила війська Запольяї й вигнала його до Польщі. Перебуваючи у вигнанні, Янош I звернувся 1528 року з допомогою до Османської імперії. 10 травня 1529 року почалося вторгнення Сулеймана Пишного в Угорські межі. Під час цієї кампанії османські війська вибили сили Габсбургів із країни й відновили владу Яноша в більшій частині Угорщини. Янош Запольяї в липні 1529 року приніс васальну присягу турецькому султану – і тоді лише був визнаний Портою королем Угорщини. **1538** року було укладено угоду про визнання легітимності обох правителів і поділ Угорщини – **захід відійшов Фердинандові, схід – Я. Запольяї.** Після смерті останнього в 1548 році схід відійшов Габсбургам. Утворилося багатонаціональне об'єднання чеської та угорської держав і австрійських земель на чолі з єдиним королем, що включала **Хорватію, Славонію, Задунайську частину Угорщини, Чехію та Словаччину.** За такої умови територія Словаччини стала місцем постійних військових битв із Портою.

Мадяри продовжували боротьбу проти Габсбургів, у цьому їх підтримувала Порта. У 1547 році Фердинанд не встояв перед тиском Порти, і підписав мирний договір, за яким **Угорщина поділялася на три частини:** центр відходив до Порти (угорці визнавали за османами раніше отримані землі і сплачували їм данину), схід – до Трансільванії, захід (разом зі словацькими землями) залишалися під владою Габсбургів. Фактичним розпорядником цих земель був **«капітан гірської Угорщини» Я. Катзіонер.** Становище населення в словацьких землях було не набагато кращим, ніж в інших частинах розділеного Угорського королівства, оскільки імператорські війська грабували населення так само, як і османи. Сюди переселялося багато родин, які шукали порятунку від османів, що призводило до протесту місцевих. Окрім феодальних повинностей селяни сплачували Габсбургам великі податки, несли тягар військового постю, потерпали від утисків чиновників.

Чеська шляхта погодилася на обрання чеським королем Фердинанда I (він був одружений на сестрі Людовика Ягеллона Анні, а тому претендував на престол). Вибір Фердинанда I відбувся на умовах підписання ним **виборчих капітуляцій,** які він зобов'язувався виконувати:

- що його спадкоємець не буде коронований на чеський престол за життя самого Фердинанда, у такий спосіб стани захистили право обрання короля;
- король не позбавлятиме нікого займаних посад;
- буде мати резиденцію в Празі;
- не користуватиметься в чеських справах послугами іноземних радників;
- визнаватиме компетенції чеської канцелярії, не порушить чеських порядків, збереже автономію країни;
- виплатить земські і старі королівські борги, викупить королівські замки;
- буде поважати релігійну свободу.

Вимоги були, як закон, записані в земські дошки. Включення Чехії до складу монархії Габсбургів було *за формою актом особистої унії між Австрією та Чехією*, тобто встановленням влади одного спільного монарха.

4. Повстання 1547 року. Релігійна боротьба у XVI ст. Чеське повстання 1618–1620 років. У складі імперії Чехія спочатку перебувала як самостійна держава. Але поступово Габсбурги поставили собі за мету повністю підпорядкувати Чехію й ліквідувати її як суверенну державу в інтересах своєї великодержавної політики. Монархія Габсбургів зіграла спочатку певну позитивну роль, перешкодивши захопленню турками чеських земель. Однак, кінець кінцем, ліквідація суверенітету, античеська фінансова, національна політика та контрреформація мали негативні наслідки для економічного, політичного та культурного розвитку чеських земель.

Зміцнивши своє становище в монархії, Фердинанд I став жорстко розширювати централізм у Чехії коштом станових свобод. Його дії:

- органи чеської держави стали переходити в підпорядкування центральному установам;

- було заборонено скликання зборів міських громад, обласних з'їздів і сеймів дворян;

- у 1530 році було зміщено з посади вищого пуркрабія **Зденека Льва** з Рожмітала; втрачали вплив королівські міста;

- зовнішня політика Фердинанда I вимагала великих коштів, і він став всупереч звичаю стягувати щорічну берну. Збільшилися податки (у тому числі, позачергові) з міст і із селян. Чехія давала 67% доходів Австрії;

- збільшилася кількість німецьких феодалів і міщан;

- Фердинанд I почав у країні переслідувати некатолицькі секти та реформаційні течії (насамперед, «чеських братів» та анабаптистів).

Поступово назривала опозиція проти всіх цих дій влади. Проведена Габсбургами політика національного та релігійного гніту викликала **1547 року** велике всечеське повстання, центром якого стала **Прага**. Приводом до виступу послугувала спроба Фердинанда використовувати чехів у боротьбі Габсбургів із німецькими протестантами. Король зажадав від чехів мобілізацію військових сил та засобів для боротьби зі Шмалькальденським союзом німецьких протестантських князів (допомогти союзнику Морицу Саксонському). До того ж сейм 1547 року визначив, що Чехія належить спадкоємцям Фердинанда I, тобто порушувалося правило обрання чеськими станами короля, що вело до абсолютизації влади Габсбургами.

Представники чеських станів відкинули вимогу короля і **19 березня** зібрали сейм у Празі без його дозволу. Програма повсталих містилася в прийнятій на цьому сеймі та поданій королю *скарзі з 57 статей*, у яких відстоювалися привілеї бюргерства та феодалів. Ці статті стосувалися:

- облаштування земського суду, сеймів, обласних з'їздів дворянства;
- надані права Чехії карбувати власну монету;
- про скликання ополчення для захисту висунутих ними вимог;
- сейм обрав гетьманів королівства.

Окремі політичні статті містили й ширші вимоги, що мали загальнонаціональний характер:

- вимога станів зберегти за ними право й надалі вибирати королів, що носило явно антигабсбурзький характер;

- щоб король дотримувався давніх прав королівства й не давав ніяких зобов'язань римському папі. Представники станів категорично відкидали всі узаконення, які суперечили старовинним привілеям чехів;

➤ у статтях не ставилося питання про права й потреби селянства та міського плебсу. Лише в одній статті було висунуто вимогу зберегти за *ходами* старі права, використовувати їх як військову силу.

На першому етапі повстання в ньому брали участь багато феодалів, хоча головна роль належала жителям королівських міст. Було створено подобу тимчасового уряду – **комітет** із панів, лицарів та міщан Праги, якому належало керувати становими справами в перервах між засіданнями сейму. Незабаром комітет, піддавшись паніці, оголосив мобілізацію військових сил проти короля, що вже виходило за рамки закону. Проте керівники повстання зайняли вичікувальну позицію, прагнучи отримати поступки від короля без збройної боротьби й без масового народного руху. Ця обставина дала можливість Фердинанду I зібрати сили для придушення повстання. З допомогою обіцянок відновити старі привілеї король добився відходу від бунту більшості дворянства. Зрада дворянства призвела до посилення коливань серед міської верхівки Праги. Тим часом Габсбурги здобули важливі воєнні перемоги, що злякало чеські стани. Король добився ізоляції вождів повстання і ввів у Прагу війська для розправи. Але проти безчинств солдатчини **5-6 липня** піднявся народ, з яким армія впоратися не змогла. На допомогу пражанам зібралися тисячі людей із навколишніх сіл. Однак через чотири дні повстання було швидко придушене.

Фердинанд використав перемогу для розширення династичних прав Габсбургів, влада яких у Чехії була оголошена спадковою. Король забрав у Праги всі привілеї, зобов'язав пражан здати зброю, позбавив місто нерухомого майна та міських доходів, відняв привілеї в цехів, заснував у містах королівські посади *гетьмана* та *ріхтаржа*, які мали контролювати управління й політичне життя (спостерігали за надходженнями королівських податків, втручалися в діяльність громадських общин).

Усі міста, крім Праги, Пльзень, Будейовіце, Усті-на-Лабі (три останні міста не брали участь у виступах через засилля в них німецької верхівки) були позбавлені представництва в сеймі. Вони вимушені були відмовитися на користь короля від усіх земельних володінь і сплатили велику грошову контрибуцію. Міське самоврядування було істотно обмежене і всі важливі справи були поставлені під контроль короля. Отже, *міський стан було по суті знищено як політичну силу*.

Шляхту Фердинанд I покарав конфіскацією маєтків або зверненням їх у лен, багатьох дворян засудив на довічне домашнє ув'язнення. Вершиною розправи була страта двох лицарів і двох міщан 22 серпня 1547 року. На «*кривавому сеймі*» були заборонені станові спілки, земським чиновникам і суддям наказувалося присягати не тільки королю, але і його спадкоємцю, а той міг бути тепер коронований і за життя чинного короля.

1538 року Фердинанд I заснував апеляційний суд у празькому замку, до якого направлялися апеляції з усіх місцевих судів. Щоби запобігти подібним виступам станів, король оголосив, що зібрання сеймів, з'їздів, громад буде відбуватися тільки з його відома. Усе це посилювало королівську владу.

Поразка повстанців посилювала подальше проникнення в Чехію німецьких феодалів, великих торговців і підприємців. Почалася хвиля переслідувань членів релігійних сект (їх виганяли з будинків, кидали у в'язниці, тортурами вибивали хибні свідчення, закривали їхні громади, відбирали кошти та ін.). Зібрання «чеських братів» були заборонені, а їхні церкви передані католикам або утраквістам. У 1548 році всім «чеським братам» було запропоновано відмовитися від належності до братства або покинути Чехію.

Але все ж принципи дуалістичного управління країною залишалися недоторканими. Фердинанд I змусив опозицію перейти до оборони, але не послабив суперечності між станами, з одного боку, і королівською владою, з іншого. Водночас, чеському дворянству були збережені їхні старі права.

Для суспільного життя Чехії та Моравії XVI ст. була характерна боротьба між релігійними течіями. Фердинанд I намагався поєднати *чеських утраквістів (чашиників)* з католиками, але безуспішно. У чеському суспільстві з'явилися і прихильники лютеранства – *неоутраквісти*. Між обома угрупованнями виникли конфлікти. Фердинанд I, виступаючи проти всіх некатолицьких течій, намагався шукати помічників у боротьбі з протестантизмом. 1556 року в Прагу були запрошені єзуїти. 1561 року король відновив **Празьке архієпископство** та **Оломоуцьке** (тут було представництво Ватикану). У 1562 році пішли нападки короля на утраквістів. Отже, *контрреформаторська діяльність єзуїтів сприяла процесу понімення Чехії*.

Із середини XV ст. починає діяти «*Громада чеських братів*», духовним батьком якої був **Петро Хельчицький** (1390–1457), учасник гуситського руху, противник католицької церкви і гноблення народу; популяризував ідеї про повернення до «євангельської простоти», «біблійської правди»; засуджував соціальну нерівність, панство як «людські викривлення», що зіпсували первісний християнський ідеал; стояв за мирні засоби зміни суспільства (відкидав насильство навіть у якості самозахисту, поміркувану неслухняність людина може проявити лише в тих випадках, коли розпорядження влади суперечить заповідям Христа). **1453** року група прихильників П. Хельчицького заснувала «*братські товариства*» або «*чеські брати*». Іржі з Подебрад дозволив їм оселитися на кордоні із Сілезією, де «брати» й займалися землеробською працею. 1467 року відбулося офіційне оформлення «Громади». Вона виробила своє вчення, обрала єпископа та раду.

Спочатку в «Громаду» не приймалися заможні. Після 1474 року була проведена реформа і вироблена нова догматика, що отримала перевагу в 1490 році на синоді «Громади». Братам тепер дозволялося займатися торгівлею і промислами. Більшість «Громади», яка прийняла нові правила, стало називатися «*болеславські брати*» – за їхнім центром у м. Млада Болеслав. На початок XVI ст. «Громада» об'єднувала біля 10% усього населення Чехії, включно з представниками дворянства.

У 20-30-ті роки XVI ст. у «Громаді» виявилися дві течії: *прокопїти* (засновник **Прокоп** із Гродця) – стверджували про першість віри над мораллю, про виправдання вірою та *амонїти* (лідер – **Амоз** із Водняк) – засвідчували, що не віра, а справи формують істинного християнина, підкреслювали значення освіти й наближення до всіх інших верств суспільства. Поступово вчення «Громади» наближалось до поглядів Цвінглі й Лютера, до європейської реформації. Але боротьба «братів» із чеськими утраквістами тривала протягом усього XVI ст.

У Чехії з'явилось і багато дрібних радикальних сект. Особливо зміцнилися в Моравії *анабаптисти*.

Спадкоємець Фердинанда I **Максиміліан II** (1564–1576), відомий своєю віротерпимістю, але все ж таки залишався в рамках Габсбурзької політики. У 1568 році він видав мандат проти «чеських братів» і наказав закрити їхні общини в Чехії. Неприхильно він віднісся до лютеран, не підтвердивши *Аугсбурзьку конвенцію* (угода, укладена **25 вересня 1555** року між лютеранськими й католицькими суб'єктами Священної Римської імперії й Фердинандом I, що визнавала *лютеранство офіційною релігією* і встановлювала *право імперських станів на вибір віросповідання*). Водночас конвенція не визнавала свободи віросповідання підданих імперії, що створило підґрунтя для відновлення конфесійного протистояння).

Гоніння зблизили лютеран і «братів». **1575** року вони виробили спільну конфесію «*Чеське сповідання віри*» у 25 статтях, за яким визнавалися права лютеран і «чеських братів» (теологічний за формою документ був за змістом політичним і став предметом тривалої боротьби між королем та станами). Король

зрештою погодився поважати релігійні свободи, сформульовані в конфесії, але підтвердити свою згоду письмово відмовився. Релігійне питання перетворилося в головний предмет спору між становою опозицією та королем.

Міжнародна ситуація в Європі кінця XVI ст. була вкрай напруженою. **Габсбурзький табір і католицька церква взяли жорсткий курс на рекатолізацію та контрреформацію.** Іспанські Габсбурги не без успіху прагнули впливати на віденський двір, сприяючи посиленню напруженості в Чехії. Чеські католики, відчуваючи потужну підтримку, не йшли ні на які компроміси. Спрямована проти Іспанії Нідерландська революція викликала посилення політичного курсу католиків. Це викликало відповідну реакцію в протестантському таборі. Стани у всіх землях стали усвідомлювати свої відносини до європейської реформації й у політичному сенсі. У чеському євангельському середовищі активізуються прагнення встановити контакти із союзниками.

Після смерті Максиміліана чеським королем став ярий католик **Рудольф II** (1576–1611), котрий переніс імператорську резиденцію в Прагу. Разом із Рудольфом до Праги прибуло багато фанатичних католиків, дії яких викликали протест євангелічних станів. Католицька партія захопила найважливіші посади в країні, витісняючи євангелістів і з дрібних посад, організовуючи провокації проти євангелічної станової опозиції. 1602 року знову була заборонена діяльність «Громади чеських братів», почалися переслідування її членів.

Водночас, Рудольф II сприяв деякому відродженню прав чеських станів. Так, він розширив міське самоврядування, дав можливість 22 королівським містам мати своїх представників у сеймі. Зріс вплив дворянства в чеському сеймі (тепер тут обговорювалися не тільки королівські пропозиції, як за Фердинанда I, а й земські потреби).

На початку XVII ст. почалася війна з Туреччиною. Була відвойована значна частина Угорщини. Рудольф заборонив у цій частині всяке не католицьке віросповідання, на що євангелісти відповіли повстанням, що охопила всю Угорщину. До того ж турки почали новий наступ на цю країну. 1606 року брат короля **Маттіас** уклав угоду з угорцями проти Рудольфа II, визнавши за ними право на релігійні свободи. Рудольфа це ніяк не влаштовувало, почався конфлікт між братами. 1607 року виникла конфедерація австрійських та угорських станів проти імператора, у квітні 1608 року до неї приєдналася Моравія. 8 травня 1608 року військо конфедератів перейшло межі Чехії. Переговори між братами призвели до укладення угоди. Рудольф погодився уступити Маттіасу ще за свого життя Угорщину, Верхню й Нижню Австрію та Моравію, залишивши за собою лише Чехію, а чеські стани визнавали Маттіаса майбутнім королем Чехії. Моравські та австрійські стани отримали лише усні запевнення про задоволення їхніх вимог.

Чеські стани хотіли скористатися тяжким становищем Рудольфа, щоби змусити його підписати грамоту про віротерпимість і різні політичні права. На сеймі в січні 1609 року Рудольф II відмовився підписати конфесію 1575 року про віротерпимість. Однак, коли чеські стани пригрозили йому військовим виступом, він змушений був **9 липня 1609 року** підписати «**Грамоту величності**», яка підтверджувала «Чеське сповідання віри». Чеські протестанти отримали право вільно сповідувати свою віру, публічно здійснювати богослужіння, мати свої церкви, створювати свої школи. Вони отримали управління Празьким університетом. Після того «чеські брати», утраквісти, лютерани уклали між собою угоду щодо сповідання віри й духовного управління та договір із католиками про взаємну терпимість.

Але ці тимчасові поступки Рудольф II не збирався виконувати. У травні 1610 року в Празі відбувся з'їзд католицьких князів Габсбурзького дому, на якому відбулося примирення між братами, укладено угоду про розпуск військ. Але

Рудольф перевів армію з Баварії до Чехії, яка стала себе поводити як загарбницька, розорюючи місцеве населення. Чеські стани звернулися з допомогою до Маттіаса, який у березні 1611 року підійшов до Праги. Рудольфу довелося відмовитися від чеської корони на користь брата, і на початку 1612 року король помер. Однак і **Маттіас** (1611–1619), домігшись трону, хоч формально підтвердив «Грамоту величності», втім, на ділі порушував її під різними приводами. Він повернувся до **контрреформаційних, централізаторських і абсолютистських тенденцій династичної політики**. Почалися нові конфлікти між католиками та протестантами. Станова опозиція вже ясно усвідомлювала, що в разі відкритого зіткнення вона буде шукати допомоги проти свого государя за кордоном.

Після 1615 року розбіжності в Європі досягли значної гостроти. Мілітаристські круги **іспано-католицького та протестантського антигабсбурзького таборів готувалися до війни**, і було ясно, що вона захопить значну частину континенту. У Чехії провокаційна політика уряду, з одного боку, і рішучість станової опозиції, з іншого, створили передумови для збройного конфлікту. 1617 року король призначив своїм спадкоємцем **Фердинанда II Штирійського**, вихованця єзуїтів. Ця обставина та релігійні утиски стали в Чехії приводом до виступу проти Габсбургів, яке послужило початком Тридцятилітньої війни.

6 березня 1618 року в Празі зібрався з'їзд некатолицьких станів, що послав імператору скаргу на порушення «Грамоти величності» та визначив нові збори на травень. Тому заборона імператора зібратися в травні викликало обурення. Порушення свобод було використано радикальним крилом опозиції, яка готова була до рішучих дій. **21 травня 1618** року з'їзд протестантських станів усе ж таки відбувся, але міста не наважилися послати на нього свої делегації. Робота з'їзду спочатку проходила спокійно, але радикальна група не бажала задовольнитися звичайними формами протесту. Її глава **Матвій Турн** закликав стани до рішучих дій. Вранці 23 травня натовп представників станів рушила на Празький Град. З десяти намісників імператора там застали чотирьох. Двох із них, а також секретаря канцелярії викинули через вікно (вони залишилися живі). Така «дефенестрація» королівських намісників означала оголошення війни.

24 травня з'їзд станів обрав **уряд із 30 директорів** на чолі з **Вацлавом Вільгельмом** із Роупова – по 10 осіб від кожного стану, який *позбавив Габсбургів влади над Чехією, вигнав із країни єзуїтів, ієрархів католицизму, маєтки яких конфіскували*. Для оборони країни був визначений податок, ухиляння від сплати якого суворо каралася. Однак усередині некатолицьких станів виявилися розбіжності. Більшість вірило в політичний шлях вирішення конфлікту, без насилля.

25 травня директорія схвалила текст **«Апології»** (план дій), що звинувачувала намісників короля в грубому порушенні законів, але заперечувала спрямованість повстання проти імператора. Видання «Апології» разом з проханням про допомогу повстанцям були розіслані по всіх землях Габсбурзької монархії й до Нідерландів. Однак із протестантських князів тільки курфюрст **Фрідріх Пфальцький V** послав дві тисяч найманців у Чехію, решта зайняли стриману позицію. Саксонський курфюрст ухилився від допомоги з політичних міркувань, Нідерланди були надто зайняті внутрішньою боротьбою. Англійський король Яків I на послання навіть не відповів. Загалом реакція протестантських урядів показала безпідставність сподівань на допомогу. Австрійські стани зайняли вичікувальну позицію. Угорщина відмовилася допомагати як станам, так і імператору. Чеським повстанцям залишалося сподіватися лише на самих себе.

Габсбурги ж могли чекати допомоги від Іспанії, Риму, інших католицьких держав. У серпні 1618 року імператорська армія вторглася в Чехію. Поки, щоправда, рішучого бою не сталося, а коли стани отримали підкріплення,

надіслане Фрідріхом V, осіння кампанія завершилася загалом на користь чеських повстанців. В області дипломатії стани домоглися від Фрідріха V певної підтримки за обіцянку йому чеської корони, а Нідерланди погодилися на грошову допомогу. Але дипломатія Габсбургів добилася більшого. Вона ізолювала Англію. Мадрид та декілька імперських князів надали грошову підтримку імператору, і до літа 1619 року Габсбурги досягли великої військової переваги.

Станова директорія потрапила в гостру фінансову кризу. Шляхта не хотіла поступатися своїми доходами. Криза була віддалена конфіскацією майна явних противників повстання й розпродажем церковних маєтків. У березні 1619 року помер імператор Маттіас. Імператорський престол повинен був зайняти Фердинанд II, що багатьох не влаштовувало. Це спонукало Моравію приєднатися до чеського повстання. Також і у Верхній Австрії опозиція солідаризувалася з чеським повстанням, пославши військо проти імператорської армії. **31 липня 1619 року генеральний сейм чеської корони прийняв нову конституцію.** Королівство ставало *конфедерацією п'яти рівноправних земель* зі спільним государем і суттєво ослабленою центральною владою. Але творці нової конституції створили вже застарілий тип політичного устрою з гегемонією станів. Новим королем 26 серпня 1619 року був обраний **Фрідріх Пфальцький**. Проте вже 27 серпня імператором став **Фердинанд Штирійський** (1619–1637), а це означало погіршення міжнародного становища чеського повстання.

За своєю суттю, повстання принципово відрізнялося від ранньобуржуазних революцій у Нідерландах і Англії, будучи типовим виступом феодалів, що виключало союз з міським та сільським населенням і перетворення в загальнонародну революційну боротьбу. Керування повстання було в руках великих феодалів-панів, його головною рухомою силою було дрібне дворянство. Для залучення союзників пани змирилися з відновленням обласних сеймів і посиленням впливу лицарства в місцевому управлінні. Але взаємна недовіра представників станів не зникла під час боротьби. Витрати на наймані війська швидко зростали, повстанський уряд вимагав грошей і від міщанства, а воно дуже неохоче йшло на надзвичайні виплати – як і більша частина шляхти. Війна приносила й інші неприємності: торгівля завмирала, наймані війська мародерствували й повстанцям це політичних вигод не надавало.

1619 року празькі міщани сформулювали вимоги третього стану, зокрема повне відновлення привілеїв, прав і свобод королівських міст, обмежених в 1547 році. У липні 1619 року вимоги були пред'явлені земському сейму, якому довелося мимоволі піти на ліквідацію залежності вільних міст від королівської комори і влади королівських ріхтаржів та гетьманів, відновити рівноправність третього стану в обсязі, що був до 1547 року. Але з обранням королем Фрідріха Пфальцького директорія була скасована, міста втратили в ній свої місця, а їхні представники були відкликані із органів місцевої влади. Земські установи стали втручатися в справи міст, особливо в збір податків. Між тим, фінансова криза призводила до все більшого мародерства війська, так що населення вимушено було зі зброєю в руках захищати своє майно й зіткнення переростали в масові акції.

На якийсь час сили повстанців збільшилися завдяки союзу з трансільванським князем **Бетленом Габором**, який із великим військом просунувся на захід і об'єднався із силами чеських повстанців. Наприкінці листопада 1619 року союзне військо обклало Відень і мало реальні шанси на успіх. Але тут польський король напав на Трансильванію, Бетлену довелося терміново повертатися додому, і план взяття Відня провалився. А наприкінці вересня 1620 року Бетлен уклав перемир'я з Габсбургами, що стало великим ударом для чеських повстанців. До того ж відмовилися від підтримки повстання Нідерланди, а англійський король Яків I вирішив не підтримувати Чехію, яка залишилася майже в ізоляції. Рішення ж станів більшості

центральноевропейських держав підтримати повстання виявилось формальним. Фрідріх Пфальцьський оголосив, що передає значну частину свого майна на ведення боротьби з Габсбургами. Вождям повстання він надав вищі державні посади. Але моравські стани, навіть обравши Фрідріха королем, обіцяли надати в його розпорядження лише невелике військо. Сілезькі стани взагалі не дали нічого.

Боездатність станових військ падала з кожним днем, найманці бунтували через несплату плати. А тим часом Філіп III Іспанський послав до Центральної Європи великі військові сили, баварський ерцгерцог **Максиміліан** 8 жовтня 1619 року підписав угоду з імператором, уся **Католицька Ліга** була готова надати йому велику військову допомогу. Вдвічі збільшила фінансові дотації папська курія. На бік католицького табору перейшов протестантський курфюрст Саксонії. Завдяки посередництву Франції 3 липня 1620 року було укладено угоду про ненапад між Євангелічною Унією та Католицькою Лігою, так що Максиміліан Баварський зміг закінчити військові приготування.

24 липня 1620 року армія Максиміліана Баварського вторглася у Верхню Австрію, захопила там головні опорні пункти й рушила до Нижньої Австрії. 10 вересня Іспанія почала військові дії проти Рейнського Пфальца, що було порушенням угоди між Унією та Лігою. Наприкінці серпня Бетлен Габор, обраний угорським королем, відновив війну з імператором, але армія в того була настільки велика, що могла вести бої й на два фронти. У вересні саксонський курфюрст зайняв Лужиці, обіцяючи зберегти свободу віросповідання для лютеран. Тоді ж об'єднана армія Ліги та імператора рушила на Чехію. Сили станів швидко відступили з Південної Моравії в Чехію. Вони не могли рівнятися з армією імператора. Наймані війська під командуванням Е. Мансфельда зрадили чеському королю й уклали перемир'я з імператором. Положення армії чеських станів виявилось безнадійним. Моравські стани вирішили капітулювати.

На початку листопада 1620 року військо Ліги підійшло до Праги. 8 листопада протягом усього двох годин чеська оборона на схилах **Білої Гори** впала. 9 листопада Фрідріх Пфальцьський втік до Сілезії. Чеська армія перестала існувати. Більшість вождів повстання втекло з Праги в еміграцію, але деякі все ж залишилися, сподіваючись на милість імператора. Але **Фердинанд II** вже приступив до розправи над Чеським королівством. Він призначив у Чехію своїм намісником Карла Ліхтенштейна й доручив йому провести езекуцію над повстанцями. 20 лютого 1621 року всі члени директорії, що не втекли з країни, були взяті під варту, 5 квітня керівники повстання були засуджені до смертної кари та конфіскації майна. 27 з них були страчені: 3 – з панського стану, 7 – з лицарського і 17 – з міщанського. У Моравії декілька осіб були засуджені на смерть.

У березні 1622 року імператор оголосив, що не буде переслідувати винних, якщо вони самі визнають свою провину. Результатом же було засудження 680 осіб на конфіскацію майна. Особливо постраждали королівські міста. Також і в Моравії майно було конфісковано у 250 осіб. Усе це принесло значні доходи скарбниці Фердинанда II (приблизно 100 млн гульденів), які пішли на плату війську, на нагороди, фонди для церкви. Конфіскації був куплений найбільшими феодалами (іноземцями, авантюристами), у тому числі **Альбрехтом** із Вальдштейна (**Валленштейном**), який створив собі в Північно-Східній Чехії великий комплекс дохідних маєтків.

Поразка повстання 1618–1620 років призвела *до втрати Чехією політичної незалежності та самобутності*. Габсбурги встановили такий режим, від якого постраждав весь чеський народ, його свобода, культура, релігія. Коштом чеського лицарства збагатилися німецькі феодала та католицькі священники. Були зменшені політичні права чеських станів, посилено королівську владу. Знімчення країни тривало з новою силою. Чехія стала тепер

однією з частин Габсбурзької імперії, внутрішня й зовнішня політика якої і стала, головню, визначати долю чеського народу.

1627 року для Чехії і в **1628 році** для Моравії було видано «*Оновлений земський устрій*», який підтвердив існування державного утворення, що мало назву «*Землі Чеської корони*» і створив передумови для встановлення абсолютизму:

- ❖ чеські землі оголошувалися спадковими володіннями Габсбургів, які зосередили у своїх руках законодавчу (право видавати, тлумачити, скасовувати закони) і судову владу (призначав суддів), було ліквідовано вільне обрання короля;

- ❖ Габсбурги проводили політику централізації, дістали право призначати і звільняти вищих земських чиновників, які були відповідальні перед королем, а не перед сеймом, тобто управлінський апарат станів був замінений королівським;

- ❖ король отримав право представляти державу в міжнародних відносинах – призначати послів, оголошувати війну, укладати мир, союзи, договори, видавати постанови про збір земського ополчення;

- ❖ лише король мав право скликати генеральні сейми і крайські з'їзди, пропонувати «берну» (податок);

- ❖ вищим виконавчим і судовим органом стала **Чеська канцелярія**, яка перебувала з 1624 року у Відні, а **вищий канцлер** став найважливішим за значенням чиновником чеської держави;

- ❖ вже не збирався сейм Чеської корони, було ліквідовано дуалізм станової й королівської влади, характерний для політичного розвитку чеських земель із кінця XIII ст.;

- ❖ найважливіші політичні та фінансові питання стали вирішуватися центральними королівськими органами, таємним і палацовим радами та особливо «палацовою палатою»;

- ❖ земський суд втратив свій суверенітет, оскільки вищою апеляційною інстанцією став знову ж государ;

- ❖ до складу сейму було введено духовний стан, до того ж – як перший; другий складали пани, третій – лицарі, четвертий – міщани, які тепер не мали самостійного голосу. Стани повинні були засідати разом, збори окремо за куріями заборонялися. За всі стани висловлювався примас, або канцлер.

- ❖ функції затвердження податків за сеймом збереглися, але шляхта, залякана репресіями, не використовувала цього засобу для політичного тиску. Так, стани не мали права втувати королівську берну, пропонувати розглянути місцеві потреби;

- ❖ як верховний власник землі король мав право на виморочне або кинуте майно, право конфіскації, експропріації на користь держави, право на ріки, ліси, корисні копалини;

- ❖ король надавав привілеї, титули різним станам, засновував установи, організації та ін.;

- ❖ негативне значення мало зрівняння німецької мови з чеською. Королівські установи, зайняті німецькими чиновниками, ставили на перше місце німецьку мову, чеська ж у діяльності установ поступово відходила на задній план.

- ❖ усі чини мали сповідувати католицьку віру, яка проголошувалася єдиною допустимою в Чехії.

Культурна ситуація в чеських землях виявилася вкрай несприятливою для розвитку національного елементу. З 1620 року до Чехії повернулися **єзуїти**. Створюються єзуїтські установи – резиденції ордена і його школи («колегії»). Уряд доручив єзуїтам цензуру всієї видаваної літератури й контроль над друкарнями. У березні 1622 року всі магістри-некатолики повинні були залишити Празький університет, який у листопаді того ж року був переданий єзуїтському ордену. Єзуїти об'єднали Празький університет із Клементінською єзуїтською

колегією й повністю підпорядкували вищу освіту своїм цілям. Також і інші чернечі ордени – **премонстранти, капуцини, бенедиктинці, домініканці, францисканці** та ін. – посилили свої позиції в чеських землях, збільшили чисельний склад, прагнули придбати земельні володіння. Віденський уряд розумів, що рекатолізація Чехії та Моравії, де некатоліків було понад 90%, потребує багато часу, і діяв поступово:

- некатоліцьких священників протягом 1621–1622 років вигнали з країни;
- **1624 року католицтво було проголошено єдиною допустимою в країні релігією**, так що жителям міст і сіл Чехії та Моравії заборонялося сповідувати будь-яку некатоліцьку віру;
- церква замінила міські парафії католицькими священниками;
- королівські міські ріхтаржі стежили, щоби некатоліки не були в складі міських і цехових рад;
- 1627 року уряд видав патент, який наказував **усім шляхтичам перейти в католицьку віру або протягом шести місяців продати своє майно та покинути Чехію**. Більшість шляхти перейшло в католицтво, але приблизно 30 тисяч осіб вирішили емігрувати (селяни, міщани, інтелігенція) до Німеччини, Угорщини, Польщі та інші країни.

5. Чехія в Тридцятилітній війні. Політичні та соціально-економічні наслідки її для чеських земель. Перемога над чеським повстанням посилала позиції Фердинанда II Габсбурга й Католицької Ліги. Цей факт поставив у скрутне становище деякі протестантські країни, особливо Нідерланди, які побоювалися відновлення війни з Іспанією – закінчувався термін 20-річного перемир'я з нею. Тепер Іспанія могла зосередити свої військові та фінансові кошти, що звільнилися в Центральній Європі, і знову почати агресію. Нідерланди шукали союзників, вони обіцяли Фрідріху Пфальцьському допомогу для поновлення воєнних дій проти імператора. Іспанія дійсно почала війну. Тоді сформовані загони найманців і чеських емігрантів відкрили військові дії, завдали поразки військам імператора й зайняли значну частину Східної Моравії. Але загалом акція не вдалася. Центр європейської війни перемістився на імперську та нідерландську територію. Фрідріх Пфальцьський втратив свої землі.

1625 року війна вступила в нову фазу: проти Габсбургів була утворена **«Гаазька коаліція»** з Нідерландів, Англії, Данії та Нижньосаксонських князівств. Цьому блоку симпатизували Франція, Трансільванія, Туреччина. У такій ситуації Фердинанд II прийняв пропозицію чеського пана **Альбрехта Валленштейна** й доручив йому сформувати своїм коштом армію, оголосивши його генералісимусом імператорських військ. Габсбурги домоглися переваги над силами Гаазької коаліції. Розгромивши війська данського короля Христіана IV і примусивши його укласти мир у Любеку 22 травня 1628 року, габсбурзька дипломатія домоглася розпаду «Гаазької коаліції». У руках Габсбургів (армії Валленштейна) перебувала майже вся Центральна та Північна Європа (Мекленбург і Балтійське узбережжя). На захоплених землях Габсбурги вирішили відновити старі порядки.

6 березня 1629 року був виданий **Реституційний едикт**, за яким католицькій церкві поверталися всі маєтки, що належали їй до 1552 року, і заборонялося кальвіністське віросповідання на території імперії. Небезпека впровадження в життя реституційного едикту об'єднала лютеран, кальвіністів і деяку частину католиків, що призвело до створення **нової антигабсбурзької коаліції**, у якій головна роль належала Франції та Швеції. Фердинанд II змушений був піти на поступки: він відкликав А. Валленштейна з поста головнокомандувача, а Реституційний едикт чинності не набрав. Але ці поступки вже не допомогли імператору. 6 червня 1630 сильна армія шведського короля **Густава II Адольфа** висадила на узбережжі Померанії і стала швидко

просуватися вглиб континенту. Політично активна частина чеських емігрантів вступила до лав шведських військ. На бік шведів перейшли Бранденбург і Саксонія. 17 вересня 1631 року в битві біля **Брейтенфельді** шведи розбили війська імператора й рушили далі, а саксонське військо в 1631 році вдерлося до Північної Чехії.

На території Чехії майже не було імператорських загонів, і саксонська армія 15 листопада 1631 року зайняла Прагу без бою. Багато чеських емігрантів сподівалися, що під прикриттям саксонських військ можна буде відновити в Чехії становий уряд. Шляхта й міщани, які повернулися до Чехії, захоплювали майно, конфісковане в них після поразки повстання, євангельське духовенство займало костьоли й відновлювало в них своє богослужіння. Але плани й дії осіб, що повернулися, не зустріли співчуття в саксонського курфюрста. До того ж почався розлад в антигабсбурзькій коаліції, що об'єднало католицький табір.

Віденський уряд наприкінці 1631 року знову запросило А. Валленштейна взяти на себе керівництво армією. Протягом кількох місяців А. Валленштейн створив величезне військо й почав фронтові дії. Саксонське військо було витіснено з Чехії, головні ж сили католиків зосередилися в напрямку на Баварію, зайняту до цього моменту шведською армією. У битві біля **Лютцена** 16 листопада 1632 року загинув шведський король Густав II Адольф. Але шведський канцлер **Оксенштерн** зумів об'єднати протестантських та імперських князів для подальшої боротьби. Водночас А. Валленштейн не хотів бути знаряддям політики Габсбургів в Іспанії. Його справжні плани нам невідомі, але, можливо, що він прагнув створити в межах імперії власну державу, наприклад, як саксонський курфюрст. У всякому разі, він встановив контакт із французами та шведами, хоча й не посмів піти на відкритий розрив із Віднем. Подібна нерішучість закінчилася для геніального полководця катастрофою, він був убитий агентами імператора.

Війна тривала. Під час її подальших подій саксонський курфюрст зрадив протестантському табору й перейшов на сторону Габсбургів, уклавши в Празі мир з імператором 30 травня **1635** року. З цього миру *саксонський курфюрст отримав Верхню й Нижню Лужиці*, відірвані від чеської корони.

Становище Габсбургів в імперії знову зміцнилося. Але у війну вступила Франція. 25 лютого 1635 року кардинал **Рішельє** уклав союз із Нідерландами, а потім відновив союзний договір зі Швецією й оголосив війну Іспанії. Протестанти знову почали наступ, і навесні 1639 року шведське військо вторглося в Чехію. Шведи звернулися до чеського народу із закликом до повстання проти Габсбургів і обіцянкою допомоги в справі звільнення країни. Але виснажене військовими погромами населення вже не вірило в можливість звільнення й дивилося на наступ шведів із побоюванням. Шведи, проте, захопили частину Моравії і планували з'єднатися із трансільванським князем **Дьєрдем Ракоці**, щоби спільно вдарити на Відень.

Фердинанд III (1637–1657), який посів чеський престол, зумів у 40-х роках вигнати шведів із Чехії та Моравії. 1643 року на стороні Габсбургів виступив данський король **Християн IV**, а також Польща, і шведи були змушені відвести війська з Моравії для захисту земель Північної Німеччини. У Чехії шведські війська перебували ще не раз. Уся Центральна Європа була спустошена війною, але жодна зі сторін не досягла вирішальної переваги. Загальне економічне виснаження і внутрішньополітичні труднощі змусили супротивні сторони розпочати переговори про мир. Чеські емігранти намагалися привернути увагу провідних політиків антигабсбурзької коаліції до чеського питання та обговорити проблему відновлення в Чехії добілогорських порядків. Але для європейських держав чеське питання втратило скільки-небудь важливе значення.

У період мирних переговорів військові дії в Центральній Європі не вщухали. Влітку 1648 року шведський генерал **Кенігсмарк** скоїв напад на чеську територію, узяв Празький Град і Малу Країну, захопивши багато цінностей,

насамперед художніх, що зберігалися в колекціях Граду. Розграбувавши також і Південну Чехію, шведська армія пішла, а **24 жовтня 1648** року в Мюнстері та Оснабрюці був підписаний **Вестфальський мир** (без участі чехів), який завершив Тридцятилітню війну. Цей мир істотно змінив співвідношення політичних сил в Європі. Впали плани встановлення в Європі гегемонії Габсбургів. Втратила своє панівне становище Іспанія. На передній план вийшли Франція та Швеція. Мир підтвердив суверенітет Нідерландів – першої держави, де перемогла буржуазна революція. Водночас, становище Габсбургів у Центральній Європі зміцнилося. Європейські держави визнали перемогу імператора над становими режимами в так званих спадкових землях і санкціонували ті зміни, які провів уряд Габсбургів у Чеському королівстві після 1620 року.

У результаті Тридцятилітньої війни зменшилася територія Чеського королівства, бо Лужиці в 1635 році відійшли до Саксонії. Придушення станового повстання не призвело, однак, до ліквідації чеської держави, й **«Оновлений земський устрій»** для Чехії (1627 року) підтвердив існування державного утворення, що мало назву **«Землі Чеської корони»** і сполученого з Угорським королівством та іншими землями монархії особистістю єдиного государя. У межах Чеської держави Габсбурги визнавалися чеськими королями.

Територія Чехії неодноразово була ареною військових дій, так що спустошення країни стало загальним. Економіка підірвалася конфіскаціями земельного майна, високими штрафами за участь у повстанні або навіть співчуття повстанцям. Дуже сильно постраждали від репресій і військових дій міста. Тягарем для всіх верств населення (особливо міщан) були високі військові податки та примусові позики. Багаторічні військові дії порушили торговельні зв'язки чеських земель із рештою світу. Порушився ввіз і вивіз товарів. Ослабла внутрішня торгівля. Усе це зменшувало виробництво товарів та їхній обмін і тим самим погіршувало становище міст і міщан у сфері економіки.

Селяни за час війни постраждали так само сильно, як і міське населення. Численні села загинули у вогні (зі 151 тисячі селянських садіб уціліло приблизно 50 тисяч), був знищений інвентар; погіршували становище важкі контрибуції й витрати на утримання військ. Їх несли всі без винятку верстви населення села. Поглинання доходів землеробів високими феодалними та державними податками настільки знизило купівельну спроможність селян, що вони купували в ремісників лише найнеобхідні товари. Обмін товарами між містом і селом отримав односторонній характер. Це означало істотне зниження загального рівня економіки. Заходи чеського уряду по стабілізації ситуації в країні полягали в наступному:

- Чеський сейм 1649 року звільнив на три роки від усіх податків селян та міщан.

- Уряд узяв під свій контроль міське самоврядування, видавши в 1650 році інструкцію для місцевих рад щодо судочинства та поліцейської влади на місцях, і доручив спеціальним інспекторам наглядати за фінансовими доходами й витратами міст.

- Станам було надано право швидко судити та карати розбійників.

- У період війни відбулися суттєві зміни у феодалному землеволодінні. Сотні шляхтичів втратили своє майно за участь у становому повстанні або співчутті йому. Після вбивства А. Валленштейна, знову були проведені конфіскації. Багато могутніх раніше феодалних родів опустилися на нижчі щаблі суспільної драбини, а кілька особистостей, раніше незначних, перетворилися в найбільших магнатів.

- Відбувся великий приплив у Чехію іноземної шляхти, переважно німецької, відданої Габсбургам. Істотно змінився національний склад чеської та моравської шляхти. Іноземній шляхті надавалися високі посади й можливість купувати в Чехії помістя, а нащадки чеської шляхти все частіше відрікалися від

своєї народності. При формальній рівноправності чеської та німецької мов в установах переважала німецька. Чеська мова поступово зникла і з кореспонденції, шляхта перестала нею користуватися і при контактах у суспільстві. Проте земський патріотизм був притаманний усім чеським і моравським феодалам, висловлюючи лише прихильність до певної території.

Німецькій колонізації сприяли наявність великої кількості порожніх у Чехії та Моравії земель після Тридцятилітньої війни. Феодалам національна належність колоністів була байдужа. Поступово прибульці захопили у свої руки міське управління, і вже з другої половини XVII ст. багато міст прикордонних областей були германізовані. Але в більшості міст внутрішньої території країни чеський елемент продовжував усе ж переважати.

▪ Посилилася концентрація земельних володінь, поглибилася майнова диференціація серед шляхти. Панству належало понад **60%** усіх підданих, тоді як лицарському стану – лише **10%**, а церкві – майже **12%**. Число осіб шляхетського стану загалом зменшилася.

▪ Нові феодали надавали підтримку найбільш консервативним елементам суспільства – католицькій церкві. Ці ж верстви підірвали політичний та економічний потенціал міщанства, підтримували процес розорення дрібних рицарських володінь і сприяли закріпаченню селянства.

▪ Вже під час війни найбільші магнати стали орієнтувати своє господарство на виробництво товарної продукції, головню, – продовольства, якого в країні не вистачало. Вони розширювали панську оранку, утворюючи **фільварки** – велике товарне феодальне господарство, приєднували до них залишені селянами земельні наділи, влаштовували нові двори на пустинній землі. Феодали продавали хліб на місцевому ринку або військам. Частина пшениці та ячменю оброблялася в панських пивоварнях, оскільки продаж пива приносила великі доходи. Феодали встановлювали монополію на продаж пива, на помел зерна. У деяких маєтностях розводили овець, племінну худобу, вирощували рибу, продавали ліс, добували залізну руду. Усі ці підприємства панських господарств обслуговувалися працею залежних селян.

▪ У середовищі шляхти зникли господарі, які задовольнялися феодальною рентою в грошовій формі. Феодали прагнули виключити конкуренцію дрібних виробників – селян. До Тридцятилітньої війни майже вся торгівля перебувала в руках селян-хліборобів і міських перекупників, тепер же становище змінилося. Феодалам належали пивоварні, здавалися в оренду корчми, млини. Організовувалися підприємства з видобутку й обробки корисних копалин, що були у феодальних володіннях, з виробництва цегли, виготовлення полотна та ін.

▪ Складне господарство фільварку вимагало багато робочих рук, у яких після війни відчувався дефіцит. Тому феодали перейшли **від використання найманої праці до неоплачуваної панщини по два – три дні на тиждень** протягом усього року. У селі зміцнювалися кріпосницькі відносини. «Оновлений земський устрій» 1627 року передбачав:

- розшук, повернення та взаємну видачу феодалами втікачів;
- панські суди отримали право піддавати винних селян тюремному ув'язненню, тілесним покаранням, конфіскації майна, штрафам, а також смертної кари. Апеляція була лише формально;
- феодали забирали в селян кращі землі, замінюючи їх низькоякісними;
- постійно підвищувалися державні податки на селян, проводилися набори в армію;
- народні маси страждали й від непрямих податків, особливо від підвищених цін на сіль і напої.

У Чехії настав період так званого **другого кріпацтва**, яке супроводжувалося загальним зниженням життєвого рівня та рівня землеробства. Фільварок утримував економічну першість у другій половині XVII ст. і в перші 40

років XVIII ст., хоча все ж до кінця XVII ст. ситуація залежного хлібороба покращилася. Залежні селяни змогли підвищити виробництво продуктів на ринок, їхня участь у торгівлі поступово зростала. Цей процес сприяв подальшій майновій та соціальній диференціації села.

▪ Утиски феодалів викликали постійний опір із боку селян. Протести найчастіше мали пасивний характер. Нерідко подавалися скарги владі, бували страйки й локальні бунти з нападами на панську канцелярію. Найбільшим виступом селян було **повстання 1680 року**. Його причини мали соціально-економічний характер. У зв'язку з поширенням холери в Угорщині та інших частинах монархії, імператор Леопольд I (1657–1705) і його двір переїхали в Празький Град. Депутації селян стали направлятися в цю резиденцію із петиціями, у яких перераховувалися різні види утисків, описувалося тяжке становище селян. Рух охопив всю Чехію. Спочатку імператорський двір прагнув заспокоїти маси селян, створюючи комісії для розслідування скарг і даючи невизначені обіцянки. Потім уряд перейшов до рішучих дій. 22 березня 1680 року імператор видав патент, що засуджував петиційний рух і забороняв подачу скарг. Проголошувалися недійсними всі привілеї, що були до станового повстання 1618–1620 років. Проголошення патенту викликало велике збурення. Водночас почав свою каральну експедицію полк кірасирів. Селяни чинили збройний опір солдатам, тікали в гори й ліси, і поверталися лише після обіцянок не вдаватися до репресій. Протягом травня всі осередки опору були придушені. Створена 10 квітня імператорська слідча комісія на чолі з генералом Гарантом відвідала всі повсталі маєтності й за 25 днів розслідувань винесла 61 смертний вирок. Сотні селян були засуджені на тюремне ув'язнення та каторжні роботи.

28 червня 1680 року був оприлюднений *новий панщинний патент*, що встановлював *триденну панщину*, але щоденну в період жнив і косовиці. Заборонялося самовільно підвищувати феодальні й державні податки, залучати селян до роботи в неділю і свята, змушувати селян споживати продукти панського маєтку за високими цінами, відбирати селянські ділянки для фільварків, застосовувати тілесні покарання на шкоду здоров'ю. Однак ці заборони залишалися формальними. Патент закріплював кріпосницьку систему. Тому хвилювання тривали.

Драматично проходила тривала боротьба селян-ходів проти свавілля феодалів. Вона охопила Домажліцький район Західної Чехії. *Ходи* – це чеські селяни прикордонної смуги, які несли службу (обходили кордон, перевіряли наявність порубіжних знаків; у разі нападу на королівство, ходам наказувалося тримати оборону до підходу армії). До XVII ст. збереглося лише 11 сіл ходів (майже 300 сімей) на кордоні з Баварією. Сидячи на королівській землі, ходи не вважалися вільними: король мав право розпоряджатися їхніми селами на власний розсуд. Але вони мали й низку привілеїв: *не відбували панщинних повинностей, користувалися багатствами лісу, могли безмитно торгувати на території королівства, вільно розпоряджатися майном, займатися ремеслами* та ін. Значна частка цих пільг визначалася звичаєвим правом, але були й письмово зафіксовані привілеї.

Становище стало змінюватися у XVI ст., коли прикордонна служба ходів стала втрачати своє значення. Збільшувалися податки, а території ходів віддавалися в заклад великим феодалам. Після поразки станового повстання 1618 – 1620 років новий власник території хотів ліквідувати ходські привілеї, перетворивши їх у звичайних селян. Протягом усього XVII ст. ходи боролися за свої колишні свободи.

У **березні 1683 року** до Відня попрямувала чергова депутація ходів зі скаргою на обтяження надмірною панщиною й на жорстокості феодала. Уряд у відповідь наказав знищити відповідні документи колишніх років у присутності самих ходів, що й було здійснено 16 червня. Ходські села збунтувалися й відмовилися від виконання повинностей. До ходів рушив військовий загін, і

населенню довелося капітулювати. Вождь повстання **Ян Козіна** був повішений 28 листопада 1695 року, багатьох повстанців відправили на каторгу. Героїчна боротьба ходів відображена в літературі нового часу, їхній рух не тільки детально вивчено істориками, але і став сюжетом роману чеського письменника **А. Ірасека** «**Псоглавци**».

Рух проти панщини досяг кульмінації в **1738** році. Він охопив сотні чеських і моравських маєтностей і був придушений військовою силою. Селяни виступали вже за спільне розв'язання питання про панщину в масштабах держави. Це змусило віденський двір зайнятися селянським питанням впритул. 1738 року був виданий **третій панщинний патент**, що не вніс, втім, ніяких істотних змін у становище селян. Взагалі імператорські патенти були спрямовані лише проти надзвичайних проявів свавілля феодалів. Віденський уряд не мав інституційних засобів, щоби забезпечити проведення в життя своїх розпоряджень.

▪ Королівські міста довго не могли оговтатися від наслідків конфіскацій та штрафів і від завданих війною збитків. Їм доводилося виплачувати борги й податки, що душили міське підприємництво. Зростання населення проходило в королівських містах вкрай повільно. Шляхта всіма засобами перешкоджала переселенню селян у ці міста, а церква пильно стежила за тим, щоб у них не проникали некатолицькі елементи з інших країн. З розвитком фільварку і зниженням купівельної спроможності населення обмежилися можливості збуту товарів. Феодали позаекономічним примусом і власним виробництвом сприяли занепаду деяких міських промислів (пивоваріння). Але все ж великі королівські міста залишилися **центрами обласної торгівлі**, а міста, які належали феодалам, не могли витіснити їх із цієї сфери. У них панувала цехова система, що перешкоджала вільному розвитку продуктивних сил. Цехи противилися створенню мануфактур, справа доходила до гострих конфліктів. Державний апарат після довгих коливань зважився підтримати розвиток мануфактур, і в 1731 році та в 1739 році обмежив права цехів.

▪ Більш сприятливими були умови для розвитку міст, що належали феодалам. Шляхта придбала для них привілеї в торгівлі, захищала їх від конкуренції міст королівських. У фільварках створювалися торгові центри. У другій половині XVII ст. у Північній та Східній Чехії інтенсивно розвивалося **текстильне виробництво**, орієнтоване на закордонний ринок і зосереджений особливо у швидко зростаючих феодальних містах і містечках, але проникало й у село. У Броумові, Індржіховому Градці, Новому Ічині та ін. розвивалося **виробництво сукна**. Феодал збирав із мешканців своїх міст високі податки, змушував їх нести й панщинні повинності, обмежував їх пересування, як і сільських мешканців. Городяни підпадали під суд феодала.

▪ У результаті Тридцятилітньої війни в Чехії відбулися демографічні зміни. Люди гинули від голоду та епідемій, які часто заносилися в країну військами. Після 1620 року емігрувало десятки шляхетських та міщанських родин зі страху перед розправою за участь у повстанні. У другій половині 20-х років, після видання **антиреформаційного патенту**, спостерігалася друга, більш потужна хвиля еміграції. Таємно йшли численні селяни євангельського віросповідання, що не бажали відмовлятися від своєї релігії. Після Вестфальського миру 1648 року знову посилилася боротьба проти некатоликів, і в 50-ті роки багато хто з них емігрували. Загалом чеські землі залишило 30 тисяч міщанських і селянських сімей. Чеські євангелісти знайшли притулок у Саксонії, Бранденбурзі та інших німецьких державах, деякі влаштувалися в Сілезії, Словаччині, Польщі, Пруссії. Розсіяні по всій Центральній Європі, чеські емігранти зберігали свідомість належності до своєї батьківщини. Але в другому – третьому поколінні вони все ж, як правило, зливалися з місцевим середовищем. Населення скоротилося на чверть, інші називають цифру – третина (приблизно 800 тисяч осіб).

▪ Поряд зі зміцненням фільварково-панщинного господарства проходив і процес первісного нагромадження. До кінця XVII ст. демографічна ситуація в Чехії покращилася, зросла кількість міщан. У прикордонних областях виникали нові поселення; тут розвивалося прядіння і ткацтво, обробка дерева, скла й металу. У родючих областях Чехії збільшилася кількість малоземельних та безземельних господарів. Господарство селянина переходило в спадок лише до старшого сина, усі інші повинні були шукати засоби до існування працею в господарствах багатих селян, залишаючись в особистій залежності від феодала, що гальмувало розвиток ринку робочої сили. **Основою розвитку мануфактур було текстильне виробництво.** Вироби з вовни довго залишалися прерогативою цехів, зважаючи на технологічні складнощі їх виготовлення. Перша вовняна мануфактура була централізованою, робітники були зосереджені в одному місці. Так, 1684 року виникла вовняна мануфактура в Собехлебах у Тепліці, що належала єзуїтам. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. до неї приєдналися ще кілька подібних феодальних підприємств у Чехії та Моравії.

▪ У другій половині XVII ст. стало розширюватися виробництво полотна. Якість ґрунтів, вологе повітря створили можливості для швидкого вирощування льону. Організовувалося воно по **факторській системі.** Сільські прядильники і ткачі здавали спеціальному **скупникові – «фактору»** – вироблену продукцію за задалегідь зумовленою ціною, а той доставляв полотно на склади торгових фірм. Виробниками полотна були залежні селяни, а «факторами» – багаті селяки (теж залежні), корчмарі, фурмани, що займалися візництвом, єврейські торговці. Феодал вимагав за цю діяльність особливу плату, так що працівники цієї галузі піддавалися як феодальній, так і капіталістичній експлуатації. Розвивалися і скляні мануфактури. У 70-х роках XVII ст. була розроблена особлива технологія виробництва **чеського кришталю**, і після 1700 року чеське скло опанувало європейський ринок, потіснивши скло венеціанське.

▪ У мануфактурах розширилися капіталістичні виробничі відносини, але зберігалося й багато феодальних пережитків, які гальмували технічний прогрес і зародження буржуазії. Більшість робітників залишалися у феодальній залежності, працювали за низьку плату, вносили феодальну ренту зі своїх будинків, не мали права працювати на іншого підприємця, могли насильно переводитися з одного маєтку в інше. Наявність у робочого клаптика землі було приводом для видачі йому лише мізерної заробітної плати.

▪ На початку XVIII ст. правлячі кола монархії Габсбургів вирішили підтримати розвиток промисловості й торгівлі. **Йосиф I** (1705–1711) і його політики були прихильниками **меркантилізму** – теорії, яка стверджувала, що **багатство виникає в процесі обміну.** 1706 року був заснований Віденський банк, що кредитував промисловість і торгівлю. Підтримувалися мануфактури. У 1715 році в Горному Литвінові було засновано найбільшу суконну мануфактуру (400 робітників). Проте надія на те, що розвиток зовнішньої торгівлі сприятиме зростанню мануфактур, не виправдалася. Чехія була ізольована від морських і річкових портів, а транспортування товарів по суші вигод не приносила. Розвиток внутрішнього ринку гальмувалося багатьма феодальними чинниками. Габсбурзька монархія (і Чехія), у першій половині XVIII ст. все більше відставала від передових країн Західної Європи.

▪ У лютому 1650 року Фердинанд III видав патент, за яким некатоликів ув'язнювали, виганяли з країни, позбавляли майна, а за певних обставинах і страчували. У квітні видано було постанову, щоб усі урядники землевласників протягом трьох місяців перейшли в католицизм або покинули країну. Також передбачалося роззброїти селян і вигнати євреїв із маєтків. Наслідком цих розпоряджень стали заворушення, які пригнічувалися силою, штрафами та покараннями. Син Фердинанда III **Леопольд I** (1657–1705) в 1665 році видав два

укази, яким передбачалося некатолицькому дворянству Чехії в тримісячний строк або перейти в католицизм, або продати свої маєтки й виселитися.

Ця обставина викликала протест частини католицької шляхти проти насильницької рекатолизації, оскільки втеча підданих міщан і селян позбавляло феодалів робочої сили й, отже, доходів. Тому надалі була взята лінія на проведення ідеологічних форм рекатолизації. Була створена мережа міських та сільських шкіл, проводилася місіонерська діяльність, основна увага зверталася на виховання молоді. Так, протягом кількох десятиліть вдалося покатоличити шляхту, більшість городян і частину селянства, особливо молодого покоління.

▪ Рекатолизація Чехії завдала великої шкоди національній культурі. У передбілогорський період культура Чехії виростала з європейського гуманізму та ренесансу, спираючись на реформаційну ідеологію. Католицька церква зробила неможливою публікацію творів, де виражалися погляди, відмінні від офіційної церковної ідеології. Так, чеська культура розділилася на дві гілки: **офіційний напрям**, що слугував католицької ідеології та інтересам панівних кіл, і напрямок, що продовжував **добілогорські традиції**. Але ця остання гілка не мала перспектив і поступово відмерла.

До 1628 року в Чехії ще писав свої твори **Ян Амос Каменський**. У 1626 році закінчив свою хроніку **Мікулаш Дачицький** із Геслова. Але найбільш важливі твори, які продовжували традиції добілогорської писемності, створювали емігранти – **Павло Скала** зі Згори, **Павло Странський** та ін. У Чехії літературна творчість виявилась у руках єзуїтів і перетворилася на інструмент контрреформаційної пропаганди. У ній переважали релігійні сюжети, орієнтовані на тематику, близьку до міського та сільського люду, продовжувала традицію середньовічної церковної творчості. Пожвавився культ релігійної містики – легенди про життя й муки святих вселяли читачам віру в чудеса. Ідейний та художній рівень цієї літератури був досить низький.

▪ Поразка станового повстання та результати Тридцятилітньої війни фактично **припинили розвиток чеської культури в національному дусі**. Процес втрати народності не торкнувся селян і нижчих елементів міста. Влада не намагалася германізувати народ. Початкові школи й костьоли залишалися чеськими. Але національна самосвідомість була розвинена слабо. Тільки в регіонах зі змішаним населенням часом вибухали місцеві національні конфлікти. Посиленню національної самосвідомості сприяли станові суперечності: **феодал і його адміністрація були іноземцями, а селяни – чехами**. У чеському селі продовжувала звучати чеська мова, народна культура зберігала чеський характер. Політичні наслідки подій першої половини XVII ст. загальмували перетворення чеської народності в націю нового часу.

6. Політика «освіченого абсолютизму» Габсбургів та її вплив на становище західнослов'янських земель у XVIII ст. Поразка чеського станового повстання 1620 року, а також невдачі угорських станових виступів у XVII та XVIII ст., створили передумови для встановлення в монархії сильної централізованої влади. Її опорою стали **вища шляхта**, а також **армія, бюрократія та католицька церква**. Але, незважаючи на абсолютизм, влада на місцях залишалася в руках панства, як і право суду над залежним населенням. Земські посади в окремих частинах монархії заміщалися місцевими феодалами. Від земських сеймів залежали й розміри податків. Однак найважливіші політичні питання вирішувалися Віднем, **таємною радою** (зовнішня політика), **військовою радою, палацовою коморою** (фінанси). Контакт із земськими установами Чехії здійснювався через **Чеську палацову канцелярію** у Відні.

У складі **намісництва**, тобто земського уряду Чехії (до 1627 року – це земська рада) було від **10 до 16 країв**. Члени намісництва обиралися з дворян і призначалися імператором, як і крайські гетьмани. У земських і крайових

установах чеські феодали зберігали сильні позиції. Плату за виконання посадових обов'язків вони отримували із земського бюджету. У Чехії кожним краєм управляли *один пан і один лицар*, у Моравії – тільки *один гетьман*. Вони, як королівські урядники, турбувалися про справне надходження податків, за належним правопорядком, керували місцевим військом, переслідували злочинців, сприяли поширенню католицизму та ін. Земські сейми засідали щорічно, а в період між ними станові питання вирішувалися **земським комітетом**. Із засиллям німецької мови в країні, намісництво було поділене на **чеську** та **німецьку експедиції**; суди також відправлялися у двох «сенатах» – чеському та німецькому.

Міста в політичному житті практично не брали участь, весь міський стан мав відповідно до «Оновленого земського устрою» 1627 року лише один голос у сеймі. Із середини XVII ст. у містах зміцнилася влада **ріхтаржів**, (королівських уповноважених), що стежили за дотриманням інтересів государя. На початку XVII ст. контроль за міським господарством було доручено особливим королівським **інспекторам**. У 1739 році державному контролю були підпорядковані й цехи.

Зросла могутність католицької церкви, яка захопила *монополію у сфері релігії, заволоділа системою освіти й формувала офіційну культуру*. Більшість населення Чехії та Моравії в другій половині XVII ст. прийняло католицьке віросповідання. Єзуїти прибрали до рук вищу школу й цензуру друку, вели місіонерську діяльність та ін. Імператор **Йосиф I** (1705–1711) у виданому карному уложенні визначив смертну кару всякому, хто буде переховувати в себе єретичних учителів, проповідників та поширювати єретичні книги. Імператор **Карл VI** (1711–1740) провів ревізію тисяч чеських книг, після чого їх спалили, тому що були видані чеською мовою. Некатолики утрималися у Чехії тільки у віддалених лісових районах і на кордонах із протестантськими державами.

Війни австрійських Габсбургів у XVII ст. та на початку XVIII ст. були не завжди переможними, але до періоду правління Карла VI монархія досягла вершини свого територіального розмаху і стала найбільшою державою. За виданої Карлом VI **Прагматичної санкції (1713 рік)** монархія оголошувалася **неподільною** аж до повного вимирання роду Габсбургів і переходила в спадок дочці. Чеська еліта зобов'язувалася дотримуватися цього закону й захищати його «своєю кров'ю та майном». Але це різнолика в етнічному та культурному сенсі держава не мала міцного центрального управління, зберігаючи залишки станових привілеїв в окремих провінціях.

1740 року помер Карл VI і на престол мала вступити його дочка **Марія Терезія** (1740–1780). У монархії почалася політична криза, викликана як внутрішніми (повільно розвивалася промисловість, панували кріпосницькі відносини), так і зовнішніми причинами й вилилася у війну за «австрійську спадщину» (1740–1748). Проти Марії Терезії утворилася могутня коаліція з Баварії, Саксонії, Пфальца, Франції, Іспанії, Сардинії та Пруссії. Під час бойових дій найбільше потерпіла Чехія, яку зайняли баварські, французькі та саксонські війська. На чеський престол планувалося посадити баварського курфюрста **Карла Альбрехта**. Марія Терезія з допомогою вірних їй угорців витіснила баварців та французів із Чехії і **1743 року** в Празі коронувалася короною Св. Вацлава, під час якої вона підтвердила всі давні права Чехії й забрала чеську корону до Відня. Імператором Священної Римської імперії у вересні 1745 року був обраний чоловік та співправитель Марії Терезії **Франц Стефан Лотарінгський (Франц I)** (1745–1765). Австрія під час війни втратила низку важливих територій (усю Сілезію, яка відійшла до Пруссії, та частину італійських володінь). Це дало імпульс до інтенсивних реформ у внутрішньому житті монархії, які почалися з докорінної реорганізації державного управління.

Семирічна війна (1756–1763) за повернення Сілезії, закінчилася для Австрії невдало й показала, що треба шукати нову форму держави, якою і став **освічений абсолютизм** – особливий тип абсолютної монархії, який розвинувся в другій половині XVIII ст. у багатьох державах Західної Європи. Він характеризується **багатосторонньою реформаційною діяльністю**, яка не зазіхає на сутність феодального ладу, але усуває найбільш застарілі феодальні інституції. Звідси освічений абсолютизм можна вважати прогресивною формою держави.

Абсолютизм XVIII ст. ідеологічно спирався на просвітницьке мислення. Просвітництво зародилося в економічно розвинених країнах Західної Європи як антифеодальна ідеологія зростаючої буржуазії, а освічений абсолютизм залишався формою феодальної монархії. Ідея освіченого абсолютизму відображала прагнення поміркованих кіл буржуазії – **з допомогою реформ зверху досягти побудови суспільства на буржуазних засадах**.

Залежно від особливостей розвитку окремих країн абсолютизм мав різні риси. В Австрії освічений абсолютизм розвинувся при Марії Терезії, досяг вершини за **Йосифа II** (1780–1790) і закінчився за **Леопольда II** (1790–1792). Головною опорою абсолютизму в Габсбурзькій монархії стала та частина шляхти, яка прагнула використати можливості капіталізму, розуміла необхідність реформ і приймала їх. Але була й опозиція реформам. Австрійський освічений абсолютизм спирався передусім на **армію** та **бюрократію**. Реформи в Австрії зміцнили феодальну державу й тимчасово послабили протиріччя станів з допомогою половинчастих рішень гострих проблем.

Реорганізації піддалися передусім органи управління, суд, військове управління.

➤ У Празі ліквідовувалися центральні органи управління Чехією, повноваження яких з 1761 року передавалися спільним австрійсько-чеським установам у Відні. Так, було об'єднано чеську й австрійську придворні канцелярії, на чолі якої стояв сановник, що називався **найвищий чеський і перший австрійський канцлер** і мав двох заступників – чесько-австрійського канцлера й підканцлера. Отже, об'єднана **чесько-австрійська придворна канцелярія** взяла у своє відання адміністративні та фінансові справи Чехії та Австрії. Було також утворено спільний **Директоріум із політичних та фінансових питань і Вищу судову палату**.

➤ 1746 року у Відні була заснована **Загальна комерційна колегія** для єдиного управління економічною політикою країни.

➤ 1748 року сейми австрійських і чеських земель погодилися надати центральному уряду право збору постійного поземельного податку, що дозволило уряду утримувати постійне військо.

➤ Податкові та військові питання були передані від земських органів новоствореним «**депутаціям**», підпорядкованим **палацовій комісії** у Відні.

➤ З середини XVIII ст. чеське ополчення з'єднувалося з військом, яке підпорядковувалося центральній владі. Тепер в одній частині монархії могли перебувати війська з іншої землі. В об'єднаній армії панувала німецька мова. З **1753 року вводився рекрутський набір**, від якого звільнялися священники, шляхта, чиновники, міщани королівських міст і люди вільних професій, і які йшли в армію як добровольці.

➤ 1749 року намісництво було замінено **королівським представництвом** та **камерою**, які були виконавчими органами уряду на місцях (з 1763 року воно стало називатися **земським губерніумом**).

➤ Було реорганізовано місцеве управління: 1763 року були засновані «**губерніуми**». Замість двох крайських гетьманів від панства й лицарства, був введений один, оплачуваний **королівський чиновник**. Отже, адміністративні посади в губерніумах надавалися державним чиновникам, а не місцевій шляхті. У

руках станів залишилася в колишньому обсязі лише патримоніальна адміністративна влада.

➤ У Чехії на чолі губерніума був поставлений «*верховний пуркрабій*», у Моравії – *земський гетьман*, які, будучи главами сеймів і земського станового комітету, представляли стани у відносинах із центральним урядом.

➤ Було обмежено й міське самоврядування. З 378 міських рад відбиралося право кримінального суду (залишено для 24). Змінювався особовий склад міських рад. Від кандидатів на міські посади вимагалось мати юридичну освіту. Рекомендувалося залучати до управління містом фахівців з інших міст. 1751 року службовцям міського управління було надано постійну платню, тим самим прирівнявши їх до державних чиновників.

➤ Втім, компетенція нових центральних органів не поширювалася на Угорщину: Марія Терезія зобов'язалася за допомогу під час війни з Портою надати угорській шляхті широкі права. Це сприяло поглибленню відмінностей у розвитку частин монархії, яке в XIX ст. вилилося в Австро-Угорський дуалізм. Отже, Чехія, як і інші землі імперії (крім Угорщини), втратили основи своєї державної самостійності – окреме військо та свої особливі фінанси. Шляхта пручалася всім цим ініціативам уряду.

➤ Фінансове становище монархії було важким, а вихід бачився в зміні системи оподаткування, пов'язаному і з обмеженням привілеїв шляхти. Введенням **кадастру 1757** року уряд домігся часткового оподаткування доходів феодалів від землеробського і промислового підприємництва, від селянських повинностей та панщини, податку на спадщину. Але збільшення платоспроможності підприємців і торговців було можливо тільки за підтримки їхньої діяльності. Підприємцям надавалися пільги, з 40-х років розвивалася конкуренція між підприємствами.

➤ Завдяки підтримці мануфактур число їх у другій половині XVIII ст. значно зросло. Уряд надавав іноземним майстрам і підприємцям можливість поселятися в Чехії, давав їм позики для заснування підприємств. Отримували фінансову підтримку й чеські підприємці. Як господарі мануфактур так і робочі звільнялися від військової служби та панщини, що призвело до зростання текстильних мануфактур на основі капіталістичних принципів. У полотняному виробництві в цей час ще переважали домашнє вироблення товару, «факторська» система й розсіяна мануфактура, у виробленні вовняних тканин – цехове ремісничє виробництво. Із 60-х років мануфактурне виробництво поширилося на бавовняні тканини. Шляхетські мануфактури були по суті капіталістичними підприємствами з роботою за заробітну плату. Потім мануфактури стали створювати міські елементи, чеські торговці й навіть деякі колишні селяни. Текстильним центром монархії став Брно з його сукняними мануфактурами.

➤ Серед інших галузей головне місце займало вироблення скляних витворів. Виплавка заліза була повністю в руках землевласників. Центром видобутку металів була Словаччина. У другій половині XVIII ст. збільшилося число підприємств з обробки міді, виробництва пороху, паперу, шкіри та шкіряних виробів, сірчаної кислоти та ін. Міське підприємництво страждало від нестачі робочих рук; потреби мануфактурного підприємництва були одним із головних стимулів руху за ліквідацію кріпацтва в чеських землях.

➤ Ремісничє виробництво, торговельне та фінансове підприємництво розвивалося в чеських землях повільно, застарілі форми цехової організації гальмували його розвиток. Уряд Марії Терезії змінював цехові статuti, цехам заборонялося обмежувати зростання майстерень, число майстрів, підмайстрів та учнів, кількість вироблених товарів, відмовлятися від виробничих нововведень і від застосування некваліфікованої робочої сили. Але знищити цехи уряд усе ж не наважився.

➤ Уряд Марії Терезії *розширив мережу доріг*, 1765 року *встановив єдину систему мір і ваг*, ввів у 1775 році *єдиний митний тариф*, в 1750 році *єдину грошову одиницю*.

➤ Незважаючи на швидкий промисловий розвиток Чехія, Моравія та Сілезія залишалися переважно землеробськими областями. У рільництві здійснювався перехід від трипільля до багатопільля, від пасовищного тваринництва до стійлового (скрізь стали розводити овець мериносів). Розвивався внутрішній ринок: зростання населення вимагало харчів, промисловість – сировини. Фільварки займали 30% всієї оброблюваної землі. Феодали розширювали промислове підприємництво, обсяг найманих робіт. Панщина частково замінювалася грошовою рентою. Держава підтримувала культивування картоплі й конюшини, розведення фарбувальних та олійних культур, тютюну, кукурудзи, шовковиць, льону, ріпи, фруктових садів. Нові культури вимагали й нових методів виробництва, введення машин. Потрібна була і краща підготовка сільськогосподарських кадрів, уже в першій половині XVIII ст. з'явилися спеціальні економічні школи, у другій – лісові школи.

➤ Торговий баланс країни був позитивним: у 60-ті роки *вивіз майже втричі перевищував ввезення товарів*. З Чехії йшли за кордон полотна, сукно, лляна пряжа, скло, олово, шерсть, пух, хліб, хміль, худоба, риба, тваринні жири. Великі торговці об'єднувалися в товариства. Але грошова справа розвивалася в чеських землях повільно. Лише 1751 року в Брно виник перший кредитний банк.

➤ Важливе значення мав демографічний чинник. Населення загалом зростало, але розподілялося по території дуже нерівномірно. За століття з 1702 до 1805 років населення Чехії зросло з 4,150 млн до 5,057 млн осіб. Особливої концентрації населення в містах не спостерігалось. Міграція жителів із села до міста була низькою. Прага з її 70 тисячами населенням у 1780 році була винятком.

➤ У результаті потужного антифеодального руху уряду довелося розв'язувати селянське питання. Ще 1771 року уряд запропонував кодифікувати селянські повинності відповідно до можливостей господарства (так звані *урбарії* – описи). Але шляхта запекло опиралася цим заходам і саботувала їх. Без втручання селян землевласники ніколи б не відмовилися від своїх привілеїв. Приводом до **селянського повстання 1775 року** стали чутки, що місцева влада приховує від підданих урядові заходи щодо полегшення їхнього становища. У панській канцелярії стали з'являтися селяни з вимогою оголосити імператорські розпорядження і привести повинності у відповідність із ним. Арешт кількох ватажків руху призвів лише до його розростання. Водночас поширилися чутки про видання патенту, що скасовує панщину взагалі. 20 березня велика кількість представників селянства рушили до Праги. Метою було отримання письмового підтвердження патенту про зниження панщини, податків, зборів. У разі відмови феодалів від виконання вимог селян передбачалося провести антипанщиний страйк по всій Чехії. Поштовхом до відкритого виступу став арешт вождів страйку в маєтку Сміржіце. Селяни громили панські резиденції та костели, зводили рахунки з поміщицькими чиновниками та ін. Уряд вислав війська. Почалися бої. У першій декаді квітня повстання було остаточно придушене у всій Чехії. Сотні учасників руху були піддані різним покаранням, кілька ватажків – страчені, пізніше відбулася амністія. Від попередніх виступів повстання 1775 року відрізнялося своєю організованістю, мало загальну програму, хоча й було диференційовано в соціальному плані: заможні селяни вважали за краще вести переговори, а бідні стали активною силою при поході на Прагу. Міста поставилися до повстання загалом негативно.

➤ **13 серпня 1775 року** для Чехії й **7 жовтня** для Моравії були видані **панщинні патенти**. Вони встановлювали *диференційовану панщину селянам залежно від їхнього майнового стану*. Залежні селяни ділилися на 11 груп.

Панщина для селян-землевласників становила не більш ніж *три дні* на тиждень; халупники (бобилі) чоловіки й жінки – не більш ніж *26 днів* на рік; коморники – по *13 днів* на рік. Найбагатшим селянам наказувалося посилати влітку на один тиждень пішого працівника на панщинні роботи. Передбачалася також оплачувана робота на пана. Заборонялося самовільно пану збільшувати величину земельного оброку. Цей патент полегшував становище тільки заможним селянам. Подальша аграрна реформа відома як «*раабізація*» – за іменем палацового радника **Ф.А. Раабе**, який її запропонував і практично здійснив. Суть реформи: *розділення панської землі серед селян та перевід панщини на грошову ренту*, а результат – виникнення 128 нових сіл у Чехії та 117 у Моравії. Заміна панщини грошовою рентою послабила особисту залежність селян від феодала. Було видано також указ *про викуп селянами права на спадкове володіння землею, якою вони користувалися*.

➤ Реформи торкнулися також судочинства. У 70-х роках були скасовані тортури й жорстокі покарання. Ліквідовувалися феодальні суди. Судочинство стало здійснюватися людьми зі спеціальною освітою. Запроваджувався єдиний для всієї країни **Кримінальний кодекс**, що обмежував право землевласників чинити суд над кріпаками, забороняв тортури під час допитів та обмежував застосування смертної кари. Підтверджувалася практика, що кожен кримінальний вирок пана повинен був отримати затвердження апеляційного суду; селянин міг звертатися до цього суду, скаржитися на утиски пана крайському гетьману.

➤ Адміністративна та судова реформи викликали необхідність реорганізації шкільної справи. Були потрібні професійно підготовлені чиновники та офіцери, ремісники й навіть селяни. У Відні були засновані військова та інженерна академії. У 1776 році в Чехії було вже 80 торгових та ремісничих шкіл, одна гірська академія і два політехнічних училища. Університетська освіта орієнтувалася на підготовку чиновників, суддів, лікарів, священників. При ній у Празькому університеті було введено викладання оптики, експериментальної фізики, акушерства, історії німецької імперії, практичного судочинства та ін., збільшувалася кількість професорсько-викладацького складу, покращувалася матеріально-технічна база вишу. 1775 року вийшов новий **шкільний статут** для п'ятирічних гімназій, де вивчалися природничі науки та історія, вводилося обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 12 років (німецькою мовою).

З 1774 року виникла нова система початкових шкіл за державний кошт. У парафіях створювалися «*тривіальні школи*», які навчали рідною мовою читання, письма, рахунку. У містах з'явилися «*головні школи*» з викладанням латинської мови, географії, історії; у резиденціях місцевих органів управління – «*нормальні школи*» для підготовки вчителів. У «головних школах» викладання велося німецькою мовою, у «нормальній» – латинською. Після ліквідації єзуїтського ордену (1773 рік) було реформовано *гімназії* (зменшено з 34 до 20). Там два роки навчали німецькою мовою, чотири – латиною. Грамотність населення підвищувалась, але навчання німецькою мовою вело до германізації населення. Розширення території Габсбурзької монархії завдяки польським землям у результаті першого поділу країни в 1772 році мало значення і для чеських земель, для яких Галичина стала потенційним ринком збуту. Слов'яни, які влилися в монархію, трохи послабили вплив у державі німецького імперського елементу.

Було вжито заходів і для підпорядкування церкви державі.

Йосиф II, син Марії Терезії, уже з 1765 року був співправителем імператриці, яка постійно стримувала його прагнення до реформ. У 1780 він став імператором, і його десятирічне правління склало цілу епоху в історії Австрійської монархії, включно з Чехією. Вихований у дусі Просвітництва, Йосиф засвоїв і відповідні теорії про устрій держави. Йшлося про встановлення розумного правління, ліквідації пережитків, проведення в життя раціональних заходів. За основу життя суспільства приймався економічний розвиток, прогрес

землеробства, правильний розподіл податків, ліквідація виняткових феодальних прав, усунення релігійної нетерпимості, встановлення рівності громадян перед законом. Слід було, зберігаючи шляхту, включити її в нову модель держави. Католицькій церкві відводилася роль помічника в розв'язанні ідеологічних проблем. Народ же оголошувався тільки об'єктом реформ. Реорганізацію монарх проводив, не рахуючись із наріканнями шляхти, керуючись лише *принципом доцільності*.

Реформа церкви. Рішуча ломка старих порядків почалася **толерантним патентом від 13 жовтня 1781 року**. Католицька церква продовжувала залишатися державною, але дозволявся перехід у євангелічну віру (кальвінізм, лютеранство) і в православ'я; визнавалося й іудейство. Але всякого роду секти заборонялися. Патент надавав доступ до шкіл некатоліків, які могли утримувати молельні будинки, здійснювати в них богослужіння, засновувати свої школи й виховувати в них дітей за правилами своєї віри, займати державні та громадські посади, отримувати академічні звання, купувати земельні ділянки, садиби в містах, займатися ремеслами, промисловістю та торгівлею, вільно пересуватися по території монархії.

Йосиф II в 1781 році підтвердив розпорядження, зроблені ще його матір'ю, щоби папські булли і всі розпорядження центральної церковної влади, публікувалися тільки з дозволу уряду, і щоб усі відносини місцевої церковної влади з Римом відбувалися не інакше, як через державну канцелярію. 1782 року було оголошено, що єпископи зобов'язані приносити присягу не тільки римському папі, але й імператору та державі, і свої пастирські послання повинні оголошувати не інакше, як із дозволу світської влади.

У 1782–1786 роках Йосиф II закрити понад 600 монастирів (у Чехії – 58), що не займалися корисною діяльністю, перетворивши їхні будівлі в казарми чи лікарні, дозволивши їхній продаж підприємцям. Була *скасована церковна цензура*. Підготовка кадрів священників стала здійснюватися не в духовних семінаріях, які були ліквідовані, а в державних семінаріях, що були під контролем уряду. Священники стали отримувати державну платню. Значна частина майна церкви та закритого в **1773 році** ордена єзуїтів піддалася конфіскації. Державному суду підлягали справи про розлучення, шлюб оголошувався цивільним договором. Втручання держави поширювалось і в суто церковні справи: були видані патенти про поховання небіжчиків у саванах, а не в гробах; про кількість свічок, які потрібно спалювати під час богослужіння; про заборону святкування пам'яті деяких святих (для Чехії св. Людмили, Прокопа й Войтеха – покровителів чеської землі); скоротилася кількість релігійних свят; встановлювалося відзначення закінчення польових робіт; заборонялися релігійні процесії. Усе це викликало супротив духовенства, але освічені представники церкви підтримали реформи.

Аграрна реформа Йосифа II була «революцією зверху», оскільки сільське населення складало переважну більшість усіх жителів монархії. Спочатку був виданий патент про *заборону тілесних покарань та стягнення із селян грошових штрафів* (1 вересня 1781 року), (єдине покарання, яке вотчина влада могла встановити для селянина, – арешт до 8 діб); потім – патент про *подачу селянами скарг на феодалів* у державні установи. Головний же патент – *про скасування особистої залежності* – був оприлюднений **1 листопада 1781 року**. Тепер селянин міг вільно вступати в шлюб, йти з маєтку, віддавати дітей вчитися ремеслу, мав право закладати свою нерухомість боргами до 2/3 її вартості. Але в кінцевій частині патенту говорилося, що селянські повинності й обов'язок послуху пану залишаються в силі. Метою реформи було поліпшення землеробства та розвиток промисловості. У Чехії видання патенту прискорило приплив робочої сили в неземлеробські галузі господарства, а королівські міста

стали відроджуватися. Подальші розпорядження імператора допомагали зростанню господарської активності села.

Другим етапом аграрної реформи було **вироблення кадастру**, тобто перепису селянської та поміщицької землі. У 1785–1789 роках була виміряна вся земля й на цій підставі проведено обкладання податками. У **1789** році згідно з виданим тоді **берніму та урбаріальному патенту панщина та оброки переводилися на гроші, а селянські повинності визначалися доходами господарства**. Податки й повинності не повинні були перевищувати половини податкового доходу з ділянки землі. Насамперед селянин зобов'язувався розрахуватися з державними податками, і тільки решту від цієї половини валового доходу йшло феодалам. Нова податкова система знижувала тягар селян щодо феодалів, але щодо держави – лише в невеликій мірі. Шляхта чинила реформам відчайдушний опір. Але Йосиф II все ж ввів ці патенти в дію **1790** року. Проте після смерті монарха, його спадкоємець Леопольд II вже 20 лютого 1790 року скасував податкову реформу.

Адміністративна реформа. Правителі прагнули створити таку систему управління, яка усувала б вплив станів не тільки у вищих, а й у нижчих інстанціях влади, що могло бути досягнуто **заміною станової адміністрації кваліфікованою бюрократією**. Йосиф II поглибив адміністративну реформу, перші кроки до якої зробила Марія Терезія, у напрямку подальшої централізації та бюрократизації управління:

➤ **1782** року він об'єднав центральне фінансове й політичне управління, створивши «**Об'єднану палацову палату**».

➤ **1783** року він ліквідував сеймові комітети в окремих землях імперії, у тому числі й у Чехії. Розпорядження місцевими фондами на громадські потреби, які були в руках цих комітетів, було передано губерніям окремих земель, при чому місцевим сеймам було надано тільки право делегувати зі свого середовища за вказівкою уряду двох радників, які й повинні були разом із губернськими чиновниками розпоряджатися місцевими фондами.

➤ **1788** року Йосиф II оголосив, що сейм у Чехії буде збиратися не щорічно, а лише тоді, коли він визнає це необхідним, і буде обговорювати лише те, що йому запропонує уряд.

➤ **1784** року він реформував і міське управління, створивши **магістрати**, у складі яких перебували юристи та фінансисти. Чотири міста Праги об'єдналися під єдиним управлінням.

➤ У крайські установи призначалися **спеціальні комісари**, які доставляли інформацію безпосередньо до двору.

➤ У 80-х роках у Відні виникла **центральна поліцейська установа**, а в головних містах земель – **поліцейські управління**. Так Йосиф II став засновником державної поліції.

➤ Військовими справами керувала у Відні **Військова палацова рада**; функції пізнішого міністерства закордонних справ виконувала **Палацова державна канцелярія**. З 1760 року в найважливіших справах їм допомагала **Державна рада**.

➤ Змінився соціальний склад чиновництва. Замість представників шляхти, які далеко не завжди були здатні виконувати ті чи інші функції, тепер державні посади займали **люди кваліфіковані незалежно від походження**. Чиновники отримували платню від держави й були під її контролем. За особливі заслуги представники різних станів отримували дворянство як вищу нагороду. Службовою мовою чиновництва була визнана в **1784** році **виключно німецька мова**.

Рационально створений державний апарат був явищем прогресивним, але після Французької революції кінця XVIII ст. і особливо в період канцлерства князя Меттерніха він усе більше ставав знаряддям реакції.

Судова та правова реформи. 1783 року був створений загальний апеляційний суд другої інстанції для всієї Чехії, який повинен був розглядати кримінальні та цивільні справи від нижчих судів: земського, що розглядав справи шляхти і всіх тримачів земельних маєтків, міського й патримоніального. З утвердженням цього суду були ліквідовані старі центральний земський суд, коморний суд, які раніше розглядали апеляції від місцевих судів. Персонал наявних судів поповнювався не за вибором станів, а за призначенням уряду, спеціалістами, які склали екзамени й отримували платню від держави. Привілеї в області судових рішень скасовувалися, **вводилося єдине законодавство для всіх жителів держави і всіх частин монархії**. Однак деякі пережитки феодалізму зберігалися, якщо вони були потрібні державі.

Військова реформа. Важливе значення у всій системі розбудови держави мала армія, яку Йосиф II насамперед очистив від нездатних начальників, потім ввів єдине й цілеспрямоване військове навчання. 1786 року була заснована медико-хірургічна академія. Йосиф II порушив аристократичну винятковість офіцерського корпусу. Потім була побудована низка стратегічно важливих фортець на кордонах, особливо в Чехії, на кордоні з Пруссією. Армія перейшла з населених пунктів у казарми і стала зосереджуватися в стратегічно важливих пунктах. Було зроблено технічне вдосконалення артилерії. У квітні 1781 року була **введена військова повинність**, від якої звільнялися шляхта, духовенство та чиновники. Призивалися чоловіки у віці від 17 до 40 років. Допускалося звільнення від повинності за викуп. Звільнені від військової повинності могли служити добровільно. Загалом реформа сприяла зростанню збройної сили країни.

Шкільна реформа. Найважливішою реформою Йосифа II було перетворення шкільного навчання. До цього в Чехії було 1500 шкіл, до кінця 90-х років XVIII ст. їх стало 2601. Попри припис про загальне відвідування школи, від 20% до 40% дітей на заняття не були. На рубежі 70-х і 80-х років у трьох празьких гімназіях навчалися 2/3 всіх гімназистів Чехії. Більшість учителів були пройняті ідеями «йозефінізму». Загалом період розвитку чеської школи після 1775 року слід оцінювати як прогресивний.

Розвиток нижчої та середньої шкільної освіти було невіддільною частиною всього процесу формування чеського народу. Економічний розвиток вимагав великої армії молодих освічених людей, здатних виконувати функції у виробництві, у державному апараті, у громадських установах. Крім того, чеські школи стали важливим чинником національного відродження. Молодь, яка отримувала освіту, створила передумови для загального зростання культури народу.

Проїшла реорганізація й у вищій школі. У Празькому університеті традиційно були філософський, юридичний, медичний і теологічний факультети. Філософський вважався сполучною ланкою між гімназіями та трьома іншими факультетами. Саме він піддався суттєвій реорганізації. Факультет із дворічного став трирічним, головна увага стала приділятися практичним дисциплінам (природознавчим, математико-астрономічним, історії, філології та естетиці). У 1784 році були скасовані залишки схоластики на світських факультетах, ліквідовувалася церковна цензура, а мовою викладання замість латинської ставала німецька. Було введено обов'язкове відвідування основного циклу лекцій та складання іспитів у встановлені терміни.

Реформи у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення. Загальний стан здоров'я чеського населення був незадовільним. 1776 року був оприлюднений **«Імперський статут охорони здоров'я»**: усі органи охорони здоров'я підпорядковувалися **центральної імперській комісії**, що володіла широкими повноваженнями. До кінця XVIII ст. в Чехії налічувалося до 300 приватних і громадських лікарень. 1781 року Йосиф II видав **основні директивні правила**, які встановлювали основні принципи створення нових лікувальних

установ. Раніше лікарні являли собою установи милосердя для бідних, без персоналу зі спеціальною підготовкою та без медичної допомоги, тепер засновувалися *спеціалізовані клініки, пологові будинки, дитячі притулки* та ін. Розвивалася медична наука. Реформи на медичному факультеті Празького університету підвищували кваліфікацію лікарів.

Розвиток науки. У 60-ті роки XVIII ст. у Габсбурзькій імперії та в Чехії відбувався інтенсивний процес розвитку науки, яка розширювала свої пізнавальні можливості, а іноді набирала нову ідеологічну функцію. Окремі вчені, раніше ізольовані у своїй діяльності, стали об'єднуватися в учені товариства. Так, 1746 року в Оломоуці виникло *«Товариство невідомих учених»*. З 1753 до 1761 років воно збиралося в Празі під головуванням **І. Штеплінга**, обговорюючи різні наукові проблеми. У 1771–1772 роки в Празі виходив тижневик *«Празькі вчені ізвестія»* німецькою мовою, що видавався **Ігнацієм Антонієм Борном**. Наука вступала в боротьбу з віджилим феодальним суспільством.

Після заборони єзуїтського ордену в науковому розвитку чеських земель утворилося кілька напрямів. З ініціативи І. Борна виникло *«Приватне товариство в Чехії для розвитку математики, природничих наук та вітчизняної історії»*. У 1775 році воно стало видавати *«Думки»* німецькою мовою. З 1784 року «Приватне товариство» перетворилося в *«Чеське товариство наук»*, яке з 1790 року отримало назву *«Королівське чеське товариство наук»* і проіснувало аж до 1952 року, коли злилося з Чеською академією наук і мистецтв, заснованої в 1890 році. У товариство приймалися особи лише з наукових кіл, між ними була рівність незалежно від походження.

Новим підходом до національного минулого, прагненням створити основи чеської літературної мови, наука підвищувала національну та політичну свідомість чехів. Основним завданням у галузі суспільних наук було досягнення рівня, який спостерігався в західноєвропейських країнах. У гуманітарних науках інтерес до світської історії чеської державності переростав в інтерес до освіченості, до розвитку чеської мови та дослідженню минулого чеської писемності.

Реформи Йосифа II означали ***перелом під час розпаду феодальних підвалин і об'єктивно спричиняли до прискорення настання капіталізму***. Але все ж поставлених перед ними цілей вони не досягли. Йосиф II не врахував багатьох складнощів реальної дійсності. Так, його найбільш радикальна реформа – берній та урбаріальний патент – не подолала опору опозиції феодалів і була скасована відразу ж після його смерті. Були ослаблені й інші прогресивні реформи. Але повернення селян до особистої залежності було вже неможливо. Також і церква після 1790 року посилила свою автономію, однак від підлеглого положення щодо держави не позбулася. Багато нововведень Йосифа II діяли до 1848 року, а деякі навіть до 1918 року. Значення реформ для формування чеської нації нового часу були настільки серйозними, що створена ними громадська атмосфера отримала назву ***«йозефінізма»***.

Коли на престол вступив брат Йосифа II Леопольд II, зібрані на сеймі чеські стани стали вимагати скасування всіх нововведень не тільки епохи Йосифа II, але й попередніх років. Леопольд зробив деякі поступки: сейму було повернено право надавати дозвіл на встановлення податків; обіцяно було надавати йому на обговорення законопроекти; відновлений був сеймовий комітет; чеська корона повернена в Прагу; у Празькому університеті введена була постійна кафедра чеської мови. Але при всьому тому Леопольд не бажав відмовитися від абсолютизму й відокремити управління чеських земель від управління земель австрійських.

З 1804 року Чехія перестала бути частиною Священної Римської імперії, яка була ліквідована, і стала частиною Австрійської імперії. Самостійність чеські

землі отримали лише після Першої світової війни у вересні 1918 року, коли Австро-Угорська імперія розпалася на окремі частини.

Контрольні запитання й завдання:

1. Розкрийте державний і суспільний устрій Чехії на початку XVI ст.
2. Проаналізуйте економічний розвиток Чеського королівства у XVI – на початку XVII ст.
3. Висвітліть передумови конфлікту чеських станів із габсбурзьким урядом 1547 року, проаналізуйте хід і наслідки Празького повстання.
4. З'ясуйте передумови, хід, наслідки чеського станового повстання 1618–1620 років проти політики Габсбургів.
5. Висвітліть участь Чехії в Тридцятилітній війні 1618–1648 років. Які політичні, соціальні та економічні наслідки цієї війни для чеських земель?
6. Розкрийте соціально-економічний розвиток чеських земель у складі Габсбурзької імперії в другій половині XVII–XVIII ст.
7. Проаналізуйте адміністративну, фінансову, судову, селянську, освітню, економічну реформи Марії Терезії.
8. Охарактеризуйте церковну, аграрну, адміністративну, судову, військову, освітню, медичну, культурну реформи Йосифа II.

Література: Алексеев В.М. Тридцатилетняя война. Л., 1963; Ванечек В. История государства и права Чехословакии. М., 1981; Гуса В. История Чехословакии. М., 1981; Исламов Т.М. Империя Габсбургов. Становление и развитие XVI–XIX ст. // Новая и новейшая история. 2001. № 2; Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / В. Яровий та ін. К., 2001; История Венгрии. М., 1971–1972. Т. 1-2; История южных и западных славян. Средние века и Новое время / под ред. Г. Матвеева. М., 2001. Т. 1; История Чехословакии. М., 1959. Т. 2; Лавровский П.А. Падение Чехии в XVII веке. М., 1868; Любавский М.К. История западных славян (Прибалтийских, чехов и поляков). М., 1918; Неедлы З. История чешского народа. М., 1952; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. М., 1998. Ч. 1.; Тарасова М.В. Антигабсбургское восстание в Чехии 1618–1620 гг. // Общество и государство в древности и Средние Века в странах Западной Европы. М., 1985. С. 116-132; Томек В.В. История Чешского королевства. СПб., 1868; Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЛЕКЦІЯ 1. Болгарія в середні віки	4
ЛЕКЦІЯ 2. Сербія в середні віки	37
ЛЕКЦІЯ 3. Польща в середні віки	63
ЛЕКЦІЯ 4. Чехія в середні віки	109
ЛЕКЦІЯ 5. Південнослов'янські землі в складі Османської імперії	159
ЛЕКЦІЯ 6. Південнослов'янські народи в складі Австрійської імперії (XVI–XVIII ст.)	183
ЛЕКЦІЯ 7. Польська держава у XVI–XVIII ст.	199
ЛЕКЦІЯ 8. Західнослов'янські землі в складі імперії Габсбургів (XVI–XVIII ст.)	240

Марченко Олег Миколайович

Історія слов'янських народів

Частина друга

ІСТОРІЯ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН
ВІД ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ДО КІНЦЯ XVIII ст.

Курс лекцій

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Рецензенти:

Кіян О.І., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії КДПУ імені В.Винниченка.

Парсамов С.С. доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії КДПУ імені В.Винниченка.

ISBN 978-966-7813-88-8

Замовлення № 14/2414
формат 60x84x16. Папір газетний. Гарнітура Таймс. Друк різнограф.
Ум. друк. аркуш. 22,5525. Наклад 100 прим.
Підписано до друку 01.08.2014

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру від 21.06.2000
серія ДК № 93

Надруковано поліграфічною фірмою "ПОЛІМЕД-Сервіс",
з матеріалів, наданих замовником.
25006, м. Кіровоград, вул. Гоголя, 95/46
тел.: (0522) 32-25-62, 22-54-80